Türkiye ve İran'da

Otoriter Modernleşme

Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri

Derleyenler **Touraj Atabaki – Erik J. Zürcher**

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları

Derleyenler: Touraj Atabaki - Erik I. Zürcher
Türkiye ve İran'da
Otoriter Modernleşme
Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri
Çeviren Özgür Bircan
Farsça Transkripsiyon Cüneyt Tekkanat

Men of Order
Authoritarian Modernization Under Atatürk and Reza Shah
© Touraj Atabaki - Erik J. Zürcher
First published in 2004 by I. B. Tauris & Co. Ltd
Telif hakları Akçalı Ajans aracılığıyla alınmıştır.

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 376
Tarih 41

Kapak İran Şahı Rıza Pehlevi'nin 1934'teki İstanbul ziyaretinde Rıza Şah, Atatürk ve İsmet İnönü ile birlikte bir askerî manevrada.

1. Baskı İstanbul, Mart 2012

© Bilgi İletişim Grubu Yayıncılık Müzik Yapım ve Haber Ajansı Ltd. Şti.
Yazışma Adresi: İnönü Caddesi, No: 43/A Kuştepe Şişli 34387 İstanbul
Telefon: 0212 311 52 59 - 311 52 62 / Faks: 0212 297 63 14 • Sertifika No: 11237

www.bilgiyay.com
E-posta yayin@bilgiyay.com
Dağıtım dagitim@bilgiyay.com

Yayına Hazırlayan Fahri Aral
Tasarım Mehmet Ulusel
Dizgi ve Uygulama Maraton Dizgievi
Düzelti Remzi Abbas
Dizin Özgür Yıldız
Baskı ve Cilt Sena Ofset Ambalaj ve Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok Kat 6 No: 4 NB 7-9-11 Topkapı İstanbul
Telefon: 0212 613 03 21 - 613 38 46 / Faks: 0212 613 38 46 • Sertifika No: 12064

İstanbul Bilgi Üniversitesi Kütüphanesi Kataloglama Bölümü tarafından kataloglanmıştır.
İstanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data
A catalog record for this book is available from the Istanbul Bilgi University Library

Türkiye ve İran'da otoriter modernleşme: Atatürk ve Rıza Şah dönemleri /
derleyenler Touraj Adabaki and Erik J. Zürcher; çeviren Özgür Bircan.
274 p. 23x30 cm.
Includes bibliographical references and index.
ISBN 678-605-399-184-7

1. Reza Shah Palavi, Shah of Iran, 1878-1944. 2. Atatürk, Mustafa Kemal, 1881-1938
3. Heads of state–Turkey. 4. Heads of state–Iran. 5. Iran–Politics and government - 1925-1979.
6. Turkey–Politics and government 1918 1960. I. Title. II. Atabaki, Touraj.
III. Zürcher, Erik Jan. IV Bircan, Özgür.

DS317.T87 2012

TÜRKİYE VE İRAN'DA
OTORİTER MODERNLEŞME
ATATÜRK VE RIZA ŞAH DÖNEMLERİ

DERLEYENLER
TOURAJ ATABAKI - ERIK J. ZÜRCHER

ÇEVİREN
ÖZGÜR BİRCAN

İçindekiler

1 GİRİŞ
Touraj Atabaki - Erik Jan Zürcher

13 *1* Rıza Şah Döneminde Devlet ve Toplum
Homa Katouzian
- 13 Devlete Karşı Toplum
- 18 Topluma Karşı Devlet
- 20 Başbakanlığı ve Başkanlık Kumpanyası
- 23 Kaçarların Çöküşü
- 28 Otokrasinin Yükselişi
- 30 Diktatörlükten Keyfî Yönetime (1930-41)
- 39 Rıza Şah'ın Düşüşü

41 *2* Türkiye ve İran'da Hilafet, Ulema ve Cumhuriyetçilik: Karşılaştırmalı Bazı Tespitler
Touraj Atabaki

61 *3* 'Yeni İran' ve Rıza Şah Döneminde Parti Siyasetinin Sonu
Matthew Elliot
- 69 Yeni İran
- 72 Yeni İran'a Karşı Direniş
- 76 Terakki
- 78 Bağlam: Rıza Şah ve Meclis
- 82 Şah'ın Hastalığı ve İyileşmesi
- 84 Sonuç

87 *4* Kemalist Cumhuriyet'te Kurumların İnşası: Halk Fırkası'nın Rolü
Erik Jan Zürcher

101 *5* İnönü Döneminde Tek Parti Rejimi Üzerine Bazı Görüşler (1938-45)
Cemil Koçak

115 *6* İran'da Ordu, Sivil Toplum ve Devlet: 1921-26
Stephanie Cronin
- 116 Tarihsel Bağlam
- 119 Askerî-Monarşist Diktatörlük
- 120 Kabine ve Meclis

124 Şah
132 Sivil Otoriteler Üzerinde Askerî Nüfuz
134 Askeriye ve Sivil Nüfus
142 Sonuç

147 *7* Ordu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu
Dankwart A. Rustow
148 Tarihsel Zemin
153 Ordu Değilse Kim?
160 Milliyetçi ve Milliyetçi Karşıtı Memurlar
171 Kemalist Hareketin Örgütlenmesi
178 Ordunun Dağılması
184 Cumhuriyet Dönemi Gelişmeleri

189 *8* Türkiye ve İran'da Erkekler İçin Kıyafet Kanunları
Houchang Chehabi
190 19. Yüzyılda Kıyafetin Batılılaşması
193 1920'li ve 1930'lu Yılların Kıyafet Kanunları
207 Medeniyette Kıyafet Ölçüsü
213 Sonuç

215 *9* Türkiye ve İran'da Dil Reformu215
John R. Perry

237 *10* Yanlış Anlaşılmaları Ortadan Kaldırmak:
1918-19'da Vüsuk-üd Dovle'nin Dış Politikası
Oliver Bast

256 Dizin

Derleyenler ve Yazarlar

TOURAJ ATABAKİ

Leiden Üniversitesi öğretim üyesi olan Touraj Atabaki, aynı zamanda, Amsterdam'daki Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü'nde (USTE) Ortadoğu ve Orta Asya bölüm başkanlığı yapmaktadır. Önce teorik fizik ve daha sonra tarih üzerine yüksek lisans yapan yazarın, Azerbaijan: Ethnicity and Struggle for Powers in Iran, I.B. Tauris, Londra, 1993, *Beyond Essentialism: Who Writes Whose Past in the Middle East and Central Asia?*, Aksant, Amsterdam, 2003. Yayına hazırladığı eserler arasında olan *Devlet ve Maduniyet, Türkiye ve İran'da Modernleşme, Toplum ve Devlet* (2005) ve *Men of Order: Authoritarian Modernization in Turkey and Iran* (2004) İstanbul Bilgi Ünivesitesi Yayınları tarafından yayınlanmıştır.

ERİK JAN ZÜRCHER

Leiden Üniversitesi'nde öğrenimini tamamlayan Zürcher, aynı üniversitenin Türkiye Etütleri Bölümü başkanı olup, öğretim üyesi olarak görev yapmakta ve 2008'den itibaren Amsterdam'daki Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü'nün direktörlüğünü yürütmektedir. Prof. Zürcher'in çeşitli yazarlarla birlikte derlediği kitapların yanısıra *The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement* (1905-1926), E.J. Brill, 1984, (*Milli Mücadelede İttihatçılık*, Türkçe'deki ilk baskısı, 1987; İletişim Yayınları, 2003); The *Progressive Party 1924-1925*, E.J. Brill, 1991 (*Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Türkçe'deki ilk baskısı, 1992; İletişim Yayınları, 2003); *Turkey, A Modern History*, I. B. Tauris, 1993 (*Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, 1995); *Savaş, Devrim ve Uluslaşma, Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, 2. baskı İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, adlı eserleri bulunmaktadır.

HOMA KATOUZIAN

Siyaset bilimci, tarihçi ve eleştirmen olan Katouzian, St. Antony's College'de Iran Heritage Research üyesidir. Oxford Üniversitesi, Doğu Araştırmaları Fakültesi'nde öğretim üyeliği yapan yazar aynı zamanda *Iranian Studies*'de yayın kurulu üyesidir. Yayınlanmış bazı kitapları şunlardır: *The Persians, Ancient, Mediaeval and Modern Iran* (Yale, University Press, 2010); *Sadeq Hedayat: His Work and His Wondrous World* (Der., Routledge, 2011); *Sa'di, the Poet of Love, Life and Compassion* (One-world 2006); *State and Society in Iran: the Eclipse of the Qajars and the Emergence of the Pahlavis* (I. B. Tauris, 2006) ve *Musaddiq and the Struggle for Power in Iran* (I. B. Tauris, 1999).

MATTHEW ELLIOT

Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Araştırmaları Bölümü'nden mezun olan Elliot, daha sonra Kudüs, British School of Archeology'de ve el-Ayn'daki Birleşik Arap Emirlikleri Üniversitesi, Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi'nde ders vermektedir. Yazarın, *Independent Iraq: British Influence from 1941-1958* (Londra ve New York, I.B. Tauris, 1996) adlı bir kitabı bulunmaktadır. Elliot, Modern Ortadoğu siyasi ve kültürel tarihi üzerine araştırmalar yapmaktadır.

CEMİL KOÇAK

Ankara'da SBF Basın-Yayın Yüksek Okulu'ndan mezun olan Koçak, 1978-1980 arasında SBF'de yüksek lisans ve doktora eğitimine devam etti. 1990'da *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)* kitabı ile Afet İnan Tarih Araştırmaları Ödülü'nü, 1991'de de *Abdülhamid'in Mirası* (1990) ile Sedat Simavi Vakfı Sosyal Bilimler Ödülü'nü kazanan Koçak'ın aynı yıl *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)* (1991) araştırması yayımlandı.

Daha sonra sırasıyla *Umûmî Müfettişlikler (1927-1952), Belgelerle Heyeti Mahsusalar, Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası, Türkiye'de İki Partili Siyâsî Sistemin Kuruluş Yılları: İkinci Parti* (cilt 1), *Tek Parti Döneminde Muhalif Sesler* adlı kitapları İletişim Yayınları tarafından yayınlandı. Prof. Dr.Cemil Koçak halen Sabancı Üniversitesi Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak, yakın dönem siyasî tarihimizle ilgili araştırmalarını sürdürmektedir.

STEPHANIE CRONIN

Oxford Üniversitesi, Doğu Araştırmaları Fakültesi, İran Tarihi Bölümü'nde öğretim görevlisi olan Cronin, St Antony's College'de de ders vermektedir. *Iranian Studies*'de yayın kurulu üyesi, *Qajar Studies*'de danışma kurulu üyesi, *Holy Land Studies*'de yardımcı editor olan yazarın yayınlanmış kitaplarından bazıları şunlardır: *Shahs, Soldiers and Subalterns: Opposition, Protest and Rebellion in Modern Iran* (Palgrave Macmillan, 2010); *Tribal Politics in Iran: Rural Conflict and the New State, 1921-1941* (Routledge, 2006); *The Army and the Creation of the Pahlavi State in Iran, 1910-1926* (I. B. Tauris, 1997).

DANKWART RUSTOW

1925'te Berlin'de doğdu. Nazi döneminde İsviçre'ye kaçan oradan da Türkiye'ye gelip, İstanbul Üniversitesi'nde ders veren ünlü ekonomi profesörü Alexander Rustow'un oğlu olan yazar, Almanya ve Türkiye'de geçirdiği dönemden sonra öğrenimini Queens College'de tamamladı. 1951'de Yale Üniversitesi'nden siyaset bilimi doktorası alan Rustow, Princeton ve Columbia üniversitelerinde öğretim üyeliği yaptıktan sonra uzun yıllar New York Graduate Center City'de görev yaptı. Harvard Üniversitesi'nde konuk öğretim üyeliği de yapan yazarın özellikle Türkiye, Ortadoğu ve Japonya'da demokratik rejimlere geçiş sorunları üzerine yazdığı pek çok makale ve kitabı bulunmaktadır.

HOUCHANG ESFANDIAR CHEHABİ

Boston Üniversitesi'nde Uluslararası İlişkiler ve Tarih bölümlerinde ders veren yazarın İran tarihi ve siyaseti üzerine çalışmaları bulunmaktadır. *Modernist shi'ism and politics: The liberation movement of Iran* (1986) adlı kitabının yanısıra *İran'da Yeme İçme Kültürünün Batılılaşması* (2005) adlı kitabı Türkçe olarak yayınlanmıştır.

JOHN R. PERRY

Britanya'da doğan yazar, Cambridge Üniversitesi Pembroke College'den mezun olduktan sonra 1970'te doktorasını Oriental Studies'ten (Arapça ve Farsça) aldı. Yaz tatillerinde Mısır ve İran'a oto-stopla geziler yapan Perry, 1964-65'te Tahran Üniversitesi'nde Farsça okudu. Çalışmalarını İran, Irak (Kürdistan dahil) Afganistan, Pakistan ve Tacikistan üzerinde yoğunlaştıran yazar, 1968-72 arasında İskoçya'da St. Andrew Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaptıktan sonra Chicago Üniversitesi'nde Ortadoğu dilleri, edebiyatı ile İslâm uygarlığı ile Farsça üzerine eserler verdi.

Bazı eserleri: *Karim Khan Zand, A History of Iran 1747-1779*, Chicago University Press, 1979; *Form and Meaning in Persiann Vocabulary*, Mazda Publishers, Costa Mesa CA 1991; *A Tajik Persian Reference Grammar*, Leiden:Brill, 2005.

OLIVER BAST

Ortadoğu ve Modern İran tarihi üzerine çalışmaları bulunan Oliver Bast, Manchester Üniversitesi öğretim üyesi olup, daha önce Berlin Humboldt Üniversitesi, Tahran Üniversitesi, Paris (Sorbonne Nouvelle-Paris 3) ve Bamberg Otto-Friedrich Üniversitelerinde çalıştı. Doktorasını Bamberg ve Sorbonne'den alan Bast'ın Touraj Atabaki ile birlikte editörlüğünü yaptığı *Iran in the Twentieth Century: Historiography and Political Culture, I.B.Tauris, 2009*, adlı eseri ve makaleleri bulunmaktadır.

Giriş

Touraj Atabaki - Erik Jan Zürcher

İki yüzyıldan uzun bir süredir Avrupa modernitesi, Türkiye ve İran gibi Avrupalı olmayan toplumlar tarafından modernleşmenin benimsenmesinde yegâne model olarak algılandı. 20. yüzyılın başlarından itibaren her ne kadar Japonya, Batılı olmayan bir ülkenin nasıl Batı'yı yakalayabileceği ve hatta geçebileceğinin ilham verici bir örneği olmuşsa da bir model olarak etkisi sınırlı kaldı. Modern olmak, Napolyon sonrası Fransa örneğinde olduğu gibi, sanayileşmiş bir toplum üzerinde yükselen güçlü, merkezî bir devlet sahibi olmak demekti. Öte yandan kendi toplumlarındaki modernizasyonu Avrupai bir süreç olarak yürütmek çabasında olanların büyük kısmı, modernizasyona ve modernizasyonun Avrupa'da inşa edilirken kat ettiği yola dair bulanık bir tasavvura sahipti. Kurulu düzenin ister içinde ister dışında olsunlar, İran ve Osmanlı aydın çevrelerinin çoğunluğu, ne Avrupa modernleşmesine dair bütünlüklü bir algıya, ne de onları Avrupa'da geleneksel, kırsal bir tarım toplumunu şehirli, seküler bir sanayi toplumuna dönüştürmüş olan zorunlu değişimleri hayata geçirebilecek araçlara sahiptiler.

Avrupa'da modern çağ, modern toplum yapılarındaki temel birimin, tarım ya da köylü toplumlarında olduğu gibi topluluk ya da cemaat olmaktan çok birey olduğu yeni bir çağla başladı. Buna uygun olarak bireyin özgürlüğünde ve özerkliğinde cisimleşen bireyselcilik, birey ve siyasal yapı arasındaki yeni ilişkiyi kuşatan yeni bir tanım getirdi. Bu yeni ilişki uyarınca modern toplumdaki bir birey, en azından ilke düzeyinde, kendisine ilahi veya buyurgan bir otorite vakfedilmiş belirli bir kral ya da rahip, padişah, şah veya

şeyhin tebaası ya da vasıtası değildi. Artık birey, daha çok yasalarla tanımlanmış akli ve gayri şahsi hükümlere uygun bir şekilde hareket edecekti. Temsil hakkı da dâhil olmak üzere yeni yasal ve siyasal hakların tanınması da bu yeni ilişkinin bir sonucuydu. Ticaret ve sanayi ile uğraşan şehirli orta sınıfın yükselişi yine bu bireyselcilikle ayrılmaz bir biçimde ilintiliydi.

Öte yandan Avrupa toplumundaki modernizasyon süreci, bireysel özerkliğin adım adım şekillenmesinin bir sonucu olarak, eleştirel aklın tedrici gelişimi ve yayılışı ile bir sivil toplumun ortaya çıkışıyla ilintiliyken Osmanlı Türkiyesi'nde ve İran'da bunun tersi geçerliydi. Buralarda modernizasyon, kendi çıkarlarını devletinkilerle özdeş tutan bürokratlardan ve askerlerden müteşekkil bir entelijansiya tarafından benimsenmişti. Büyük ölçüde gayrimüslim azınlıkların oluşturduğu, yabancıların himayesinde gelişen ticaret ve sanayi burjuvazisi, gittikçe artan bir biçimde yabancı ve nihayetinde devletin bekasına yönelik bir tehdit olarak görülmekteydi. Sonuç olarak Ortadoğu'yu modernleştirenlerin gözünde bireyin hakları ve devletle olan ilişkisi merkezi olmaktan çok marjinal bir öneme sahipti ve eleştirel akıl ile bireysel özerkliğin fazla bir önemi yoktu. Bu nevi bir çelişkinin temel nedeni modern Avrupa toplumlarındaki ilerlemenin, eşzamanlı gelişmeler olan Avrupa sömürgeciliği ve emperyalizmi ile Doğu'ya karşı girişilen savaşlardan istifade etmiş olduğu gerçeğinde yatmaktadır. Ortadoğu'da ise modernizasyon savunmacı bir tepkidir.

1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından 1774 yılında Çarlık Rusyası tarafından yenilgiye uğratılan Osmanlılar, toprak kaybının yanı sıra imparatorluğun içişlerine ileride Rus müdahalesi için vesile yaratacak olan Küçük Kaynarca Antlaşması'nı imzaladılar. Osmanlıların 1787-92 yılları arasında, ikinci bir savaşla talihlerini tersine çevirme çabaları felaketle sonuçlandı ve General Bonaparte'ın askerî birliklerinin 1798 yılında Mısır'ı fethetmesi imparatorluk için bir başka utanç kaynağı oldu. Benzer bir şekilde Rusya'yla uzun süren savaşın ardından mağlubiyeti üzerine İran'a dayatılan Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmalarıyla Çarlığın çıkarları, İran'ın siyasi yapısının yeniden düzenlenmesinin yanı sıra her türlü toplumsal gelişmenin de sürekli bir bileşeni haline geldi. İşte hem Osmanlı Türkiyesi'nde hem de İran'da değişim ve reform çağrıları, ilk kez bu aşağılayıcı antlaşmalara bir tepki olarak duyuldu. Arnavut asıllı bir Osmanlı subayı olan Mehmed Ali Paşa'nın Fransızları yenilgiye uğratmasının ardından Mısır'da iktidarı ele geçirmeyi başarması ve bunu müteakip ülkenin kaynaklarını tekelleştirerek Ortadoğu'nun ilk modern ordusunu kurması ve Arap topraklarının büyük

kısmını fethetmesi, Avrupalı modellerin uygulanması halinde nelerin başarılabileceğinin bir örneği oldu.

Reformların asıl niyetinin Avrupalı tarzda etkili bir ordu kurulması olduğuna şüphe yoksa da modernizasyon süreci kısa süre içerisinde askerî alanın dışına yayıldı. Ordunun yeniden inşası beraberinde, yeni becerilerin geliştirilmesi, artı değer kaynaklarından daha etkin fayda sağlanması, nüfus sayımları ve arazinin düzenlenmesi için etkili merkezi bir iktidar gibi öğeler de gerektirmişti. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Avrupa devletlerinin askerî ve ekonomik gücüne temel teşkil eden hukuki ve siyasi yapılara gittikçe daha fazla ilgi gösterilmeye başlandı. Her iki ülkede de toplumsal eşitlikçilik, liberalizm ve romantik milliyetçiliğin girift bir karışımından esinlenen aydın toplulukları vardı ve bunlar, etnik açıdan karışık olan devletlerinin içerisindeki merkezkaç kuvvetlerin yanı sıra dışarıdan gelen sömürgeci ve emperyalist baskıya direnebilmek için Avrupa kuralları ve kanunlarını ithal ve icra etmeye çabaladılar. Nipperdey'nin haklı bir şekilde işaret ettiği üzere bunlara göre siyasal eylemliliğin itici gücünü romantik, toprağa bağlı bir milliyetçilik sağlıyordu: "ne olmak gerektiğine dair iddialarıyla kültürel kimlik siyasal sonuçlar talep eder: onların [halkın] kendisi içerisinde inkişaf edebileceği yegâne bağlam, onları koruyabilecek yegâne güç ve bireyleri bir ulus oluşturacak şekilde bütünleştirebilmenin yegâne imkânı olarak müşterek bir devlet."[1]

Bu entelijansiyanın uzun süreli çabaları, her iki ülkenin tarihleri üzerine yazılan kroniklerde ayrıntılı olarak anlatıldı. Öte yandan şunu görmek gerekiyor ki, yönetici kurumun ister içinde ister dışında olsunlar, bu entelijansiya içerisinde ortak olan nokta, ülkelerinin tırmanan sorunlarını çözecek acil bir çare arayışıydı. Tartışmalarında hakiki bir aciliyet duygusu vardı ve önemli olan toplum için ütopik bir tasavvur değil Jön Türklerin meşhur "devlet nasıl kurtulur?" sorusuna bir cevap bulmaktı. 1860'lardan itibaren modernist entelektüeller, ülkelerinde parlamenter ve anayasal bir yönetimin kurulması çağrılarını büyük ölçüde desteklediler, fakat onlar için anayasa ve parlamentonun, kendi başlarına birer *hedef* olmaktan çok tebaayı vatandaşa dönüştürerek modernizasyon sürecini daha ileriye taşıyacak birer *araç* olduğunu söylemek abartılı olmayacaktır. Bu husus, 1913 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda ve 1925 sonrası Türkiye ve İran'da yaşandığı üzere, bir yanda güçlü bir yönetim ve acil reformlar ile öte tarafta reform karşıtlarının

1 Nipperdey, T., "In Search of Identity: Romantic Nationalism, its Intellectual, Political and Social Background", Eade J. C. (der.), *Romantic Nationalism in Europe*, Australian National University, 1983, s. 11.

da istifade edebilecekleri siyasal özgürlükler arasında bir seçim yapmak zorunda kaldıklarında, entelektüellerin büyük çoğunluğunun neden birincisini tercih etme eğiliminde olduğunu açıklamaktadır.

Modernistlerin, aydınlanmış bir entelijansiyanın reformları zorlamak için devlet mekanizmasının gücünden yararlanmasını değişimin tek mümkün motoru olarak görmeleri, son tahlilde bu modernistlerin birçoğunun, toplumu modernize etmek için gerekli bütün değişim ve reformu teşvik edebilecek tek gücün, muktedir ve ikna gücü yüksek bir liderin güdümündeki idari kurumlar olduğu görüşünü kabul etme eğilimlerinden kaynaklanmaktadır. Değişimi ve reformu aşağıdan başlatmak yönünde birtakım başarısız girişimler olduysa da hem Osmanlı Türkiyesi'nde hem de İran'da aydınların büyük çoğunluğu, hatta kurulu düzenin sözünü sakınmaz muhalifleri olarak bilinenler bile, her biri kendi hâkimiyetini genişletmek niyetindeki sömürgeci güçler arasında bölünmüş bir dünyada, her türlü aşağıdan değişim ve reform girişiminin ülkenin bütünlüğünü ve egemenliğini tehdit ettiğine ikna olmuşlardı.

Öğrenci, mülteci veya siyasi eylemci ya da genellikle olduğu gibi bunların bir karışımı olarak Avrupa'ya giden –ve sayıları sürekli artan– entelijansiya mensuplarının sağ otoriter ideolojilerden etkilenmiş olmaları son derece dikkat çekicidir. Bunun çeşitli sebepleri vardı. Öncelikle, önde gelen pozitivistlerin, Hıristiyanlığa nispetle 'akıl' ve 'bilim'e çok daha az karşıt bir din farz ettikleri İslâm hakkında olumlu düşüncelere sahip olmaları, kuşkusuz Müslüman entelektüeller için çekiciydi. İkincisi, pozitivistlerin her mesleki topluluğun yerinin belli olduğu, sıkı bir şekilde kontrol edilen toplumlarda düzenli gelişmeye yaptıkları vurgu, toplumsal örgütlenmeye dair geleneksel Ortadoğulu görüşlerle uyum içerisindeydi. Üçüncü olarak pozitivistlerin bir akıl aristokrasisi, 'aydınlanmış adamlar' tarafından yönetilen bir topluma dair tasavvurları, hem devlet hizmetinde olanlara (ki Osmanlı ve Fars entelektüellerinin neredeyse tümü geçimlerini devlet hizmetinde sağlıyorlardı), hem de entelijansiya mensuplarına doğal olarak çekici geliyordu.

19. yüzyılın sonu itibariyle Osmanlı ve İran entelektüelleri (ve Rusya'nın genç Müslüman elitleri) Paris salonları ve kafelerini mesken tuttuklarında pozitivizm, her ne kadar köken itibariyle idealist bir ideoloji olsa da 'bilimcilik'* olarak adlandırılabilecek bir düşünce yapısı üretmek üzere Büchnerci biyolojik materyalizm ile kaynaşmıştı. 'Bilimcilik', bilim vasıtasıyla ilerlemeye duyulan sarsılmaz bir inanç anlamına geliyordu (Atatürk'ün daha

(*) Scientism – ç.n.

sonra söyleyeceği 'hayatta en hakiki mürşit ilimdir' sözünü anımsayın). Darwinizm ve yanı sıra sosyal Darwinizm kesinlikle bu düşünce yapısının bir parçasıydı.

19. yüzyılın sonlarında Ortadoğulu entelektüeller, birkaçı istisna olmak üzere (Osmanlı sosyoloğu Mehmet Ziya Gökalp gibi), eklektik olmaktan çok sistematiktiler ve birçok Avrupalı düşünürden (Comte, Spencer, Darwin, Büchner, Tönnies, Renan, Durkheim vd.) parçalar devşirmiş olsalar da onlar için 'kitle psikolojisinin babası' Gustave Le Bon diğerlerinin arasında en çok öne çıkan isimdi. Hem *Action Française*'in kurucularına hem de Benito Mussolini'ye ilham kaynağı olmuş olan Le Bon sadece Fransa'da değil Balkanlar ve Ortadoğu'da da genç subaylar arasında son derece popülerdi. Çalışmaları Arapça ve Türkçeye çevrilmiş ve geniş bir çevreye yayılmıştı. Le Bon'un yazdıklarında Ortadoğulu entelektüelleri etkileyen unsur onun halka hitap eden pozitivizmi ve bilimciliğinin yanı sıra otoriter eğilimleriydi. 'Kalabalıklara',* 'kitlelere' duyulan derin güvensizlik Osmanlı ve İran reformcularının düşünüşünün bir parçası haline gelmişti ve modernizasyon programlarını yürütmeyi denediklerinde karşılaştıkları olaylar, söz gelimi 1909 yılında İstanbul'da meydana gelen karşı devrim, 1924 yılında Tahran'daki cumhuriyet karşıtı ayaklanma, 1925 Kürt isyanı ya da 1930 yılındaki 'Menemen olayı', onların bu şüphelerini onaylar nitelikteydi.

Her iki komşu ülkede de ister aşağıdan olsun ister yukarıdan, daha önceki modernizasyon çabalarının başarısız olduğuna yönelik algı, Birinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye ve İranı'ndaki otoriter modernizasyon uygulamalarına temel teşkil etmekteydi. Her şeye rağmen 19. ve erken 20. yüzyıl reformcularının çabaları ülkelerini, azınlıkların ayrımcılığından ya da Avrupalı güçlerin işgalinden koruyamamıştı. İran anayasal hareketinin (1905-11) Birinci Dünya Savaşı'nın patlamasından hemen önceki yıllarda başarısızlığa uğraması; savaş sırasında İran'ın siyasal çözülüşü ve kısmen işgal edilmesi; Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan Savaşları sırasında Avrupa'daki eyaletlerini kaybetmesinin yarattığı sarsıntı ve hemen ardından gelen yenilgi; savaşın ardından gelen parçalanma tehlikesi... Bütün bu etmenler iki ülkenin orta sınıfı ve entelijansiyasına, ulusun vekili olarak, bir yandan ülkenin birliğini ve egemenliğini temin ederken öte yandan ülkenin gittikçe büyüyen geri kalmışlık sorunlarını çözmeye muktedir, merkezî, (despot değilse de) güçlü bir yönetim tesis edebilecek bir *tek adam* aramaktan başka bir seçenek bırakmamıştı.

(*) *Foule* – ç.n.

Ülke çapında bir değişim ve reform başlatmak için daha önceki kuşaklardaki entelektüellere ilham veren toplumsal eşitlikçilik, liberalizm ve toprağa bağlı romantik bir milliyetçilik iken; kafaları daha çok modern ve merkezî bir devlet inşası fikriyle meşgul olan savaş sonrası entelijansiyası için siyasal otoriteryanizm ile dile ve kültüre dayalı milliyetçilik, emellerini gerçekleştirmede vazgeçilmez bir itici güç haline geldi.

Siyasal görüşlerindeki çeşitliliğe karşın onları kendilerinden önceki eğitimli ve bilgili kişilerden ayıran unsur, doğru kabul ettikleri toplum modeliydi. Avrupa modeli doğası gereği *ulus* ve *devlet* kavramları etrafında örgütlenmiş uyumlu bir toplum gerektiriyordu. Sadece güçlü bir merkezî yönetimin bir yandan ulusun toprak bütünlüğünü muhafaza ederken aynı zamanda reformları yürütebileceğine inanmışlardı. Benzer bir şekilde Türkiye ve İran'da modernizasyonun ve modern devlet inşasının, düşük düzeyde bir kültürel çeşitlilik ve yüksek düzeyde etnik türdeşlik gerektirdiğini düşünüyorlardı. Etnik ve dilsel çeşitliliğin yanı sıra kendi toplumlarında sınıfların varlığını da reddediyorlardı. Türkiye'de Jön Türk döneminin *tesanütçülük* fikirleri, Atatürk döneminde iktidar partisinin programının temel direklerinden biri olarak *halkçılık*'a evrilmişti. Ülke, ancak milliyetçilerin tanımladığı şekliyle bir ulus-devlet olmanın gereklerini yerine getirdiğinde, yani "devletin hemen tüm sakinleri tek bir öznel ulus fikriyle özdeşleştiklerinde ve ulus fiilen yekpare olduğunda"[2] toprak bütünlüğünü muhafaza etmek ve dünya sahnesinde muteber bir yer edinmek yönünde gerçekçi umutlar besleyebileceklerdi. Bunun ötesinde her ikisi de modernleşme ya da çağdaşlaşma anlamında olan *muasırlaşma* (Türkçe) ve *moaser buden*'in (Farsça) sadece "basını yasaklamak, meclisi dağıtmak ve din adamlarının gücünü kısıtlamak" yoluyla iktidarı ele geçirip siyasal otoriteyi kendi bünyesinde toplayarak "ülkeyi toplumsal bir devrime hazırlayacak" bir "ideal diktatör" vasıtasıyla başarılabileceğine inananlar vardı.[3] Keyfi idarenin uzun bir tarihe sahip olduğu her toplumda her ne kadar modernist entelijansiya içerisinde böylesi bir çözümü reddedenler her zaman olmuşsa da, bu nevi çağrıların kısa sürede taraftar bulması şaşırtıcı değildir. Sözgelimi Türkiye'de Hüseyin Cahit gibi, 1920'li yılların ortalarında Mustafa Kemal Paşa'nın diktatörlüğünün yükselişinde savaş döneminin lideri Enver Paşa'nın otoriter (ve nihayetinde felâket

---

2 Linz, J. J. ve Stepan, A., *Problems of Democratic Transition and Consolidation, Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, John Hopkins University Press, Londra, 1996, s. 25.

3 *Ferhengistan*, 1924, no. 4 ve 5.

getiren) siyasetinin bir tekrarını gören eleştirel gazeteciler vardı, fakat bunlar istisnaydı. İran'da Ekim 1925'teki bir meclis oturumunda Musaddık vekilleri şu sözlerle uyarmıştı:

> Bugün siz Meclis üyeleri Serdar-ı Sıpah Rıza Han'ı kral yapmak istiyorsunuz. Muhterem Beyefendi artık sadece başbakan değil aynı zamanda savaş bakanı ve başkumandan. Bugün ülkemiz yirmi yıl boyunca dökülen onca kandan sonra bir gerileme dönemine girmek üzere. Aynı kişi hem kral, hem başbakan, hem savaş bakanı hem de başkumandan olacak öyle mi? Zanzibar'da bile böyle bir keyfiyet yok![4]

Mustafa Kemal ve Rıza Şah'ın Türkiye ve İran'da hükümetin gücünü merkezileştirme ve modernizasyonu yürütme siyasetleri bir anlamda yaygın olarak hissedilen bu otoriteryan reform ihtiyacına yanıttı. Sekülarizm, Batıcılık ve meritokratizmle harmanlanmış bir siyasal ve kültürel merkezileşme süreci genellikle entelijansiya üyelerinin büyük kısmının, özellikle de ilerici ve sol eğilimli olanların desteğinden faydalanmıştı. Dönemin ideolojik ortamına hâkim olan *Kaveh* (1916-22), *Ferhengistan* (1924-25), *İranşehr* (1922-27) ve *Ayendeh* (1925-26) gibi Farsi dergiler bu siyasetleri teşvik etmek ve yaymakta öncü bir rol oynadılar. Bir başyazısında Kâzımzade, dinî hurafelerden kurtulunması, din ile devletin birbirinden ayrılması ve modern toplum parametrelerine uygun dinî kuralların benimsenmesiyle toplumun ulemanın boyunduruğundan kurtulacağını söylemişti.[5] *Kaveh*'nin başyazarı Tâkizade uzun zamandır süregelen sefaletten kurtulmanın ancak Batı medeniyetine topyekûn bir teslimiyetle mümkün olabileceğine inanıyordu: "İran hem harici hem dâhili, hem maddi hem de manevi olarak Batılılaşmalıdır":[6]

> Ülkemizin, Avrupa'ya mutlak bir teslimiyetle, Avrupa medeniyetinin kayıtsız şartsız benimsenmesi ve teşvikiyle nihai olarak müreffeh olacağı ümit edilebilir.[7]

Ayendeh'nin başyazarı Afşar *Gozaşte-İmruz-Ayandeh* "Geçmiş-Bugün-Gelecek" başlıklı bir başyazısında İran'ın bütünlüğüne yönelik kaygılarını belirttikten sonra modernizm anlayışını şu kelimelerle ifade etmişti:

---

4 Musaddık'ın hanedan değişimiyle ilgili bir meclis oturumunda yapmış olduğu bir konuşmadan, 31 Ekim 1925.
5 *İranşehr*, 1923, no. 1.
6 *Kaveh*, 1920, no. 1.
7 *A.g.e.*

> İran'ın milli birliği ile kastettiğim ülkenin bugünkü sınırları içerisinde yaşayan insanların siyasi, kültürel ve toplumsal birliğidir. Bu birlik iki başka mefhumu daha, yani siyasal bağımsızlığın korunması ve İran'ın coğrafi bütünlüğünü de ihtiva eder. Öte yandan milli birliğin başarılabilmesi Fars dilinin tüm ülke çapında tesis edilmesi, giyim kuşam, âdetler ve benzeri unsurlarda bölgesel farklılıkların yok olması ve müluku't-tevaif'in (yerel beyler) tasfiye edilmesi demektir. Kürtler, Lorlar, Kaşkailer, Araplar, Türkler, Türkmenler ve diğerleri farklı kıyafetler giyerek ya da farklı diller konuşarak birbirlerinden ayrılmamalıdır. Fikrimce İran'da âdetler, kıyafetler vesaire açısından milli birlik sağlanana kadar siyasal bağımsızlığımız ve coğrafi bütünlüğümüzün tehdit altında olma ihtimali baki kalacaktır.[8]

Ve etnik ayrımların tasfiye edilmesiyle milli birliğin güçlendirilmesi konularında şunları ekler:

> Fars dilinde yazılmış binlerce ucuz kitap ve risale bütün ülkeye, özellikle de Azerbaycan ve Huzistan'a dağıtılmalı. Yavaş yavaş küçük, ucuz gazetelerin milli dilde, ülkenin en ücra köşelerinde basılabilmesinin imkânları sağlanmalı. Bütün bunlar devlet yardımı gerektirir ve belirli bir düzen çerçevesinde uygulanmalıdır. Farsça konuşan belirli aşiretler yabancı dillerin konuşulduğu bölgelere gönderilip oralarda iskân edilebilir, öte yandan bu bölgelerin yabancı dil konuşan aşiretleri Farsça konuşan yerlere gönderilip buralarda iskân edilebilir. Yabancı dillerdeki yer isimleri ya da Cengiz Han ve Timurlenk'in talan ve baskınlarından yadigâr olanlar Farsça isimlerle değiştirilmelidir. Milli birlik hedefi başarılmak isteniyorsa ülke, idari bir bakış açısıyla bölünmelidir.[9]

Aynı şekilde Atatürk'ün Avrupa kaynaklı medeni hukuk, saat ve takvim, ölçü ve ağırlıklar, kıyafet ve alfabenin benimsenmesinin yanı sıra dini tarikatların ve tekkelerin kapatılması gibi 1920'li ve 30'lu yıllardaki ünlü reformlarının tamamı henüz o iktidara gelmeden çok önce planlanmıştı. Kemalist Türkiye örneğinde iki nüfuz alanının üstünlüğü söz konusuydu: Türkçülerinki ve Batıcılarınki. En önde gelen Türkçü ideolog Mehmet Ziya Gökalp'ti. Alman romantik milliyetçi düşünürlerden esinlenen Gökalp, aile içerisinde aktarılan organik bir görenek, değerler ve inançlar bütünü olarak asıl Türk kültürü (hars) ile bilinçli olarak iktisap edilmiş olan İslâmi (ve kısmen Bizans) medeniyeti arasında ayrım yapmıştı. Türk kültürünün güçlendirilirken aynı esnada 'köhne' ve 'kısır' İslâm medeniyetinin çağdaş Avrupa medeniyeti ile

---

8 Mahmud Afşar, "Agaz-name", *Ayendeh*, 1925, no. 1.

9 *A.g.e.*, s. 6.

değiştirilmesini savunuyordu. Gökalp'in ulema karşıtlığı (ki neredeyse tüm Jön Türk düşünürleri tarafından paylaşılıyordu) ve din ve dilin Türkleştirmesi üzerine fikirleri şüphesiz etkiliydi, öte yandan onu Kemalist reform programının yegâne manevi lideri olarak göstermek biraz fazla ileri gitmek olacaktır. Birçok açıdan Mustafa Kemal Atatürk 1924 yılında ölen Gökalp'ten çok daha ileriye gitmiş ve kültür ve medeniyet arasındaki ikiliği reddederek şapka giyilmesi ve peçenin kaldırılmasına kadar tam anlamıyla Avrupa tarzı bir yaşam tarzını savunan küçük bir grup Jön Türk entelektüelinin (*garbcılar*) fikirlerine yaklaşmıştı. Atatürk'ün tek bir dünya medeniyeti olduğu (Avrupa'nınki) ve Türkiye'nin modern dünyada ayakta kalacaksa bunu tümüyle kabul etmesi gerektiği görüşü Batıcıların fikirlerinin bir yansımasıydı. Dolayısıyla Atatürk ve Rıza Şah'ın iktidara gelmesinden çok önce, ülke çapında uygulayacakları reform ve değişim programlarının taslağı mevcuttu.

Yirmi yıllık yönetimi sırasında Rıza Şah'ın (1921-41) gerçekleştirmiş olduğu değişimler Kâzımzade, Tâkizade ve Afşar gibi entelektüeller tarafından dillendirilen taleplerle çarpıcı bir tutarlılık sergilemişti. Otoriter modernizasyon siyaseti İran'ın geleneksel toplumsal yapısının yanısıra siyasal yapısını da tedrici olarak değiştirdi. Ulusal düzenli ordu, ulusal para sistemi ve seküler bir eğitim müfredatı gibi yeni müesseseler kuruldu ve yargı sistemi bile sekülerleştirildi. Ayrıca daha geniş ölçekli bir ulusal birliğin sağlanabilmesi için merkezileştirme politikası çerçevesinde on binlerce göçebenin yerlerinden edilip zorunlu iskâna tabi tutulması gibi son derece sert ve yıkıcı tedbirleri de ihtiva eden bir siyaset takip edildi. Öte tarafta Atatürk'ün, devlet inşası söz konusu olduğunda karşılaştırılmaz bir üstünlüğe sahip olması doğaldı. Zorunlu askerliğe dayalı ulusal bir düzenli ordu, ulusal bir para sistemi, yurt çapına yayılan bir demiryolu ve telgraf hattı ağı, büyük ve kendine güvenen bir bürokrasi ve seküler bir yargı sistemi (medeni hukuk istisna olmak üzere) 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın hemen başlarında çoktan yaratılmıştı. Cumhuriyet döneminde bu miras geliştirilmiş ve devletin otoritesi (başta jandarma aracılığıyla) ülkenin her köşesini içine alacak şekilde genişletilmişti. Rıza Şah bir devlet inşa etmek zorundayken on beş yıllık yönetimi sırasında Atatürk (1923-38) hâlihazırda mevcut olan bir devleti dönüştürmüştü.

Öte yandan bu iki reformcu diktatör önde gelen birtakım modernist entelektüelin fikirlerinden yola çıktı diye sadece bunların reçetelerini uyguladıklarını düşünmemeliyiz. Akademisyenler, gazeteciler ve yazarlar da bir amaca hizmet için hazır bulunuyorlardı – önderleri fikirleriyle beslemek (Atatürk'ün, ülke meselelerinin ve istikbalinin sürekli surette tartışıldığı tüm

gece süren içki âlemlerinde olduğu gibi) ya da onların mesajlarını yaymak için. Fazlaca bağımsız düşünceli olanlar kısa sürede kendilerini aforoz edilmiş buluyorlardı. Gittikçe artan bir şekilde Atatürk ve Rıza Şah, konumlarını rejime borçlu olan daha genç kuşak entelektüellere istinat etmeye başladılar. Atatürk Türkiyesi'nde gözden düşmek genellikle tecrit, gözetim altında tutulma ve eğitim sistemi ve medya dışında iş bulmak zorunda kalmak anlamına gelirken Rıza Şah'ın İranı'nda durum farklıydı. İktidara gelmesinin üzerinden henüz birkaç yıl geçmeden diktatörlüğü otokrasiye evrilmiş ve kısa bir süre içerisinde keyfî bir idareye dönüşmüştü. Bazı entelektüeller siyaseten emekli olmayı kabul etmeye zorlanırken diğerleri hapsedilmiş ya da idam edilmişti. Sadece birkaç tanesi sürgüne gittikleri yerlerde huzur bulabilmiş ve bu surette emellerinin gerçekleştirilmesine tanık olmamışlardı.

İki ülkedeki gelişmeler arasındaki temel fark otokrasiden keyfî idareye bu tedrici geçişte görülebilir. Atatürk'ün diktatör olduğu şüphe götürmez. 1928 yılından sonra kendisini gündelik siyasetten giderek daha fazla soyutlayıp bunun yerine büyük 'modernizasyon seferberliği'ne yoğunlaştı, fakat kimi zaman başbakana bilgi dahi vermeden ihtiyarî olarak bakanları ve milletvekillerini atayıp görevden alarak denetimi elinde tutmaya devam etti. 1926 yılından itibaren Türkiye'de ilk Atatürk heykellerinin görünmeye başlamasıyla etrafında bir kişilik kültü oluşturulmaya başlandı ve bu aşırı boyutlara ulaştı. Yine de Atatürk milli meclis, parti gibi siyasal kurumları, kalıcı kimlikler geliştirebilmelerine imkân verecek ölçüde kendi başlarına bıraktı. Bu durum rejiminin, ölümünün ardından ciddi sıkıntılar yaşamaksızın devam edebilecek ölçüde kurumsallaşmasına izin verdi. Atatürk'ün Türkiye'deki icraatının aksine keyfî idare Rıza Şah'ı, başlardaki kentli toplumsal tabanına giderek yabancılaştırdı. Modernizasyonun teknolojik yönlerinden büyülenen Rıza Şah topluma ya da kendi destekçilerine rasyonalizm, eleştirel akıl ya da bireyselciliği icra edebilecekleri hiçbir alan bırakmadı.

Birkaç makale hariç bu kitap, Uluslararası Toplumsal Sosyal Tarih Enstitüsü'nde 1999 baharında düzenlediğimiz "Türkiye ve İran'da Otoriter Modernizasyon" üzerine bir atölye çalışmasının ürünüdür. Bu projenin hedefi, Birinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye ve İranı'nda modernizasyona yönelik karşılaştırmalı ve kapsamlı bir tarih çalışması yapmaktı. Bu minvalde Touraj Atabaki, "Türkiye ve İran'da Hilafet, Ulema ve Cumhuriyetçilik" başlıklı makalesinde Türkiye ve İran'da iki otoriter yöneticinin iktidarlarını pekiştirirken karşılaştıkları güçlükleri inceliyor. Homa Katouzian, "Rıza Şah Döneminde Devlet ve Toplum" başlıklı yazısında Rıza Şah'ın yönetiminin diktatörlükten

keyfî bir idareye tedrici değişimini inceliyor. Erik Jan Zürcher'in "Kemalist Cumhuriyette Kurumların İnşası", Matthew Elliot'un "Yeni İran ve Rıza Şah Döneminde Parti Siyasetinin Çözülüşü" ve Cemil Koçak'ın "İnönü Döneminde Tek Parti Rejimi Üzerine Bazı Görüşler" başlıklı makalelerinde Türkiye ve İran'da siyasi partiler ve parti politikaları işleniyor. Houchang Chebabi ve John Perry'e ait bölümlerin konusu kültürel yenilikler. "Türkiye ve İran'da Erkekler İçin Kıyafet Kanunları"nda Chebabi, Türk ve İran rejimlerinin Avrupa âdetleri ve kanunlarını benimsemedeki tavırlarını karşılaştırırken Perry, "Türkiye ve İran'da Dil Reformu"nda Mustafa Kemal ve Rıza Şah'ın bireysel çabalarını kıyaslıyor. Stephanie Cronin'in "İran'da Ordu, Sivil Toplum ve Devlet" ve merhum Dankwart Rustow'un "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Ordu" başlıklı bölümlerinde ise ordu gibi yeni toplumsal kurumların inşası ve bunların Türkiye ve İran'a intibakı konu ediliyor.

Rustow'a ait bölüm, kendisinin 1959 tarihli klasik makalesinin bir yeniden basımı. Bu makalenin temel tezi Arap ülkelerinin aksine Türkiye'de ordunun siyasi liderlikten başarılı bir şekilde koparıldığı ve dolayısıyla siyasete müdehalesinin mümkün olmadığıydı ve bu nedenle neredeyse basılır basılmaz geçerliliğini yitirmişti. Haliyle 27 Mayıs 1960 ihtilali bu tezi bitirmişti, fakat Rustow iddiasını Osmanlı ordusunun ya da daha çok onun subay kadrolarının Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundaki tarihi rolünün bir analizine dayandırmıştı. Bu iddia bugün hâlâ son derece aydınlatıcı ve İran örneğiyle bir karşılaştırma yapmak için oldukça iyi bir temel sağlıyor.

Son olarak Oliver Bast'ın İran devlet adamı Vüsuk-üd-Dovle üzerine bölümü, İran'ın Birinci Dünya Savaşı sonrası dış politikasının geri planını inceliyor.

Karşılaştırılmalı olarak okunduklarında bu metinlerin okuyucuya, Birinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye ve İran'daki gelişmeleri 'karşılaştırma ve kıyaslama' imkânı vereceği umulmaktadır. Atatürk ve Rıza Şah tarafından uygulamaya konan otoriter kalkınma stratejisi modeli bugüne kadar çok fazla karşılaştırmalı analiz konusu olmadı ki, tabii bu da üzücü bir durumdur. Bu reformcu generallerin rejimleri, bir tarafta Mısır'da Mehmet Ali Paşa'yla başlayan 19. yüzyılın 'reformcu paşa' geleneği ile diğer tarafta iki savaş arası dönemin başta Akdeniz olmak üzere daha modern Avrupa diktatörlüklerinin özgün bir karışımı olarak görülebilir. Atatürk ve Rıza Şah'ın ayrı ayrı devletlerini ve toplumlarını şekillendirme yöntemlerini anlamak, iki ülkenin İkinci Dünya Savaşı sonrasında izledikleri farklı yolları kavramak için hayati önemdedir.

1

Rıza Şah Döneminde Devlet ve Toplum

HOMA KATOUZIAN

DEVLETE KARŞI TOPLUM

Anayasa Devrimi'nin öncesinde İran keyfî bir idare tarafından yönetiliyordu. Ancak bu, Avrupa tarihinden bildiğimiz mutlak ya da despotik yönetimin örneklerinden biri değildir. Öncelikle, Avrupa kıtası bir bütün olarak düşünüldüğünde mutlakıyetçilik en fazla dört yüzyıl hüküm sürmüşken, keyfi yönetim İran'ın bütün tarihi boyunca olağan yönetim biçimi olmuştu ve doğal ve dokunulmaz görülüyordu. İki sistem arasındaki ikinci ve çok daha önemli bir fark daha vardı; mutlakıyetçi devlet varlıklı ve nüfuzlu sınıflara istinat ettiği için belirli bir yasal çerçeveyle sınırlandırılmışken keyfi devlet tüm toplumsal sınıflardan müstakildi ve toplumun sadece başında değil bütünüyle üstündeydi. Bu nedenle iradesi, ihlâl edilemez bir yasa ya da geleneğin değil tamamıyla kendi fiziksel kudretinin sınırlarındaydı ve bu da farklı şartlara göre değişmekteydi. Bir başka deyişle devlet, fiziksel kudreti elverdiği nispette, ülkenin en güçlü adamlarının bile yaşam haklarının keyfi olarak yok edilmesi ya da mülklerine el konulması da dâhil olmak üzere istediği her şeyi yapmaya muktedirdi. Bu nüfuz, Batı ve Orta Avrupa'daki en güçlü mutlakıyetçi hükümdarların dahi ulaşabileceği noktanın çok ötesindedir. Rus Çarları bunlardan daha güçlüydüler, fakat onlar bile keyfi olarak yönetmiyorlardı veya yönetemiyorlardı.

Avrupalı hükümdarlar ve devletler, güçlü toplumsal sınıfları temsil etmelerinden dolayı bir toplumsal tabana sahip oldukları için buralarda gerçekleşen devrimler de toplumun daha aşağı ve da az ayrıcalıklı sınıflarının

kendi yönetici sınıflarına karşı giriştikleri ayaklanmalardı. Öte yandan İran'daki devlet toplumdan kopuk olduğu, yani herhangi bir toplumsal sınıfı temel almadığından, buradaki isyanlar *millet*'in *devlet*'in kendisine karşı gerçekleştirdiği ayaklanmalar oldu. Bu ayaklanmalar 'adil olmayan', keyfi yönetim sergileyen bir hükümdara karşı, onu 'adil' olan bir başkasıyla değiştirme umuduyla gerçekleştiriliyordu. Başarılı olduğunda, yeni bir keyfi yönetim kurulana kadar, devletin çöküşü kaçınılmaz olarak tahripkâr çatışmalara, düzensizlik ve kargaşaya neden oluyordu. Bu durum 'keyfi yönetim - kargaşa - keyfi yönetim' şeklinde bir döngü oluşturmuştu.

19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen Avrupa toplumuyla tanışma, keyfi yönetime karşı yasalara dayalı bir siyasal sistemin değerini öne çıkardı. Böylece Anayasal Devrim İran tarihinde ilk kez –bir kez daha tüm toplumun devlete karşı ayaklanması olarak başlamışken– sadece adil olmayan keyfi bir yöneticiyi değil, kadim keyfi yönetimin bizzat kendisinin yok edilmesini ve bunun yasalara bağlı bir yönetimle değiştirilmesini hedef aldı. Bu, devlet için meşru bir zemin sağlamanın yanı sıra temel demokratik ilkelere dayalı parlamenter hükümet sistemi de yaratan bir anayasanın tesis edilmesiyle sonuçlandı.

Normal şartlar altında bu gelişmelerin geniş bir toplumsal tabanı temsil eden yeni bir devletin kurulmasıyla sonuçlanması beklenebilirdi. Oysa radikal bir değişimle oluşan yeni durum kültürel kökenlere sahip değildi ve devletin çöküşünün kargaşayla sonuçlanması geleneği hiç olmadığı kadar güçlüydü. Bu nedenle devrimin zaferini takip eden 1910'lu yıllar hem merkezde hem de taşrada gittikçe artan yıkıcılıkta bir çatışmaya tanık oldu. Ülke, 18. yüzyılda Safevi Devleti'nin yıkılışının ardından olduğu gibi çözülmenin eşiğine gelmişti. Birinci Dünya Savaşı sırasındaki yabancı müdahalesi ve işgali kaotik eğilimleri daha da çok teşvik etmişti, öte yandan iç etmenler bundan bağımsız olarak devredeydi ve köklerini ayaklanmayı takiben kargaşanın gelmesi şeklindeki kadim İran geleneğinden alıyordu.

Dolayısıyla özellikle savaş sırasında dış etmenler etkili olduysa da mesele tanıdıktı ve iç güçler, kargaşayı hem yaratan hem de sürdüren yıkıcı çatışmaya müdahil olmak için sadece küçük bir teşvike ihtiyaç duymaktaydılar. Şunu mutlaka belirtmek gerekir ki, yaygın kanının aksine bu çatışmalar sadece etnik, bölgesel ya da aşiretler arasında gerçekleşmiyordu; tam merkezde, Meclis'in içinde, hizipler, partiler ve rekabet halindeki siyasilerin safları arasında da mevcuttu. Gerçekten de merkezin tam ortasında bu nevi bir ayrışma ve kargaşa olmasaydı, güçlü merkezkaç kuvvetlerin taşrada serbest kalabil-

mesi ya da bu kadar etkili olabilmesi mümkün olmazdı. Öyle ki merkezi elinde tutanın çevreyi de elinde tutması ülke tarihinin bir özelliğiydi.[1]

Savaşın bitiminden hemen önce Vüsuk-üd-Dovle Britanya'nın da etkin desteğiyle bir kabine kurdu. Önde gelen siyasilerin neredeyse tümü birleşik bir ordu teşkil edecek, ülkenin finansal sistemini yeniden düzenleyecek ve kargaşayı bastıracak güçlü bir hükümete ihtiyaç olduğunu hissediyorlardı. Bunların bir kısmı Vüsuk'a muhalifti, fakat Vüsuk, siyasi hiyerarşi içerisinde kendi destekçilerine de sahipti ve bunların arasında en güçlü olanı Seyyid Hasan Müderris'ti.[2]

Görevdeki ilk yılında Vüsuk, hükümet ve kamu yönetimine belirli ölçüde düzen getirmeyi başardı. Bu önlemler radikal muhaliflerinin kendisine yönelik hislerini değiştirmedi, ama popüler siyasetçiler ve ılımlı anayasacılar arasındaki bazı muhaliflerinin tavırlarını yumuşattı. Aynı yıl içerisinde kendisi ve kabinesindeki en yakın iki müttefiki, İngiltere ile İran arasında Ağustos 1919'da Tahran'da imzalanan antlaşmanın müzakerelerini yürüttüler. Antlaşma hem ülke içinde hem de dışarıda İran'ı İngiltere'nin himayesine sokmanın bir aracı olarak itham edildi ve siyaset çevreleri tarafından gittikçe büyüyen bir kızgınlık ve şiddetle reddedildi. Müderris bile muhalefet saflarına geçmişti.[3]

Antlaşma tek başına Lord Curzon ve İngiliz Dışişleri'nin başının altın-

---

1 Anayasa Devrimi'nin bir çözümlemesi için bkz. Homa Katouzian, "Liberty and Licence in the Constitutional Revolution of Iran", *Journal of the Royal Asiatic Society, Series* 3, 8, 2, 1998. Keyfi idare teorisi için bkz. Homa Katouzian, "Arbitrary Rule: A Comparative Teory of State, Politics and Society in Iran", *British Journal of the Middle Eastern Studies*, 24, 1997; 49-73; Homa Katouzian, "The Aridisolatic Society, A Model of Long Term Social and Economic Development in Iran", *International Journal of Middle East Studies*, Temmuz 1983; 259-81; Homa Katouzian, *The Political Economy of Iran*, Macmillan ve New York University Press, Londra ve New York, 1980, bölümler 1-4; Homa Katouzian, "Nationalist Trends in Iran, 1921-1926", *IJMES*, Kasım 1979. Devrim sonrası ayrışma ve kargaşa konusunda bkz. W. J. Olson, *Anglo-Iranian Relations During World War I*, Frank Cass, Londra, 1984; Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1982.

2 Bkz. örneğin Abdullah Mustavfi, *Şehr-i Zindegani-yi Men*, cilt 2, Zavvar, Tahran, 1964; Yahya Devlet Abadi, *Hayat-ı Yahya*, cilt 3 ve 4, Attar ve Firdevsi, Tahran, 1983; Melikul' Şuara Bahar, *Tarih-i Muhtasar-ı Ahzab-ı Siyasi der İran*, cilt 1, Jibi, Tahran, 1978; Cevad Şeyhul İslâmi, *Sima-yı Sultan Ahmed Şah Kaçar*, cilt 1, Naşr-e Goftar, Tahran, 1989; Olson, *Anglo-Iranian Relations*.

3 Bu konuya dair birçok referans verilebilir. Örneğin bkz. British Public Record Office [İngiliz Kamu Kayıtları Ofisi] dosyaları, F.O. 371/3558, F.O. 371/3859, F.O. 371/3860 ve *Documents on British Foreign Policy* [İngiliz Dışişleri Belgeleri] cilt IV; William J. Olson, "The Genesis of the Anglo-Persian Agreement of 1919", der. Elie Kedourie ve Sylvas G. Haim, *Towards a Modern Iran*, Londra: Frank Cass, 1980; Cevad Şeyhul İslâmi, *Sima-yı Sultan Ahmed Şah Kaçar*; Houshang Sabahi, *British Policy in Persia*, 1918-1925, Londra: Frank Cass, 1990; *Recent Happenings in Persia*, Blackwood, Londra, 1922.

dan çıkmıştı. Üstelik İngiltere'nin Hindistan Hükümeti, Hindistan Bakanlığı, Hazine ve Savaş Bakanlıklarının sert muhalefetiyle karşılaşmıştı. Bunlardan ilk ikisi İran'da daha geniş bir İngiliz müdahalesine karşı çıkarken diğer ikisi antlaşmanın mali ve askerî sonuçları konusunda endişeliydi. Nihayetinde ortaya çıkan belge birçok tartışma ve anlaşmazlıkların sonucuydu ve Curzon'un siyasetine, İngilizler tarafından yöneltilen hatırı sayılır miktarda eleştiriyi de beraberinde getirmişti. Hal böyleyken Hindistan Hükümeti muhalefetini sürdürdü ve Antlaşma sorunlarla karşılaşınca diğer kurumlar da eleştirel tutumlarına geri döndüler.

Böylesi sert bir tepkiye yol açan Antlaşmanın metni değil, Curzon ve Cox'un üzerinde ısrar ettikleri, antlaşmanın müzakereleri yürütülürken sergilenen gizlilikti. Curzon resmi İran delegasyonunu Paris barış konferansının dışında tutmayı da başarmış ve Amerika ve Fransa'nın Tahran'daki görüşmelerden habersiz kalmasını sağlamıştı. Antlaşmanın Meclis'ten sorunsuz bir şekilde geçirilmesi için İngilizlerin para ödediklerine dair sonradan teyit edilen söylentiler durumu daha da kötüleştirmişti.

Antlaşma ilan edildiğinde, Çarlığın İran'daki imtiyazlarını tek taraflı olarak feshettiğini birkaç kez açıklamış olan Bolşevik Rusya şiddetle itiraz etti. Bolşeviklerin bu tutumu İran'daki radikallerin muhalefetini tesis etmek için yeterliydi. Birleşik Devletler'in bir hayli sert ifadeler içeren itirazı ve Fransız basınının antlaşmaya karşı başlattığı kampanya en mutedil kafalarda bile ülkenin 'Britanya'ya satıldığı' yönünde en ufak bir şüphe bırakmadı.[4] Bu durum Kuçik Han'ın yeni bir Cengel ayaklanmasının önünü açtı, fakat bu ayaklanma merkezi Kazvin'de bulunan İngiliz Norperforce* ve İran Kazakları'ndan müteşekkil bir gücün ortak harekâtı ile püskürtüldü. Yine de Vüsuk duruma yatıştırıcı bir siyasetle mukabele etti ve bir süre için yönetimle Cengelîler arasında kalıcı bir çözüm mümkün göründü. Bu nevi bir politika temelini, hem Kafkasya'daki hem de İran Azerbaycanı'ndaki İranlı Bolşeviklerin Kuçik ve adamlarına dostane teklifler yapıyor olmasının yanı sıra İran Kazakları'nın Rus şefi Albay Staroselsky'nin tavırlarının güven temin edici olmaktan çok uzak olmasından alıyordu.[5]

---

4 Bkz. Homa Katouzian, "The Campaign Against the Anglo-Iranian Agreement of 1919", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 25 (1), 1998. Martin Sicker, *The Bear and the Lion, Soviet Imperialism in Iran*, Praeger, New York, 1988; Aryeh Y. Yodfat, *The Soviet Union and Revolutionary Iran*, Croom Helm, Londra, 1984; *Documents on British Foreign Policy*, cilt IV ve XIII.

(*) NorthPersia Force'un (Kuzey İran Gücü) kısaltması – ç.n.

5 Bkz. Homa Katouzian, "The Campaign Against the Anglo-Iranian Agreement of 1919" ve ayrıca İbrahim Fehren'i, *Serdar-ı Cengel*, Javidan, Tahran, 1978; Cosroe Chaqueri, *The Soviet Socialist*

Sınırın öte tarafından bir Bolşevik saldırısı olabileceğine dair korku her geçen gün artıyordu. Vüsuk ve Firuz akıllıca davranarak doğrudan Moskova'yla konuşmayı düşündüler fakat Curzon, her ne kadar böyle bir hamleyi veto etmeyeceğini söylemiş olsa da, girişimi başarılı bir şekilde engelledi. Öte yandan Vüsuk ve Firuz'un, yeni kurulan ve Bolşeviklerle ilgisi olmayan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin (eski Rus Transkafkasyası) tanınması ve burayla bir ticaret antlaşması imzalanması için Seyyid Ziya başkanlığında bir heyet gönderilmesi kararlarını destekledi ve hatta yardımcı oldu. 1920 Nisanının başları itibariyle antlaşma taslağı Tahran'a ulaştığı sıralarda Şeyh Muhammed Hiyabani Tebriz'de isyanını başlatmıştı. Üç hafta sonra Azerbaycan Cumhuriyeti yerli Bolşeviklerin eline geçti. 18 Mayıs'ta bir Rus filosu Enzeli'ye demir attı ve Norperforce birlikleri Reşt'e çekildiler. Birkaç gün sonra Norperforce, Londra'dan daha da geriye, Kazvin'deki üslerine çekilme emri aldı. 4 Haziran'da Kuçik Han Reşt'e girdi. İranlı Bolşevikler ve onların Sovyet danışmanlarıyla birlikte İran Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ve kendi başkanlığında bir koalisyon hükümetinin kuruluşunu ilan etti.

Vusuk istifa etti ve 1920 Temmuzunda popüler bir meşrutiyetçi olan Müşir-üd-Dovle başbakan oldu. Antlaşmanın askıya alındığını ilan etti ve Kuçik'i Gilan Bolşevikleri ile yolunu ayırmaya ikna etti. Kısa süre sonra Muhbirus Sultane Azerbaycan'a genel vali olarak yolladı ve bu hamle Hiyabani'nin ve başlattığı ayaklanmanın hızla devrilmesiyle sonuçlandı. Eş zamanlı olarak Rus komutan Albay Staroselsky komutasındaki İranlı Kazaklardan oluşan büyük bir gücü Gilan Bolşevikleriyle savaşmaya gönderdi. Bu ordu önce yıldırım hızıyla başarılı oldu ancak sonrasında ciddi bir gerileme yaşadı. Karşı bir saldırıya girişmelerine kalmadan Staroselsky, Norperforce'un yeni komutanı General Ironside ve Tahran'daki İngiliz elçisi Herman Norman'ın ağır baskısı sonucu Şah tarafından görevinden alındı. Tavsiyelerinin aksine bir karar alınması üzerine Moşir istifa etti ve Kasım ayının başlarında Sipahdar-ı A'zam (Fethullah Han Ekber) yeni bir kabine kurdu.

Ocak 1921 itibariyle Gilan Bolşeviklerinin Tahran'a başarılı bir saldırı düzenleyebilecekleri yönünde sahici korkular vardı. Bu korkular hem Şah ve hükümeti hem de Britanya temsilciliği ve Dışişleri Bakanlığı tarafından paylaşılıyordu. O derece ki çeşitli acil durum planları, özellikle de başkentin İsfahan'a veya Şiraz'a taşınması tartışılmıştı. Bu arada hükümet, hiç olmadığı kadar ağır

---

Republic of Iran: Birth of the Trauma, Pittsburgh University Press, Pittsburgh, 1995. Öte yandan elimizdeki mesele için özellikle bkz. Binbaşı C. J. Edmond'ın Ekim 1919 ile Mayıs 1920 arasında Cox'a yolladığı raporlar, *The Edmonds Papers*, St Antony's College, Oxford.

bir mali darboğaz içindeydi ve kargaşa her yerde en üst düzeyine varmıştı. Seyyid Ziya birkaç jandarma subayı ile birlikte iki bin Kazak'ı Kazvin'den Tahran'a getirerek bir başka darbe düzenlemek üzere Ironside ve başka bir kısım İngiliz subayı ve diplomatıyla işbirliği yapmıştı. Rıza Han'ı liderleri olarak seçtiler, aslına bakılırsa ondan önce bir başka adaya gitmişler fakat reddedilmişlerdi.

Darbe 21 Şubat 1921'de gerçekleşti. Seyyid Ziya başbakan ve Rıza Han Kazakların komutanı oldu ancak kısa süre içerisinde savaş bakanlığını bundan hemen sonra da jandarmayı devraldı. Britanya elçiliği Seyyid Ziya'yı destekledi ve Lord Curzon ile Dışişleri Bakanlığı'nı izledikleri bu siyaseti onaylamaları için ikna etmeye çalıştı. Öte yandan Curzon bir dizi sebepten, en başta da Seyyid Ziya 1919 Anlaşması'nı resmen ilga etmiş olduğu için, bu talepleri şiddetle reddetti. Seyyid Ziya hâlihazırda çok sayıda önde gelen ismi hapse atmış, gücendirmiş ve yabancılaştırmıştı. Ondan yoğun bir şekilde nefret eden Şah ve onu yolunun üstünde istemeyen Rıza Han, Seyyid Ziya'nın arkasında İngiliz desteğinin olmadığını fark ettiklerinde Ziya'nın yaslanabileceği hiçbir güç veya taban kalmamıştı. Darbenin üzerinden henüz üç ay geçmişken azledildi ve sürgüne gönderildi.

TOPLUMA KARŞI DEVLET

1921 ile 1925 yılları arasındaki dönem, ülkedeki üç ana siyasal akım arasında bir ikili egemenlik ve güç mücadelesi dönemiydi: (a) kargaşa güçleri, (b) onların antitezi olan diktatörlüğe ve daha sonra keyfi yönetime ait olan güçler, (c) keyfi yönetimin olmadığı bir düzen isteyen ama bunu nasıl başaracağını bilemeyen ve kendi aralarında çok fazla tartışan muhafazakâr veya demokrat anayasacılar. Bu grupların tamamı keyfi yönetimin olmadığı bir düzen istiyor ama bunu nasıl başaracaklarını bilemiyorlardı ve aralarında çok fazla çatışmaktaydılar. Öte yandan bunlar ve temsil ettikleri sınıflar tamamıyla kargaşayı bitirmek taraftarıydılar ki bu, bu yönde bir iradeye sahip olunduktan –Rıza Han ziyadesiyle sahipti– ve askerî vasıtayı elinde tuttuktan –bunu da hızla yarattı– sonra oldukça kolaydı. 1926'da geniş bir anayasal çerçeve dâhilinde bir diktatörlük kuruldu. 1931'e gelindiğinde ise artık keyfi yönetim vardı.

Dikkat çekici olan, ki bu aynı zamanda İran tarihinin akışına da uygundur, kargaşanın nasıl hızla itaate dönüştüğüdür. Bir gün ebediymiş gibi görünen keyfi yönetimin, bir nedenle denetimini kaybettiğinin halk tarafından hissedilmesi halinde ertesi gün devrilebilmesi İran'ın keyfiyetçi toplumunun bir özelliği olagelmiştir. Aynı mantıkla bir kargaşa hali, onlarca yıl sürmüş olsa dahi, buna son verme iradesi olduğunda birden sona erebiliyordu. Bu nedenle

Şah İsmail, Şah Abbas I., Nadir Şah ve Ağa Muhammed Han kargaşayı sona erdirdiklerinde, en azından bir süreliğine memnuniyetle karşılanmışlardı.

Daha Rıza Han Şah olmadan önce çoğu bölgede ve eyalette kargaşa sona erdi. Taç giyişinden sonraki iki yılda çıkan görece küçük isyanlar genellikle Rıza Han'ın ordu birliklerinin göçebelere, etnik topluluklara ve yerel eşrafa yönelik tavırlarındaki keyfiliğe tepkinin sonuçlarıydılar. Fakat yine de ilk birkaç yılda, isyanların ve haydutluğun acımasızca bastırılması ve yerel eşrafa boyun eğdirilmesi halk arasında, en azından şehirliler arasında geniş destek buluyordu.

Mesele çok önemliydi, bu nedenle durum Rıza Han'ın hem dostlarının hem de düşmanlarının kabul ve takdir ettikleri tek başarısıydı. Rıza Han'ı Şah olarak kabul eden Aralık 1925'teki Kurucu Meclis sırasında sosyalist lider Süleyman Mirza, Rıza Han'ın, *Mülükü't-Tevaif* düzenini yok etmekteki hizmetlerinden, iktidarı merkezde toplamasından, asileri ve merkezi iktidarı tanımayanları yok etmesinden bahsetmişti.[6]

Bunun öncesinde, Meclis'te Rıza Han'ı geçici olarak devlet başkanlığına atama önerisi aleyhinde yaptığı konuşmasında Tâkizade, Rıza Han'ın başbakanlığını desteklemesinin en önemli nedeninin "onun sağladığı güvenlik" olduğunu söylemişti.[7] Rıza Han'ın Şah olmasına karşı (diktatörlüğe yol açacağını savunarak) en uzun ve en tutkulu konuşmayı yapan Musaddık daha da ileri gitmişti:

> Kimsenin [Rıza Han'ın] ülkeye verdiği hizmetlerden habersiz olabileceğini sanmıyorum. Ülkede durum o haldeydi ki hepimizin bildiği gibi birisi seyahat etmek istese güvenliği yoktu, toprak sahibi ise güvenliği yoktu, mülkü olan ürünlerini korumak için birkaç silahlı tutmak zorundaydı... ve kendi evimi, kendi ailemi ve kendi halkımı koruyabilmek için, elbette Rıza Han Pehlevi isimli zatı bu ülkenin başbakanı olarak görmek isterim. Çünkü güvenlik ve istikrarı görmek istiyorum; şu bir gerçek ki –geçtiğimiz iki yılda– bu adam sayesinde buna sahip olduk ve böylece kamu işlerini yürütüp toplumun çıkarlarına hizmet edebildik... ve Allah'a şükür varlığı sayesinde artık hayati işler yapmaya girişebiliriz...[8]

Taşradaki ordu birliklerinin, buradaki hayatın tamamı üzerinde tahakküm kurma girişimine karşı eleştiriler şüphesiz vardı ancak bunlar azdı ve genellikle susturuldular. Ülkenin bütünlüğüne mal olacak kargaşanın hakkın-

6 Hüseyn Mekki, *Tarih-i Bistsaleyi İran*, Elmi, Tahran, 1995, cilt 3, s. 591.
7 Bkz. Hüseyn Mekki, *Doktor Musaddık ve Nutka-ye Tariki-ye U*, Elmi, Tahran, 1985, s. 130.
8 *A.g.e.*, s. 139.

dan gelmenin başkaca bir yolu olmadığından kargaşayı defetmekle bütün itibarı Rıza Han aldı. Gerçekten de yukarıda alıntılanan demecinde Musaddık'ın da ima ettiği gibi ticarette düzenli bir artış, daha fazla özel ve kamu yatırımı ve büyüme sağlayan, kargaşanın hızla ve başarılı bir şekilde sona erdirilmesiydi ve bunların hepsi 18. yüzyılın sonunda Kaçarlar, onlarca yıldır süren kargaşaya son verdiklerinde de yaşanmıştı.

BAŞBAKANLIĞI VE BAŞKANLIK KUMPANYASI

Rıza Han'ın savaş bakanlığı ve ordunun başkomutanlığının yanı sıra başbakanlığı da ele geçirmesi Haziran 1921'den Kasım 1923'e kadar toplam iki yıl beş ay almıştı. Bu arada yaşananlar ise kargaşa siyasetinin tipik tezahürleriydi. En az beş bakanlık ve hatta muhafazakâr ve popüler anayasacı politikacılar her geçen gün Serdar-ı Sipah'ın ve ordusunun artan özerkliğinden tedirgin oluyorlardı.

Geleneksel siyasetçiler hâlâ birbirini yıpratmakla ve birbirlerine karşı hemen tümü ya gerçek dışı ya da aşırı derecede abartılmış olan yabancı güçlerin ajanlığı, gericilik, Bolşeviklik, ateistlik gibi suçlamalar yapmakla meşguldüler. Bu durum daha genç milliyetçi ve modernistlerin, bu siyasetçilerin ülkenin durumunu iyileştirmeyi hiçbir şekilde başaramayacağı inancını pekiştiriyordu. Öte yanda Rıza Han kendi ordusunu yaratmakla ve yasal veya yasa dışı bir şekilde sürekli artan kaynakları, ordunun sayısını, teçhizatını, örgütlenmesini ve eğitimini geliştirmek için kullanmakla derinden meşguldü. Aynı zamanda her türden siyasetçiyle dostluklar kuruyor, siyasette dürüst aracı rolüne soyunuyor ve kendisini düzen ve istikrarın koruyucusu olarak vazgeçilmez kılmaya çalışıyordu.

Başta onun kargaşayı bitirmek için vazgeçilmez olduğunu düşünen Britanya elçisi Loraine ile Rıza Han'ı, çoğu 'emperyalizmin aracıları' olan 'feodal gericileri' bastırmaya çalışan bir 'burjuva milliyetçi' lider olarak gören Sovyet elçileri Rotstein ve Shumiyatsky olmak üzere yabancı diplomatlarla da mükemmel ilişkiler kurmuştu. Rıza Han iktidara giden yolda pek çoklarını kullanmayı başarmıştı. Sovyetler'in ve Britanya'nın sempatisini veya kabulünü kazanmış olması, el altından yürütülen diplomasideki son derece zengin yeteneğinin en dikkat çekici örneklerindendir.[9]

9 Bkz. örneğin Loraine'den Curzon'a, 21/5/23, 23/5/23 ve 28/5/23, F.O. 248/1369. Curzon, Rıza Han'ın "tatlı konuşup ekşi davranmak konusunda oldukça başarılı" olduğunu düşündüğü için Loraine'i fazla iyimser olmaması hususunda uyarmıştı. Fakat Loraine görüşlerinden emindi ve bunu özel mektuplarında İngiltere'deki arkadaşlarına da açıklamıştı; bkz. Gordon Waterfield, *Professional Diplomat, Sir Percy Loraine*. Daha fazlası için bkz. Katouzian, *State and Society in Iran*,

Kasım 1923'te Rıza Han, Müşir-üd-Dovle'nin yerine başbakan oldu. En ciddi rakibi Kavamu's-Saltane hakkında suçlamalar yaparak tek hamlede Muşir'in hükümetini devirdi ve kendi başbakanlığını gündeme getirdi. Kavam hakkındaki suçlamaları başka bir yerde ele almıştım ve bugün gerçeği bilmek fiilen imkânsız. Öte yandan şurası açık ki bu iddia Muşir'in hükümetini devirmek, Kavam'ı ülke dışına çıkarmak ve Rıza Han'ı başbakan yapmak için planlanmadıysa bile bu amaçla kullanıldı.[10] Gerçi Rıza Han, Dr. Ali Ekber Siyasi ve Dr. Mahmut Avşar gidi yurt dışında eğitim görmüş gençlerin kurduğu Genç İran Kulübü gibi grupların, modern orta sınıf seçkinlerin arasında ciddi düzeyde desteğe sahipti. İleride Adalet ve Maliye Bakanı olacak, becerikliliği ve dürüstlüğü ile bilinecek ve 1937'de Rıza Şah'ın baskısı altında kendisini öldürecek olan Ali Ekber Daver, kendi gazetesinde açıkça diktatörlüğün gerekli olduğunu savunuyordu. Zeynel Abidin Rahnuma gibi önde gelen genç gazeteciler Rıza Han'ın kampanyasına katılmıştı. Bu gruplar, Seyyid Muhammed Tedeyyun liderliğinde yeni kurulmuş bir topluluk olan İranlı Bağımsız Demokratlar (mecliste Teceddüt Hizbi olarak bilinir) ile birlikte cumhuriyet rejimine geçilmesini savunmaya başladılar ve Süleyman Mirza'ya bağlı sosyalistlerin desteğini de aldılar.[11]

Büyük ölçüde kampanyacıların çok fazla acele etmesi, kısmen de Müderris'in elini kurnazca oynaması nedeniyle kampanya çöktü. Şah halkın gözünden her geçen gün düşüyordu ve bu durum "Seyyar Tacir Ahmed" (*Ahmed-i Allaf*) olarak tasvir edildiği Avrupa gezisinin sonrasında daha da belirgin hale gelmişti. Bu olayların bir sonucu Rıza Han'ın sahip olduğu halk desteğinde yaşanan patlamaydı. Bu arada Şah Meclis'e, artık Rıza Han'a güveni kalmadığını ve yeni bir hükümet için tavsiyelerini istediğini belirten bir telgraf yolladı. Rıza Han istifa ederek Demavend yakınlarındaki malikânelerinden birine gitti.[12] Bağımsız Demokrat Grup (Teceddüt hizbi) Rıza Han ol-

The Eclipse of the Qajars and the Emergence of the Pahlavis, I. B. Tauris, Londra ve New York, 2000, bölüm 10-11.

10 Bkz. *a.g.e.*, bölüm 10 ve Loraine'den Curzon'a, 2/10/23, F.O. 248/1369.

11 Bkz. Katouzian, *State and Society*, bölüm 10 ve buradaki ilgili kaynaklar.

12 Bahar'ın, cumhuriyetin kurulması için yürütülen mücadeleye dair kampanyanın çöküşünün ardından yazdığı, mizahi ve eleştirel ama temel olarak doğru beyitleri için bkz. "Cumhuriname", Muhammed Melikzade (der.), *Divan-e Bahar*, cilt 1, Tahran: Amir Kabir, 1957, s. 359-66. Eshqi'nin, bir İngiliz oyunu olduğunu düşündüğü kampanyaya karşı yazdığı birkaç şiir için bkz. *Külliyat-i Musavver-i Eşki*, der. Ali Akbar Moshir Salimi, ilk baskı, Tahran: Moshir Salimi, Books Six and Eight. Tüm kampanyanın bir İngiliz oyunu olarak görüldüğü uzun *matnavi* şiiri için bkz. s. 277-80. Hüseyn Kühi'nin benzer şiir ve makaleleri için bkz. kendi gazetesi (*Nesim-i Saba ve Bergi Ez-Tarih-i İran ya gugayi cumhuri*), Kuhi Kirmani, Tahran, 1952.

maksızın ülkenin elden gideceğini iddia eden sert bildiriler yayınladı.[13] Ali Deştî, gazetesinde "Ülkenin Babası Gitti" başlıklı bir başyazı yazdı.[14]

Rıza Han'ın taşradaki generalleri tehditkâr bildiriler yayımlamaya başladılar. Hatta ikisi, Ahmet Ağa ve Hüseyin Ağa, açıkça Tahran'a yürüyecekleri tehdidini savurdular. Teceddüt, sosyalist ve diğer hizipler artık Meclis'te çoğunluğu oluşturuyorlardı ve Rıza Han'ın geri dönmesi yönünde oy kullandılar; kendisini törenle getirmek için Mustevfiyu'l-Memalik, Müşir-üd-Dovle, Süleyman Mirza ve Musaddık gibi ağırlığı olan isimlerden oluşan bir heyet gönderdiler.[15]

Rıza Han geri döndü. Bu arada Hacı Mirza Hüseyin Na'ini ve Seyyid Ebulhasan Isfahanî gibi bir süre önce Atabat'tan* sürülmüş olan büyük ulemanın da Irak'a dönmelerine izin verilmişti. Rıza Han onları uğurlamak için Kum'a koştu. Onlardan cumhuriyetçi kampanyayı bırakması tavsiyesini aldı zira ulema, Atatürk yönetimindeki Türkiye'deki gelişmelerden tedirgin olmaktaydı. Rıza Han da böyle yaptı ve resmi dini toplantılar düzenleyerek ve Kerbela şehitleri için her yıl düzenlenen matemlerde tören alaylarına kendisi önderlik ederek inancın koruyuculuğu rolüne bürünme çabasını iki katına çıkardı. Dinsel kurumlar da kamu önünde ve törenle ona teslim edilmek üzere kutsal mabetlerin hazinelerinden hediyeler göndererek[16] ve Şah olup kendi hanedanını kurmaya giriştiğinde ses çıkarmayarak bunun karşılığını hakkıyla ödediler.

Müderris hâlâ meclisteki muhalefetin başındaydı. Meclis'te bağımsızlar olarak tanınan Mustevfiyu'l-Memalik, Müşir-üd-Dovle, Musaddık gibi popüler ve saygın anayasacılar, her ne kadar bugün askerî diktatörlük beklentisinden ve yasalara dayalı yönetimin aksamasından rahatsız olduklarına dair kanıtlar bulunsa dahi, o ana kadar Rıza Han'a açıkça muhalefet etmekten kaçınmışlardı. Ancak artık Rıza Han, büyük ölçüde de Daver, Teymurtaş ve Firuz'un manipülasyonları sayesinde, Meclis'i tamamen avucuna almıştı.

---

13 Uzun bildirinin tam metni için bkz. *Rıza Şah, Hatırat-ı Süleyman Behbudi*... der., Golamhüseyn Mirza Salih, s. 498-501.

14 Alıntılayan Saray Şairi Bahar, *Tarih-i Muhtasar-ı Ahzab-ı Siyasi*, cilt 2, Amir Kabir, Tahran, 1984, s. 667.

15 Bkz. Hüseyn Mekki, *Tarih-i Bistsale*, cilt 2, s. 576.

(*) Şiilerce kutsal sayılan Necef, Kerbela, Samara, Kazimeyn gibi şehirler – ç.n.

16 Bkz. öneğin Bahar, *Tarih-i Muhtasar*, cilt 2 ve Mekki, *Tarih-i Bistsale*, cilt 2 ve 3. Özellikle ünlü *Marca*'i'nin mektubu için bkz. Mirza Hüseyin Nayini, Mekki, cilt 3, s. 46.

KAÇARLARIN ÇÖKÜŞÜ

1925 yazının başı itibariyle Rıza Han'ın ülkedeki en önemli makama yükselmesinin önünde hiçbir engel kalmamış gibiydi. Bu arada 31 Ekim 1925'te Rıza Han'ı bir an önce seçilecek bir kurucu meclisin kararına kadar "geçici devlet başkanı" yapan yeni triumvira,* Müderris grubu ve Bağımsızlar haricinde Meclis'teki bütün hizipleri hizaya sokmuştu. Sovyet ve Britanya elçileri bunun hâlâ, cumhuriyetin ilanına gidecek ilk adım olabileceğini düşünüyorlardı.[17]

Musaddık gibi demokrat vatanseverlerin haricinde milliyetçiler, modernistler, sosyalistler ve ordu ile üst düzey kamu görevlileri arasından kişiler Meclis'in kararını desteklemişlerdi. Dinsel kurumlar ne lehinde ne de aleyhinde kampanya yaptılar, ulemanın önemli bir kısmı daha sonra Kurucu Meclis'te oy kullandı. Meclis'teki oylamada yalnızca Müderris ve Bağımsızlardan Tâkizade ve Musaddık dâhil dört kişi muhalefet etti, onlara yakın olan diğerleri uzak durmayı veya çekimser kalmayı tercih etmişti.[18]

O dönemde halk desteğinin ne kadar yaygın olduğunu bilmek çok zor. Ancak Altıncı Meclis için yapılacak olan seçimlerde sadece Haziran 1926'da gerçekleşen Tahran seçimleri serbestçe yapıldı ve hanedan değişimi lehinde oy kullanan milletvekillerinden hiçbiri hatta Tahranlı seçmenlerin uzun zamandır gözdesi olan Süleyman Mirza bile kazanamadı. Aksine Müderris, Musaddık ve Tâkizade gibi muhalefet edenler, Mustevfiyu'l-Memalik, Müşir-üd-Dovle ve Muteminul-Mülk gibi muhalif oldukları bilinenler seçildiler.[19]

Eyaletlerden gelen tepkiler hevesli olmaktan çok uzaktı. Britanya Elçiliği tarafsız kalmıştı ve eyaletlerdeki konsoloslarına da aynı şekilde davranma talimatı verilmişti. Yine de konsolosluklardan, halkın bu büyük değişikliğe tepkisi hakkında raporlar istemişlerdi. Toplamda on üç rapor geldi. İsfahan'da "halk bütünüyle kayıtsız görünüyordu." Meşhed'de kutlamalar konusunda biraz heyecan vardı ve halk hanedan değişimini "İngilizlerin zaferi ve Rusların yenilgisi" olarak görüyordu. Tebriz'de halkın büyük kısmına kayıtsızlık hâkimdi, Şiraz'da "soğuk bir karşılama" vardı, insanlar hanedanın değişmesi talebiyle bu şehirden daha önce gönderilen telgrafların "küçük bir grubun

---

(*) Latince üçlü yönetim – ç.n.

17 "PERSIA", İngiliz Dışişleri Tutanakları, 11/11/25, F.O. 371/10840; Katouzian, *Political Economy*, bölüm 5.

18 Bkz. Homa Katouzian, *Musaddiq and the Struggle for Power in Iran*, karton ciltli ikinci baskı, 1999, bölüm 3 ve *State and Society*, bölüm 10.

19 Yeni Tahran vekillerinin listesi için bkz. Bakı Akılı, *Ruzşumar-ı Tarih-i İran Az Meşrute ta Inkılab-ı İslâmi*, Naşr-e Goftar, Tahran, 1995, cilt 1, s. 210.

işi" olduğunu söylüyorlardı. Kirman'da "kimse aleyhte görüş ifade etmeye cesaret edemiyordu", gerçi bunun Kaçarların kendi hataları olduğunu düşünüyorlardı fakat "askerî iktidarın daha fazla güçlenmesinden" endişe duyuyorlardı. Reşt'te "hiç heyecan" yoktu, Buşehr'de sessiz bir ihtilaf vardı, Yezd'de ise değişiklik "halktan destek bulmuş görünüyordu." Sadece Sistan'da haber, "askerler ve siviller tarafından her türden coşku ifadesiyle" karşılanmıştı.[20]

Tahran'daki endişesiz halk işi neredeyse şakaya vurmuş "başınıza çıkardıklarınız şimdi arkanızdan iş çeviriyor"[21] diye şarkı söylüyordu. Bir bütün olarak sıradan halk, Kaçarların çöküşüne üzülmüş görünmüyordu, öte yandan yeni hanedanın tahta çıkışını coşkuyla karşılamış da değillerdi.

Bu, Rıza Şah'ın 1921 ile 1941 arasındaki kariyeri boyunca sahip olduğu en geniş toplumsal tabana ulaştığı andı. Ve İran'ın koşullarına ve geleneklerine nazaran devlet ve toplum arasında, hem kargaşanın önlendiği hem de iktidarın tümüyle tek bir elde toplanmadığı bir dengeye ulaşılmıştı. Toplumun yeni devlete karşı ne büyük bir coşku ne de düşmanlık beslediğine şüphe yoktu. Aslında Şah'ın toplumsal tabanı, sıradan insanların anlık tepkilerinin düşündürdüğünden daha güçlüydü. Benzer durumlarda her yerde olduğu gibi asıl önemli olan toplumun etkili sınıfları ve gruplarıydı.

Rıza Han, kendisini Şah olmaya götüren yolda tüm muhalefeti alt etmişti. Büyük ölçüde kendi eseri olan ordunun doğrudan denetimine sahipti ve bu ordu kendisine tümüyle sadıktı. Meclis'te çoğunluğu elinde tutuyordu ve gazetecilerin büyük kısmı onun yanındaydı ki bunların çoğunun desteği hakikiydi. Orta ve üst sınıftan gençlerin tamamı değilse bile önemli bir kısmı bir barış, refah ve modernleşme dönemi arzuluyordu. Yurt dışında eğitim görmüş genç erkekler arasında neredeyse bir idol olmuştu; kaldı ki bunların arasında, onların görüşlerini kendisinin uygulayacağı gerekçesiyle Rıza Han'ın hemen kapatmalarını tavsiye ettiği Genç İran Kulübü'nü kuranlar da vardı.[22] Pratikte daha da önemlisi, kimi önde gelen Kaçar soyluları da olmak üzere toplumun hemen tüm yerleşik kurumlarının ve seçkinlerinin büyük kısmının takdir, destek ve iyi niyet duygularına sahip olması ya da en azından bunların sessiz kalması veya boyun eğmesiydi.

---

20 Bkz. Loraine'e gönderilen on üç konsolosluk raporu, 5-8/11/25, F.O. 248/1372.

21 Farsça orjinali: "In keh serat gozeşten [gozeşten end] / Sar beh sarat gozeşten [gozeşten end]".

22 Bkz. aralarındaki en ünlülerden biri olan Siyasi'nin anıları, Ali Ekber Siyasi, *Gozareş-i Yek Zindegi*, Siyasi, Londra, 1988. Ayrıca bkz. önde gelen bir başka isim olan Afşar'ın arkadaşlarına mektupları, Mahmud Afşar, *Namehaye Dustan*, der. Irec Afşar, *Bunyad-ı Mevkufat-ı Doktor Mahmud Afşar*, Tahran, 1996.

Başka pek çok halk gibi İranlılar da sürünün peşine takılmakta gayet iyiydiler. Yine de Rıza Han örneğinde çok sayıda insanın aniden taraf değiştirmesi sözkonusu olmamıştı. 'Kitleler' ve hatta kentli kalabalıklar arasında gerçekleşmekten çok siyasetten anlayan kesimler arasında gerçekleşen, görece yavaş bir süreç yaşanmıştı. Ve bu geniş ölçüde kendisinin ülkede huzuru tesis etmesinden ve modernizasyon beklentisinden kaynaklanıyordu. Dahası, açıkça ortada güçlü, istikrarlı ve modernleşmeci bir hükümet için gerekli gerçek bir alternatif yoktu.

Rıza Han'ın tahta çıkışı sırasında, toplumun yüksek kademeleri arasında nasıl bir konuma sahip olduğuna dair en aydınlatıcı belge Kurucu Meclis tutanaklarıdır: oylama gizliydi, yine de kimse hanedan değişikliği önerisi aleyhinde oy kullanmamıştı.

Meclis üyeleri arasında hem Tahran'dan hem de eyaletlerden gelen, ulemanın önemli isimleri de vardı. İmam Cam'i-i Hoyî, Hacı Ağa Cemal İsfahanî ve Seyyid Muhammed Behbahanî toplantılara düzenli olarak katılmadılar ve oylamaya iştirak etmediler. Ayetullahzade-yi Horasanî, Ayetullahzade-yi Şirazî ve Şirazlı İmam Cam'i ve Seyid Ebu'l Kasım Kaşanî gibi diğerleri ise toplantılara daha düzenli katıldılar ve oylama sırasında da mevcuttular. Kaşanî tartışmalarda da oldukça aktifti.

Önemli ve nüfuz sahibi tüccarlar da mevcuttu. Anayasa devriminde önemli roller üstlenen Hac Muhammed Hüseyinü seyn Eminü'd-Darb ve Hac Muhammed Taki Benekdar da bunların arasındaydı. Süleyman Mirza'nın dışında başka eski radikal demokratlar da Meclis'te bulunuyordu. Sadık Sadık (Müsteşar-üd-Dovle II) başkan seçildi. Bir diğer üye, Hiyabani'nin en yakınındaki iki ya da üç yardımcısından biri ve onun liderliğindeki isyanda önde gelen isimlerden biri olan Hac Muhammed Ali Bademçi'ydi.[23] Bir başka anayasacı isim, Muhammed Ali Şah'ın Meclis'e karşı düzenlediği darbeden sonra idam ettirdiği ünlü meşrutiyet savunucusu Melikul Mütekellimin'in oğlu Mirza Mehdi Malikzade idi.

Seyyid Ziya'nın Demir Heyeti'nin, daha sonraları Ziya'nın küçük kabinesine katılacak olan tanınmış ve etkin iki üyesi, Sultan Muhammed Han Amerî ve Adlu'l-Mülk (Hüseyin Dadgar) da kurucular arasındaydı. Yine aralarında Şükrullah Han Kavamud Dovle, Mirza Haşim Aştiyani ve Seyyid

23 Bademçi'nin radikal demokratlığının örnekleri için bkz. örneğin *İranşehr*'deki uzun bir makalesi, no. 14, 1926 (Şeyh Muhammed Hiyabani üzerine özel sayı), tıpkı basım *İntişarat-ı İranşehr*, Eqbal, Tahran, 1972. Daha fazlası için bkz. Homa Katouzian, "The Revolt of Shaykh Mohammed Khiyabani", *IRAN* (İngiliz İran Çalışmaları Enstitüsü tarafından yayınlanmıştır), XXXVII, 1999.

Ebulhasan Hayerizade gibi isimler bulunan ve yakınlarda Müderris'in gurubundan geçmiş olan kişiler vardı.

Emir Şevketü'l-Mülk'e (İbrahim Alem) yakınlığıyla bilinen ve Avrupa tarzı şapkayla ilgili yasaya karşı Meşhed'de ayaklanma çıkarmak suçuyla 1935 yılında idam edilecek olan Muhammed Vali Han Esadi'nin (Misbahu's-Saltane) yanı sıra (bkz. aşağısı) Kavamul Mülk-ü Şirazi, Serdar Fahir (Rıza Hikmet), Müşir-üd-Dovle (Nizamettin Hikmet), Ali Asgar Hikmet, Murtazakulu Han Bayat, Muhammed Han Mu'azzamî, Lütfullah Likvanî gibi büyük toprak sahipleri ve taşra ileri gelenleri de bu dönemde Meclis üyeleri arasında bulunuyordu.

Dini azınlıklar, Erbab Keyhüsrev (Zerdüşt), Alex Agayan ve Aleksandr Tomaniantz (Hıristiyan) ile Yahudilerin vekili ve daha sonra Şah'ın emirleri doğrultusunda bilinmeyen sebeplerle idam edilecek olan cemaat lideri Hayim gibi tanınmış isimlerce temsil ediliyorlardı.

İki yüz yetmişten fazla vekil vardı ve dolayısıyla Rıza Han yanlısı eski aktivistlerin birçoğu da oradaydı. Daver, Teymurtaş, Behrami kardeşler, Rafi, Tedeyyun, Seyyid Yakup (Enver), Rahnema, kardeşi Rıza Teceddüd ve diğerleri.[24] Rıza Şah ne daha önce ne de daha sonra ülkenin etkili seçkinleri arasında bu kadar geniş bir desteğe ulaşamadı. Bu durumu yüz doksan yıl önce Mogan Stepleri'nde toplanan ve Nadir Şah'ın tahta geçişini meşrulaştıran olayla karşılaştırmak isabetsiz olmayacaktır.

1925 yılı Kasım'ında Meclis, Kaçarların tahttan indirilmesini ve Rıza Han'ın Şah konumuna seçilmesini tartışıyordu. Kurucu Meclis'in kararı beklemedeyken, şüphesiz birçok Avrupalı gözlemcinin de görüşünü yansıtan Lancelot Oliphant, bütün bu olanların nasıl olup da böylesi kolay bir şekilde bu 'gaspçının' yanına kâr kaldığına inanamamıştı. Bir tutanakta şöyle yazmaktaydı:

> Eski rejimi hatırlayan herhangi birisi için, eski şehzadelerin ve destekçilerinin bu gaspçıyı uysalca kabul ettiklerine inanmak zordur. Her ne kadar başta başarılı olmuş gibi görünse de arkasından bir reaksiyon gelmezse şaşırtıcı olur... Önümüzde zor zamanlar var.[25]

İngiliz hükümeti meselede tarafsız olduğundan bu cümleler Oliphant'ın değişime yönelik muhalefeti olduğu anlamına gelmiyordu (tabii değişimi desteklediği anlamına da gelmiyordu). Oliphant'ın görüşleri daha çok bir *sürek-*

---

24 Kurucu meclisin tüm tutanakları için bkz. Hüseyn Mekki, *Tarih-i Bistsale*, cilt 3, s. 547-655.

25 Bkz. PERSIA, İngiliz Dışişleri Tutanakları, 11/11/25, F.O. 371/10840.

liliği olan, uzun soluklu bir aristokrasinin mevcut olduğu; bu aristokrasinin devletten müstakil olduğu ve devletin kendisine ve diğer nüfuzlu sınıflara dayanma eğiliminde bulunduğu Avrupa toplumu ve tarihinden kaynaklanan bir deneyimi yansıtıyordu. Ve bu nevi bir toplumda yeni bir hükümdar ya da hükümdarlığın başarılı olabilmesi için meşruiyet, geleneksel bir soya dayanmak ve önemli sınıflar tarafından kabul edilmek gerekmekteydi.

Bu unsurlar İran'ın keyfi devlet ve toplumunda mevcut değildi ve herhangi bir dönemdeki mevcut soyluluk ve hiyerarşi, hem bireyler düzeyinde hem de zümre olarak, oyunun kurallarından ve konumlarının gelip geçici olduğundan gayet haberdardı. Avrupa deneyiminden bilindiği üzere hanedan meşruiyetine dayanan bir direniş elbette olamazdı. Her halükârda İranlı bir hükümdar, mümkün mertebe 'meşru' bir şekilde başa geçmiş olsa bile, aslında kendi iktidarını ve dolayısıyla meşruiyetini yaratmak zorundaydı. Bu nedenle Oliphant'ın 'eski şehzadeleri'nden bazıları Rıza Şah'ın tahta geçmesine direnmek bir yana bunun için etkin bir biçimde mücadele ettiler; kalanlardan kimi bu durumu tevazuyla kimi sabırla karşıladı.

Bu nedenlerle meşruiyetin eksikliği Rıza Şah için hiçbir zaman ciddi bir mesele olmadı. Sonradan kendisiyle dalga geçmek için söylenen 'seyisin oğlu' ya da Bahar'ın öfkeli beyitlerinde geçen 'ahırın ahlâksızı' gibi söylemler (ki Şah'ın görece orta halli olan kökenleri düşünüldüğünde abartılı tanımlamalardır) son derece geleneksel İranî bir üslupta, kariyerinin daha ilk yıllarında halkın gözünden düştüğünün, yani kendisi için yarattığı meşruiyeti kaybettiğinin bir göstergesiydi.

Daha sonraları, toplumun her kesiminden insan, her ne kadar yanlış da olsa inatla kendisinin İngiliz emperyalizminin satılmış bir ajanı olduğuna inanmaya başladıklarında bu, Rıza Şah'ın meşruiyetine yönelik çok daha ciddi bir saldırı olmuştu. Fakat bu inanç bile, barındırdığı kanaat ve kendisini mahkûm eden öfkeye rağmen çok büyük oranda 1930'lu yıllardaki keyfi ve sert yönetiminin bir sonucu olarak halk desteğini büyük oranda kaybetmesinden kaynaklanıyordu.

1921 darbesinden sonra nüfuzlu kişilerin hepsi değilse bile bir kısmı bu darbenin İngiltere tarafından düzenlendiğini düşünmüştü (ki yukarıda İngiliz hükümetinin hiçbir surette bu girişime dâhil olmadığını söylemiştik, sadece İran'da bulunan bir kısım İngiliz subay ve diplomatı müdahil olmuştu). Aslında görünen o ki o dönemde darbenin İngilizler tarafından düzenlendiği herkesin inandığı ve bir nevi itidalle yaklaşılan bir meseleydi. Öyle ki Rıza Han'ın kendisi de aralarında Mustevfiyu'l-Memalik, Müşir-üd-Dovle, Tâki-

zade, Musaddık ve Devletabadi'nin de olduğu önemli politikacılara 'beni İngilizler getirdi' demişti. Ve 'ben buna rağmen ülkeye hizmet ettim' ya da 'kiminle uğraştıklarını bilmiyorlar' diye de eklemişti.[26] Anlaşılacağı üzere Rıza Han'ın kendisi de İngiliz hükümetinin darbeye dâhil olduğunu sanıyordu. Rıza Han ve diğerleri bunun İngiliz hükümetinin uzun dönemli bir planı olduğunu zannetseler bile, İngilizlerin darbeye iştirak ettiklerine dair görüş, Rıza Han'ın 1923-24 yıllarında, çok sayıda siyasi seçkin ve modern aydınla birlikte başarısının zirvesine ulaşırken neden meşruiyete sahip olmadığını kanıtlamaktan çok uzaktır.

Bunun nedeni kendisinin gittikçe artan otokratik, keyfi ve sert yönetimiydi. Bu durum daha sonraları Rıza Şah'ın meşruiyetini reddetmekte kullanılacak en önemli silah olacak ve başarıları da dâhil olmak üzere tüm yaptıklarının bir şekilde İngilizlerin çıkarlarına uygun olduğunun dolayısıyla İngilizlerin emirleri doğrultusunda yapıldığının konuşulmasına yol açacaktı. Rıza Şah'ın bir İngiliz ajanı olduğuna inanların en çok bahsettikleri örnek imzaladığı 1933 petrol antlaşmasıdır. Fakat bu bile, yazarın daha önce göstermiş olduğu üzere, tamamıyla keyfi yönetiminin bir ürünüdür.[27]

OTOKRASİNİN YÜKSELİŞİ

Şimdi ikinci aşamaya, otokrasi aşamasına geliyoruz. 1925 yılının sonları itibariyle Meclis yaşamı sona ermişti ve Kurucu Meclis hanedan değişikliğiyle ilgili küçük törensel değişiklikleri oylarken Furugî vekil başbakan konumunu elinde tutuyordu. Müderris yeni Şah'la bir diyalog tesis etmenin zamanının artık geldiğini düşünmüştü. Siyasi yapılanma içerisinde hâlâ kayda değer bir takipçi kitlesine ve önemli bir ağırlığa sahipti. Her ne kadar Loraine, Şah'ın Tahran askerî valiliği makamını 'Müderris'in baskıları nedeniyle' kaldırdığı görüşünde olsa da aralarındaki müzakerelere dair hiçbir kayıt yoktur.[28] Kanıtlar Müderris'in, Şah'ın ordu ve güvenlik güçlerinin yanı sıra sivil idarede de önemli bir söz hakkına sahip olacağı, öte yandan Meclis'teki siyaset ehillerine biraz alan bırakacağı bir anlaşma umduğunu göstermektedir.

---

26 Bunlar Musaddık'ın evinde, Rıza Han'ın Şah olmadan kısa süre önce, popüler gönüllü danışmanlarla (tamamı Meclis'teki Bağımsızlardan) yaptığı haftalık toplantılardan birinde söylenmişti. Bkz. Devlet-Abadi, *Hayat-ı Yahya*, cilt 4, s. 343; Muhammed Musaddık, *Tekrirat-ı Musaddık Der Zindan*, Jalil Bozorgmehr/Iraj Afshar (der.), Farhang-e Iranzamin, Tahran, 1980, s. 102. Rıza Han'ın "özel danışmanlar" ile yaptığı düzenli toplantılar için bkz. Katouzian, *State and Society*, bölüm 10.

27 Bkz. Katouzian, *a.g.e.*, bölüm 11, *Musaddık*, özellikle bölüm 3 ve *Politik Ekonomi*, özellikle bölüm 7.

28 Loraine'den Chamberlain'e, 11/3/26, F.O. 371/11481.

İki adam başkanlığını Mustevfiyu'l-Memalik'in yapacağı bir kabinede karar kıldılar. En önemli iki atama Vusuk'un Maliye, Tâkizade'nin Dışişleri Bakanı olarak atanmasıydı fakat bu ikincisi teklifi reddetti. Mustevfi görevi kabul etmekte isteksizdi ve Muhberu's-Saltane'ye Müderris'in işbirliği yapması için kendisine baskı uyguladığını söylemişti.[29] Bahar'a göre Müderris kendilerine, yapabileceklerini yaptıklarını ve 'artık ülkeye hizmet etmeyi umarak Şah'la ve [yeni] devletle birlikte hareket etmeleri gerektiğini' söylemişti. Bahar 'tam da böyle oldu' diye ekler ve yeni rejim için 'konumlarımızdan vazgeçtik'.[30]

Musaddık bu söylemi kabul etmez. Mustevfi'nin dışişleri bakanlığı makamı için yaptığı teklifi, Şah'la çalışmanın imkânsız olduğunu söyleyerek reddeder.[31] Takip eden Meclis tartışmasında Müderris kendisinin bir antlaşmanın tarafı olduğunu gösterir. Vusuk ve Furugî'nin yeni kabineye dâhil edilmesinden dolayı Musaddık'ın yaptığı bir saldırıya verdiği cevapta şöyle der:

> Her şey olup bittikten sonra bu kişileri ülkenin hizmetinde kullanmak istiyoruz. Bütün bu kargaşadan [*inkilabat*] sonra onları önemli şeyler yapmaları için kullanmak istiyoruz.

Daha sonra, kısa bir dikkat dağıtmayla Şah'la ilgili yeni politikasının mantığını açığa vurur:

> Eğer *anayasaya bağlı* bir hükümdara hizmet etmeyi becerebilirsem bunu yaparım; eğer değilse [yani anayasaya bağlı değilse] onunla savaşırım. Bugün gündemimiz anayasadır. Hepimiz ona uygun hareket etmeliyiz... Ve anayasa bizim [nihai] hükümdarımızdır ve istisnasız uygulanmalıdır [vurgu sonradan eklenmiştir].[32]

Müderris'in Şah'la bir uzlaşmaya varmak için yapmış olduğu girişim, ilkelerine uygun olsa da sahip olduğu halk desteğinin büyük kısmına maloldu. 20. yüzyıl İran siyasetinde uzlaşmak (*sazeş*) en iyi ihtimalle işbirliği yapmak ve en kötü haliyle 'satılmak' olarak görülüyordu.

---

29 Bkz. Muhhirul Saltane, *Hatırat ve Hatarat*, Zavvar, Tahran, 1964, s. 370.

30 Bkz. Mekki, *Tarih-i Bistsale*, cilt 5, s. 144-45. Bahar'ın *Kandani-ha*'daki tüm makaleleri bu kaynakta tekrar yayınlanmıştır.

31 Bkz. Muhammed Musaddık, *Musaddiq's Memoirs*, der. ve giriş. Homa Katouzian, ter. S. H. Amin ve H. Katouzian, Jebeh, Londra, 1988.

32 Müderris'in konuşmasının tam metni için bkz. Hüseyn Mekki, *Doktor Musaddık ve Nutka*, s. 204-5. Şartlara dair daha geniş bir tartışma için bkz. Homa Katouzian, "The Campaign Against the Anglo-Iranian Agreement of 1919", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 25, I, 1998 ve *State and Society*, bölüm 5.

Mustevfi'nin yeni kabinesi, yukarıdaki konuşmaların yapıldığı Eylül ayında Meclis'e sunuldu. Kasım ayında İngilitere'nin Tahran maslahatgüzarı Nicolson, Müderris'in hayatına kasteden terörist bir girişimi Chamberlain'e bildirdiği bir raporunda, Müderris'in Şah'la uzlaşıya gittiği için popüleritesinin büyük kısmını kaybettiğini, son zamanlarda ise hükümetin anayasaya bağlı olması gerektiğini söylediği için tekrar halk desteği kazandığını bildiriyordu:

> 10 Eylül'deki son muhaberede *Altıncı Meclis'in, Müderris'in Şah'ın ajanından başka bir şey olmadığını düşünerek kendisinin egemenliğine tepki gösterdiğini* kaydetmiştim. Sabık [başbakan – ç.n.] son günlerde mağrurca domokratik [sic] bir tavır takınarak nüfuzunun büyük kısmını kaybetmemeyi başardı ve son konuşmalarından birinde cesurca, Şah'ı ancak majesteleri anayasaya uygun davrandığı sürece destekleyeceğini belirtti [vurgu sonradan eklenmiştir].[33]

Bahsi geçen konuşmadan kısa bir süre sonra, 1926 yılının Ekim ayında, sabahın erken saatlerinde Sipehsalar Koleji'nde ders vermeye giderken üç suikastçinin silahlı saldırısına uğradı ve sağ kurtuldu. Suikast girişimine yönelik genel bir protesto oldu ve her ne kadar çok azı bunun Şah'ın bilgisi ve onayı olmadan yapılabileceğine inanıyorsa da Meclis'teki dostları ve düşmanları da eylemi lanetledi. Buna rağmen Müderris'in hükümetle olan işbirliği, Mustevfi nihayet Mayıs 1927'de istifa edene kadar devam etti (kendisi istifa etmeyi daha önce de birkaç kez denemişti). Mustevfi istifa ettikten kısa bir süre sonra Musaddık'la görüştü ve ona, daha önce hiç bu kadar aşağılanmadığını, halefi Muhberu's-Saltane'ye dikkatli olmasını tavsiye etmesini söyledi.[34]

Müderris'in stratejisi, Şah pazarlıktan payına düşeni yerine getirmediği için başarısız olmuştu. Sonradan anlaşıldığı üzere şurası açık ki eğer Şah, haysiyetli ama esnek ve tarafsız Mustevfi'yle başbakan olarak çalışmanın bir yolunu bulamasaydı herkes için biraz umut olacaktı. Sonuç olarak popüler anayasacılar bir bütün olarak hızla tasfiye edildi. Sonra Şah'a sadık potikacıların sırası geldi.

DİKTATÖRLÜKTEN KEYFÎ YÖNETİME (1930-41)

Tahta çıkışını takip eden birkaç yıl içerisinde Şah'ın diktatörlüğü bir otokrasiye ve kısa bir süre sonra da keyfî yönetime dönüşmüştü. Çok yaygın olma-

33 Nicolson'dan Chamberlain'e, 4/11/26, F.O. 371/11481.
34 Bkz. Musaddık, *Takrirat-ı Musaddık*.

sa da önemli ve etkili ve o dönem için Atatürk'le ve daha sonrası için Franco'yla karşılaştırılabilecek olan sosyal tabanından kendisini mahrum eden de bu durumdu. İlk dönemlerinde devletle toplum arasında, bir yandan bakanlar ve diğer memurların kişisel sadakatini sürdürmesini sağlarken öte yandan idare mensupları olarak onları sorumlu kılan, deyim yerindeyse bir köprü vardı. Her ne kadar bazıları politikalarının bir kısmını eleştirseler de, Atatürk en azından kendi destekçileri arasında ve Türk toplumunun laik, modern ya da modernleşmekte olan katmanlarında meşruiyetini hiçbir zaman kaybetmemişti. Rıza Şah'ın hükümdarlığının başlangıcındaki konumu bu durumla oldukça benzerdir. Fakat birkaç yıl sonra, otoriter bir diktatörden mutlakiyetçi ve keyfi bir diktatöre dönüştüğünde bunu kaybetmeye başladı. Değişim kesinlikle hayatîydi. Keyfî yönetim ve sert tavırlar, istikrar ve modernizasyon yolunda yapmış olduğu yararlı katkıları bile silip atmıştı.

Diktatörlüğün, Rıza Han'ın başbakanlık zamanlarına kadar giden yükselişi sırasında, ülke anayasasının bazı temel ilkelerinden sapmalar tabii ki oldu. Fakat hükümet, *tamamiyle kişisel olmamakla* yine de anayasaya bağlıydı ve bakanlar düzeyinde hâlâ kaydadeğer miktarda sağduyu ve parlamenter düzeyde tartışmalar ve kuvvetler ayrılığı mevcuttu. Bu durum, her şeye rağmen, otokratik de olsa diktatörlüğü bir keyfi yönetimden ayırmaktaydı.

Erken dönemlerde başta bölgeler ve eyaletlerde olmak üzere keyfî yönetim mevcuttu. Fakat sistematik değildi ve Yedinci Meclis'ten önce henüz merkeze sıçramamıştı. Altı yıldan uzun bir süre Rıza Şah'ın başbakanlığını yapan ve su götürmez bir biçimde düşman bir muhalif olan Muhberu's-Saltane (Hidayet) anılarında, 1929 senesinden başlayan o yıllar için şöyle yazar:

> Bu dönemde bazı Meclis vekillerinin --Cevad İmamî, İsma'il Arakî, İtisamzade ve Rıza Rafî (hepsi eski Rıza taraftarı aktivistler)– [parlamenter] dokunulmazlığı kaldırıldı. Birisi Şah'ın isminden fazlaca bahsettiği an yakalanır ve ne demek istediği sorulurdu. Bazen bir hikâye uydururlar ve bu polis ajanlarının ceplerini hizaya çekmeye yardımcı olurdu... *Şah'a tapılmasının beklendiği bir noktaya gelmiştik* [vurgu sonradan eklenmiştir].[35]

Bakanlıkların gücü ve mutlakiyetçi yönetim sisteminde sorumluluk hakkında şunları söyleyerek devam eder:

> [Şah Rıza] Pehlevi yönetiminde hiç kimsenin bağımsız bir gücü yoktu. Her iş Şah'a rapor edilmek ve onun tarafından verilmiş her emir yerine getiril-

35 Muhberu's-Saltane, *Hatırat ve Hatarat*, s. 397, vurgu sonradan eklenmiştir.

> mek zorundaydı. Bir nebze bağımsızlık olmadan sorumluluk anlamsızdır... ve hiçbir devlet adamında kendisine ait bir irade bırakılmamıştı.[36]

1929 yılında Maliye Bakanı Firuz, bizzat Şah'ın yanısıra bir toplantıdan ayrılırken aniden ve beklenmedik bir şekilde tutuklandı. Firuz'un düşüşü, o günden sonra kimsenin keyfi tutuklamalardan muaf olmayacağının ilk kötü işaretiydi. Teymurtaş'ın 1933 yılındaki düşüşü ve hapishanede katledilişi bunu daha da açık hale getirdi ve bir istisna olmadığını gösterdi. Onu hızla, hem hapishane hem de ölüm konusunda Serdar Es'ad takip etti. Artık göstermelik bir mahkemeye bile gerek görülmüyordu. 1937'nin başlarında Daver, benzer bir kaderi paylaşmak korkusuyla intihara teşebbüs ettiğinde (Firuz bundan kısa bir süre önce yeniden tutuklanmış ve kısa bir süre sonra öldürülmüştü) hükümette ve sarayda, geçmişte bir itibara ve bağımsızlığa sahip neredeyse hiç kimse kalmamıştı.[37] Abdül Hüseyin Diba, Muhammed Vali Han Esadî, Furugî, Tâkizade, Ferecullah Behramî (Debir-i Azam), Hüseyin Dadgar (Adlü'l-Mülk), Mirliva Muhammed Dergâhî, General Habibullah Şeybanî ve General Emanullah Cehanbanî, Rahnema ve Teceddüt kardeşler ve daha birçoklarının aralarında bulunduğu, Pehlevi rejiminin sadık savunucuları ve önde gelen direklerinin birçoğu öldürülmüş, gözden düşmüş, hapsedilmiş ve/veya sürgün edilmişti.

Sadık siyasetçiler ve idari elitin yabancılaştırılması toplumsal sınıfların yabancılaşmasını da beraberinde getirdi. 1920'lerin sonu itibariyle göçebe isyanları ve eşkiyalığından neredeyse hiç iz kalmamış ve dahası göçebeler geniş ölçüde silahsızlandırılmıştı. Aşiretlerin dağıtılması ve garip yerlerde 'iskân' edilmesi için aşırı güç kullanımı tam da bundan sonra gerçekleşti ve bu süreçte geniş çaplı ölümler oldu. Bu nevi operasyonları yürütenler göçebeleri, 19. yüzyılda çoğu Amerikalı Beyaz'ın Amerikan yerlilerini gördüğü gibi görüyordu. Rıza Şah yönetimi altında uzun yıllar Meclis üyeliği yapan Behbahanlı Sultan Ali Sultanî, Şah'ın tahttan indirilmesinden birkaç ay sonra yaptığı uzun bir konuşmasında şunları söyler:

---

36 *A.g.e.*, s. 402. Daha fazla bilgi için bkz. Homa Katouzian, "The Pahlavi Regime in Iran", H. E. Chehabi ve Juan J. Linz (der.), *Sultanistic Regimes*, Johns Hopkins University Press, Baltimore ve Londra, 1998.

37 Konu üzerine kaynaklar çeşitlidir. Örneğin bkz. "Teymurtaş", "Davar", "Amir Tahmasebi" ve "Deşti", İbrahim Hace Nuri, *Bezigeran-ı Asr-ı Telayi*, Jibi, Tahran, 1978 ve "Amir Hüsrevi", "Ayrom", vd., Tahran, 1942. Irec Afşar (der.), *Zendegi-yi Tufani: Hatırat-ı Seyyid Hasan Takizade*, Elmi, Tahran, 1993. Nasrullah Seyfpur Fatımi, *Ayine-yi İbret*, cilt 2, Jebheh, Londra, 1990. Alirıza Aruzi (der.), *Hatırat-ı Abdulhasan İbtehac*, cilt 1, Ebtehaj, Londra, 1991. Mekki, *Tarih-i Bistsale*, cilt 5 ve 6.

> Kaşgailer, Bahtiyariler, Kohgiluyeler ve diğer göçebelerin... sadece mülkleri yağmalanmakla kalmadı bu aşiretler birbiri ardına yargısız infaz edildi. Sadece bir örnekte, askerî mahkemelerde suçlu bulmayı başaramadıkları [Kohgiluye göçebelerinden] birkaç topluluğu kaçmaya çalıştıklarını iddia ederek öldürdüler... Behrami aşiretinden doksan yedi kişiyi... bir gün içerisinde öldürdüler ve aralarında on üç yaşında bir çocuk da vardı. Yüzlercesini Ahvaz'da hapsettiler ki bunların üç yüzü hayatlarını kaybetti. Buyir Ahmed'in hanlarını dokunulmazlık sözüyle Tahran'a getirdiler ve asi olduklarını söyleyerek öldürdüler... Aşiretleri iskân etme şekilleri eğitim ve reform değil infaz ve imha yöntemiydi. Ve tam da bu yaklaşım İran toplumunun gücünü sömürdü ve milli birlik umudunu zayıflattı.[38]

Kaşgailerin en önemli reislerinden olan Savlet-üd-Dovle ve oğlu Nasır Tahran'da hapsedilmiş ve ilki 1930'lu yıllarda hapishanede ölmüş ya da öldürülmüştü. Söz Savlet-üd-Dovle'den açılmışken Şah, Tâkizade'ye "bu insanlar yok edilmeliler (madum şevend)" demişti.[39] Başka yerlerden birçoklarının yanı sıra Fars göçebeleri Hamaseh birliğinin liderleri ve Bahtiyari liderlerinden bazıları da öldürülmüş ya da hapsedilmişti. Şah ülkeyi terk ettiğinde bu çetin sınavdan sağ çıkan göçebelerin neredeyse tamamı eski yaşam biçimlerine geri döndü ve birçoğu devlete karşı kızgın, intikamcı ve isyankâr bir tavır benimsedi.

Başta toprakta olmak üzere özel mülkiyet eski keyfî geleneğe benzer bir şekilde ekonomik, dolayısıyla da politik alanda zayıflatılmıştı. Araziler artık yeni mülkiyet kayıt kanununa göre kaydedilirken uygulamada Şah ve ordu zirai ve diğer toprakları istimlâk edebiliyor ya da göstermelik fiyatlar verip zorla alabiliyordu. Şah ülkeyi terk ettiğinde zirai arazilerin yüzde onuna sahipti fakat bunlar en nitelikli araziler olduğundan değerleri ve yıllık getirileri toplamda yüzde ondan çok daha fazlaydı.

Buğday gibi önemli malların ticareti üzerindeki devlet tekeli çıkarlarına aykırı olduğundan ve kendi eyaletlerinde bile politik güçlerini ciddi nispette yitirdiklerinden büyük toprak sahipleri de yabancılaştırılmıştı; aynı durum köylüler için de geçerliydi. Tüccarlar, genellikle sürekli artan devletçilik ve ekonomik müdahalecilik yüzünden ve özellikle de tüm yabancı ve birçok yerli ticaret kalemini devlet tekeline alan 1931 ve 1932 tekel kanunları yüzünden kızgındı. Tahttan indirilme sırasında Meclis'te vekil olan Ali Deştî, Şah henüz ülkedeyken yaptığı uzun bir konuşmada şöyle söyler:

---

38 Konuşmanın tam metni için bkz. "13 Aralık 1941 tarihli Meclis tutanakları", Kuhi Kermani, *Az Sehriver-i 1320 ta Facieyi Azerbaycan*, cilt 1, Kuhi, Tahran, s. 222-29.

39 Bkz. Takizade, *Zındegiyi Tufani*, s. 232-33.

> Özel mülkiyet hakkı medeni toplumlardaki en eski ve en soylu haklardan biridir. Fakat şu son yirmi yılda azami düzeyde ihlal edildi... İnsanların mülklerini zorla aldılar ve bunlar iade edilmelidir... Şaşırtıcı olan bu mülkiyet ihlalinin devlet daireleri tarafından da yapılmış olmasıdır... Bu durumda bir eşkiyayla devlet dairesi arasında ne fark kalır?

Devlet tekelleri için şunları söyleyerek devam eder:

> Olabilecek en cahil şekilde ekonomiye müdahale etmeye başlayalı artık yirmi yıl oldu ve tüccarların servetlerinin ellerimizde yok olduğunun, ülkenin hazinesinin ve diğer her şeyinin enkaza döndüğünün çocuklar bile farkında.[40]

Şüphesiz tüm bunlarda biraz abartı bulunmaktadır fakat büyük toprak sahiplerinin ve tüccarların kayıplarını ve dahası keyfi yönetimin onlar arasında yarattığı kızgınlık ve yabancılaşmayı gayet iyi yansıtmaktadır.

Dinî cemaate yönelik saldırı, özellikle de erkeklerin şapkalarının Avrupa tarzı şapkalarla değiştirilmesi ve çarşaf* ve eşarpın yasaklanması halk arasında çok güçlü duyguların uyanmasına neden olmuştu. Dönemin modern ve laik yüksek bürokratlarından olan ve Rıza Şah'ı birçok alanda destekleyen Abdullah Mustevfi bunu, Rıza Şah'ın dine karşı saldırısı olarak tanımlar ve hal böyleyken arka çıkmaz.[41]

1930'lu yılların sonlarına kadar sınıfı ve statüsüne bakılmaksızın tüm erkekler için kamuya açık mekânlarda ve resmi kapalı mekân toplantılarında başını örtmek katı bir görgü kuralıydı. Rıza Şah'ın yönetiminin başlarında, onun askerî kepinden (ki Fransız askerî ve polis keplerinden adapte edilmişti) sonra bir tür şapka politikacılar ve devlet memurları arasında moda haline gelmiş, subaylara zorunlu kılınmıştı. Bu şapka daha sonra tüm erkekler için zorunlu hale getirildi ve bu zorunluluk bir bütün olarak güler yüzle karşılandı. Resmî olarak kayıtlı ve devlet tarafından tanınan ulema ve vaizler hâlâ türban takabiliyordu.

Sonra 1935 yazında Şah aniden tüm erkeklerin her haliyle Avrupalı olan kenarlıklı şapka giymesini emretti ve daha önce olduğunun tersine bu sefer istisna olmayacaktı. İnsanlar hızla tepki verdi, Meşhed'deki şiddet içermeyen direniş kan dökülerek bastırıldı. Bunu Şah'ın lütfu bir makam olan İmam

---

40 Bkz. Hace Nuri, *Bazigeran*, s. 188-91.

(*) Farsça *çador* – ç.n.

41 Bkz. *Şerh-i Zindeganiyi Men*, cilt 3, Zavvar, Tahran, 1964.

Rıza türbesinin kayyumu Esadî'nin idamı takip etti. Esadî'nin oğulları, Furugî ve Emir Şevketü'l-Mülk Alem'in kızları ile evliydi. Hayatını kurtarmak için Furugî'nin arabuluculuk yapmaya çalışması onun da görevden alınmasına ve gözden düşmesine neden oldu.

Bu noktada diktatörlük ve hatta otokrasi ile keyfi yönetim arasındaki önemli ayrıma dair bir örnek düşülebilir. Hitler veya Stalin'in rejimlerinde bile tüm erkeklerin ertesi günden itibaren söz gelimi Çin şapkası bir yana, şapka giymelerinin emredildiğini tahayyül etmek dahi zordur.

Eski başbakan Muhberu's-Saltane zaman zaman Şah'la özel olarak bir araya geliyordu. Şapka değişikliğinin ardından gerçekleşen bu görüşmelerden birinde Şah, İran erkeklerine zorunlu tutulan bu değişikliğin ardındaki gerçek saiki şu şekilde açığa vurmuştu:

> Görüşmede Şah benimkini [şapka] çıkardı ve bunun hakkında ne düşünüyorsun diye sordu. İnsanı kesinlikle güneş ve yağmurdan koruduğunu fakat önceki şapkanın [Pehlevi şapkası] daha iyi bir ismi olduğunu söyledim. Galeyana gelen majesteleri yukarı aşağı yürüyerek "bizim için tek yapmaya çalıştığım onlar [Avrupalılar] gibi görünmemizi sağlamak, böylece bize gülemeyecekler" dedi. Düşündüğünün şüphesiz münasip olduğunu ama kendi adıma meselenin şapkanın altındaki ve başka öykünmeler olduğunu söyledim, buna güldü [vurgu sonradan eklenmiştir].[42]

Bu anlatılanlar, birkaç ay sonra kadınların çarşaf ve eşarplarının zorunlu olarak kaldırılmasının ardındaki en önemli sebebi de açıklamaktadır. Kadınların, yerlerine eşarp takmalarına izin verilmeksizin çarşaflarını çıkarmaları emredilmişti. Bu durumun kadınların büyük kısmı –kırk yaşın üzerindeki kadınların neredeyse tamamı– üzerindeki etkisi, 1936 yılında Avrupalı kadınlara sokağa üstsüz çıkmaları emredilse nasıl olacaksa öyle oldu. Çarşafın kaldırılması konusu yeni değildi. Tüm modern ve bazıları o kadar da modern olmayan entelektüeller, on ya da yirmi yıl için yerine eşarp takılmasına izin verilmeksizin, *gönüllü* olarak çıkarılmasına müsaade edilmesi yönünde mücadele vermişlerdi.

Sadece ithal edilen Avrupa tarzı şapkalara izin vardı ve bunları almaya ve giymeye sadece üst sınıf kadınların gücü ve kültürü yetiyordu. Şehirli kadınların çoğu için önemli bir sorun, basitçe vücutlarını örten bir kıyafet olmadan insan içine çıkmak konusunda deneyimlerinin olmamasıydı ve her halükârda o zaman için şapka satın almak çok pahalıydı. Saçlarına şekil verme

---

42 Bkz. *Hatırat ve Hatarat*, s. 407.

kültüründen de yoksundular ve bu bir yana, saçlarını bir eşarpla örtebilseler çok daha az utanç duyacaklardı.

Zorunlu mahalli toplantıları için de erkeklere, eşlerini çarşafsız getirmeleri emredilmişti. Cadde ve sokaklarda kadınların eşarpları polisler tarafından çıkarılıyordu. Ciddi toplumsal ve kültürel şiddet vardı ve bazı intihar vakaları gerçekleşmişti. Birçok kadın basitçe evlerine kapanmış; sadece haftada bir kez, o dönemler Tahran mahallelerinin çoğunda birbirine bitişik olan çatıların üzerinden, gizlice hamama gitmek için evlerinden çıkmaya başlamışlardı. Sonuç olarak modern orta sınıf kadınları dışında neredeyse tamamı Şah'ın tahttan indirilmesinin ardından çarşaflarına geri dönmüştü.[43]

Anayasa Devrimi'nden önce başlayan ve Bahar, İraj, Arif ve Âşkî gibi şairlerin, Dehhoda, Cemalzade, San'atîzade ve Müşfik Kazimî gibi nesir ve kurgu yazarlarının ve Kazvinî, Furugî kardeşler (Muhammed Ali ve Ebulhasan), Tonikabuni ve Takavî gibi âlimlerin eserleriyle devam eden edebi ve kültürel süreç 1920'li yılların ortalarında genç modern seçkinler tarafından kararlılık ve iyimserlikle devam ettirildi.

1933'te Tahran Üniversitesi kurulup yüksek eğitim geliştirilirken ve geleneksel ilim açık, yaratıcı ve her ne kadar rejime karşı olmasa da eleştirel çalışmalarına devam ederken 1930'lu yılların başlarından itibaren tükenmeye başladı. Hidayet [Sadık Hidayet – ç.n.] ilk eserini Paris'te 1929 yılında yazdı ve kendi masraflarını kendisi karşılamakla birlikte edebi eserlerini yazmaya ve yayınlamaya devam etti. 1935 yılında sansürcülere tüm çalışmalarını durduracağına dair bir yemin vermek zorunda kaldı. Bundan kısa bir süre sonra Bombay'a gitti, burada kalabildiği kadar uzun bir süre kaldı ve büyük bir isteksizlikle geri döndü. Buradayken el yazımı romanı *Kör Baykuş*'un* elli kopyasını çıkarmış ve bunların çoğunu yurtdışındaki İranlı arkadaşlarına dağıtılmak üzere İsviçre'deki Cemalzade'ye göndermişti. Kayda değer bir şekilde, İran'ın yüzyılın bu en önemli romanının üzerinde "bu kitabın İran'da basılması ve satılması yasaktır" ibaresi vardı, yani bir kopyasının bir şekilde sansürcülerin ellerine düşmesi halinde yazar tekrar bir şey yayınladığı için zulme uğrayacaktı. Şah'ın tahtan indirilmesinden sonra kısa öykü derlemeleri içerisinde yayınlanan *Aylak Köpek*'i** yazdı. Bu derlemenin içerisinde Şah'a ve yeni resmi edebi şeflere yönelik iğneleyici

43 Çarşafın kaldırılmasına yönelik devlet tarafından uygulanan zulümle ilgili belgeler için bkz. *Sazman-ı Medarik-i Ferhengiyi Inkılab-ı İslâmi, Vekaye'-e Kaşf-e Hecab, Muesseseyi Pejuheşha ve Mutteleat-ı Ferhengi*, Tahran, 1992.

(*) *Kör Baykuş*, çev: Behçet Necatigil, 7. baskı, YKY, İstanbul, 2012.

(**) *Aylak Köpek*, 4. basım, YKY, İstanbul, 2012.

bir saldırı olan "Vatansever" isimli bir öykü de vardı ve bu öykü, resmi kültürel propagandayı, özellikle de resmi akademi Ferhengistan'ı çarpıcı bir biçimde alaya alıyordu.[44]

Bu akademi yabancı dillerden, özellikle de Arapçadan alınmış sözcükleri büyük ölçüde icat edilmiş Farsça orjinalleriyle değiştirmek için kurulmuştu ve bu sözcükler, kullanılmaları zorunlu hale gelmeden önce Şah'ın onayına sunulmak üzere saraya gönderiliyordu. Bu durum Hidayet gibi genç muhaliflerin (ki Şah'ın tahttan indirilmesinin ardından dalga geçen bir kitap yayınlayacaktı) yanı sıra Tâkizade ve bizzat eğitim bakanı olan Ali Asgar Hikemat gibi eski ve sadık edebiyatçıların da hassasiyetlerini incitiyordu. Bu ikincisi Berlin'deki Tâkizade'den, akademinin tuttuğu yolu kibarca eleştiren bir makale göndermesini istemişti. Bu makale Şah'ı öyle bir öfkeye sürükledi ki Tâkizade, Şah iktidarda olduğu sürece bir daha asla İran'a dönmeyeceğine yemin etti.[45]

1920'li yılların önde gelen şair ve yazarlarından Âşkî, Rıza Han daha başbakanken polis ajanlarının suikastine uğramıştı.[46] Ebulkasım Lahutî 1923 yılında Tebriz'de bir jandarma ayaklanmasının başını çekmiş, başarısız olması üzerine Sovyetler Birliği sınırına kaçmış ve nihayet günlerini Tacikistan'da tamamlamıştı.[47] İraj da 1920'li yıllarda, doğal sebeplerden ölmüştü.[48] Kaçarlara karşı ve Rıza Han yanlısı etkili bir mücadele yürüten Arif 1933 yılında Hamedan yakınlarındaki bir köyde bunalım ve umutsuzluk içinde öldü[49] ve rejimle işbirliğine gitmeye karar veren ve hatta bir aşamada Meclis'te vekillik yapan Faruki Yezdi uzun yıllarını hapiste geçirdi ve 1939 yılında burada öldü ya da öldürüldü.[50]

---

44 Bkz. Homa Katouzian, *Sadeq Hedayat, The Life and Legend of an Iranian Writer*, I. B. Tauris, Londra ve New York, 1991; *Buf-e Kur-e Hedayat*, 2. basım, Nashr-e Markaz, Tahran, 1998, *Sadeq Hedayat va Marg-e Nevisandeh*, 2. hasım, Tahran, 1995 ve *Tanz va Tanzineh-ye Hedayat*, Stockholm, Arash, 2003. 1941 yılından sonra Hidayet, başta *Hacı Ağa*, mecazlı fablı *Deccalin Eşeği* ve çarpıcı taşlaması *Tup-e Morvari* olmak üzere romanlarında Rıza Şah ve onun yönetimi altındaki yaşam şartlarına dair son derece sert bazı saldırılarda hulundu. Bkz. yazarın Hidayet üzerine yukarıda alıntılanan kitabı.

45 Daha fazla bilgi için bkz. Katouzian, *State and Society*, bölüm 11 ve Taqizadeh/Afshar, *Zendegiye Tufani*, s. 569-76.

46 Bkz. Eşki/Müşir Salimi, *Külliyat-ı Müsavvir*; Muhammed Kaid, *Mirzadli Eşki*, Tarh-e Naw, Tahran, 1998; Bahar, *Tarik-i Muhtasar*, cilt 2.

47 Bkz. Kaveh Bayat, *Kudetayı Lahuti*, Şiraze, Tahran, 1997; Muhberul Saltane, *Hatırat ve Hatarat*.

48 Bkz. *Divan-ı Kamil-i Irec Mirza*, der. Muhammed Cafer Mahcub, üçüncü edisyon, 6. basım, Şirket-i Kitab, Amerika, 1989; Gulamhüseyin Riyazi, *Cavidan-ı Irec*, Riyazi, Tahran, 1976.

49 Bkz. *Divan-ı Arif*, der. Abdurrahman Seyfi Azad, 4. basım, Amir Kabir, Tahran, 1963.

50 Bkz. *Divan-ı Faruki*, der. Hüseyn Mekki, Amir Kabir, Tahran, 1978; Halil Maleki, *Hatırat-ı Siyasi-yi Halil Maliki*, der. ve giriş Homa Katouzian, 2. basım, Enteshar, Tahran, 1989.

Bahar ortada görünen bir sebep yokken ve tüm politik faaliyetlerini bırakmış olmasına rağmen birçok kez tutuklandı ve sürgüne gönderildi. Bu durumun önemli bir sonucu kendisinin 1950'li yıllara kadar yayınlanmayacak uzun eserleri olan "Mesnevi", "Kernema-yı Zindan" (Hapiste Yaşam) şiirlerini yazması oldu. Şah'a ve rejime karşı yazdığı başka böyle birçok şiir vardı fakat Şah için bir methiye yazıp yayınladı ve nihayet sürgünden dönmesine izin verildi. Özgürlüğünü güvenceye almak için ara sıra Şah ve başarılarına methiyeler yazıp yayınlamaya devam etti.[51]

Cemalzade en başarılı eseri *Yekî Bûd Yekî Nebûd*'dan sonra, 1941 yılına kadar yayın yapmayı fiilen bıraktı. Nima Yuşic de bu dönemde şiir yayınlamayı fiilen bırakmıştı ama kendisi daha iyi zamanlarda bile eserlerini yayınlama eğiliminde değildi. Hidayet'in dışında, 1930'lu yıllarda ortaya çıkmış genç yazarlardan Bozorg Alevî 1935 yılı civarında eserlerini yayınlamayı bıraktı ve 1937'nin başlarında, iyi tanınan ve modern eğitim almış elli üç genç mahkûmla birlikte Marksist bir örgüte üye olmak suçlamasıyla hapishaneye girdi. Alevî hapishanedeyken eski bir ambalaj kâğıdının üzerine gizlice öykü yazmaya devam etti ve bunları Şah'ın tahttan indirilmesinin ardından hapishaneden çıktıktan sonra *Hapishane Kâğıtları* (*Varak-pare-ha-yı Zendan*) başlığıyla yayınladı.[52]

Aslına bakılırsa ortada bir örgüt falan yoktu ve bu genç mahkûmların büyük kısmı Marksizmin sadece ismini biliyordu. Öte yandan Marksist damgasını yedikten sonra birçoğu ileride Marksist olacaktı. 1920'li yıllarda romantik bir milliyetçi olan liderleri Tâki Aranî –'anavatan' hakkında uzun bir şiir bile yazmıştı– artık Marksist bir entelektüel olmuştu ama hiçbir politik bağlantısı yoktu.[53]

Rıza Şah'ın hükümdarlığının ileri safhalarında milletin devletten tamamiyle yabancılaştırıldığı süreç bu şekilde gerçekleşti. Daha sonra devlet, Nasreddin Şah döneminde olduğundan çok daha fazla toplumdan ayrı ve onun üstünde konumlandı. Her ne kadar böylesi bütüncül, mutlak ve keyfi bir yönetim geçmişte de yaşanmışsa da o dönemler askerî teçhizat ve teknoloji, kara ve demiryolların sağladığı yararlar mevcut değildi.

51 Bahar'ın *Karname-yi Zindan*'ı için bkz. Bahar/Malekzadeh, *Divan*, cilt 2; methiyeleri için bkz. *a.g.e.*, cilt 1. Bu eserler aynı zamanda Şah ve rejimine yönelik o dönemde yazılmış şiir formundaki bazı eleştirileri de ihtiva etmektedir. Bahar'ın, 1977-79 devriminden sonra basılan ve editörlüğünü oğlu Mehrdad'ın yaptığı toplu eserleri bu tür şiirlerden daha fazlasını ve tahttan indirilmesinin ardından yazılan Rıza Şah karşıtı şiirleri barındırır.

52 Bkz. Bozorg Alavi, *Hatırat-ı Bozorg Alavi*, der. Hamid Ahmadi, Nashr e Baran, İsveç, 1997 ve *Pencah ve Se Nefer*, Ulduz, Tahran, 1978.

53 Daha fazla bilgi için bkz. Halil Maliki/Katuziyan, *Hatırat-ı Siyasi*; Enver Hameyi, *Pencah Nefer ve Se Nefer*, Entesharat-e Hafteh, Tahran, 1983.

RIZA ŞAH'IN DÜŞÜŞÜ

Daha önce gördüğümüz üzere 1926 yılından itibaren Şah, toplumun yönetici elitlerinin gizli ya da açık onaylarını almakla kayda değer bir politik meşruiyete ve yaygın değilse de sağlam bir toplumsal tabana sahip olmuştu. O dönemde politik yapılanma ve modern orta sınıf içerisinde kendisine yönelik muhalefet, özellikle keyfi yönetimin geri dönmesi ihtimalinden kaygılanan görece az sayıda politikacı ve entelektüelin oluşturduğu bir çembere sıkışmıştı.

Fakat yukarıda anlatılan ve büyük ölçüde keyfi yönetimin modern bir formda yeniden tesis edilmesinin sonucu olan tüm sebeplerden dolayı, Müttefikler 1941 yılında İran'ı işgal ettiklerinde Şah fiilen tecrit edilmişti. Toplumsal sınıfların ve cemaatlerin hiçbiri tarafından tasvip edilmiyordu; bunların neredeyse tamamı aleyhine dönmüş, tahttan düşmesini bekliyordu.

Dahası gerek sivil gerek asker olsun sırtını dayayabileceği, kendisine ve yönetimine gerçekten bağlı çok az kişi kalmıştı. Rıza Şah yönetimi altında başarılı bir yüksek memur ve Müttefiklerin 1941 yılındaki işgali sırasında önemli bir bakan olan Abbaskulu Golşaiyan o döneme ait günlüklerinde kendisi gibi birisinin bile Şah'ın suikaste uğrayarak düşürüleceğinden korktuğunu yazmıştı. Belli ki endişelendikleri Şah'ın düşüşünü takip edecek olan kati kargaşa ve kendi akıbetleriydi; Golşaiyan'ın neredeyse neşeyle yazdığı üzere yabancı bir devletin işgaliyle düşeceğini beklemiyorlardı:

> Böylece Rıza Şah Pehlevi düştü ve herkesin Rıza Şah'ın ölümünün ardından ülkeye ne olacağına dair endişeleri sona erdi. Öyle ki kimse tahttan indirilmesini beklemiyordu. Ve –yönetim şekli düşünüldüğünde– doğal sebeplerden ölmezse kesinlikle öldürüleceğini umuyorlardı. Fakat öyle ya da böyle düşecek ve ülke korkunç bir kargaşa ve devrimle yüz yüze kalacaktı lakin bu şekilde düşmesi [Müttefikler tarafından tahttan çekilmeye zorlanması] herkesin hayalgücünün ötesindeydi.[54]

Şu da açıktır ki devlet ve toplum o dönemde bu kadar uzak düşmemiş olsa Şah tahttan çekilmek zorunda bırakılmayacaktı. Gerçekten de tüm kanıtlar İran'ın işgalini takiben tahttan el çektirilmesinin insanların ezici çoğunluğu tarafından memnuniyetle karşılandığını göstermektedir. İnsanların ona dair hissettiği büyük korku yerini birdenbire rahatlama, alay etme, acı çektirme ve intikam arzusuna bırakmıştı. Müttefikler istese bile Şah'ı tahtında tutmak çok zor olacaktı. Halkın kendisine karşı protestoları gerçekten de çok

54 Bkz. "Yaddasht-ha-ye Abbasqoli Golsha'iyan", *Yaddasht-ha-ye Doktor Qasem Ghani*, der. Cyrus Gahni, Ghani, Londra, 1984, s. 604.

güçlüydü. Ne sadık Furugî ne de Meclis'deki vekiller Şah'ın, anayasal bir yönetime saygı göstereceğine dair vereceği sözü tutacağına inanıyorlardı ve bunların birçoğu Şah'ın verdiği sözden dönmenin fırsatını bulduğu anda kendilerine reformist taleplerinin bedelini cömertçe ödeteceğinden korkuyorlardı.[55]

Bunun dışında kendisinin bizzat karıştığı adaletsizliklerin düzeltilmesinin yaratacağı dayanılmaz baskı nedeniyle Şah için, istese bile Müttefiklerin gözü önünde anayasaya bağlı bir hükümdar rolü oynamak mümkün olmayacaktı. Eğer Müttefikler onu sahip olduğu tüm güçle iktidarda tutmayı denese ülkeyi işgal etmelerinin yarattığı nefrete Rıza Şah'ı hükümdar olarak tutmanın yarattığı nefret eklenecekti. Bu nedenlerle Şah'ın tahttan indirilmesinin kaçınılmaz olduğu açıktı. Başka bir deyişle eğer belli bir politik meşruiyete ve kendi insanları arasında kayda değer bir toplumsal tabana sahip olsaydı tahttan inmek zorunda kalmaz; sözünü tutmasını garanti altına almak için bizzat orada bulunan Müttefiklere tam bir işbirliği teklif etmezdi.

En başta söylendiği üzere İran tarihindeki büyük değişimlerin genel modeline göre keyfî yönetimi kargaşa takip etmektedir. Bunun en yakın örneği, Anayasa Devrimi sırasında ve sonrasında yaşanmıştı. Anayasa Devrimi'ni takip eden süreçte anayasacılığa yönelik büyük bir hayal kırıklığı oluşmuş ve sonrasında 1921 darbesi ve takip eden yapılanma genel anlamda olumlu karşılanmıştı. Bu model 1940'lı yıllarda, hem siyasi merkezde hem de taşrada kargaşa ve çözülme eğilimlerinin ortaya çıkmasıyla tekrarlanmıştı. Bu kargaşanın diğer dönemlere nazaran çok daha az belirgin olması, ülkedeki Müttefiklerin fiziksel varlığı ve sonrasında kayda değer etkilerinden dolayıydı. Yine modele uygun olarak, özellikle politik yapılanma ve modern orta sınıf arasında birçokları birkaç yıl sonra Rıza Şah'ın yönetimini özlemeye ve hatta bunu ifade etmeye başladılar. Bu, İran'ın uzun tarihinden bu yana bilenen bir modeldi ve 20. yüzyılın ilerleyen zamanlarında da benzer şekillerde tekrarlanacaktı.

Sonuncusunda tam olarak olmasa da tüm bu tecrübenin kanıtladığı gibi devletin toplumla bütünleşmesi, bunun yanısıra İran halkı için kalıcı bir istikrar, gelişim ve birikim keyfî yönetim altında mümkün olmayacaktır. Sosyolojik bir bakış açısıyla bundan daha da açık olan, kargaşanın hüküm sürdüğü bir ortamda (yani madalyonun diğer yüzünde) İran'ın uzun tarihi boyunca olduğu gibi kargaşa keyfî yönetimi, keyfî yönetim de kargaşanın geri dönüşünü haklı çıkaracaktır.

---

55 Furugî'nin radyo yayınının tam metni için bkz. Mekki, *Tarih-i Bistsale*, cilt 8, s. 179-85.

2

Türkiye ve İran'da Hilafet, Ulema ve Cumhuriyetçilik

Karşılaştırmalı Bazı Tespitler

TOURAJ ATABAKİ

20. yüzyıl Türkiye ve İran'ında modernizasyon, reform ve değişimin peşinden gidilirken, reformist kanat ile onların muhafazakâr muhalifleri arasındaki ihtilafın can damarını, özelde hükümet biçimi değil genelde bireysel haklar ve özgürlükler ile halkın temsili meselesi teşkil etti. Reformistler temsili bir yönetim oluştururken, seçilmiş bir parlamento tesis etmeyi ya da yürütmeyi yükümlü ve hesap sorulabilir kılacak, seçilmiş bireylerden müteşekkil herhangi başka bir resmi sürecin işletilmesini amaçlıyorlardı. Bu yeni temsili kurumun muhtemel biçimi, yani bir cumhuriyet mi yoksa meşruti monarşi mi olacağı henüz reformcuların ilgi alanında değildi.

Öte yandan her iki ülkedeki muhafazakâr din adamları ve onların halk içerisindeki destekçileri, herhangi bir değişim ve reformun laik bir devlet yaratma yönünde ilk adım olmasından kaygılıydılar. Dahası hükümet biçimi meselesinde din adamları, her ne kadar İslâm fıkhında belirli bir yönetim biçimi üzerinde uzlaşma olmasa da, Fransa'daki politik ayaklanma ve devrimle mukayese ederek cumhuriyetçi yönetim biçimini laiklik, hatta ateistlikle bir tutuyorlardı.

Laikliğin önemli bir parçası olacağı geniş kapsamlı değişimlerin kaçınılmaz göründüğü Türkiye ve İran'da, siyasi iktidardaki tedrici dönüşümle birlikte hükümet biçiminin ne olacağı sorusu, muhafazakâr kanadın çoğunluğunun esas meselesi haline geldi. Statükocu din adamları kendilerini İslâm tarihinde can alıcı bir olayın eşiğinde görüyorlardı. Artık "otoritesinin kaynağı millet iradesi olan"[1] bir birey, padişah ya da halife tarafından değil, millet tarafından

1 Yusuf Han Müsteşar-üd-Dovle, *Risaleye Movsum Be Yek Kelime*, Paris, s. 14.

seçilebilecekti. Keyfi yönetimin uzun süreli bir geleneğinin olduğu toplumlarda bu kişi, Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi olarak ilahi bir kutsamaya sahip olan halife, padişah ya da halife-padişahın kendisiydi. Bu din adamları için, dünyevi ve geçici bir yöneticinin iktidarının meşruiyeti ciddi derecede şüpheliydi.

Bu bölüm, Osmanlı İmparatorluğu ve Kaçar İranı'nda cumhuriyetçiliğin arka planının gözden geçirilmesinin ardından, Kaçar ve Osmanlı İmparatorluklarının çöküşünden sonra ortaya çıkan iki ülkede, Kemalist ve Pehlevi laik elitlerin, cumhuriyetçi bir yönetim biçimi kurmak için gösterdikleri çabaları bir karşılaştırma girişimidir.

Türkiye ve İran'da laiklik üzerine yapılan çalışmalarda, Mustafa Kemal Atatürk'ün modernleşme ve laiklik teşebbüslerinin İran'daki çağdaşı Şah Rıza'nınki ile paralel olduğu sıklıkla kabul edilmiştir. Öte yandan din konusunda Atatürk'ün reformları daha geniş çaplı oldu. Bu onun İslâm'ı geleneksel biçiminden çıkararak bir çeşit rasyonalist tektanrıcılığa[2] indirgemeyi başarmasından kaynaklanıyordu; İran'da ise Türkiye'nin tersine ulemanın, "ülkenin siyasi yaşamında önemli bir rol oynamaya devam etmesinden" dolayı "Şah Rıza'nın reformlarının başarılması çok daha zordu."[3] Bu savları örneklemek için Kemal Atatürk'ün saltanat ve hilafeti kaldırarak Türkiye'de bir cumhuriyet kurmaktaki başarısı ve Şah Rıza'nın daha önceki Kaçar yönetimini lağvettikten sonra İran'da bir cumhuriyet kurma girişimindeki başarısızlığına atıfta bulunulur. Bu savların tersine, ulema içinde hizipler olduğunun altını çizerek, İran'da monarşinin yeniden inşasında herhangi bir rolleri olduğunu inkâr eden akademisyenler de bulunmaktadır.[4] Elinizdeki çalışmanın amacı, Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyeti'ni ilan ettiği zamanki uygulamalarıyla Şah Rıza'nın başarısızlığını karşılaştırmalı inceleyerek yukarıda saydığımız savların geçerliliklerini sınamaktır.

Türkiye'de kültürel manipülasyon ve toplumsal değişimi amaç edinen Kemalizm'in ünlü altı ilkesi –cumhuriyetçilik, laiklik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik ve inkılâpçılık–[5] içerisinde Mustafa Kemal'in, uzun siyasi ve toplumsal değişim seferberliğinin köşe taşı olarak belirlediği ilke inkılâpçılıktı.

---

2 Bu nevi iddiaların bir örneği için bkz. Wilhelm Haas, *Iran*, Columbia University Press, New York, 1946, s. 142.

3 Vida Garoussian, *The Ulema and Secularisation in Comtemporary Iran*, yayımlanmamış doktora tezi, Michigan, Ann Arbor, 1976, s. 21.

4 Vanessa Martin, "Modarres, Republicanism and the Rise to Power of Reza Khan Sardar-i Sipah", *British Journal of Middle Eastern Studies*, cilt 21, no.2, 1994, s. 202-10.

5 Kemalist ilkelerin eleştirel bir incelemesi için bkz. Akural, Sabri M., "Kemalist view on Social Change", *Atatürk and Modernization of Turkey*, Boulder, CO, Westview Press, 1984, s. 125-52.

Kasım 1922'de saltanat ve hilafet birbirinden ayrıldı ve saltanat kaldırıldı.[6] Bir yıl sonra, Ekim 1923'te Mustafa Kemal cumhuriyeti ilan etti ve nihayet Mart 1924'te hilafet lağvedildi.

İran'da ise, her ne kadar Şah Rıza geniş çaplı reformları için herhangi bir ilkenin savunuculuğunu yapmadıysa da, Rıza Han/Şah'ın değişim programı boyunca takip ettiği üç ana eğilim saptanabilir. Bu eğilimler laiklik, milliyetçilik ve devletçiliktir. Halkçılığı hiçbir zaman benimsememişti. Yönetiminin ilk yıllarında, savaş bakanlığı ve başbakanlık yaptığı dönemlerde uyguladığı halkçı politikalar büyük ölçüde, Sosyalist Parti gibi meclis içinden ve dışından bazı sol eğilimli siyasi grupların girişimi ve çabası ile olmuştu. Dahası İran'da cumhuriyetçi bir rejim kurmaya yönelik çabaları ise, takip eden sayfalarda göreceğimiz gibi, daha ilk şeklini bile alamadan başarısız olmuştu.

Türkiye'de ise cumhuriyetçi bir rejim kurma fikri kaynağını Mustafa Kemal'den alan bir olgu değildi. Henüz Tanzimat döneminde *cumhuriyet* kavramı Osmanlı İmparatorluğu'nun öğrenim görmüş çevrelerinde gönderme yapılan ve tartışılan bir olguydu. Ancak siyasi söylemlerinde *cumhuriyet* terimini kullananların genellikle kastettikleri, bir yönetim biçiminden çok demokrasi kavramıydı. Nitekim "bazı muhalifleri Mustafa Reşit Paşa'yı cumhuriyet ilân etmeyi istemekle itham ettiklerinde bununla söylemeye çalıştıkları, Sultan'ın gücünü ciddi ölçüde azaltacak anayasal bir rejim teşkil etmeyi amaçladığıydı."[7]

1870'li yıllarda *cumhuriyet* sözcüğü "bazı Genç Osmanlı liberal aydınların yazılarında görünmeye başlandı [ve] gittikçe artan bir şekilde yıkıcı bir çağrışım kazandı."[8] Bu dönemde ünlü yayıncı Ali Suavi "açıkça cumhuriyet rejimini savunmuş" ve "Paris'teki sürgünü sırasında kısa bir süre için, ismi *La République* olan bir gazete çıkarmıştı."[9] Öte yandan Genç Osmanlılar arasında Namık Kemal gibi, cumhuriyetçiliği İslâmi hukukla bir arada benimsemeye çalışan bir isim de mevcuttu. *Hürriyet* gazetesinde 1868 yılında yayımlanan bir dizi yazısında Namık Kemal, "monarşi tek olası İslâmi politik rejim değildir" diyecek kadar ileri gitmişti.[10] Bundan sonra erken dönem

---

6 Bu olayların kısa bir anlatımı için bkz. Halil İnalcık, "The Caliphate and Atatürk's inkilap", *Turkish Review Quarterly Digest*, Ankara, 2/7 (Bahar 1987), s. 25-36.

7 *A.g.e.*

8 *A.g.e.*

9 *A.g.e.*

10 Şerif Mardin, The *Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1962, s. 286-97 (Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim, İstanbul, 1998).

İslâm devletinin "başlangıçta bir çeşit cumhuriyet" olduğu saptamasını yapmaktaydı. Halkın egemenliği bir kez kabul edildiğinde bunun devlet için anlamının halkın bir cumhuriyet de yaratabileceği olduğunu söylüyor, böyle bir hakkı kim inkâr edebilir diye soruyordu.[11]

Osmanlı'nın son dönemlerinde siyasi söylemlerde cumhuriyet terimine sıklıkla gönderme yapılmasına rağmen kavramın yaygın algılanışı, hukukun üstünlüğünü ve toplum içerisinde asayişi gözeten bir rejim kurma çağrısıyla sınırlıydı. Dumont konuyla ilgili şöyle yazar:

> Ancak Jön Türklerin hiçbiri saltanat ve hilafetin kaldırılmasını açıkça telaffuz etmeye cesaret edemiyordu. Savundukları *cumhuriyet*, halkın egemenliği ilkesine dayanan bir çeşit meşruti monarşiydi. Kelime nihayetinde öyle yıkıcı bir anlam kazandı ki siyasi söylemde nadiren kullanılır hale geldi. Temkinli olanlar, saltanat makamını sorgulamayan ve dolayısıyla daha az tehlike arz eden *meşrutiyet* ve *meşveret* kelimelerini kullanmayı tercih ettiler.[12]

İran'da cumhuriyetçiliğe yapılan en erken atıf 19. yüzyılın başlarındadır. Kaçar İran'ında reform ve değişim savunucularının öncülerinden Mirza Salih Şirazi, 1815-19 yılları arasında Avrupa'ya yaptığı ilk gezilerinden derlenen ve sıkça okunan seyahatnamesinde, kendisine göre ilk aşamalarında "kralsız bir devlet"[13] kurmayı amaçlamış olan Fransız Devrimi'ni anlatır. Yarım yüzyıl sonra, 1870 yılında, İranlı bir başka *münevver*, Yusuf Han Müsteşar-üd-Dovle, İran hükümetinin maslahatgüzarı olarak atandığı Paris'te,[14] "Devletin otoritesinin kaynağı milletin iradesidir" fikrini savunacağı ve teşvik edeceği siyaset üzerine ünlü kitabı *Risaleyi Movsume be yek kelime*'yi ('Bir Kelime' İsimli Bir Risale) tamamlar.[15] Bu *münevverler* için başlıca görev, milletin otoritesinin anayasal bir yönetim vasıtasıyla "parlamenter bir düzen"e nasıl uygulanacağıydı. Mirza Muhammed Han Zekayul Mülk'ün belirttiği gibi "halk için yönetim biçiminin cumhuriyet ya da monarşi olması pek fark etmez" idi.[16]

Bu İranlılar arasında, çeşitli yönetim biçimlerini açıkça ortaya koyan ve bunların her birinin ayrıntılarını vermeye çabalayan kişi Mirza Ağa Han

---

11 *A.g.e.*
12 Paul Dumont, "The Origin of Kemalist Ideology", Landau, J. M. (der.), *Atatürk and Modernization of Turkey*, s. 28.
13 Gulamhüseyin Mirza Saleh (der.), *Mecmueyi Sefernamehayi Mirza Salih-i Şirazi*, Nashr-e Tarikh-e Iran, Tahran, 1985, s. 253.
14 Feridun Ademiyet, *Fikr-i Azadi ve Mukaddimeye Nezhet-i Meşrutiyyet*, Sokhan, Tahran, 1961, s. 186.
15 Yusuf Han Müsteşar-üd-Dovle, *Risaleyi Mevsum be yek kelime*, s. 38.
16 Feridun Ademiyet, *İdeolojiyi Nezhet-i Meşrutiyyet-i İran*, Payam, Tahran, 1976, s. 211.

Kirmanî'ydi. Kirmanî İstanbul'da ikamet ediyor ve burada ünlü *Ahtar* (Yıldız) dergisini yayınlıyordu. *Tekvin ve Teşri* olarak bilinen bir risalesinde Kirmanî, Atina Cumhuriyeti'ne atıfta bulunarak "Atinalıların tek bir bireyin yürütme üzerinde mutlak bir hâkimiyete sahip olmasına izin vermemelerini" övüyor; öte yandan cumhuriyet yönetiminin tek başına, Atina'da da görüldüğü üzere, bir ülkenin demokrasi uygulamasını güvence altına almaya yetmeyeceğini kabul ediyordu: "Yunanistan'daki cumhuriyetçilik ülkenin gelişimiyle her zaman uyum içerisinde değildi."[17]

İran anayasal devriminin (1905-11) arifesinde *fevayid-i meşruteh* (anayasanın faydaları) hakkında yazılmış risale yığınlarının yanı sıra *istibdad* (keyfi yönetim) lehine yazılmış olan kayda değer sayıda yazı da vardı.[18] Bu risalelerin hemen hemen tamamında ülkede değişim ve reform çağrısında bulunanların hepsi *cumhuriha* (cumhuriyetçi) olmak ve şeriatı zayıflatmayı amaçlamakla itham ediliyorlardı. Ağa Seyyid Hüseyin Musavî, *Teşkil-i Millet-i Mutemeddin* (Medeni Bir Milletin Oluşumu) isimli risalesinde anayasacıları şu şekilde suçluyordu:

> Kendilerine cumhuriyetçi ve liberal diyen dünyanın aylak gevezeleri, her ülkede belagat sanatına yaraşır cümleler meydana getiriyor ve farklı dillerde, bir yönetim biçimi olarak mutlak monarşinin varlığını ve ona olan ihtiyacı reddediyorlar. Propagandalarında giderek öyle bir noktaya geldiler ki Peygamber'in (Allah'ın selamı üzerine olsun) dinin temellerini kurarken ve iddialarını gerekçelendirirken diğer uzmanlardan yardım istemiş olsaydı, İslâm için sağlam bir temel sağlayabileceğini söyleyecek haldeler. Böylesi saçma bir çıkarım farklı toplumlardan bütün eğitimli seçkinlerin zihinlerini rahatsız ediyor... cumhuriyetçilik ile birlikte İslâmi hukuk için daha iyi bir düzenleme sunabiliyorlarsa bunu bugüne kadar neden yapmadılar ve niçin tereddüt ediyorlar? Hükümdarlık sanatı Allah'ın belirli kişilere bağışladığı bir lütuftur. Kimse bu sanatı sonradan öğrenemez... Fransa halkı uzun yıllardır toplumlarını cumhuriyetçi bir yönetim biçimine göre düzenlemekle uğraştı. Fakat bugüne kadar başarılı olamadılar.[19]

Her ne kadar bu nevi risalelerin yazarları, muhalifleri sapkın ve eylemlerini din karşıtı bir şekilde resmederek kalabalıkları seferber etmeye çalıştıysalar da yine de iddialarında Kur'an'a ya da sünnete atıfta bulunmaktan ka-

---

17 Feridun Ademiyet, *Endişeha-yı Mirza Aga Han Kirmani*, Payam, Tahran, 1978, s. 117.

18 Bu nevi risalelerin iyi bir derlemesi için bkz. Musa Najafi, *Bunyad-ı Felsefeyi Siyasi der İran (Asr-ı Meşhuriyet)*, Merkez-i Neşri Danişegahi, Tahran, 1997. Bir başka derleme Zargarinezhad (der.), *Resayil-i Meşrutiyet*, Kavir, Tahran, 1995.

19 Feridun Ademiyet, *İdeoloji-yi Nezhet-i Meşrutiyet-i İran*, Payam, Tahran, 1976, s. 202.

çındılar. Nitekim Kur'an'ın "Allah'a itaat edin. Peygamber'e itaat edin ve sizden olan ulu'l-emr'e de"[20] ayeti, sadece yöneticiden bahseder ve başkan ya da padişah şeklinde bir yönetici ayrımı yapmaz. İran'da yönetim biçimi olarak cumhuriyeti destekleyenler bunu iddialarında kullandılar. Söz gelimi *Hablulmetin* (Sağlam İp) dergisinde, *Luzum-u Cumhuriye ve tefkik-i kuva-yi Ruhani der İran* (İran'da Cumhuriyetin Gerekliliği ve Ruhani Erkin Ayrılması) başlığıyla yayımlanan bir dizi makalede isimsiz bir yazar, İslâmi hukuka başvurarak bütün yönetim biçimlerinin İslâm tarafından kabul edildiği yorumunu çıkarsamaya çalışmıştı.[21] Dahası bazı cumhuriyetçiler, Kur'an ve sünnetin yanı sıra icmayı da kapsayan örfün, Müslüman cemaatin ortak vicdanını gözettiğine inanıyorlardı. Mesela Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde cumhuriyetçiliğin en kararlı savunucularından biri olarak Ziya Gökalp, kıyas ve örfe başvurulması gerektiğini ve bunların Kur'an'ın yerine geçebileceğini sıklıkla savunmuştu.[22]

Ne İran'da 1906 yılında meşruti rejimin ilanıyla sonuçlanan harekette ne de Osmanlı İmparatorluğu'nda İttihad ve Terakki'nin 1908 yılında iktidara gelmesinin yolunu açan siyasi çalkantı sırasında bir cumhuriyet kurma çağrısına rastlanabilir. İran'da ancak Birinci Meclis'in açılmasını ve Muhammed Ali Şah'ın anayasa karşıtı duruşunu takiben bazı gazeteler açıkça monarşinin cumhuriyetle yer değiştirmesi çağrılarında bulunmuştu. Örneğin Nisan 1908'de gazetesi *Musavat*'taki (eşitlik) bir başyazısında Muhammed Rıza Müsavat, kralı Allah'ın gazabına uğramış firavunla eş tutmuş ve cumhuriyeti, milletin hakkına daha çok saygı gösterilen bir yönetim biçimi olarak yüceltmişti.[23]

Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, bölgede yönetim şeklinin değişmesi için yapılan tartışmalara yer bırakmadı. Öte yandan dünyanın savaş sonrası siyasi yapılanması 1914 yılındakinden farklıydı. Emperyal Çarlık Rusyası bölgenin siyasal sahnesinden çekilmeye zorlanmış ve Kremlin'in kubbesinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bayrağı sallanmaya başlamıştı. Çarlık Rusyası'nın güney bölgesinde, bir Müslüman toprağında ilk kez, Azerbaycanlı Müsavatçılar 1918 yılında cumhuriyetçi bir yönetim biçimi kurmuşlardı. Romanofların düşüşü ve Müsavatçı yönetimin kuruluşu, kısa sürede bölgedeki siyasi gelişmelerde önemli yansımalara sebep oldu. İran'ın kuzey

20 "Ati'ü-llahe ve ati' ül-rasule ve uli 'l-emri minkum", Nisa, 59. [Diyanet tercümesi, 4/59 – ç.n.]
21 M. Muhammed, "Luzum-u Cumhuriye ve Tefkik-i Kuvayı Ruhani Der İran". *Hablülmetin*, 27 Ekim ve 3 Kasım 1924.
22 Parla, T., *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp, 1876-1924*, Leiden, Brill, 1985, s. 39.
23 *Musavat*, 3 Nisan 1908.

eyaleti Gilan'da 1920-21 yıllarında kısa süreli bir 'Sovyet Cumhuriyeti' kuruldu. Bu cumhuriyet her ne kadar tümüyle halk desteğine dayanıyor olmasa da ciddi bir tepkiyle de karşılaşmadı.[24] Gilan'ın yanı sıra Bahtiyari hanlarından bir tanesi Fars eyaletinde bir Bahtiyari Sovyeti kurdu ve "aşiret içerisinde daha eşit ve eşitlikçi ilişkiler hedefleyen bir çeşit manifesto" yayımladı.[25] İran'ın kuzey eyaletlerinden Azerbaycan'da Şeyh Muhammed Hiyabani, eyaleti Azadistan olarak adlandırarak Kaçar Şah'ının otoritesine karşı çıktı ve ülke için anayasal reformlara başlanması ve bölge için daha fazla özerklik çağrısında bulundu.[26] Benzer bir şekilde cumhuriyetçi bir yönetim şekli meselesine dair Hiyabani şöyle söylemişti:

> Biz ne monarşistiz ne de cumhuriyetçi. Bu aşamada esas amacımız demokratik yollarla seçilmiş vekillerin gelecekteki yönetim şekline karar verebilecekleri bir meclise sahip olmak.[27]

Ve yine:

> Halkın iradesi diğer bütün iradelerden üstün olmalıdır. Eğer halk isterse bir kralı indirebilmeli ve yenisini seçebilmelidir. Cumhuriyet isteme hakkına bile sahipler.[28]

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1918 Ekimindeki Mondros Ateşkesi'nin ardından ittifak güçleri işgallerini genişletince, imparatorluğun hızla parçalanmasının önüne geçmek amacıyla sonradan birleşerek "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" adını alacak "Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" gibi bir dizi yerel milliyetçi dernek kuruldu. Bir yıl sonra Temmuz-Ağustos aylarında Erzurum'da toplanan bir kongrenin ardından milliyetçiler bir misak-ı millî ilan ettiler ve oluşturdukları heyetin başına Mustafa Kemal'i seçtiler. Bir ay sonra Sivas Kongresi düzenlendi ve daha güçlü bir misak-ı millî üzerinde anlaşıldı ve bu yayınlandı. Bu iki milliyetçi toplantıda da Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan yerlerde cumhuriyetçi bir yönetim biçimi

24 Gilan'daki "Sovyet Cumhuriyeti" üzerine ayrıntılı bir çalışma için bkz. Cosroe Chaqueri, *The Soviet Socialist Republic of Iran, 1920-1921: Birth of the Trauma*, Pittsburgh ve Londra, University of Pittsburgh Press, 1995.

25 David Brooks, "The Enemy Within", Richard Tapper (der.), *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan*, Croom Helm, Londra, 1983, s. 358-59.

26 Touraj Atabaki, *Azerbaijan, Ethnicity and Autonomy in the Twentieth Century Iran*, I. B. Tauris, Londra, 1993, s. 46-51.

27 Ali Azari, *Kıyam-ı Şeyh Muhammed Hıyabani der Tebriz*, Safialişah, Tahran, 1975, s. 341.

28 *A.g.e.*, s. 428.

teşkil etme fikrinin ilk kez tartışıldığı söylenir.[29] Mustafa Kemal de aynı dönemde İngiliz ve Fransız hükümetlerinden destek alarak Edirne ve çevresinde bir "Trakya Cumhuriyeti" kurmayı ümit eden, Trakya Paşaeli Cemiyeti olarak bilinen siyasi bir cemiyetten bahseder.[30]

1919 yılının sonu itibariyle milliyetçi faaliyetlerin merkezi Ankara'ya taşınır. Birkaç ay sonra, 23 Nisan 1920'de burada Büyük Millet Meclisi toplanır ve Mustafa Kemal'in başkanlığında yeni bir kabine oluşturulur. Başkentin Ankara'ya taşınması, Mustafa Kemal'e imparatorluğun eski kurumlarından ayrı hareket edebilme imkânı vermiştir. Tahran'da ikamet eden, mevcut siyasi düzenle uğraşmak zorunda olan ve faaliyetlerini diğer siyasi eylemcilerle uyum içerisinde yürütmek zorunda olan Rıza Han'ın tersine Mustafa Kemal, Ankara'da bağımsız, İstanbul'dakine koşut bir yapı oluşturarak ve saltanatın otoritesine meydan okuyarak İstanbul ve Ankara'daki kararsız Türk aydınları için seçenek bırakmamıştı. Gönülden İstanbul'daki yönetimin tarafında olanlar arasında İmparatorluğun yeni şeyhülislâmı da vardı. 11 Nisan 1920'de, üçüncü Damat Ferid kabinesinde şeyhülislâm unvanıyla verdiği dört fetvadan esas olanında Abdullah Dürrizade, Ankara'daki yönetimle ilgili şunları söylüyordu:

> bâzı eşhâs-ı şerîre ittifak ve ittihat ve kendûlerine rüesâ intihab ederek... hıyel ve tezvîrât ile... bilâemr-i âlî ahaliden asker cem'ine kıyam idüb zahirde askerî iaşe ve teçhiz bahanesiyle ve hakikatte cem'-i mal sevdasıyla hilâf-ı şer'-i şerif ve mugâyir-i emr-i münif birtakım garâmât ve vergiler tarh ve tevzî... ve devlet-i aliyyenin nizâm ve intizamını ve bilâdın asayişini ihlaâ içün neşr-i erâcîf ve işâa-i ekâzîb ile nâsı fitneye saik ve sâî-i-bilfesâd oldukları zahir ve mütehakkık olan rüesây-ı mezbûrûn ile a'van ü etbâı bâgîler olup dağılmaları hakkında sâdır olan emr-i âlîden sonra hâlâ inad ve fesadlarında ısrar ederler ise, mezburların habasetlerinden tathir-i bilâd ve şer ve mazarratlarından tahlîs-i ibâd vâcib olup, Fekatilû elletî tebgî hattâ tefî'e ilâ emrillâh nass-ı kerîmi mucebince kati ve kıtalleri meşru ve farz olur...[31]

Ankara'nın tepkisi hızlı ve net oldu. Ankara'nın nüfuzlu müftüsü Rifat Efendi, Dürrizade'nin fetvasını geçersiz ilan eden bir karşı fetva yayınladı. Rifat Efendi'nin hızlı tepkisinin siyasi sonuçlarının yanı sıra bu karşı fetva, hilafet makamı olarak İstanbul'un meşruiyetine meydan okuyan açık bir hamleydi. Yeni rejimin merkezi olarak Ankara kendi görüşlerine, hatta kendi dinî hükümlerine sahipti.

29 Dumont, "Origin", s. 28.

30 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Ankara, 1927, s. 511-15.

31 *The Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, cilt II, Brill, Leiden, 1965, s. 630. Fetvaların tam metni için bkz. *Takvim-i Vekayi*, no. 3824, 11 Nisan 1920.

10 Ağustos 1920'de İstanbul hükümeti, Türkiye'nin egemenliğini fiilen sona erdiren Sevr Antlaşması'nı imzaladı. Ankara yine hızla tepki verdi: Büyük Millet Meclisi, Türkiye adına antlaşmayı imzalayanları vatan haini ilan eden bir karar çıkardı. Dahası takip eden aylarda Ankara, kendi uluslararası bağlantılarını oluşturmaya karar verdi. Türk-Ermeni sınırını belirleyen Gümrü Antlaşması bu yönde ilk adım oldu. Birkaç ay sonra, 16 Mart 1921'de Büyük Millet Meclisi ile Sovyet yönetimi arasında Moskova Antlaşması imzalandı. Aynı yılın sonbaharında Fransa Ankara hükümetini tanıdı. Takip eden dönemde Ankara meşruiyetini ülkenin genelinde tesis etti. Eylül 1922'de milliyetçi birlikler İzmir Kadifekale'ye Türk bayrağını diktiklerinde kimsenin Sultan'ın günlerinin sayılı olduğuna şüphesi kalmamıştı. Barış konferansı hazırlıkları Mustafa Kemal'in İstanbul üzerindeki baskısını arttırdı. Gazi Mustafa Kemal, sadece Büyük Millet Meclisi'nin Türk Devleti'ni temsil etme hakkına sahip olduğunu belirten bir ültimatom yayınlayarak İstanbul'a gözdağı verdi. Dahası Sevr Antlaşması deneyiminden dolayı Büyük Millet Meclisi İstanbul'un yetkilerini kısıtlamaya çalıştı. 1 Kasım 1922'de Meclis, hilafet ve saltanatın birbirinden ayrıldığını ve ikincisinin kaldırıldığını ilan eden kanunu imzaladı.

Saltanatın sona erdirilmesine yönelik çeşitli tepkiler geldi. İstanbul'daki aydın çevreleri arasında kimileri saltanatın kaldırılmasının hilafetin sona erdirilmesinin ilk adımı olduğunu düşünüyordu. Büyük Millet Meclisi herhangi ciddi bir direnişle karşılaşmadı ve Sultan Vahdeddin, hâlihazırda Osmanlı İmparatorluğu'nun sultanı ve dünya Müslümanlarının halifesi sıfatlarını taşıdığını iddia ettiği halde İngiliz savaş gemisi *Malaya* ile ülkeden kaçınca kimse arkasından gözyaşı dökmedi. "Atatürk bile monarşiyi sürdürmek istese, bunu kendi devrimiyle uzlaşmadan yapamazdı."[32] Artık Türk aydınlarının neredeyse tamamı Atatürk'ün cumhuriyetçi programının arkasındaydı. 1918 yılına kadar imparatorluk için meşruti bir monarşinin savunuculuğunu yapan Ziya Gökalp gibiler bile artık "Kemalist 'cumhuriyetçi demokrasi'sinin temsil ettiği tüm romantik fikirlerin halkoyuna dayalı demokrasi" olduğunu itiraf etmişlerdi. "Atatürk'ün karizmatik önderliğini, müstakbel sosyo-ekonomik ilerlemenin merkezi olarak" görmeye başlamışlardı ve mevzubahis bu ilerleme ancak yeni siyasi sistemin merkezî, otoriter bir liderin ellerinde olursa gerçekleşecekti.[33]

---

32 Walter F. Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey: The Free Party and its Aftermath*, Brill, Leiden, 1973, s. 141.

33 Sabri Akural, "Kemalist view on Social Change", Landau (der.), *Atatürk and the Modernization of Turkey*, s. 141.

29 Ekim 1923'te bir anayasa değişikliği ile Türkiye Cumhuriyeti ilan edildiğinde ve Gazi Mustafa Kemal reisicumhur seçildiğinde İran'da Rıza Han, 1921 yılında düzenlediği darbenin ardından ülkenin başbakanı olarak ilk kabinesini oluşturuyordu.

> Rıza Han'ın ünü darbenin hemen ilk gününden itibaren düzenli olarak yükselmekteydi. Destekçileri, başbakan olmasının başladığı işi tamamlamasını mümkün kılacağına dair tüm beklentilere sahipti. Artık ülkeyi birleştirmek için nihai adımı atacak ve ekonomik bir kalkınma için cesur planlar geliştirecekti.[34]

Bununla birlikte sonraki günlerin gösterdiği üzere bu görevin yerine getirilmesi kolay olmayacaktı. Ordunun sadakati hayırlı olsa da yine de ülkenin aydınları arasında güvenilir bir politikacı olarak henüz kabul görmemişti. Her ne kadar Rıza Han'ın görevde kaldığı kısa süre boyunca yaptıklarına saygı duyuyor ve takdir ediyorlarsa bile koşulsuz desteklerini vermek hususunda şüpheciydiler.

Türkiye'de cumhuriyetçi bir rejimin kurulduğu haberleri İran'da muhtelif tepkilere neden oldu. Sarayın temsil ettiği geleneksel yapılanmalar görece ihtiyatlı bir tavır benimser ve kendisini Gazi Mustafa Kemal'e yeni görevini tebrik eden bir telgraf göndermekle sınırlarken[35] radikal modernist cephe açıkça karışıklık içerisindeydi. 20 Ocak 1924'te İstanbul'da bir gazete, İran'da cumhuriyet kurulmasını destekleyen bir yazı yayınladı.

> Makale Tahran'da Rıza Han'ın destekçisi gazetelerce iyi karşılandı. Tahranlı bir gazeteci Rıza Han'ın makaleyle ilgili ne düşündüğünü öğrenmeye çalıştı. Rıza doğrudan cevap vermedi, çekimser kaldı. 'Bir ülkenin ilerlemesi yönetim biçiminden çok halkının maneviyatına bağlıdır. Yunanistan ve İngiltere'yi ele alın. Her ikisi de monarşi. Biri itibarını yitirmiş ve çürümüş, diğeri büyük, canlı ve varlıklı. Meksika ve Fransa tersi cumhuriyet örnekleri' dediği yazılmıştı.[36]

Sonraki aylardaki gelişmelerin doğruladığı üzere Rıza Han yönetim biçimi üzerine görünüşteki tarafsızlığı konusunda samimi değildi. Ganî bu konudaki görüşleri için makul gerekçeler sunar:

---

34 Gyrus Ghani, *Iran and the Rise of Rıza Shah, From Qajar Collapse to Pahlavi Rule*, I. B. Tauris, Londra, 1999, s. 307.

35 Şah'ın yokluğunda tahtın varisi Hasan Mirza imzalı telgraf. Bkz. Hüseyn Mekki, *Tarih i Bist Sa leyi İran*, cilt 2, s. 437.

36 FO [İngiliz Dışişleri Bakanlığı] 371/144, 35 [sic] Şubat 1945 ve FO 371/10145, 1 Nisan 1945, alıntılayan Ghani, *Iran*, s. 308.

> Bir cumhuriyet kurma fikri Rıza Han'ın zihninde muhtemelen Şah Ahmed'le başbakan olmak için yaptığı görüşmeler sırasında güçlenmişti. Sadece Şah'ın gereksiz ve korkak olduğuna ve ülkenin kaderine aldırış etmediğine ikna olmamış aynı zamanda onun kendisine karşı bir entrika çevirecek durumu olmadığını da görmüştü. Dahası İran'da 1909-1921 yılları arasında yönetimde olan siyasetçiler kuşağı beceriksizliklerini kanıtlamış ve kendilerine olan saygılarını yitirmişlerdi. Bağımsız hareket edebilme gücünden yoksundular ve Avrupalı hamileri tarafından, paralarını ödedikleri birer ajan muamelesi görüyorlardı. Cumhuriyetçi bir yönetim biçimi her şeyi değiştirecek ve kendi çıkarını gözeten, vatansever olmaktan uzak ileri gelenler kalabalığı def edilecekti. Rıza Han'ın baş danışmanlarının hepsi aynı fikirdeydi ve cumhuriyet fikrini teşvik ediyorlardı.[37]

1924 yılının başlarında, Avrupa'da bulunan ve belli ki lüks içindeki yaşamından memnun olan Şah'ın yokluğunda Rıza Han, İran'da bir cumhuriyet kurmayı amaçlayan ama ileride görüleceği üzere yeterince hazırlıklı olmadığı, ivedi bir mücadele başlattı. Öte tarafta Osmanlı Türkiyesi'nde, çöken Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan yerlerde siyasi düzeni değiştirmek ve 1923 yılında cumhuriyeti ilan etmek, Mustafa Kemal Paşa'nın dört yılını almıştı. Bu dönemde, saltanatın kaldırılışından cumhuriyetin ilânına kadar geçen süre içerisinde reformist cepheyi tek bir bayrak altında toplamak; tamamı Rauf (Orbay), Ali Fuat (Cebesoy), Kâzım Karabekir, Refet (Bele), Adnan (Adıvar), Hüseyin Cahit (Yalçın) ve Ahmet Emin (Yalman) gibi nüfuzlu insanlardan oluşan, İkinci Grup adıyla anılan gönülsüz siyasileri pasifize etmek ve Halk Partisi'ni kurmak için Mustafa Kemal bir yıldan fazla zaman harcamıştı. Öte yandan Rıza Han için bu süre, bir aydan daha uzun değildi. İran'ın yeni yılı olan Nevruz'dan, 21 Mart 1924'ten önce cumhuriyeti ilan etmek için acele ediyordu. Geleneksel olarak yeni yılda Şah, hükümet memurları ve ileri gelenler için düzenlenen törene başkanlık ederdi. Yeni yıldan önce cumhuriyeti ilan ederek Rıza Han Veliahdın, kendisine göre Kaçar hanedanına bir saygı gösterisinden başka bir şey olmayan törene başkanlık etmesini engellemeyi istiyordu. Cumhuriyetin ilanıyla İran Cumhuriyeti Devlet Başkanı olarak töreni kendisi yönetecekti.

Sonuç olarak 1924 yılı Şubat ayının ortalarında basında, cumhuriyeti destekleyen güçlü bir kampanya başladı. "Cumhuriyet taraftarı ve Şah karşıtı makaleler her gün çıkıyor ve bunları önlemek için bir adım atıldığına dair hiçbir delil yok."[38] Cumhuriyetçi komiteler oluşturulmuş ve taşradan başkente telgraflar yağmaya başlamıştı. Geleneksel siyasi partilerin bazıları eski

37 Ghani, *Iran*, s. 308.

38 FO 416/74 No. 110, 22 Şubat 1924. Alıntılayan Martin, "Müderris", s. 203.

tüzüklerini değiştirerek cumhuriyet rejimini kabul eder hale getirdi. İran Bağımsız Demokrat Partisi başkanlığı düzenlediği bir toplantının ardından aşağıdaki hususları ilan etti:

> 1. İran için cumhuriyet rejimini tercih ederek şu andan itibaren İran'daki monarşiyi ve Kaçar hanedanı yönetimini gayrimeşru ilan ediyoruz.
> 2. Meclis'i, İran'daki yönetim biçimini monarşiden cumhuriyete dönüştürecek yeni bir anayasa kabul etmeye çağırıyoruz.
> 3. Tüm İran'daki üyelerimizi ve destekçilerimizi bu çağrıyı gerçekleştirmek için güçlerini ortaya koymaya davet ediyoruz.
> 4. Meclis içerisindeki Bağımsız Demokrat Parti hizbi, bu yeni hususların onaylanmasının hızlandırılması için gerekli tedbirleri almalıdır.[39]

Bu dönemde Hizb-i Cumhuriye-yi İran isminde yeni bir siyasi parti bile kurulmuştu.[40] Yayınlanan bildirisinde kuruluşlarını dört yıl öncesine, İran'daki Kaçar yönetimine son verilmesi çağrısında bulunan ve "böylesi bir çağrının belli ki tutuklanmalarına ve hapsedilmelerine yol açacağı" ilk programlarının yayınlandığı döneme dayandırıyorlardı.[41] "Yeni" bildirilerinde partinin "yönetim kurulu bir kez daha" Kaçar asilzadeleri ve ileri gelenlerini, "İranlılar için neden oldukları sefalet" nedeniyle suçlayarak tüm yurtseverleri "Almanların ve Türklerin örneğini izlemeye ve zalim Kaçar yönetimini alaşağı etmeye" davet ediyordu. Öte yandan İran Cumhuriyetçi Partisi'ni, Bağımsız Demokrat Parti ve diğer grupların siyasi duruşlarından farklılaştıran husus, Kaçar hanedanının etnik geçmişine yaptıkları garip atıftı. Kaçarlardan bir Türk aşireti olarak bahsediyor ve bildirilerinde "nasıl olur da bir Türk hanedanı Türk olmayan bir ülkede hüküm sürebilir?" diyorlardı:

> Bugünün medeni dünyası taç giymiş hükümdarların saltanatını kabul etmiyor. Almanlar ve Türkler, Kayzer ve sultanların hükümdarlıklarına son verdiler. Burada, İran'da biz, yabancı bir Türk hanedanının boyunduruğu altında acı çekmeye devam etmemeliyiz. Bu hanedanın yönetimi İran'ın saygınlığına ters düşmektedir ve utanç vericidir.[42]

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında İran'daki siyasi söylemde bu nevi bir etnik ayrımcılıktan eser yoktur. Kaçar hükümdarları İran'da zalimane bir yönetimi güçlendirmek ve ülkede gerekli siyasi değişimleri engel-

39 *Sitareyi İran*, no. 149, 17 Mart 1924.
40 *Sitareyi İran*, no. 144, 10 Mart 1924.
41 *A.g.e.*
42 *A.g.e.*

lemekle sıklıkla suçlanırken etnik kimliklerine bakılmamıştı. Bu dönemde ülkede reform ve değişim savunuculuğunun öncülüğünü de yapan İranlı milliyetçiler, bizzat Azerbaycan Türkleriydi. Cumhuriyetçi Parti'nin Türk karşıtı duruşu, henüz İran milliyetçiliğinin baskın özelliği olmasına birkaç yıllık bir zaman olan dil temelli milliyetçiliğin ilk işareti sayılabilir.[43]

İran'da cumhuriyetçilik yaygaraları içerisinde süreli yayınların rolleri önemlidir. Cumhuriyet yanlısı ve karşıtı cephelere bölünmüş olan basın, siyasi gündeme uygun bir şekilde mümkün olduğu ölçüde kamuoyunu etkilemeye çalıştı. Öte tarafta din adamlarının bu yaygaraya verdikleri tepkiler muhtelifti. Ulema sessiz kalmayı tercih eder, halkın nabzını gözlerken, mollalar farklı tepkiler ortaya koymaya başladılar: bir müçtehit olan Hacı Şeyh Cevad 15 Şubat'ta, Tahran'ın güneyindeki Şah Abdülazim türbesinde Şah'ın Avrupa'daki tavırlarını ve bazı gazetelerde de yayınlanan Avrupalı kıyafetler içerisinde göründüğü fotoğrafını kınayan bir konuşma yapmıştı.[44] Hacı Cemal Ağa, mesele üzerine genel hissiyatı ölçmek için 18 Şubat'ta bir müzakere düzenledi ve Meşhed'de yaşayan Ayetullah Halisî'ye danışılmasına karar verildi.[45]

11 Şubat'ta parlamentonun beşinci dönemi resmen açıldı. Bu Meclis'in esas görevi monarşiyi kaldıracak ve cumhuriyeti kuracak bir kanun taslağı hazırlamaktı. Rıza Han'ın destekçileri bu dönemde üç cepheye ayrılmıştı. Eski bir din adamı olan Seyyid Muhammed Tedeyyun'un başını çektiği, kırk vekile sahip Teceddüt (yenileşme) hizbi, on iki, on üç civarı vekile sahip Kaçar Prensi Süleyman Mirza İskenderî'nin Sosyalist Unifiye'si (Birleşik Sosyalist Parti) ve on, on beş arası vekile sahip olan bağımsızlar.

Dört dörtlük bir parlamenter olan Seyyid Hasan Müderris'in başını çektiği muhalefet cephesi, aralarında en deneyimli ve nüfuzlu vekillerin de olduğu on iki civarı üyeye sahipti. Meclis'in yeni döneminin başladığı ilk gününden itibaren cumhuriyet ve Rıza Han karşıtı muhalefetin, her ne kadar azınlıkta olsalar da, bütün meclis tartışmalarında üstünlüğü ele alacakları belliydi. Müderris'in başını çektiği hizbin, vekillerin görev alanları üzerindeki tartışmaları uzatma taktiği bir haftadan fazla sürdü ve belirgin iki hedefi vardı: Rıza Han'ın sıkı taraftarı olmayan vekilleri pasifize ederek karşı cepheyi kışkırtmak ve cumhuriyet meselesi üzerine tartışmaları İran yeni yılı sonrasına kadar ertelemek.

---

43 İran'da 20. yüzyılın başlarında milliyetçiliğin toprağa bağlı ve dil temelli biçimlerine dair ayrıntılı bir çalışma için bkz. Touraj Atabaki, "Recasting Oneself, Rejecting the Other", Willem van Schendel ve Eric Jan Zürcher (der.), *Opting Out of the Nations*, I. B. Tauris, Londra, 2000.

44 FO 416/74 No. 129, Mart 1924, alıntılayan Martin, "Müderris", s. 204.

45 *A.g.e.*

> Rıza Han ve taraftarlarının muhalefete baskı yapma çabaları olumsuz tepkilere sebep oldu. Rıza Han ile işbirliği yapması için Müderris'e yapılan baskılar bazı yansız vekillerin Müderris'in tarafına geçmesine ve Meclis dışındaki sıradan insanların bu göz korkutmaya içerleyerek cumhuriyet aleyhine dönmelerine neden oldu.[46]

İran'daki cumhuriyetçi yaygaralarla aşağı yukarı aynı sıralarda, 3 Mart 1924'te Ankara'daki Büyük Millet Meclisi hilafetin kaldırılmasına, Osmanlı hanedanı mensuplarının Türkiye Cumhuriyeti'nden sürülmesine, Şeriye ve Evkaf Vekâleti'nin lağvedilmesine ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun çıkarılmasına karar verdi. Jacob Landau konuyla ilgili şunları söyler:

> Saltanatın kaldırılmasıyla, bütün devlet yetkilerinin Büyük Millet Meclisi'ne devredilmesinin hedeflenmesi gibi hilafetin kaldırılmasıyla da Mustafa Kemal'in genç Türkiye Cumhuriyeti'ne sağlamaya çalıştığı yeni siyasi ideolojiyle uyum teşkil edilmesi amaçlanmıştı.[47]

Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'nin kararları bir hafta içerisinde Tahran'a ulaştı. Cumhuriyet yanlısı *Şafak-ı Sorh* (Kızıl Şafak) gazetesi olayları şu şekilde sunuyordu:

> Mustafa Kemal Paşa halka yönelik yaptığı konuşmada dinin devlet işlerinden ayrılmasının gerekliliğinden bahsederken eğitim ve hukuki meselelerin her türlü etkiden uzak ve laikleştirilmiş olması gerektiğini ekledi.[48]

Ankara'nın benimsediği din dışı değerler İran dinî yapılanması içinde büyük tepkilere yol açtı. Her ne kadar Şii dünyası Osmanlı halifeliğini hiçbir zaman tanımadıysa da Şii din adamları için gündelik siyaset ile İslâmi hukuk arasında uyum olması tartışmaya açık bir konu değildi. Ulemaya göre Türkiye'de Medeni Kanun'un kabulü, saltanat ve hilafetin ayrılmasıyla başlayıp önce saltanatın şimdi de hilafetin kaldırılması ve devletin laikleştirilmesi ile süren olaylar ve faaliyetler zincirinin son halkasıydı. Tahran'da dağıtılan bir broşürde cumhuriyetçiler rejim değişikliği istedikleri için İslâm'ı bertaraf etmekle itham ediliyordu:

---

46 Abdullah Mustavfi, *Şerh-i Zindegiyi men ya Tarih-i İctimai ve İdari-yi Kaçariye*, cilt III, Zavvar, Tahran, 1964, s. 407-8.

47 Joseph M. Landau, *The Politics of Pan-Islam, Ideology and Organization*, Oxford University Press, Oxford, 1990, s. 181.

48 *Şafak-ı Sorh*, 10 Mart 1924.

> Cumhuriyetçiler Şii İslâm'ı bu ülkeden söküp çıkarmak niyetindeler. Memalik-i Osmanî'deki benzerlerinin yaptığının aynısını yapmak istiyorlar. Cumhuriyet adı altında hilafeti kaldırdılar ve din adamlarının başlarındaki sarıkları çekip aldılar.[49]

Memnuniyetsizliklerini göstermek ve imdat aramak için üst düzey ulema yüzlerini geleneksel müttefikleri esnafa döndü. 19 Mart'ta esnaf, cumhuriyetçilere karşı bir sokak gösterisi düzenledi. Üç gün sonra, Meclis'in anayasa değişikliği ve cumhuriyetin kurulması teklifini tartışmak üzere toplandığı 22 Mart'ta, "beş bin din adamı, tüccar, esnaf ve sıradan halktan oluşan bir kalabalık Meclis binası etrafında toplanarak Şah yanlısı ve cumhuriyet karşıtı sloganlar attı. Müderris'in Tahran esnafının tam desteğine sahip olduğu söyleniyordu.[50] Dahası "Rıza Han ve cumhuriyetçilik karşıtı vaazların verildiği Şah Camii'nde büyük bir gösteri örgütlenmişti."[51] Rıza Han Meclis'e, göstericileri dağıtmak üzere iki alay asker gönderince sert tepkisi vekiller arasında daha fazla memnuniyetsizliğe neden oldu. Meclis başkanı Muteminul Mülk'ün de aralarında bulunduğu bazı vekiller Rıza Han'ı halka karşı güç kullanmakla suçladılar. Rıza Han kısa süre sonra çekildi. Akabinde, bir kısım müzakere ve müdahaleden sonra "cumhuriyet amacından vazgeçmeye, hapsedilmiş olan iki yüz kadar göstericiyi serbest bırakmaya ve İslâm'a hürmet edeceğine söz vermeye" ikna oldu.[52]

Ertesi gün Rıza Han üst düzey ulemayla görüşmek üzere Kum'a hareket etti. Burada kendisinden "halkın çıkarlarına uymayan ve ülkenin ihtiyaçlarını karşılamayan" cumhuriyetten vazgeçmesi istendi.[53] Tahran'a döndüğünde şunları söyleyen bir demeç yayınladı:

> Kum'da muhterem ulemayla yaptığım görüşmede, bir kez daha İslâm'ın korunmasının ordunun başlangıçtan beri en önemli görevlerinden biri olduğuna dair taahhüdümü pekiştirdim. Bundan başka son günlerdeki gelişmeleri değerlendirdik ve herkesten cumhuriyetçi bir yönetim biçimi taleplerinden vazgeçmelerini istiyorum.[54]

---

49 Menşure Tedayanpur, (der.), *İsnad-ı Ruhaniyet ve Meclis*, cilt 3, *Merkezi İsnad-ı Meclis-i Şurayı İslâmi*, Tahran, 1997, s. 40, belge 12.

50 FO 416/74, No. 165, 26 Mart 1924. Alıntılayan Martin, "Müderris", s. 206.

51 Martin, "Müderris", s. 206.

52 Melikul Şuara Behar, *Tarih-i Muhtasar-ı Azab-ı Siyasi İran*, cilt II, Tahran, Amir Kabir, 1984, s. 54. Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1982, s. 134.

53 Mustevfi, *Serh-i*, s. 601.

54 Hüseyn Mekki, *Tarih-i Bistsaleyi İran*, cilt II, Bunyad-ı Tercüme ve Neşri Kitab, 1980, s. 520.

Sonuç olarak cumhuriyetçi hareket daha ilk günlerinde, ulema ve esnafın ittifakıyla başarısızlığa uğramıştı. Modern İran'ın bu dönemini araştırırken ulemanın rolünü reddeden ve "ulema arasında görüş ayrılıkları olduğundan... bu çatışmada kendi rızalarıyla bir taraf olmadılar" diyenler bulunmaktadır.[55] Şah Rıza'nın erken dönemleri hakkında İranlı yazarların yazdığı birçok monografi bu görüşü destekler. Öte yandan diğer bazı yazarlar ulemanın oynadığı rolü abartır ve o dönemdeki İran dinî yapılanmasını bir bütün olarak cumhuriyet karşıtı bir yapılanma olarak sunarlar.

Yönetim biçimini değiştirme amaçlı tartışmalar başlayana kadar; yani cumhuriyetçi kampanyanın ilk aşamalarında İran uleması, en azından halka karşı, konuya dair kati bir kayıtsızlık sergilemişti. Bu değişimi kendi geleneksel toplumsal konumlarına yönelik bir tehdit olarak algılamıyorlardı. Bununla birlikte Türkiye'deki siyasi gelişmelerle yüz yüze gelince, laiklik ve cumhuriyetçiliğin el ele yürümesi meselesi daha aşikâr hale geldiğinde sahneye çıkmakta ve geleneksel işbirlikçileri olan esnafı sokağa dökülmeye ve harekete engel olmaya davet etmekte tereddüt etmemişlerdi. Dolayısıyla hilafetin kaldırılmasına ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin laik adımlar atmaya başlamasına yönelik tepkiler hafife alınmamalıdır.

Her ne kadar ulema son aşamada önemli bir rol oynamışsa da, ülkelerinde bir cumhuriyet inşa etmek hususunda Mustafa Kemal'in başarısı ve Rıza Han'ın başarısızlığında daha önemli olan etmen İran uleması değil iki liderin sergiledikleri beceri ve değişimin iki ülkede izlediği farklı yordamdır.

Türkiye'de, Mustafa Kemal'in Ankara'da kurduğu paralel siyasi kurumlar sayesinde, kendini adamış ve birlik olmayı başarabilmiş olan aydınlar topluluğu ve ordu Mustafa Kemal'in davasını destekledi. Dahası hasmı Sultan Vahdeddin cephesindeki amaç yoksunluğu ve ağır siyasi hatalar, saltanatın sarsıntısız bir şekilde kaldırılmasının başarılmasını mümkün kıldı. Yeni devlet başkanı Mustafa Kemal, programı hakkında arkadaşlarına bilgi verirken tedirgin bile değildi:

> Yemeğimizi yerken yarın [saltanat tarihinin son bölümüne mührü vurarak] cumhuriyeti ilan edeceğimizi söyledim... En yakın arkadaş ve meslektaşları bilgilendirme ihtiyacı bile duymamıştım. Verecekleri tepkiden oldukça emindim.[56]

---

55 Martin, "Müderris", s. 210.
56 Mustafa Kemal, *Nutuk*, s. 495.

Öte yandan hilafetin kaldırılması o kadar kolay olmadı. Bu noktada Mustafa Kemal'in öngörüsü ve becerisi belirleyici olmuştu. "İstihkâm hazırlığı için strateji ve siyaseti harmanlamıştı."[57] Söz gelimi dinî çevrelerden gelecek herhangi bir olası muhalefeti önlemek ve bunları ideolojik açıdan silahsız bırakmak için hilafetin kaldırılacağı dönemde kendi görüşüne destek sağlama göreviyle bir komite oluşturdu. Komite, "Osmanlıların Hilafet iddiasının meşru olmadığına ve halifeliğin, Moğollar'ın Bağdad'ı işgal ettikleri 1258 yılında son bulduğuna işaret etmişti. Bununla birlikte hilafetin kaldırılmasının esas olarak Mustafa Kemal tarafından planlandığı ve komitedeki din adamlarının kendisi tarafından bu kararı onaylamak üzere, "titizlikle seçildiğini savunan görüşü destekler yönde daha fazla kanıt var görünmektedir."[58] Yine de Mustafa Kemal'in kendi partisinden olan Halit (Akmansü) gibi birkaç kişi halifelik meselesi üzerine kendisini terk etti. Şeyh Said liderliğindeki 1925 Kürt isyanı, Saltanata nazaran halifeliğin daha hassas bir mesele olduğunun başka bir kanıtıdır:

> Hilafetin kaldırılmasıyla Türk-Kürt kardeşliğinin en önemli sembolü ortadan kalkmıştı. Ankara hükümetini, atmış olduğu diğer adımların da gösterdiği üzere, dinsiz olarak yaftalamak artık mümkün gözüküyordu. Bu husus, İslâm'a güçlü bir şekilde bağlı olan Kürtler arasında diğer her şeyden çok önem taşımaktaydı.[59]

Öte yanda Rıza Han ne bağımsız kurumların devam etmesini istemiş ne de İran'daki reformist çevrelerin tam desteğinden faydalanabilmişti. Kendi cephesinde, devletçiliğe yönelik güçlü eğilimlere sahip ve bir tek adam olarak kendisine hayran olan Ali Ekber Daver gibi reform programının –eğitimin yaygınlaştırılması, modern bir ordu ve bürokrasi oluşturulması vs.– büyük kısmını destekleyen kişiler vardı. Bununla birlikte cumhuriyet meselesin-

---

57 Dankwart Rustow, "Atatürk as a founder of a state", *Philosophers and Kings, Studies in Leadership, Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, Yaz 1968, s. 801. Bu kaynaktan çeviridir – ç.n.

58 Hugh Poulton, *Top Hat, Grey Wolf and Crescent: Turkish Nationalism and Turkish Republic*, Londra, Hurst, 1997, s. 91-99.

59 Martin van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State, The Social and Political structure of Kurdistan*, Londra, Zed Books, 1992, s. 281 [Ağa, Şeyh ve Devlet; İletişim Yayınları, 2003]. Kürt ayaklanması konusunda daha geniş bilgi için bkz. Martin van Bruinessen, "Popular Islam, Kurdish Nationalism and rural revolt: The rebellion of Shaikh Said in Turkey (1925)", Janos M. Bak ve Gerhard Benecke (der.), *Religion and Rural Revolt*. Machester: Manchester University Press, 1984, s. 281-95. Ayrıca bkz. Robert Olson, *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion*, 1880-1925, Austin, University of Texas Press, 1989 [*Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Sait İsyanı*, Öz-Ge Yayınları, 1992].

de bu kişiler samimi bir şekilde ülkenin 'cumhuriyet için henüz yeterince olgun olmadığına' inanıyorlardı.

Mustafa Kemal'in reformları gerçekleştirirken belkemiği olan modern orduya bel bağlama meselesinde de farklı koşullar sözkonusuydu. Belirtilmelidir ki, o dönemde İran'daki tek modern askerî kurum, yeni oluşturulan ve ülkenin diğer askerî kurumlarının aksine bünyesinde en çok reform yanlısı subay ve personeli toplamış olan jandarma teşkilatıydı. Öte yandan Rıza Han, jandarma teşkilatının adamlarından biri değildi. Eski usul Kazak süvari birliklerinden gelen Rıza Han'ın o dönemde jandarma teşkilatıyla ilişkileri pek iyi sayılmazdı. Kendi alayında bile cumhuriyet hareketi sırasında onunla arasına mesafe koymayı tercih eden subaylar olmuştu.[60]

Son olarak İran'daki cumhuriyet hareketinin başarısızlığa uğraması konusunda Rıza Han'ın basiretsiz davranışlarından da bahsedilmelidir. "Becerikliliği, alternatifleri dikkatlice değerlendirmesi ve güçlü zamanlama duygusu"[61] nihai başarısına katkıda bulunan etmenler olan Mustafa Kemal'in tersine Rıza Han'ın bu niteliklerden yoksun oluşu, en ateşli hayranlarından bazılarını zamanla davasına olan desteklerini gözden geçirmeye yöneltti.

Rıza Han'ın İran'da bir cumhuriyet ilan ederek iktidarı ele geçirmekteki başarısızlığı, sonraki süreçte onu davasını sürdürürken geleneksel yönteme başvurmaya daha çok itti. Meclis'e ve sokak siyasetine itimat etmektense, eski yapılanma içerisinde işlevsel bir şebeke oluşturarak 31 Ekim 1925'te Meclis'ten Kaçar hanedanını sona erdiren bir kanun çıkarttırmayı başardı. İran'ın geleceği için kalıcı bir zemin oluşturacak bir kararnameyle geçici hükümetin başı olarak atanmıştı. O yılın 12 Aralık'ında Meclis, 257'ye 3 oyla Rıza Han'ın şahsı üzerinde yeni bir monarşi kurdu. Ertesi sene Rıza Han, Pehlevi hanedanının ilk şahı olarak resmen taç giydi.

Türkiye'de Mustafa Kemal, İran'da Şah Rıza'nın iktidarı ele geçirmesi, bu iki komşu ülkede otoriter modernizasyon sürecine yeni bir ivme kazandırdı. Hem Türkiye hem de İran, her iki ülkede de geleneksel siyasi yapının önemli ölçüde değişmesiyle belli başlı seküler reformları tamamladılar. Öte yandan halk nezdindeki temsili dikkate alındığı ölçüde reformlar, Türkiye'de de İran'da da tam olarak uygulanamadı. Türkiye Cumhuriyeti'nde Mustafa Kemal, rakipsiz bir devlet başkanı olarak 1938 yılındaki ölümüne kadar iktidarda kaldı. İran'da ise Şah Rıza Pehlevi otoriter rejimini, 1941 yı-

60 Martin, "Müderris", s. 205.
61 Rustow, "Atatürk", s. 811.

lında tahttan indirilene kadar sürdürdüğü keyfî yönetimiyle güçlendirdi. Sonuç olarak, cumhuriyet ya da monarşi olsun, iki ülkede de yönetim biçimi, bireycilik ve halkın temsilinin görülebildiği bir demokrasi kültürüyle birleştirilemedi.[62]

62 Cyrus Ghani, *Iran and the Rise of Reza Shah, From Qajar Collapse to Pahlavi Rule*, Londra, I.B. Tauris, 1999, s. 307.

3

'Yeni İran' ve Rıza Şah Döneminde Parti Siyasetinin Sonu[1]

MATTHEW ELLIOT

İran-ı Nov (Yeni İran)[2] aktif yaşamı sadece üç ay sürmüş bir siyasal partinin adıdır. Öte yandan 1927 yılında ortaya çıkan Yeni İran ve onun daha uzun ömürlü olacak Meclis'teki uzantısı Terakki,[3] Rıza Şah döneminde parti ve meclis siyasetinde bir dönüm noktasına işaret eder. Batılı diplomatlar ve gazeteler, "Faşist çizgide"[4] örgütlenmiş bir parti olarak tanımladıkları Yeni İran'ın önemini derhal fark eder ve 1927 ile 1932 yılları arasında birbiri ardı-

---

1 Hûşeng Çehabi'ye ve Ankara'daki İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'ne, İngiliz İran Çalışmaları Enstitüsü'ne, Kamu Kayıtları Arşivi'ne (PRO), Auswärtiges Amt Politisches Archiv'e (AA) ve Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri'ye (ASMAE) teşekkür ederim. *M. E.*

2 Temmuz 1927'de kurulan İran-ı Nov, aynı isimde daha önce çıkan gazeteyle ya da Hizb-i İran-ı Novin ile (1965 sonrası) karıştırılmamalıdır.

3 Eylül 1927'de kurulan bu Terakki Partisi'nin, ismi çok benzer olan ve o dönemde mecliste faaliyet gösteren bir başka hiziple karıştırılması oldukça mümkündür. Bkz. *Confidential United States Diplomatic Post Records: Middle East, Iran, 1925-1941* [Birleşik Devletler Gizli Diplomatik Gönderi Arşivi: Ortadoğu, İran, 1925-41] (Frederick: University Publications of America, 1984) (bundan sonra sadece USPDR), Makara 4, No. 456, Tahran, 8 Ekim 1927, "Şafak-ı Sorh" (Eylül 23): "*Taraghi-i İran* Partisi imzasıyla, Meclis'te yeni oluşturulan grupla bir alakaları olmadığına dair bir ilan yayınlar. *Taraghi-i İran* yeni gruptan ismini değiştirmesini istemektedir." *Oriente Moderno* (bundan sonra sadece OM) (Roma: Istituto per l'Oriente), 1927, 274, *Sitare-yi İran*'a atıfla, 29 Mayıs - 3 Temmuz 1927, *The Times*, 4 Haziran 1927.

4 PRO, FO371, 12286, E3559 Sir Robert Henry Clive, Tahran, 29 Temmuz 1927; FO371, 12293, E3909 Clive, Tahran, 26 Ağustos 1927; FO371, 13069, E2897 Clive, Tahran, 21 Mayıs 1928; AA, Abt. III. R78145 Graf Friedrich Werner von der Schulenburg, Tahran, 11 Ağustos 1927; ASMAE, Rapporti Polici, Pacco 1471, Giulio Daneo, Tahran, 26 Haziran 1929; The Times, 1 Eylül 1927: "İran'da, İrani Noh (Yeni İranlılar) isminde, Faşistleri model alan bir politikası olan bir parti kuruldu. Hareketin Şah'ın onayına sahip olduğu söyleniyor"; Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions* (Princeton, NJ: PUP, 1982), s. 138.

na Terakki'nin önemine işaret eden diplomatik mesajlar gönderirler. Ne var ki ister Farsça yazılmış olsun ister İngilizce, hemen hemen bütün İran tarihleri bu partiyi unutma eğilimindedirler.

Bazı genel gözlemler Yeni İran'ı, modern İran tarihiyle iki savaş arası dönem Ortadoğusunun siyasi tarihi içerisinde bir yere yerleştirebilmemize yardımcı olacaktır. Bunların ilki İran'da *şahane** mutlakıyetçilik geleneğidir. Kaçar Hanedanı'nın 19. yüzyıl reformlarıyla yan yana sürdürdüğü bu gelenek, 1906 Meşrutiyet Devrimi'yle zayıflatılmıştı. Öte yandan Şah Rıza Pehlevi'nin saltanatı sırasında tekrar güçlendi.[5] Kaçarlarınkiyle Rıza Şah'ın mutlakıyetçiliği arasındaki önemli bir fark, ilki mutlak bir yönetim tarzına sahip olmakla birlikte içeriğini pek az doldurabilirken ikincisinde mutlak yönetimin tüm özelliklerinin mevcut olmasıydı. 1906 yılından önce, bir anayasa kendilerine ayak bağı olmamasına rağmen, Kaçarların bir bütün olarak İran üzerinde görece az denetimleri vardı. Nitekim zayıf idari ve askerî aygıtlarıyla daha fazla gelir toplayacak ya da ülkenin geneline etkili değişiklikleri dayatabilecek araçlardan yoksundular. Öte yandan Rıza, güçlü bir merkezî yönetim ve ordu tesis etmiş ve bu yolla yüksek vergiler ve köklü reformlar dayatabilmişti. Sonuç olarak Rıza'nın devletinin İran üzerindeki ağırlığı, selefi Kaçarlara nispetle çok daha fazlaydı.[6]

İkinci olarak Meşrutiyet Devrimi'nden sonra İran'da tesis edilen parlamento ve parti sisteminin niteliği ve sicili dikkate alınmalıdır. Oy hakkı ağırlıklı olarak toplumun yüksek kesimlerinin lehine düzenlenmişti, eyaletlerde uygulanan iki kademeli seçim sistemi yerel ve idari manipülasyonu kolaylaştırıyor, siyasi nüfuza sahip çevreyi daha da daraltıyordu.[7] Meclis içerisindeki bazı büyük hizipler, farklı siyasi unsurlara haiz tanımlanabilir sosyal grupları temsil ediyorlardı fakat çoğunluk, sadece bir kısım insanın kişisel takipçilerine ya da çıkarlarını düşünen kişilerin geçici ittifakına vekâlet etmek için oradaydı. Hiçbiri kitleleri arkasına almış, belirli taahhütlere dayalı seçim kampanya-

(*) Royal: Krala ya da krallığa ilişkin, muazzam – ç.n.

5 Rıza Han 1925 yılında, unvanların terk edilerek soyadı benimsenmesi döneminde Pehlevi soyadını almıştı, OM, 1925, 376-77, *Temps*'a atıfla, 29 Haziran 1925; Bagher Aghali, *Taimurtash* (1377), 207; A. C. Millspaugh, *The American Task in Persia* (New York: Century, 1925), 167-69. Uygulamada Pehlevi ismini alması isimlendirmenin yasayla düzenlenmesinden bir süre önceydi, OM, 1926, 530. Nitekim Hidayet hükümeti 1927 yılında siyasi unvanlar için ek bir sistem getirdi, *Taimurtash*, s. 236.

6 Abrahamian, *Iran*, 41-42, 47, 51-58; A. C. Millspaugh, *Americans in Persia*, Brookings Institute, Washington DC, 1946, s. 29-31, 34.

7 Abrahamian, *Iran*, 86, 88, 101; M. Landau, "Madjlis", *Encyclopedia of Islam* (bundan sonra sadece EI), 2. baskı, Brill, Leiden: 1986, 3; s. 527-30.

ları düzenleyen gerçek milli siyasi partiler değildi.[8] Doğrusunu söylemek gerekirse İran'daki liberal siyaset, sınırlı toplumsal alanı ve hizipçilik geleneği bağlamında Arap Ortadoğusunda görülen model ile uyum içerisindeydi.[9] Öte yandan iki savaş arası dönem, hem bölge hem de kıta Avrupası'nda temsili yönetime yönelik büyüyen bir hayal kırıklığının yanı sıra yeni, alternatif, otoriter modellerin ortaya çıkışına tanıklık etti. Bu durum, bilhassa sıkıntılı koşullar içerisinde olanlar olmak üzere bazı ülkelerin otoriter çözümlere yönelmelerine sebep oldu.[10] 1906 ile 1921 yılları arasında tecrübe ettiği parlamenter yönetimi özellikle feci olan İran da bu kategorideydi. Zayıf ve hiziplerle dolu hükümetleri önemli reformları geçirmekte başarısız olmuş, taşra üzerindeki hâkimiyetini yitirmiş ve –tarafsız tutumuna rağmen– Büyük Güçlerin Birinci Dünya Savaşı sırasında ülkeyi savaş alanına çevirişini çaresizce izlemişlerdi.

Üçüncü olarak Rıza'nın rejimi birdenbire ortaya çıkmadı, yavaş yavaş gelişti. 1921 yılının Şubat ayındaki askerî darbe, ordu komutanı pozisyonunu güvence altına almış ve kendisine kabinede bir yer kazandırmış olsa da İran'ın meşruti sistemini pek az etkiledi.[11] Rıza daha sonra taşradaki asi faaliyetlere karşı yürüttüğü başarılı askerî seferler ve başta reformlardan bir çıkarı olanlar olmak üzere çeşitli siyasi hizipler üzerinde arttırdığı nüfuzu yoluyla otoritesini ve iktidarını genişletti. Diğer güçlü ve rakip olması muhtemel siyasi kişi ve kurumlar karşısında zayıf konumdayken, liberal siyasal sisteme yönelik hoşnutsuzluk ve ülkeyi güçlendirmek için gerekli adımları kararlılıkla atacak güçlü bir şahsa duyulan arzudan faydalandı. Aralık 1925'te son Kaçar Şah'ı Ahmed'in tahttan indirilerek Rıza'nın bir kurucu meclis tarafından şah seçilmesi, kendisini tam olarak güvence altına aldı. Bu noktada İran'da büyük bir destek ve saygınlığa sahipti ve birçok İranlı'nın ve yabancı gözlemcinin kendisinden beklediği gibi Meclis ve ülkenin önde gelen siyasetçileri ile işbirliği halinde bir reform sürecine önderlik etmeye karar verdi.

---

8 Banani, "Hizb", *EI*, 2. baskı, Brill, Leiden, 1986, 5; s. 1042-44.

9 Elie Kedourie, "Political Parties in the Arap World", *Arabic Political Memoirs and Other Studies*, Cass, Londra, 1974, s. 28-58; Philip S. Khoury, *Syria and the French Mandate: The Politics of Arap Nationalism, 1920-1945*, Tauris, Londra, 1987, s. 219-42, 563-618; Patrick Seale, *The Struggle For Syria*, Tauris, Londra, 1987, s. 24-32.

10 Mussolini gibi otoriter yöneticiler de parlamento içerisindeki hizipleşmeyi eleştirmekte tereddüt etmemişlerdi: İsmail Sıdki, *Muzekkirati* (Hatırladıklarım), Dâr al-Hilal, Kahire, 1950, s. 58: "[Mussolini] benimle konuşmaya başladığında adamın parlamento sistemine karşı şiddetli bir nefreti olduğunu anladım. Parlamentonun –ona göre– siyasete bulaşmış insanlar arasında kişisel farklılıkların baş göstermesinden kaynaklanan [zarardan] ötürü ülkenin gelişimini engellediğini düşünüyordu..." (çeviri). Mussolini'nin Ortadoğu siyaseti üzerine bkz. Renzo De Felice, *Il Fascismo e l'Oriente: Arabi, Ebrei e Indiani Nella Politica di Mussolini*, Mulino, Bologna, 1988.

11 Abrahamian, *Iran*, s. 118.

Ama bu gerçekleşmedi. Bunun yerine Şah Rıza Pehlevi, giderek artan oranda baskı ve keyfi tavırlarla diğer kişi ve kurumların elindeki gücü iktibas etti ve kendi nüfuzunu genişletti. Bu siyasetin önemli bir boyutu Meclis ve İran siyasetçilerine yönelik tavrında görülebilir. Aralık 1925'ten 1927 yılının ortasına kadar olan dönemde Meclis'teki gelişmelere dair yaptığım analizin gösterdiği üzere hükümdarlığının ilk bir buçuk yılında çok az reforma imza attı ve görünen o ki Meclis'i zayıflatmaya ve gözden düşürmeye çalıştı. Sonraki dönemde Yeni İran ve Terakki'nin kurulması, İranlı siyasetçiler arasındaki ve Meclis içindeki bağımsız zihniyetteki unsurlara bitirici bir darbe vurdu. Şah'ın padişahlığa yönelik bazı eğilimleri bu bölümde anlatılan dönemde çoktan görünür hale gelmişti: kötü tavırlar; keyfi tutuklamalar ve yargısız infazlar ve devasa ölçekte topraklara el koyma.[12] Yüksek düzeydeki memuriyetleri, özellikle de başbakanlığı, kendisine sadık, vasat düzeydeki kişilere tahsis etmesi anayasal düzenin ruhuna yönelik tipik bir hor görme belirtisiydi.[13] Öte yandan böylesi bir yönetim tarzı İran'ın anayasa öncesi mutlakıyetçiliğiyle uyum içerisindeydi.

Şah Rıza yönetimindeki İran, tıpkı Sovyetler Birliği, Faşist İtalya ve Cumhuriyetçi Türkiye gibi temsili yönetimin kurumlarını muhafaza ederken bunların liberal ruhlarını bir kenara koymuştu. Batılı diplomatlar ve gazeteler Yeni İran ve Terakki'nin oluşumunun, İran'da modern otoriter parti yöntemlerinin benimsendiği anlamına geldiğinde birleşiyordu. Bu gözlemciler Yeni İran'ı, İran gazetelerinde yayınlanan makalelerle kraliyet bakanı ve parti lideri Teymurtaş'ın demeçlerini –ki İngiliz Elçiliği nezdinde bir başka kaynak kendisiyle özel görüşmelerde bulunan Şarkiyat Bakanı Godfrey Havard'dır–[14] temel alarak Faşist olarak tanımlıyorlardı.[15] Yeni İran'ın amacı iki aşa-

12 Sultanizm teorisi için bkz. Huochang E. Chehabi ve Juan I. Linz (der.), *Sultanistic Regimes*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1998, s. 3-48. Millspaugh, *Americans in Persia*, s. 26-27, 34, 36-37, bu çalışma Şah Rıza rejiminin en kötü yönlerinden bazılarını özetler. Muhammed Türkmen, "Negah-ı beh Amval-e Manqul va Ghayr-e manqul-e Reza Shah" [Şah Rıza'nın menkul ve gayrimenkul mallarının bir tetkiki], *Tarih-i Muasır-ı İran*, 7. Kitap, Bahar 1374/1995, s. 101-68. Sonuç olarak İran Meclisi bir mühürden biraz fazlası haline geldi, PRO: GFM36/507 Ministero degli Affari Esteri, Iran: Situazione Politica Nel 1937.

13 Muhammed Rıza Şah, Musaddık'ın düşüşünden sonra görece zayıf kişilikleri Başbakan olarak atayarak benzer bir siyaset izleyecekti.

14 FO371, 12285, E883 Clive, Tahran, 28 Ocak 1927; FO371, 12286, E3737 Clive, Tahran, 13 Ağustos 1927; FO371, 12293, E3909 Clive, Tahran, 11 Ağustos 1927: "Offenbar schwebt Seiner Majestät und seinen Helfern das Beispiel 9 Shahrivar 1306 (31 Ağustos 1927), "Notq-e Aqa-ye Taimurtash Vazir-e Darbar" [Saray Bakanı Teymurtaş'ın Konuşması].

15 Mirza Abdul Hüseyin Han Teymurtaş, Şah Rıza'nın tahta geçişinden kısa bir süre sonra, 28 Zahar 1304'te (19 Aralık 1925) yayınlanan bir fermanla Saray Bakanı olarak atanmıştı, Agheli, *Taimurtash*, s. 211, 215; FO416, 81, No. 36, Clive, Gulhek, 13 Temmuz 1927.

malıydı: öncelikle Meclis içerisinde disiplinli bir çoğunluk oluşturacak güçlü, Şah yanlısı bir parti kurmak ve bu yolla radikal reform tekliflerinin kanunlaşmasını güvence altına almak ve ikinci olarak geniş ölçekli üyelik yoluyla subayların, memurların ve halk arasından bazı unsurların Şah'ı desteklemek üzere örgütlenmesini ve mobilize edilmesini sağlamak.[16] Teymurtaş hem Yeni İran hem de Terakki'yi tasarlamış görünmektedir ama bunu yaparken Şah'a danışmış ve onayını almıştı.

Peki, İtalya'yla belirgin bir bağlantı var mıydı? Mussolini ve Faşist Parti'nin mevcut meşruti monarşi çerçevesinde yavaş yavaş otoriter, merkezî bir rejim tesis ettikleri İtalya'daki durum, Rıza'nın askerî darbesi sonrası İran'daki durumuyla benzerlikler göstermekteydi. Fakat Teymurtaş 1928 yılına kadar Mussolini'yi resmen ziyaret etmedi.[17] Dahası buradaki Faşist Parti için İtalya örneği kadar Sovyetler Birliği'ndeki Komünist Parti'nin ve daha yüksek olasılıkla Türkiye'deki Cumhuriyet Halk Partisi'nin bir model olarak işlev gördüğü düşünülebilir. Eğitimini Rusya'da tamamlayan Teymurtaş 1926 yılının bir kısmını, bir ticaret antlaşmasının görüşmeleri için Moskova'da geçirmiş ve aynı yıl Mustafa Kemal tarafından Türkiye'de kabul edilmişti.[18] Başka bir deyişle Teymurtaş'ın yararlanabileceği bir dizi deneyim mevcuttu. Rıza'nın kendisi de Mustafa Kemal'in başarılarına karşı güçlü bir ilgi göstermekteydi.[19] Ayrıca Rıza'nın 'faşist' bir parti mefhumuna yönelik kişisel ilgisinin bazı kanıtları Terakki'nin 1932 yılındaki düşüşü sırasında ortaya çıkmış[20] ancak kendisi 1934 yılına kadar Türkiye'ye bir ziyarette bulunmamıştı.

16 AA, Abt. III, R78145 Schulenburg, Tahran, 11 Ağustos 1927; ASMAE, Rapporti Politici, Pacco 1471, Daneo, Tahran, 26 Temmuz 1929: "sarebbe assai migliore la via per la quale il Teymourtache avrebbe inteso incamminare la Persia e cioe` la creazione di un forte partito nazionale, analogo al Fascista, che costituisce una base solida su cui appoggiare il programma di riforme che e` in animo del Sovrano e da cui si potessero trarre uomini energici, non venduti ad alcun Governo straniero ma patriottici e sinceri partigiani del nuovo regim"; Agheli, *Taimurtash*, s. 238; OM, 1927, 501, 18 Ekim 1927 tarihli *Tribune d'Orient*'den referansla.

17 *The Times*, 11 ve 14 Ağustos 1928. Teymurtaş İtalya'ya 1931 yılında döndü, Agheli, *Taimurtash*, s. 258, 273.

18 FO416, 81 No. 36, Clive, Gulhek, 13 Temmuz 1927; FO371, 12296, E870 Clive, Tahran, 26 Ocak 1927; Agheli, *Taimurtash*, s. 217-220. Teymurtaş 1926 yılında ayrıca Fransa, Almanya ve İsviçre'yi de ziyaret etti. 31 Ağustos tarihli *Şafak-i Sorh*'dan alıntılayan USPDR, 10 Eylül 1927, Teymurtaş Yeni İran'ın kamuya açık ilk gösterisinde yaptığı konuşmada Şah'ı Mussolini ve Mustafa Kemal ile karşılaştırdı. Öte yandan konuşmanın *İttilaat*'taki versiyonunda, 9 Shahrivar 1306 (31 Ağustos 1927), "Notq-e Aga-ye Taimurtash Vazir-e Darhar" [Saray Bakanı Teymurtaş Bey'in Nutku] ikisinden de bahsedilmez. Birçok İranlı aydın İtalya'yı birleştiren ve modernleştiren güçlü bir adam olarak gördükleri Mussolini'yi takdir ediyordu, Abrahamian, *Iran*, s. 124.

19 Agheli, *Taimurtash*, s. 229.

20 FO371, 16967, E2439 Hoare, Tahran, 22 Nisan 1933; "Ağustos'ta kurucusu Teymurtaş'ın geçici olarak düşüşünden sonra 22 Aralık'taki daimi düşüşünü müteakip Terakki Partisi de bütün

Pekâlâ, Yeni İran birkaç aylık bir zaman dilimi içerisinde başarısızlığa uğradıysa neden üzerinde durmaya değerdir? Bunun cevabı kısmen başarısızlığa uğrama biçiminde yatar. Yeni İran ülke genelinde Şah'a destek seferber etmek için kurulmuştu ve bu bağlamda gerçek bir halefi yoktu. Rıza'nın arkasında Mustafa Kemal örneğinde olduğu gibi bir kitle partisinin olmaması sıklıkla rejiminin önemli bir zayıflığı olarak görülür. Yeni İran, ya da daha çok uzantısı Terakki, kendisinin yerini neyin aldığı bağlamında da dikkate değerdir. Terakki 1927 yılının sonu itibariyle Meclis'in kontrolünü ele almış durumdaydı ve 1932 yılında kapanana kadar Teymurtaş'ın direktifleri doğrultusunda Şah'a hizmet etmeye devam etti. Bu durum meclisin temsili niteliğini yok etmişti fakat yasama işlevini yeniden yerine getirebilmesini sağlamıştı:[21]

> Terakki ya da Hükümet partisi üyelerinden ayrı olarak Meclis içerisinde birkaç bağımsız üye olmasına rağmen bir azınlık partisi yok... Terakki Partisi bütün vekillerin yüzde doksan beşinden fazlasını kapsıyor ve Saray Bakanı tarafından öyle iyi güdülüyor ki hükümet tarafından Meclis'e sunulan kanun tasarıları sorunsuzca geçiriliyor.

Nitekim Teymurtaş Yeni İran'ı Britanya Elçisine karşı kargaşa içerisindeki İran Meclisi'ni disiplin altına sokmanın bir parçası olarak savunmuştu. İran Meclisi'nin ve liberal siyasi sistemin başarısızlığa uğradığını ve otoritenin daha fazla yoğunlaştırılmasının ülke için gerekli olan reformları geçirmek ve

---

planları ve amaçları ile ortadan kalktı. Majesteleri, 17 Ekim'deki resepsiyonuna katılan belirli bazı vekillere yaptığı konuşmasında İran'da milli hedeflerin gerçekleşmesi için Faşist Parti çizgisinde ulusal bir parti kurmanın arzu edildiğini ima etti. Düşünülen mülga Terakki Partisi'ni daha evrensel bir şeyle değiştirmek olabilir; ya da bürokratik ve askerî sınıflara zorla aşılanmakta olan görev ve sorumluluk ülkülerini toplumun geneline aşılamak için hakiki bir girişimin belirtisi de olabilir. Yeni yılın sonuna kadar yeni parti hakkında başka bir şey duyulmamıştı. Üyeleri peşinen hükümet tarafından belirlenen bir Meclis'te Şah'ın arz ettiği isteklere muhalefet edecek bir partinin ortaya çıkması mümkün görünmüyor"; AA, Abt. III, R78147 Von Blücher, Tahran, den. 22 Ekim 1932: "Şah, geçen haftaki kabulde milletvekillerine, burada hararetle yorumlanan bazı fikirler beyan etti. Meclisin hayatını daha verimli hale getirmek için İran'da bir veya daha fazla sayıda partinin kurulması zamanını öne alacağını söyledi. Hatta kendisinin bu parti veya partilerin onursal başkanlığını üstlenmeye hazır olduğunu belirtti. Vekillerin bu yöndeki önerilerini beklediğini de ifade etti."

"Fars çevrelerinde bu fikrin uygulamaya nasıl çevrileceğine dair kafa yoruluyor. Şahın aklında olanı, yerel ve güvenilir bir İtalyan faşistin bildiriminden çıkarabileceğime inanıyorum. Bu kişi, Fars tarafından ve ilişkileri çok yukarılara giden hirisince faşizmin ve özellikle bunun nasıl organize edildiği üzerine bir sunum yapmaya davet edilmiş".

21 FO416, 113 (E2445) Clive, Tahran, 30 Nisan 1930; FO371, 13799 E3676 Clive, Tahran, 14 Temmuz 1929; FO416, 113 (E3067) Clive, Tahran, 22 Mayıs 1931; FO416, 113 (E3354) Hoare, Tahran, 12 Haziran 1932.

hiziplerin ve görüş ayrılıklarının üstesinden gelmek için gerekli olduğunu söylemişti.

Buna ek olarak İngilizler, Amerikalılar, Almanlar, Fransızlar ve İtalyanlar farklı tipte bir parti olarak Yeni İran'a özel bir dikkat sarf ederken bildiğimiz kadarıyla İranlı siyasetçiler için böyle bir durum söz konusu değildir.[22] Parti bu özelliğiyle de ilgi çekicidir. Yeni İran'ı dikkate değer bulanlar ise din ve ruhban karşıtı bir parti olduğunu söyleyerek saldırmış ve onu Teymurtaş'ın hizbi olarak görmüşlerdi.[23] Geriye doğru bakıldığında emekli İranlı siyasetçiler ve tarihçiler için Yeni İran daha da önemsiz görünmektedir: oldukça detaylı olmasına rağmen Başbakan Hidayet'in anılarında[24] bu partiden bahsedilme zahmetine girilmemiştir. Yine Bahar'ın iki ciltlik *Siyasi Partilerin Kısa Bir Tarihi* çalışmasında Yeni İran'ın ismi geçmez.[25] Bagher Agheli'nin Teymurtaş biyografisi partiye birkaç satır ayırır ama bazı yerlerde İran-ı Cevan ile karıştırır. Hüseyn Mekki'nin iyi bilinen sekiz ciltlik eseri *İran Tarihinin Yirmi Yılı* sadece Terakki'nin çöküşünden bahseder.[26] Burada da başka partilerle karıştırma devam etmektedir. Şah'ın partiyi cumhuriyetçi eğilimlerinden ötürü kapattığı söylenmektedir ki Şah'a uzun süre hizmet etmiş, ancak artık lideri Teymurtaş gözden düştüğünden bir yapıyı dağıtmak için neredeyse tamamen yanlış bir bahane.[27] Yeni İran'ın dikkat çekmemesinin bir nedeni yukarıda kısmen değinilen nedenlerden dolayı genel olarak İran siyasi partilerine pek itibar edilmemesidir. Dönemin diğer önemli meseleleri de –kapitülasyonların kaldırılması, yasal reformlar ve zorunlu

22 Gerçekte dönemin diplomatlara uygulanmayan ifade ve yayın alanındaki kısıtlamaları nedeniyle bunu tam olarak bilmek mümkün değildir.

23 Tedeyyun ve partisi Teceddüd, Yeni İran ve Teymurtaş'a karşı Meclis ve halk muhalefetini toparlamakta önemli bir rol üstlenmişti. Bu durum Tedeyyun'un, laik ilkelere sahip bir parti olan Teceddüd'ü Teymurtaş ve Daver ile birlikte kurduğu düşünüldüğünde ironik bir durumdur. Teceddüd'ün Beşinci Meclis'te üstlendiği rol, Teymurtaş'ın Altıncı Meclis'te Yeni İran için kurguladığı rolün habercisiydi, Peter Avery, *Modern Iran*, Benn, Londra, 1965, s. 265; Abrahamian, *Iran*, s. 121-26, 132-38.

24 Mokber el-Saltane Hidayet, *Hatırat ve Hatarat* (Hatıralar ve Tehlikeler), Tahran, 1361, 1982.

25 Melik Şuarayı Bahar, *Tarih-i Muhtasar-ı Ahzab-ı Siyasiyi İran* (İran Siyasi Partilerinin Kısa Bir Tarihi), 2 cilt, Tahran, 1343. Bu konuda başvurduğum başka bir kaynak Hasan Azam Kudsi, *Kitab-ı Hatırat-ı Men* (Hatıratım), 2 cilt, Tahran, 1368.

26 Hüseyin Mekki, *Tarih-i Bist Saleyi İran* (İran Tarihinin Yirmi Yılı), 8 cilt, Tahran, 1362/1983, 5; s. 239; Agheli, *Taimurtash*, içindekiler bölümü ve s. 238. Agheli'nin *Nosrat-üd-Dovle Firuz* (Tahran, 1994) çalışmasında Yeni İran'dan bahsedilmez.

27 Abrahamian, *Iran*, s. 138-39; Homa Katouzian, "The Pahlavi Regime in Iran", Chehabi ve Linz (der.), *Sultanistic Regimes*, s. 192; Agheli, *Taimurtash*, s. 238, Şah'ın Yeni İran'dan "parti diktatörlükle çelişkili olduğu" için hoşlanmadığından bahseder. Donald N. Wilber, *Reza Shah Pahlavi: The Resurrection and Reconstruction of Iran* (New York: Exposition, 1975), s. 122, 255, Yeni İran ve Terakki hakkında bazı doğru bilgilerin yanı sıra yanlış bilgiler de verir.

askerlik gibi– görece küçük bir mesele olarak görülen Yeni İran tartışmasına ve Terakki'nin hiçbir muhalefetle karşılaşmadan kurulmasına gölge düşürmüştür.

Yine de Yeni İran'ın yükselişi ve çöküşünün hikâyesi büyüleyicidir. Söz gelimi Rıza'nın olağanüstü manevra ve çift taraflı oynama kabiliyetini gözler önüne serer. Yeni İran'ın siyasi muhalifleri ülkede, Meclis'te ve hatta Kabine'de zuhur ettiklerinde Rıza, buna Bizans tarzında karşılık vermişti. Yabancı Karşıtı (*Zidd-ı Ecnebiha*) denilen ve Yeni İran'a karşı direnişi tertipleyecek olan partinin yönetimini devralması için polis şefine izin vermişti.[28] Bu yolla muhalif unsurların dolaylı denetimini ele geçirmekteydi. Birbirleriyle çekişen partiler ayakta kalabilmek için savaşırken Rıza kuzey eyaletlerine bir gezi yapmak üzere başkentten ayrıldı. Döndüğünde Yabancı Karşıtı'nın dağıtılmasını emretti ve Yeni İran da dâhil olmak üzere devlet çalışanları ve subayların herhangi bir siyasi partinin üyesi olmasını yasakladı.[29] Bu ikinci hamle, Yeni İran'a yönelik başlangıçtaki husumetleri, adli sistem ve mevcut zorunlu askerlik kanundaki laik reformlara karşı bir kampanyayla artan muhafazakâr ulema ve kamuoyuna bir taviz verildiğine işaret eder.[30] Yeni İran artık düşüşe geçmiştir. Bu arada Eylül ayında sessizce kabuğunu çatlatan Terakki, hedeflerini gerçekleştirmeye devam etmektedir.

Kaynaklar hakkında birkaç laf daha edelim. İngiliz Dışişleri Genel Muhabere (FO371) ve Kew'deki Kamu Kayıtları Ofisi'nde bulunan türevi Gizli Basım (FO416)[31] bu çalışmanın ana diplomatik temelidir, öte yandan Alman, İtalyan ve Birleşik Devletler diplomatik kayıtlarından da yararlanılmıştır. Birleşik Devletler gönderileri bir kısım İran gazetesinin düzenli özetlerinden müteşekkildir. Diğer kaynaklar arasında İran gazetesi *İttilaat*, Farsça anı ve ikincil yazın ve dönemin gazetelerinin özetini ihtiva eden *Oriento Moderno* ve *Revue des Études Islamiques* bulunmaktadır. Ne var ki bilgi kıtlığı ve özellikle Farsça kaynaklardaki yorum eksikliği Yeni İran'a yönelik bu çalışmayı son derece Batılı bir hale getirmektedir.

Her ne kadar alıntılanan İngiliz kaynakları belirli İranlı siyasetçilere

28 FO371 dosyasındaki referanslar ve Banani, 'Hizb', *EI*, 2. baskı, 3; s. 528'deki basit bir alıntı dışında bu parti hakkında hiçbir bilgim yok.

29 FO371, 12286, E4503 Clive, Tahran, 8 Ekim 1927.

30 FO371, 12293, E4506 Clive, Tahran, 8 Ekim 1927; FO371, 12293, E4735 Clive, Tahran, 21 Ekim 1927; FO371, 12286, E4109 Clive, Tahran, 10 Eylül 1927; FO371, 12286, E4742 Clive, Tahran, 22 Ekim 1927; FO371, 12286, E4982 Clive, Tahran, 5 Kasım 1927; FO371, 12286, E5206 Clive, Tahran, 19 Kasım 1927.

31 FO416, FO371'nin neredeyse tüm derlemelerini içermektedir. Bunların yanı sıra FO428'den ve ele geçirilmiş bir İtalyan diplomatik belgesinden, GFM36'dan da alıntılar yaptım.

(özellikle üç Başbakana) ve Rıza Şah'a karşı acımasız görünse de okur bu duruşun zayıf temellendirilmiş olduğunu ya da İngilizlerin genel tavrının bir yansıması olduğunu düşünmemelidir. Mesela Furugi'ye yönelik eleştiriler, kendisinin gösterdiği zayıf icraatı temel alan sağlam göstergeler üzerine kurulmuştur. Diğerlerinin yanı sıra İranlılar ve Amerikalılar da Furugi ve diğer başbakanların kişisel tavır ve kültürlerini İngilizlere benzer izlenimlerle aktarmışlardır (bunlar geniş ölçüde alıntılanmadı).[32] Alman elçisi Graf Friedrich Werner von der Schulenburg da bir o kadar eleştireldir.[33] Benzer şekilde İngilizlerin Rıza Şah ile ilgili 1926 yılına ait görüşleri serttir fakat bu görüşler o dönem bağlamındadır ve İngilizlerin kendisine dair uzun soluklu görüşünü yansıtmak zorunda değildir.

YENİ İRAN

1927 yılının sonunda Tahran'daki İngiliz elçisi Robert Clive, iki haftada bir hazırladığı istihbarat raporunda kısaca "Tahran'da Şah'ın onayıyla kendisine 'Iran-ı No' adını veren faşist çizgide bir parti kuruldu" gözleminde bulunur.[34] Bir sonraki istihbarat raporunda buna kısa bir ilavede bulunur: "Iran-ı No partisi basının propagandasından oldukça nasibini aldı ve yüksek çevrelerde olumlu karşılandığı bildiriliyor."[35] Öte yandan Ağustos boyunca Yeni İran hızla büyüdü ve rejimin önde gelen isimleri arasındaki desteğinin boyutları ortaya çıktı:[36]

> Bu partinin destekçileri kraliyet bakanı Teymurtaş [sic], Maliye Bakanı

32 FO416, 78 No. 18 (E391) Sir Percy Loraine, 30 Aralık 1925, "Bilgili bir adam ve bir hukukçu... Sykes'ın 'İran'ını Farsçaya çevirmiş ve kitapları çok seviyor. Devlet Bakanı olarak oldukça tembel ve bugüne kadar hiçbir irade ve girişim sergilemedi. Dışişleri Bakanı olarak kasıtlı olmasa da zorluk çıkarıyordu ve resmi mektuplar aylarca cevapsız kalıyordu. Maliye Bakanı olarak kendisini, Amerikalı danışmanın hazırladığı mektupları çoğu zaman okuma zahmetine bile katlanmadan imzalamakla oyalayan bir kuklaydı. Vatandaşları ondan 'imza makinesi' diye bahsediyor. Tek iyi meziyeti bilgililiği ve dürüstlüğüydü fakat siyasi açıdan beceriksiz bir hiç." Furugi'nin namı daha sonraları, 1941 yılında İngiliz ve Rusların işgali sırasındaki devlet adamına yakışır türden tavırları nedeniyle iyileşme gösterdi.

33 AA, Abt. III, R78145 Schulenburg, Tahran, 18 Haziran 1927, "Der Innenminister Samii ist eine Null, ebenso der neue Kriegsminister Serdar Assad Bakhtiari".

34 FO371, 12286, E3559 Clive, Tahran, 29 Temmuz 1927.

35 FO371, 12286, E3737 Clive, Tahran, 13 Ağustos 1927; FO371, 12293, E3909 Clive, Tahran, 26 Ağustos 1927: "Tahran basını... okuyucularına, gerçek politik ilkeler üzerine inşa edilmiş ve İran'ın ilerlemesi arzusuyla dolup taşan düzgün siyasi partiler kurulsa, bunun ülke için ne kadar faydalı olacağını anlatmakla meşgul"; AA, Abt. III, R78145 Schulenburg, Tahran, 11 Ağustos 1927.

36 FO371, 12293, E3909 Clive, Tahran, 26 Ağustos 1927; Agheli, *Taimurtash*, s. 238. Wilber, *Reza Shah Pahlavi*, s. 122, ayrıca "General Murteza Yezdanpenah ve Rıza Şah'ın özel sekreteri Feraculah Behramî"den kurucu üyeler olarak bahseder.

> Prens Firuz, Adalet Bakanı Daver gibi genç ve ileri İranlı politikacılar ile bir avuç genç vekil ve ordunun yüksek kademeli subayları. Majesteleri Şah'ın onursal başkan olacağı söyleniyor.

Teymurtaş, ilk mitingin yapıldığı 28 Ağustos civarında partinin resmî başkanı oldu. Burada Yeni İran'ın amaçlarını şu şekilde özetlemişti:[37]

> İran'ın, Pehlevi sancağı altında bağımsızlığı; Rıza Şah'ın iktidarı vasıtasıyla medeniyete ve moderniteye doğru ilerlenmesi; yabancı nüfuzuna karşı direniş; tüm irticai ve baltalayıcı fikirlerle mücadele[38] [ve] kamu yönetiminde dürüstlük ve adanmışlık.

Aynı konuşmanın ilerleyen bölümlerinde Teymurtaş kendisinin "İslâm karşıtı olmasa da güçlü bir şekilde ulema karşıtı" olduğunu gösteren ifadeler kullandı.[39] Partisinin ulemaya yönelik hasmane tavrı, Şah'a itaatin bir göstergesi olarak parti üyelerinin siperlikli şapka giymelerinin bir gereklilik olmasıyla aşikâr hale gelmişti. Siperliğin ibadet sırasında zorluk çıkaracak olması ve kâfirleri taklit etmemek konusundaki emirler gibi dinî gerekçelerden dolayı bu tutum, ulemanın büyük kısmının yanı sıra dindar insanları da rencide etmişti. Ulema ayrıca, bağımsızlıklarının asli bir kısmını monarşiye devretmeden Pehlevi şapkasını benimseyemeyeceğinin farkındaydı ve bu yüzden kasıtlı olarak yeni partinin dışında tutulduklarını hissettiler.[40] *Tufan* gazetesi şapka ve kıyafetin İslâm'la pek alakası olmadığını söyleyedursun bu nevi bir ulema karşıtlığı Yeni İran'la birleşen bir grup olan Genç İran'ı (İran-ı Civan) kendisine çekmişti.[41]

---

37 FO371, 12286, E4109 Clive, Tahran, 10 Eylül 1927; *Ittilaat*, 9 Shahrîvar 1306 (31 Ağustos 1927), "Notq-e Aqa-ye Taimurtash Vazir-e Darbar".

38 Başka bir deyişle dinin siyaset üzerindeki aşırı nüfuzuna ve komünizme karşı muhalefet.

39 FO371, 12286, E4109 Clive, Tahran, 10 Eylül 1927; *USDPR*, Makara 4, No. 432, Tahran, 10 Eylül 1927. Bakanla daha önceleri yapılan bir görüşmede Teymurtaş Yeni İran'ın ilkelerini "Şah'a adanmışlık, egemenlik haklarının himayesi ve sosyalizm ve komünizme ve ulemanın hâkimiyetine karşı mücadele" olarak tanımlamıştı (FO371, 12293, E3909 Clive, Tahran, 26 Ağustos 1927). Bu dönemde devlet ve ulema arasındaki ilişkiler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Shahrough Akhavi, *Religion and Politics in Contemporary Iran: Clergy-State Relations in the Pahlavi Period* (Albany: State University of New York Press, 1980); Mohammad H. Faghfoory, "The Ulama-State Relations in Iran: 1921-1941", *International Journal of Middle Eastern Studies*, cilt 19, 1987, s. 413-432; Faghfoory, "The Impact of Modernization on the Ulama in Iran, 1925-1941", *Journal of the Society for Iranian Studies*, cilt 26, 1993, s. 277-312.

40 FO371, 13069, E2897 Clive, Tahran, 21 Mayıs 1928; FO371, 12293, E3909 Clive, Tahran, 26 Ağustos 1927; Matthew Elliot, *The Modernisation of Male Headgear in the Inter-War Middle East*, Ph.D. Thesis, University of London (SOAS), 1998, s. 52-65.

41 *Ittilaat*, 7 Shahrîvar 1306 (29 Ağustos 1927), "Dar Majma'-i Iran-e Javan" (Genç İran Buluşmasında); FO371, 12293, E4113 Clive, Tahran, 10 Eylül 1927; FO371, 12286, E4109 Clive, Tahran, 10 Eylül 1927; *USDPR*, Makara 4, No. 417, Tahran, 27 Ağustos 1927; *USDPR*, Makara 4,

Partisi Radikal Parti'yi Yeni İran'la birleştiren Adalet Bakanı Daver de tüm bakanlık çalışanlarına siperlikli şapkalar giymeleri talimatını vererek adli teşkilat içerisindeki dini nüfuza bir darbe vurmuştu.[42]

Öte yandan Teymurtaş'ın İngiliz Elçiliği'nin Doğu ataşesiyle yaptığı bir konuşmada açıklığa kavuşturduğu üzere Yeni İran'ın yaratılışının arkasında daha derin bir saik vardı. Bakan, İranlıların liberal bir parlamenter sistem yürütmek için giriştiği çabaların başarısızlığa uğradığını söylüyordu:[43]

> Anayasal yönetimin gelmesinin üzerinden yirmi yıl geçmesine rağmen İran pek az ilerleme kaydetti ve şu ana kadar anayasal yönetimin temel ilkelerine ulaşmakta bile başarısız oldu. Her şeye baştan başlanmalı. Ortalıkta politik bir grup oluşturabilecek tek bir kişi var ve bu Şah. Majesteleri İran'ın modern bir çizgide ilerlemesi için can atıyor ve aynı fikirde olan herkes onun çevresinde toplanmalı. Bugün İran siyasi yaşamında bir disiplin yok ve disiplinsiz umut da olmaz. Seçimlerin nasıl yapıldığını ve vekillerin koltuklarına iki yıl için rahatça yerleştiklerinde ne kadar umutsuz olduklarını gördük. Hiçbir programa, hiçbir ilkeye dayanmaksızın seçildiler ve faaliyetleri mantıktan ve amaçtan yoksun. Herkes kendi çıkarına bakıyor. Yönetilmesi güç, mantar gibi türeyen partiler oluşturdular, bölündüler, başka partilerle birleştiler ve neredeyse tamamen yetişmeden ortadan kayboldular. Bunun nedeni kişisel çıkarların en önde gelmesiydi... Bir kişinin etrafında toplanmış ve ülkenin selameti için o kişi vasıtasıyla işleyen homojen ve disiplinli bir parti gelecek için tek umut. İran-ı No [sic] olası üyelerin kayıtlarını dikkatle inceleyecek ve yeni seçimler yaklaştığında güçlü bir konumda olmalarını umuyor. Eğer umduğu gibi sandalyelerin büyük çoğunluğunu kazanmayı başarırlarsa oldukça gerekli görülen anayasal türden olanlar da dâhil olmak üzere her çeşit reforma hızla girişebilecekler. Majesteleri hükümetinin İran hükümetinin borçlarına yönelik iddiasına atıfta bulunarak idaresi zor ve disiplinsiz Meclis yüzünden hükümetin bugün karşılaştığı zorlukları örnekliyor. Aynen bugün olduğu gibi hiçbir hükümetin, Meclis'in hüsnüniyetle bu ve benzeri meseleleri bile ele alabileceği hususunda emin olamayacağını zira hiçbir hükümetin Meclis'te

No. 442, Tahran, 24 Eylül 1927.

42 *İttilaat*, 30 Amurdâd 1306 (21 Ağustos 1927), "ilâ az taraf-i Vizârat-i 'Adliyah" (Adalet Bakanlığı Duyuruları); FO416, 81, No. 36, Clive, Gulhek, 13 Temmuz 1927; FO371, 12293, E3909 Clive Tahran, 26 Ağustos 1927; *OM*, 1927, s. 274; *Sitârah-i İran*'a atıfla, 29 Mayıs - 3 Haziran 1927 ve *The Times*'a atıfla 4 Haziran 1927 o dönemde Meclis'te bulunan radikal vekil sayısı on dokuz olarak verilir; *Revue des Études Islamiques*, 1927, 591; *USDPR*, Makara 4, No. 417, Tahran, 27 Ağustos 1927. Yeni İran'ın bir başka destekçisi, Mirza Firuz Mirza (Nosrat-üd-Dovle), Şah'a olan sadakatini ve modernleşmeye olan bağlılığını çoktan kanıtlamış ve külahını Pehlevi şapkasıyla değiştirmiştir, *USDPR*, Makara 4, No. 385, Tahran, 2 Temmuz 1927.

43 FO371, 12293, E3909 Clive, Tahran, 26 Ağustos 1927. 1926'nın ikinci yarısı boyunca Teymurtaş Türkiye, Rusya, Almanya, İsviçre Fransa'yı ziyaret etti. (*OM*, 1926, s. 610, *Temps*'den bahisle 23 Kasım 1926) fakat görünen o ki İtalya'yı ziyaret etmemişti.

> kati bir çoğunluğa sahip olamayacağını söyledi. İki organı birbirine bağlayan hiçbir düzen, disiplin ya da sempati yok ve bu yüzden basitçe heves ve kaprislerinin esiri olmuş ilkesiz vekillerden müteşekkil harcıâlem hükümetlerimiz oluyor.

Kısacası Meclis içindeki ve Meclis ve kabine arasındaki anlaşmazlıklar yönetim işinin oturmasını ve reformların geçirilmesini engellemekteydi. Bu durumun en iyi farkında olan Teymurtaş'tı zira Rıza Şah kendisine Meclis ile hükümet arasındaki ilişkileri yönetme sorumluluğu vermişti.[44] Clive'ın kendisi de 1926'ya ait yıllık raporunda benzer eleştiriler yapar ve hükümet ve Meclis içersinde daha çok disipline ihtiyaç olduğunun altını çizer.[45] Ancak Teymurtaş'ın önerisi bir tek parti rejimine işaret etmektedir.

YENİ İRAN'A KARŞI DİRENİŞ

Yeni İran neredeyse büyümeye başlar başlamaz bazı mollaların ve rakip politikacıların direnişiyle karşılaştı. Clive, 1927 yılı Ağustos ayının ortalarında kendisini Yeni İran'a karşı mücadeleye adamış belirsiz bir partinin kuruluşundan bahseder.[46] Clive'ın daha sonra "Halisezade ve polis şefi tarafından yönetiliyor" diye tanımladığı grubun Yabancı Karşıtı grup olması muhtemeldir.[47] Her halükârda Yeni İran'a muhalif çeşitli unsurları bir araya getiren bir yapılanma ya da şemsiye işlevi gördüğü anlaşılmaktadır. Söz gelimi Eğitim Bakanı Tedeyyun ve kendisinin Teceddüt Partisi, daha küçük bir kısım Meclis hizbiyle birlikte muhalefet saflarında boy göstermişti.[48] Ağustos sonları itibariyle Şah bunlara göz açtırmayacak gibi görünüyordu: Tedeyyun "Tebriz'e doğru gizemli bir yolculuğa çıktı ve dedikodular partisini dağıtmayı ve yeni partiye [Yeni İran] katılmayı reddettiğinden gözden düştüğünü, bu yüzden oraya gönderildiğini ve buradan Avrupa'ya gideceğini söylüyor."[49] Öte yandan Başbakan Hidayet, dinin politik çıkarlar için kullanılmaması konusunda

---

44 Agheli, *Taimurtash*, s. 221-24.

45 FO371, 12296, E870 Clive, Tahran, 26 Ocak 1927.

46 FO371, 12286, E3914 Clive, Tahran, 27 Ağustos 1927, "Din adamları ve Saray Bakanı'nın bazı düşmanlarınca, ilerici düşünceleri engelleme hedefi diğerlerine nazaran biraz daha fazla olan rakip bir parti kuruldu. Şah'ın sadık ve yakın takipçilerine her iki partide de rastlanabilir."

47 FO371, 12293, E4506 Clive, Tahran, 8 Ekim 1927.

48 FO371, 12286, E4309 Clive, Tahran, 24 Eylül 1927; FO371, 12293, E1008 Clive, Tahran, 11 Şubat 1927; FO371, 12293, E4506 Clive, Tahran, 8 Ekim 1927; AA, Abt. III, R78145 Schulenburg, Tahran, 27 Ekim 1927; *OM*, 1927, s. 274, *Sitârah-i İran*'a atıfla, 29 Mayıs - 3 Haziran 1927 ve *Sitârah-i İran*'a atıfla *The Times*, 4 Haziran 1927; *Revuedes E'tudes Islamiques*, 1927, 590-92.

49 FO371, 12293, E3909 Clive, Tahran, 26 Ağustos 1927; *USDPR*, Makara 4, No. 432, Tahran, 10 Eylül 1927.

sert bir uyarı yayınlamıştı.[50] Şu ana kadar Yeni İran'a karşı direniş ülke çapında kendini hissettiriyordu. Bir kısım ulema Yeni İran'a ve Pehlevi şapkasına karşı vaaz vermekle kalmamış Adalet Bakanı Daver'in hukuki reformlarına, zorunlu askerlik kanununa ve hatta Şah'ın kendisine saldıracak kadar ileri gitmişti:[51]

> Kısmen Yeni İran Partisi'nin kurulmasından dolayı ve kısmen Genç İran'ın kendi otoritelerine karşı saygısızlığının giderek arttığının göstergeleri yüzünden tahrik olan mollalar galeyana gelmeye başladı. Adalet Bakanlığı'nın reformlarını, hükümet çalışanları için neredeyse zorunlu hale getirilen Pehlevi şapkasının (basit İran külahının siperlikli hali ki tüm genç İranlılar tarafından giyilmekteydi) ve Pehlevi kıyafetinin (ceket ve pantolonun yanı sıra yaka ve kravat) giyilmesi için resmi onay verilmesini saldırı unsurları olarak seçtiler. Bazı sert vaizler Şah ve hükümeti arasında açık bir fark gözetmeden alenen suçlamalar ihtiva eden vaazlar verdiler. Bazı durumlarda vaizler tutuklandı, bunu mollaların destekçisi kalabalıkların yol açtığı ufak tefek kargaşalar takip etti. Daha ciddi kargaşalar İsfahan'da meydana geldi... İsfahan mollaları bir vaizin, Şah'ı ve mevcut rejimin belirli faaliyetlerini eleştirdiği için tutuklanması olayını fırsat bilerek bir protesto gösterisi örgütledi. İsfahan pazarları sekiz gün boyunca kapalı kaldı ve kalabalıklar Tahran'a telgraf göndermek için postanelerde toplandı. Sorun yaratan vaiz serbest bırakıldı fakat mollalar, polis şefi görevinden alınana kadar galeyanı sona erdirmediler.

Bu sürekli galeyan atmosferinde Şah, Tebriz'e gitmek üzere 29 Ağustos'ta başkentten ayrıldı ve burada başka isimlerle birlikte Tedeyyun'u da kabul etti. Teymurtaş 1 Eylül'de Almanların yardımıyla aynı şehre kaçarken Tedeyyun Tahran'a dönmek için şehirden ayrılma izni aldı.[52] Tekrar ortaya çı-

---

50 Mekki, *Tarih-i Bistsaleyi İran*, 4; s. 396-97; FO371, 12293, E3909 Clive, Tahran, 26 Ağustos 1927; *USDPR*, Makara 4, No. 417, Tahran, 27 Ağustos 1927. Tedeyyun'un Tebriz'den dönüşünden sonra muhalefet tüm cesaretiyle Başbakan'ın açıklamasına itiraz etti, *USDPR*, Makara 4, No. 432, Tahran, 10 Eylül 1927. Mehdi-kulu Han Hidayet'ten bazı yerlerde unvanı Muhberus Saltane ile bahsedilmektedir.

51 FO371, 12286, E4109 Clive, Tahran, 10 Eylül 1927; FO371, 12293, E3909 Clive, Tahran, 26 Ağustos 1927; FO248, 1384, 301c/14 No. 241, 23 Eylül 1927.

52 *İttilaat*, 9 Shahrîvar 1306 (31 Ağustos 1927), "Mosaferat-e Shah" (Şah'ın Seyahati); *İttilaat*, 11 Shahrîvar 1306 (2 Eylül 1927?), "Mokeb-e Shah" (Şah'ın Geçit Töreni); *USDPR*, Makara 4, No. 432, Tahran, 10 Eylül 1927, *Iran* ve *Kushesh*'den alıntı; FO371, 12286, E4309 Clive, Tahran, 24 Eylül 1927: "Şah'la Tebriz'de olan Teymutaç'ın [sic] yokluğunda..."; *USDPR*, Makara 4, No. 432, Tahran, 10 Eylül 1927: "(Eylül 4): Eğitim Bakanı Tedeyyun'un Tahran'a vardığı bildirilir. (Not: Belli ki Saray'ın selameti için iki hafta süre ile yoktu)"; FO248, 1384, 301c/12 İngiliz Elçiliği, Tebriz, 18 Eylül 1927; FO248, 1384, 301c/13, İngiliz Elçiliği, Tebriz, 27 Eylül 1927.

kışı Teymurtaş ve Yeni İran'ın düşmanlarını cesaretlendirmiş, çabalarını iki misli arttırmıştı:[53]

> Birden fazla merkeze sahip olan partiye [Yeni İran] yönelik muhalefet güçleniyor ve birleşiyor. Din adamları kesinlikle karşılarında ve ayrıca Meclis'te de başını Eğitim Bakanı Tedeyyun'un çektiği birçok muhalifleri var. Muhalefetin çok etkin bir üyesi, kendisini tamamıyla Şah'a adamış bir kişi olan polis şefi. Saray Bakanı'nın Şah'ın isteklerine mugayir olarak yeni partiye katılması ne kadar muhtemelse onun da Şah'ın rızası olmadan muhalefete katılmış olması o kadar muhtemel.

Ulemanın büyük bir kısmı geçimlerinin ve nüfuzlarının rejimin ciddi tehdidi altında olduğuna ve ayakta kalabilmek için mevcut tüm fırsatların kullanılması gerektiğine inanıyordu.[54] Yukarıda gösterildiği üzere bu kampanya ve

---

53 FO371, 12286, E4109 Clive, Tahran, 10 Eylül 1927; *USDPR*, Makara 4, No. 432, Tahran, 10 Eylül 1927: "Shafagh-i-Surkh (Eylül 7): Eğitim Bakanı Tedeyyun'un dün akşam Teceddüd Siyasi Partisi'ne ait kulüpte Yeni İran Partisi'ne karşı bir konuşma yaptığı bildirildi"; FO371, 12293, E4113 Clive, Tahran, 10 Eylül 1927, "Teymurtaş... birçok düşmana sahip. Dürüstlük ve dosdoğru konuşma tarzının kendisi muhalefete davetiye çıkarıyor. Başbakan Muhberus Saltane ve Eğitim Bakanı Tedeyyun gibi eski kafalı politikacılar Şah'a su götürmez bir biçimde bağlıyken Saray Bakanı'nın şok edici yöntemlerine pek sempatiyle bakmıyorlar. Şah'ın çok güvendiği polis şefi ondan nefret ediyor. İsfahan ve Şiraz'da mollalar kendisini açık düşmanları olarak görüyorlar. Meclis'te Vekiller bölünmüş durumda fakat henüz çok azı yeni partiye katıldı"; FO371, 12293, E4506 Clive, Tahran, 8 Ekim 1927, "Teymurtaş'ın yokluğu Yeni İran Partisi'ni bir şekilde zayıf düşürdü ve Teymurtaş yokken Tedeyyun'un Tebriz'den dönüşü Teceddüt Partisi'ne yeni bir güç kazandırdı ve Yeni İran'ı zayıflattı. Tedeyyun Yeni İran'a her yandan saldırmak için hiç vakit kaybetmedi ve Tahran, İsfahan ve Meşhed'deki ulema Yeni İran ve liderleri Teymurtaş, Firuz Mirza ve Daver'e karşı düzenli bir kampanya başlattılar. Tahran'ın önde gelen ulaması şehri terk etmekle ve İsfahan'dakiler Kum'a sığınmakla tehdit ederken Horasan'dakiler Tahran'daki meslektaşlarından güçlerini göstermelerini ve Yeni İran'ın kökünü kazımalarını istedi."

54 FO371, 12293, E4506 Clive, Tahran, 8 Ekim 1927: "Ulema takımının öfkesi Yeni İran'dan çok kraliyet bakanı ve bugüne kadar yaptığı ve halen bakanlıktan geçirmeye çalıştığı reformlara karşı. Kısaca bu sözde reformlar sarıklı eşrafı ekmeklerini kazanmaktan alıkoymak gibi ivedi bir sonuç verdi. Pratikte en küçük mollalar bile noterlik işlerinin ve kişisel meselelerin halledildiği dinî bir mahkemeye sahip. Yeni Adalet Bakanı bu işleri merkezileştirdi ve hızla halkın tepkisini çekti. Bu yara gittikçe azacak ve Daver'in kendisinin bile kendi reformlarının başarısı konusunda endişeli olduğu söyleniyor"; FO371, 12286, E4742 Clive, Tahran, 22 Ekim 1927: "Yeni İran partisi Mollalar için artık kitlelerin düşmanlığını körüklemek hususunda kolay bir hedef değil ve olayların mevcut gidişatının, özellikle de Adalet Bakanlığı'ndaki reformun geçmişteki ayrıcalıklarını tehdit ettiğinin farkına varıyorlar. Bu ayrıcalıkların herhangi birisini korumak istiyorlarsa yeni bir galeyana yol açmak için derhal tavır koymalı, başta esnaf loncaları olmak üzere şehir ahalisinin gizli muhalefetinden yararlanmalılar. Zorunlu askerliğe karşı muhalefetin başını İsfahanlı mollalar çekiyor ve onların arkasından Tahran, Meşhed, Gazvin ve Şirazlı mollalar geliyor"; FO371, 12293, E4735 Clive, Tahran, 21 Ekim 1927: "Mollaların muhalefeti oldukça çetin ve varoluşlarının tehlikede olduğu şu durumda kolayca boyun eğecek gibi görünmüyorlar"; *USDPR*, Makara 4, No. 478, Tahran, 5 Kasım 1927, (Ekim 26): 25 Ekim'deki Meclis oturumunda Adalet Bakanı Daver acil bir yasa tasarısı sundu... Bu tasarı ulemanının kararlı muhalefetiyle karşılandı. Eğer geçerse

İsfahan olayının sonuçları hukuki reformlara (ki bunlar birçoğunun geçimlerini etkileyecekti), ulemanın Meclis'te temsil edilmemesine[55] ve hepsinden öte halkı ve tüccarları en çok ilgilendiren mesele olan zorunlu askerliğe karşı ulemanın protestosuna dönüştü. Kamuoyu öyle bir durumdaydı ki başlarını müçtehit Hacı Ağa Nurullah'ın çektiği geniş bir grup ulema Kum'da bir oturma eylemiyle ulusal bir protesto hareketi başlatabildi. Her ne kadar bu protestolar temel olarak bu çalışmanın alanı dışında kalsa da rejimin otoritesine karşı ciddi bir meydan okuma olduğu ve yatıştırılmasının aylar sürdüğü söylenmelidir.[56]

Yeni İran olayında Şah'ın rolü ve her iki cephede de elinin olması, önde gelen İranlı politikacılar arasında ve İngiliz Elçiliği'nde kendisi döndükten sonra ne olacağına dair ciddi söylentilerin yükselmesine neden oldu. Clive'ın gözlemlediği üzere "bir tarafta kendisinin Saray Bakanı öte yanda muhalefeti kışkırtan Polis Şefi vardı. Bunların ikisinin de onun emirleri olmadan hareket etmesi olası değildi. Genel beklenti mücadelenin bazı kişilerin ve hizipleri ezilmesiyle sonuçlanacağı yönündeydi."[57] Rıza, 26 Eylül'de Tahran'a döndüğünde[58] "Yeni İran'ın faaliyetlerinden şikâyet etmeye gelmiş bir kısım molla heyetini azarladı" ve Yabancı Karşıtı'nın dağıtılmasını emretti. Öte yandan hiçbir saray mensubunun ya da subay ve memurların siyasi bir partiye üye olamayacaklarını belirten bir ferman verdi. Bu, Teymurtaş'ın artık Yeni İran'ın fiilen resmi lideri olamayacağı anlamına geliyordu ve nüfuzlu destekçilerin birçoğu da çekilmek zorunda kalacaktı. Dahası Şah, Tedeyyun'la bir uzlaşmaya vardı ve "liderlere, partilerinin aralarındaki anlaşmazlıkları gidermelerini tavsiye etti."[59]

Clive'a göre Şah'ın Yeni İran'a karşı giriştiği faaliyet kısmen, galeyana gelmiş ulema ile yaptığı görüşmelerin sonucuydu:[60]

---

halen ulema tarafından toplanan unvanların, belgelerin onaylanmasından toplanan paralar devlete gidecek ve ulema fiilen gelirsiz kalacak."

55 FO371, 12293, E5207 Clive, Tahran, 19 Kasım 1927.

56 FO371, 12293, E4506 Clive, Tahran, 8 Ekim 1927; FO371, 12293, E5207 Clive, Tahran, 19 Kasım 1927; FO371, 13069, E2897 Clive, Tahran, 21 Mayıs; Mekki, *Tarih-i Bistsaleyi İran*, 4; s. 396-439, 478-99; Hidayet, *Hatırat ve Hatarat*, s. 375-78; *OM*, 1927, s. 610-11, *Sitârah-i Iran*'a atıfla, 23 Kasım 1927; *USDPR*, Makara 4, No. 472, Tahran, 22 Ekim 1927; *USDPR*, Makara 4, No. 478, Tahran, 5 Kasım 1927; *USDPR*, Makara 4, No. 503, Tahran, 16 Aralık 1927.

57 FO371, 12286, E4309 Clive, Tahran, 24 Eylül 1927; FO416, 81 No. 99, Clive, Tahran, 17 Eylül 1927; FO371, 12293, E4506 Clive, Tahran, 8 Ekim 1927.

58 *USDPR*, Makara 4, No. 456, Tahran, 8 Ekim 1927.

59 FO371, 12286, E4503, Tahran, 8 Ekim 1927; *The Times*, 5 Ekim 1927; FO371, 12293, E4506 Clive, Tahran, 8 Ekim 1927; FO371, 12296, E4742 Clive, Tahran, 22 Ekim 1927; Abrahamian, *Iran*, s. 153.

60 FO371, 12293, E4506 Clive, Tahran, 8 Ekim 1927.

> Bir şekilde Yeni İran'ın kanatlarını kırparak Şah, ulema takımının taleplerinin karşılanabileceğini sezdi ve bazılarına haber göndererek Yeni İran'a karşı galeyana ilişkin arzularının yerine getirildiğini bildirdi. Tahran'daki ulema bu haberi Meşhed'deki meslektaşlarına aktardı ve bu arada Şah, Tahran'daki en önemli müçtehitlerden olan Hacı Ağa Cemal'den bu bağlamda Hacı Ağa Nurullah'a telgraf çekmesini istedi...

TERAKKİ

Altıncı Meclis (1926 yazından 1928 yazına), vekil sayısı ve muhteviyatı muhtelif bir grup hizipten oluşmaktaydı ve vekillerin kabaca onda dokuzu bu hiziplere dâhildi. Mensup oldukları hizipleri ve ittifakları sıklıkla değiştirmeleri ve isimlerdeki değişimler yüzünden resmi partilere nazaran tam olarak kim oldukları bugün bile muğlâktır. Haziran 1927'de, Yeni İran partisinin kurulmasından birkaç hafta önce Meclis şu grupları barındırıyordu (büyüklük sırasına göre): Bağımsızlar (*Müstakil*), İttihat, Radikal, Özgür (*Azad*), Milli Dayanışma (*Teavon-u Milli*) ve Terakki-i İran. Eğitim Bakanı Tedeyyun, kendi partisi olan Teceddüd'e üye vekillerin de bazılarının mensup olduğu Bağımsız grubun başını çekerken Adalet Bakanı Daver küçük Radikal hizbi yönetmekteydi.[61]

Meclis'in düzenindeki köklü değişimin işaretleri Eylül ayının başlarında, *İttilaat* ve *Kûşiş* gazeteleri vekillerin mevcut gruplarını terk ettiklerini ve bir ya da iki yeni parti şeklinde birleşmek niyetinde olduklarını belirttiğinde geldi.[62] Gerçekten de Radikal, Bağımsız, İttihat ve Özgür grupları kendi kendilerini dağıtmıştı. Öte yandan parti ya da partiler şeklinde bütünleşeceklerine dair beklenti gerçekleşmedi; bunun yerine yeni bir Meclis grubu, Terakki hizbi ortaya çıktı (Terakki-i İran ile karıştırılmamalıdır).[63] Clive Terakki'yi, Yeni İran'ın muadili ve "onun ülkülerine sempati duyan" bir grup olarak tanımlıyordu.[64] Dolayısıyla görünen o ki Şah ve Teymurtaş en başta meclis

61 *OM*, 1927, 274, *Sitârah-i İran*'a atıfla, 29 Mayıs - 3 Haziran 1927 ve *The Times*'a atıfla, 4 Haziran 1927; *Revue des Études Islamiques*, 1927, 590-92, *Sitârah-i Iran*'a atıfla; Mekki, *Tarih-i Bistsaleyi İran*, 4; s. 144; Agheli, *Taimurtash*, s. 224. Bu kaynaklar arasında bazı çelişkiler bulunmaktadır ve İktisat isminde bir başka Meclis hizbinin Haziran 1927'de hâlâ varlığını sürdürmesi mümkündür.

62 *İttilaat*, 13 Sharivar 1306 (4 Eylül 1927), "Fraksiyon-ha-ye Majlis" (Meclis'teki Gruplar); *USDPR*, Makara 4, No. 432, Tahran, 10 Eylül 1927; *USDPR*, Makara 4, No. 456, Tahran, 8 Ekim 1927; *USDPR*, Makara 4, No. 472, Tahran, 22 Ekim 1927.

63 *İttilaat*, 2 Mehr 1306 (24 Eylül 1927), "Dar Majlis: Tashkil-e Fraksiyon-e Taraqqi" (Meclis'te: Terakki Grubunun Oluşumu), Bu kaynak hâlihazırda Terakki'ye katılmış 42 Vekilin ismini sıralar ve Tabataî Diba'nın büyük olasılıkla göstermelik ya da geçici lider olduğunu söyler; *USDPR*, Makara 4, No. 456, Tahran, 8 Ekim 1927, *Kuşeş*'a atıfla, 26 Eylül 1927.

64 FO371, 13069, E2897 Clive, Tahran, 21 Mayıs 1928.

gruplarını Yeni İran içerisinde birleştirmeye niyet etmiş ancak bu partiye karşı sonu gelmez bir galeyan baş gösterince yerine Terakki'yi kurmaya karar vermişlerdi.[65] Terakki sadece Şah'ın Yeni İran'a yaptığı müdahaleden sağ çıkmayı başarmamış, taktiksel nedenlerle Yeni İran'dan ayrıldığı izlenimini güçlendirerek büyümeye devam etmiş ve gücünü Terakki'ye aktarmıştı. Yeni İran can çekişirken Terakki hizbi "Meclis'teki en güçlü parti haline gelmişti. Teymurtaş tarafından yönetiliyor ve üyelerinin Meclis'e tekrar seçilecekleri vaadiyle bir arada tutuluyordu."[66] Terakki, 1927 Ekiminin sonları itibariyle Tedeyyun'un Teceddüt partisinden kalanları da soğurmuştu. Tedeyyun'un kendisi de Kum krizinin çözülmesinin hemen ardından bakanlıktan alınmış ve tutuklanmıştı.[67] Bu arada Terakki kendisini ispatlamaya başlamıştı:[68]

> Yeni İran partisini oluşturan faal Saray Bakanı, Meclis içerisinde onun muadilini –Terakki– de yaratmıştı ve bu partinin de siyasal olarak birbirinden ayrı üyelerini elinde tutuyordu. Bunun bir sonucu olarak Meclis, hükümetin onaylamayı ziyadesiyle istediği bazı yasaları geçirebilecek hale gelmişti. Bu çoban ortaya çıkmadan önce Meclis zamanını beyhude tartışmalarla harcamaktaydı...

Yedinci Meclis (1928 kışından 1930 kışına) için yapılan seçimler Terakki'nin Meclis içerisindeki lider konumunu pekiştirdi ki bu konum Sekizinci Meclis'te de (1930 kışından 1932 kışına) devam edecekti.[69] Teymurtaş

---

65 FO371, 12286, E4309 Clive, Tahran, 24 Eylül 1927: "Meclis'teki birkaç parti [Yeni İran'a] muhalefet etmeye ant içmişler ve yeni parti ne şekilde olursa olsun meclis çoğunluğunu sağlama amacına henüz ulaşmış değil. Muhalefet birbirine zayıf bağlarla bağlı hiziplerden oluşuyor, uzunca bir süre birleşik bir cephe oluşturmaları pek mümkün değil."

66 FO371, 13069, E2897 Clive, Tahran, 21 Mayıs 1928.

67 *USDPR*, Makara 4, No. 472, Tahran, 22 Ekim 1927, *Koushesh* (Ekim 19): "Üç dört kişi kalan, bu kalanların da Terakki'ye katıldığı Meclis'teki Teceddüt grubunun dağılmasına dair haberler..."; *USDPR*, Makara 4, No. 514, Tahran, 12 Ocak 1928: "Sebepler tam olarak bilinmiyor; Tedeyyun, ulemanın huzursuzluğundan siyasi çıkar elde etmek istediğinden bu huzursuzluklar yatıştığında istenmeyen kişi haline geldiği düşünülüyor. Öte yandan gözden düşmesinin birincil nedeninin, Musaddık Şah'ı Meclis'te eleştirdiğinde onu koruyamamasından kaynaklandığı biliniyor"; *USDPR*, Makara 4, No. 503, Tahran, 16 Aralık 1927.

68 FO371, 13069, E2897 Clive, Tahran, 21 Mayıs 1928; FO371, 13799, E3676 Clive, Tahran, 14 Temmuz 1929: "Meclis'teki iki yıllık görev süresinin son birkaç ayında ödevlerinin daha çok farkında ve makul önerilere açık görünüyordu."

69 FO371, 13799, E3676 Clive, Tahran, 14 Temmuz 1929: "Saray Bakanı'nın zekâsının ürünü olan Terakki Partisi zaman geçtikçe Saray Bakanı aracılığıyla Şah'ın taleplerini gerçekleştirmeye hazır ve gittikçe güçlenen bir grup haline geldi. Bu işbirliğinin iki tarafa da faydası vardı; partinin Saray'ın isteklerine riayet etmesine karşılık parti mensuplarının bir sonraki dönem de Meclis'e seçilmeleri vaat edilmişti. Bu vaat gerçekleştirildi, parti mensupları beklendiği üzere yeniden seçildi ve Terakki Meclis'in yedinci döneminde çoğunluk partisi oldu... Yeni İran partisi tamamen orta-

bu süre boyunca Terakki'nin başında kaldı, bu görevi bırakması 1932 yılında gözden düşmesiyle aynı zamanda olacaktı. Partinin bir halefi olmadıysa da İran'da parti siyasetinin 1932 yılında bittiğinde ısrar etmek yanlış olacaktır: liberal parti siyaseti fiiliyatta Terakki'nin oluşmasıyla sona ermişti.[70]

BAĞLAM: RIZA ŞAH VE MECLİS

Teymurtaş'ın Yeni İran'ın kuruluşu meselesine dair Meclis'e yönelik eleştirileri (yukarıda alıntılandığı üzere), Rıza'nın Aralık 1925'teki tahta çıkışından sonraki yüksek politika düşünüldüğünde daha az ikna edici gelmektedir. Aşağıda özetleneceği üzere bu dönem, Rıza Şah'ın kendi tavırlarının da Meclis'in kanun çıkarmak konusundaki zayıf performansına, Bakanlarla kötü ilişkilere ve dönemin genel serkeşliğine katkıda bulunduğunu göstermektedir.[71] Gerçekten de politik koşullar oldukça elverişli olmasına rağmen (tahta çıkışından sonraki dönem bir kerem ve hüsnüniyet dönemidir) Rıza Şah'ın faaliyetleri oldukça olumsuzdu. Öyle ki Şah'ın, Meclis'in bağımsızlığı karşısındaki tutumu şüphelerin doğmasına neden olmakta;·kendi iradesini Meclis'e dayatmak için bu şekilde davranarak bilinçli ya da bilinçsiz bu kurumun itibarını zedelemiş olduğu varsayımına yol açmaktadır.

Rıza Şah'ın tahta çıkışı İranlılar ve yabancı gözlemciler (başta İngiliz, Amerikan ve Alman Elçilikleri ile Dr. Millspaugh başkanlığındaki Amerikan Malî Heyeti) arasında reform umutlarının doğmasına neden olmuştu ama bu umutlar 1926 yılı boyunca tedricen azalmıştı. Şah, salahiyet gerektiren ko-

---

dan kalktı fakat Meclis'teki muadili Terakki Partisi büyümeye devam ediyor ve Yedinci Meclis Vekillerinin büyük kısmı onlardan. Ne zaman belirli projeleri dayatmak istese grubu toplantıya çağıran Saray Bakanı tarafından yönetiliyor"; FO416, 113 (E3067) Clive, Tahran, 22 Mayıs 1931; FO416, 113 (E3354) Hoare, Tahran, 12 Haziran 1932: "Terakki Partisi... Vekillerin yüzde doksanının mensup olduğu bu parti Meclis'te hükümeti desteklemeye devam ediyor. Meclis'e getirilen tüm kanunlar ve tasarılar, hükümetin önüne gelmeden önce parti oturumlarında tartışılıyor ve bu şekilde Hükümet, tekliflerinin çok fazla tartışılmadan Meclis onayını sağlayacağından emin olabiliyor. Saray Bakanı genellikle parti oturumlarında hazır bulunuyor ve üyeleri kontrol altında tutuyor." Bu halde bile Teymurtaş hükümetiçinden bir kısım muhalif unsurlarla uğraşmak zorundaydı, Agheli, *Taimurtash*, s. 238-45.

70 FO371, 16967, E2439 Hoare, Tahran, 22 Nisan 1933; Abrahamian, *Iran*, s. 138-39. Teymurtaş tutuklandı, yargılandı, hapsedildi ve 1933'de öldü, "The Rise ve Fall of Teymourtache" [sic], *Journal of the Royal Central Asiatic Society*, 1934, cilt 21, no. 1, 93.

71 Keza Teymurtaş'ın, İran'ın Altıncı Meclis seçimlerine yönelik alaycı yorumu da (FO371, 12293, E3909 Clive, Tahran, 26 Ağustos 1927, "Seçimlerin nasıl yürütüldüğünü gördük...") Rıza Şah ve Müderris'in, suistimallerinden dolayı özellikle sorumlu olduğu gerçeğini es geçer (FO371, 12296, E870 Clive, Tahran, 26 Ocak 1927: "Altıncı Meclis seçimlerine Şah tarafından hile karıştırıldı, Şah eyalet ordusu subaylarını, Müderris ulemayı kullandı"). Dahası Schulenburg Meclis'in belirli antlaşmaları onaylamaktaki bariz acizliğinin genellikle rejimin işinegeldiğini ve bu durumun rejim tarafından istendiğini belirtir: AA, Abt. III, R78145 Schulenburg, Tahran, 29 Haziran 1928.

numlara yapılan atamaların güvenilirliği konusunda haklı olarak endişeliydi. Fakat derin düşünceli, sert ve şüpheci karakteri diğerlerine güvenmesini ve sadakat duymasını zorlaştırıyordu. Bu nedenle önemli idari ve askerî görevlere, sıklıkla itibardan düşürmeye ve yok etmeye çalıştığı mahir kişiler yerine yeteneksiz ya da yeterince ehil olmayan kişileri atama eğilimi gösterdi:[72]

> Tahta çıkışından beri Şah sadece konumunu korumayı düşündü... Kendi başına yönetmekte müteredditken başka kimsenin de bunu yapmasına izin vermedi... Orduyu kontrol etmedi; ardı ardına, beceriksizlik konusunda İran'da bile adı çıkmış iki başbakan atadı ve bunları yerinde tuttu; iç güvenliği koruyamadı; Meclis'le atıştı; Amerikan elçiliğiyle atıştı; asıl gücünü olası tüm rakipleri gözden düşürmeye ve devasa miktarlardaki toprakları kuşku uyandıran yollarla toplamaya harcadı.

Mesela İran'ın yazılı anayasası Şah'a başbakanını seçme ve resmen atama yetkisi vermişti ve Rıza da böyle yaptı. Öte yandan Meclis, Sultan Ahmed Şah zamanında kendi seçimlerini yapma hakkına sahipti ve Rıza'nın bu uygulamayı devam ettireceğine dair daha önce verdiği sözden dönmesini bekliyordu. Vekiller, halk ve yabancı elçilikler arasında asıl huzursuzluğa neden olan boşa çıkan başbakanlığa atama yapmak için kullandığı aday belirleme şekliydi:[73]

> Seçimin iki adaya inmesiyle ortaya çıktı ki kamuoyu tek başına belirleyici olsa sadece birinin kazanma şansı olurdu ve bu kişi Mirza Hasan Han Müşir'di. Meclis'teki Vekillerin yüzde yetmiş beşinin etkin desteğine ve güvenine sahipti ve rakibini destekleyen olsa olsa bir politikacı bulunabilirdi. Göreve gelmesine iki gün kadar varken Majestelerinin hiçbir siyasi kişiliğe sahip olmayan ve dahası karar verme yetisi ve gücü olmayan Furugi'yi [diğer aday] tercih ettiği öğrenildi. Her ne kadar hatırı sayılır derecede kültür sahibi bir kişi olsa da Furugi hiçbir siyasi hususiyete sahip değildi ve dahası karar verme yetisinden ve enerjiden yoksundu. Bu bağlamda Mirza Hasan Han Müşir'in tam bir antiteziydi ve böyle bir adamın ülke meselelerine rehberlik yapmak için seçilmesinin, yeni rejimin başlangıcı için mutlu bir alametten başka bir şey olmadığı seziliyordu. Tabii Majestelerinin, Başbakanlığı sırasında başkentten ayrılmak zorunda kaldığında devlet işlerinin yönetimini emanet ettiği Furugi'ye çok güvendiği iyi biliniyordu. Majestelerinin güveninin nedeni, kendi yokluğunda Furugi'nin iyi ya da kötü hiçbir şey yapamayacağını bilmesinden kaynaklanıyordu zira daha önce dön-

72 FO371, 12296, E870 Clive, Tahran, 26 Ocak 1927; FO416, 79 No. 34 (E4553) Nicolson, Gulhek, 17 Temmuz 1926.

73 FO416, 78 No. 19 (E392) Loraine, Tahran, 30 Aralık 1925.

düğü zaman her şeyi bıraktığı gibi bulmuştu. Bu olumsuz güven rahatlatıcı olabilir ve şüphesiz o zamanlar kendisini güvende hissetmesini sağlamıştır fakat olayların mevcut değişmiş koşulları altında sakıncalı değilse son derece gereksiz görünmektedir.

Gerçekten de Rıza'nın başbakanlık atamalarındaki tercihlerinde, bayağılık ve politik güvenilirlik konusunda bir tutarlılık söz konusudur: Aralık 1925 ile Mayıs 1926 arasında görev yapan Furugi "politika konusunda beceriksiz ve değersizdir",[74] Haziran 1926 ile Haziran 1927 arasında görev yapan Mostevfi "zayıf karakterlidir ve en önemli konularda bile karar alabilme kabiliyetinden yoksundur",[75] peşinden gelen ve birkaç yıl görev yapan Hidayet "artık yaşlı ve afyon bağımlısıydı... eski gücünü büyük ölçüde yitirmişti."[76] Muşir ve Vusuk gibi becerikli, Meclis içerisinde bir ekseriyet oluşmasını sağlayabilmeye son derece muktedir, bağımsız fikirli politikacılar bu konumuna getirilmedi.[77] Rıza Şah ayrıca Bakanların da seçimlerine müdahale etti fakat bunların da niteliklerini gözettiği söylenemezdi.[78] Söz gelimi Clive 1927 yılın-

74 FO416, 78 No. 18 (E391) Loraine, Tahran, 30 Aralık 1925; FO416, 81 No. 36, Clive, Gulhek, 13 Temmuz 1927.

75 FO416, 81 No. 36, Clive, Gulhek, 13 Temmuz 1927. İran'ın önde gelen şahıslarına dair not, "Kendisi [Mostevfi] tipik bir eski zaman İran beyefendisidir, şahincilikten ve avcılıktan hoşlanır fakat zayıf karakterlidir ve en önemli konularda karar alma kabiliyetinden yoksundur. Örgütleme yeteneğinden tamamen yoksundur ve babasından tevarüs ettiği zenginliği tamamen tüketmiş durumda... Bozuk karakteri yılların tecrübesiyle güç kazanmış değil ve kötü bir şey yapmaktan ne kadar yoksunsa iyi bir şey becermekten de bir o kadar yoksun." Dönemin bazı gazeteleri Mostevfi'nin Hidayet'le değiştirilmesini İngiliz-Sovyet ilişkilerinin Arcos olayını müteakip bozulmasına bağlamaktadır, *OM*, 1927, s. 273-74, *Sitârah-i Iran*'a atıfla, 29 Mayıs-3 Haziran 1927 ve *The Times*'a atıfla, 4 Haziran 1927, fakat İran kaynakları bu görüşe pek katılmazlar.

76 FO371, 12293, E2734 Clive, Tahran, 30 Aralık 1925.

77 FO371, 12293, E878 Clive, Tahran, 27 Ocak 1927, "Vüsuk-üd-Dovle... bana... istese yarın Başbakan olabileceğini, Meclis'in yüzde sekseninin desteğine güvenebileceğini söyledi. Sorun Şah'la arasındaki ilişkilerde yatıyormuş."

78 FO416, 78 No. 18 (E391) Loraine, Tahran, 30 Aralık 1925: "Adalet Bakanı Mirza Mehdi Han Fatımi (İmadü's-Saltaneh) doldurmak üzere seçildiği görev için gerekli olan niteliklerin hiçbirini taşımayan bir başka kişiydi... Hergün büyük miktarlarda afyon tüketiyordu ve çok sayıda reform ve düzenlemeye ihtiyacı olan Adalet Bakanlığı'nın aynı acınası halde kalacak olması muhtemeldi." Başbakanlık'a yönelik tavrının aksine Şah Kabine'de genellikle yetenekli insanları tercih etmekteydi. Bunun nedeni muhtemelen Meclis'teki sıradan vekillere göre bağımsız siyasi faaliyet yürütmek için bunlara daha az alan kalacak olmasıydı; FO416, 78 No. 18 (E391) Loraine, Tahran, 30 Aralık 1925: "Mirza Hasan Han Muşir (Musteşerul Mülk)... kendisinin görevde kalmaya devam etmesi yönünde kişisel bir talepte bulunan ve onu görevi kabul etmeye zorlayan Furugi'nin yönetiminde Dışişleri Bakanlığı yapmaktan hiç memnun değildi. Enerjik ve kararlı bir adam olarak tembelliğini ve yavaşlığını bezdirici bulduğu Başbakanla [Furugi] alakası yoktu"; FO416, 79 No. 127 (E5746) Nicolson, Gulhek, 25 Eylül 1926: "Mirza Hasan Han Vusuk Adalet Bakanlığı görevini aldı... Daha önce bildirdiğim gibi Kabine'deki görevinden istifa etmesi ve kendisine yakın ve Başbakanlığı üstlenmesinin yolunu hazırlayacak Vekillerle bağlantı kuracak sıradan bir üye olması

daki durumu şu şekilde tanımlar:[79] "Başını, şimdi altıncı kez başbakan olan Müstevfi'l-Memalik'in çektiği kabine akim vasatların o bildik koleksiyonundan oluşuyor." Böylece Beşinci ve Altıncı Meclis gittikçe, yetkilerini ihlal eden, mensuplarının büyük kısmının talepleriyle çatışan ve aciz bir yönetim sergileyen ve dolayısıyla hayal kırıklığı yaratan meclisler oldular. Bunun karşılığı bakanların eleştirilmesi, işlerin ertelenmesi ve kabinelerin alaşağı edilmesi için fırsat kollanması oldu. Sonuç olarak kabineler sıklıkla dağıldı ve yeni baştan oluşturuldu, fakat özünde pek az değişiklik oldu.[80]

Her ne kadar Rıza ve muhafazakâr siyasetçi-din adamı Müderris, 1924 yılında cumhuriyet kurulması teklifi ve 1925 yılında Rıza'nın Şah Ahmed yerine tahta çıkması konusunda fikir ayrılığı yaşamışlarsa da[81] Beşinci Meclis'in (1924 baharından 1926 baharına) geri kalan zamanı ve Altıncı Meclis (1926 yazından 1928 yazına) seçimlerinin yapılabilmesi için Meclis'te işbirliği yaptılar.[82] Müderris kabinelerin oluşumunda bir söz hakkına sahipti ve karşılık olarak Meclis ve halk içerisindeki desteğini ödünç veriyordu. Lakin 1926 Mayısında müdahale ederek Furugi'nin istifa etmesi için ısrar etmiş ve başarılı olmuştu.[83] Öte yandan Temmuz'da açılan Altıncı Meclis hem yeni Başbakan (Müstevfi) hem de Müderris'e yönelik ani bir saldırıya sahne oldu:[84]

> İki ya da üç yakın adamı görevinden edilerek ve hatta hapsedilerek Müderris'e karşı bir blok oluşturuldu ve nüfuzuna karşı gelenlerin güçleri kabul gördü. Böylece blok bağımsız olduğunu gösterdi ve Mostevfi Kabinesine karşı birleşerek Müderris'e yönelik cepheden bir saldırı başlattılar.

Vüsuk'un isteğiydi. Şah'ın baskısıyla günah keçisi Bakanlık'ta kalmaya zorlanması Majestelerinin, üzülerek bildiriyorum ki, şiddetle ve gittikçe artan bir şekilde kıskandığı Vüsuk'u gözden düşürmek arzusunu göstermektedir."

79 FO371, 13069, E2897 Clive, Tahran, 21 Mayıs 1928. Mostevfi'l-Memalik 1910-11, 1914-15, 1915, 1918, 1923 ve 1926-27 yıllarında Başbakanlık görevinde bulundu. Son görev tarihi Haziran 1926 ile istifa ettiği Mayıs 1927 arasındaydı (FO416, 81 No. 36, Clive, Gulhek, 13 Temmuz 1927).

80 AA, Abt. III, R78145 Schulenburg, Tahran, 18 Haziran 1927.

81 Vanessa Martin, "Modarres, Republicanism and the Rise of Rezaâ Khân, Sardâr-i Sipah", *British Journal of Middle Eastern Studies*, cilt 21, no. 2, 1994, s. 200-10; FO416, 81 No. 36, Clive, Gulhek, 13 Temmuz 1927: "Müderris, 1924 yılındaki cumhuriyetçi hareketin başarısızlığına tüm İranlılardan daha fazla katkıda bulunmuştu". Millspaugh, *The American Task in Persia*, s. 206.

82 82 FO416, 78 No. 103 (E2084) Loraine, Tahran, 11 Mart 1926; FO371, 12296, E870 Clive, Tahran, 26 Ocak 1927.

83 FO416, 79 No. 7 (E4076) Loraine, Gulhek, 15 Haziran 1926.

84 FO416, 79, No. 111 (E5539) Nicolson, Gulhek, 10 Eylül 1926; FO416, 79 No. 69 (E4824) Nicolson, Tahran, 31 Temmuz 1926.

İngiliz Elçiliği'ne göre Meclis bu şekilde davranmıştı zira Müstevfi'yi, Müderris ve Rıza'nın aleti olarak görüyorlardı.[85] Meclis artık "katı bir Şah karşıtıydı."[86] Müderris buna, Rıza'yla arasına mesafe koymaya çalışarak karşılık verdi. Fakat 30 Ekim'de, belli ki Şah'ın emirleri doğrultusunda hareket eden gizli polis kendisine karşı suikast girişiminde bulundu:[87]

> Bir demagog olarak itibarının, Şah'la olan ittifakından zarar gördüğünün farkına varan Müderris, Majestelerini ancak anayasaya uygun bir şekilde hareket ettiği sürece destekleyeceğini söylediği cesur bir konuşma yaptı. Üç hafta sonra kendisinin yaşamına kastedildi ve içinde bulunulan koşullar bunu gizli polisin yaptığına işaret ediyordu. Meclis bir an için bu suikast teşebbüsünden dolayı sinmiş gözüktü ve Müderris'in kendisi de hastane dönüşünde daha az küstah bir hal takındı. Fakat yılın sonralarına doğru Mostevfi Kabinesine yönelik saldırılar iki katına çıktı ve Meclis'teki tartışmalar hiç olmadığı kadar hararetli, hodbin ve abes bir hal aldı.

Rıza'nın hükümdarlığının ilk yılında pek az şey başarılmıştı. Clive, yıllık raporunda şöyle söyler: "1926 yılında İran'ı yöneten ne Furugi ne de Müstevfi kabinesi hiçbir yapıcı iş beceremedi. Ortadaki tek iş Amerikan Elçiliği'nin Maliye Bakanlığı'yla yaptığı çalışmanın sonucu kanunlardı."[88]

ŞAH'IN HASTALIĞI VE İYİLEŞMESİ

1926 yılı içerisinde İngiliz ve Alman diplomatlar Rıza'nın bir çeşit zihinsel rahatsızlıktan muzdarip olduğuna inanmaya başladılar:[89]

---

85 FO371, 12296, E870 Clive, Tahran, 26 Ocak 1927, "Altıncı Meclis... Müderris ve Şah'ın ürünü olarak gördüğü Mostevfi Kabinesine şiddetle muhalefet etti... Bir kez seçilmelerini garanti altına aldıktan sonra vekiller Müderris'in dolayısıyla da Şah'ın aleyhine dönmeye karar verdiler."

86 FO416, 79 No. 127 (E5746) Nicolson, Gulhek, 25 Eylül 1926; ASMAE, Rapporti Politici, Pacco 1469, Galli, Tahran, 26 Eylül 1926: "Questo Gabinetto è il risultato del contrasto non fra il precedente e il Parlamento, ma fra Parlamento e Scia'" ... "non e` lieve sintomo del disagio e della inquietudine generale" .. "[la crisi] investe lo stesso Scià che ha deluso molte aspettative e perduto molta popolarita"; Agheli, *Taimurtash*, s. 221.

87 FO371, 12296, E870 Clive, Tahran, 26 Ocak 1927; Mekki, *Tarih-i Bistsaleyi İran*, 4; s. 201-6; AA, Abt. III, R78145 Schulenburg, Tahran, 15 Kasım 1926; Mekki, *Muderris: Kahreman-ı Azedi (Müderris, Özgürlük Kahramanı)*, cilt 2, Tahran, 1359, 2; s. 727-28; FO416, 79 No. 150 (E6467) Nicolson, Tahran, 4 Kasım 1926; FO416, 79 No. 161 (E6828) Clive, Tahran, 20 Kasım 1926. Müderris Meclis'in son aylarında etkin bir rol oynamayı başarmıştı: *OM*, 1927, s. 274-75, *Sitârah-i Iran*'a atıfla, 8 Haziran 1927.

88 FO371, 12296, E870 Clive, Tahran, 26 Ocak 1927.

89 FO371, 12296, E870 Clive, Tahran, 26 Ocak 1927; FO416, 79 No. 34 (E4553) Nicolson, Gulhek, 17 Temmuz 1926; AA, Abt. III, R78162 Wipert Von Blücher, Tahran, 27 Ekim 1933; FO371, 13783 E98 Clive, Tahran, 18 Aralık 1928.

> Gücü kendisini terk etmiş gibi görünüyordu; melekeleri, muhakemesini bozan ve uzun asksilik nöbetlerine yol açan afyon dumanıyla gölgelenmişti ve kâbus göreceği vehmi ya da ani öfke nöbetlerinin yarattığı kasılmalar gizemli bir ataletle noktalanıyordu. Afallamış ve hatta korkmuş görünüyordu... Bu bariz bozukluk, durumun afyonun etkilerinden kaynaklandığını düşünmeye eğilimli en ateşli taraftarlarını bile şaşkına çeviriyordu. Çılgınca vehmi, aniden ortaya çıkan öfke patlamaları ve olayları doğru şekilde tartamaması gerçekten de uyuşturuculara olan bağımlılığına bağlanabilirdi. Fakat süreklilik arz eden ataleti, kendi ünü ve popülerliği karşısındaki bariz aldırışsızlığı, bir bakıma arsız olarak nitelendirilebilecek açgözlülüğü daha az beklenmedik bir nedenden kaynaklanıyor olmalıydı ve ancak iyileşmesinin çözebileceği, büyük ilgi uyandıran psikolojik bir problem meydana getiriyordu.

Rıza ayrıca, şiddetli ve değişken öfkesini halk arasında dizginlemek konusunda da pek çaba sarfetmiyordu. Birçok örneği olan bu olay için bir tanesini anlatmak yeterli olacaktır:[90]

> Huysuzluğunun bir göstegesi olarak yakın zamanda askerî okula yaptığı bir ziyaretten söz edilebilir. Majesteleri askerî okula geldiğinde bando çalıyordu; bateristin yaptığı işi beğenmedi ve bandoyu durdurdu, korkudan titreyene kadar talihsiz adama küfür etti ve ayağını baterinin üzerine koyarak durdu. Daha sonra harbiye öğrencilerine resm-i geçit yaptırdı; subay adaylarından ikisinin duruşu ona yeteri kadar doğru gelmedi ve onlar geçerken somurtarak kendilerine doğru yürüdü. Korkudan adımlarını şaşırdılar. Sonra onların yakalarına yapışarak elden ayaktan kesilinceye kadar salladı. Eski Kazak birliklerinin Rus askerî okuluna, acemi bir asker olarak katıldığında kendisine nasıl davranıldıysa onlara da öyle davranıyordu. Öfkesi kendisini aştığında Saray'a Kışla'dan geldiğini unutuyordu, fakat kurbanları, onların yakınları ve arkadaşları kendisinde bir kral görüyor ve bu tür sert tavırlar dışarıda ses getirdiğinde Saray'ın itibarını yükseltmek ya da tebaasının yüreğinde hükümdarlarına karşı bir sevgi doğurmak pek mümkün olmuyordu.

Rıza geçmişte de bu türden bazı tavırlar sergilemiş olduğundan Harold Nicolson gibi diplomatlar bir iyileşme olabileceğini ümit etmeye devam ediyorlardı. Gerçekten de 1926 yılının sonlarına doğru Rıza düzelme belirtileri göstermeye başladı.[91] Öte yandan bu dönemde İngiliz Elçisi (Clive) Şah'ın politik tavırlarında gizli bir strateji algılamaya başlamıştı:[92] "Kendisinin [Şah]

---

90 FO371, 13069, E2897 Clive, Tahran, 21 Mayıs 1928.

91 FO416, 79 No. 59 (E4808) Nicolson, Gulhek, 24 Temmuz 1926; FO371, 12296, E870 Clive, Tahran, 26 Ocak 1927.

92 FO371, 12296, E870 Clive, Tahran, 26 Ocak 1927; FO371, 12285, E883 Clive, Tahran, 28 Ocak 1927, "[Tahran] Şah ve Ruslar'ın desteklediği gazeteler iyi tanınan devlet adamlarına, Meclis'teki

tek amacının sadece itibarlı devlet adamlarını değil tüm hükümeti gözden düşürmek olduğundan korkuluyor. Askerî bir otokrasi için çalışıyor gibi görünüyor."

1926 yılının son günlerinde Teymurtaş'ın İran'a dönmesinin Şah'ın iyileşmesinde tam olarak nasıl bir rol oynadığını tahmin etmek güçtür. Fakat Clive, Teymurtaş'ın, düştüğü ataletten kurtulması için Rıza'ya yardım ettiğini düşünmektedir.[93] Benzer bir şekilde Teymurtaş'ın, 1927 yılında meydana gelen önemli politik ve hukuki girişimlerin birçoğunda da eli vardı ve Şah'la sıkı bir işbirliği içinde çalışıyordu.[94] Kesinlikle olağanüstü politik ayrıcalıklardan istifade etmekteydi:[95]

> Saray Bakanı olarak Şah'ın en yakın politik danışmanı konumuna geldi. Nüfuzu her yerde geçiyordu ve gücü Başbakan'ınkini aşmaktaydı. Bakanlar Kurulu'nun tüm toplantılarına katılıyordu ve bulunduğu konum Alman şansölyesininki ile karşılaştırılabilirdi, ne ki onun doğrudan sorumluluğu yoktu.

SONUÇ

Teymurtaş ve Rıza Şah'ın farklı kabiliyetleri hakkında bildiklerimiz ve yukarıdakilerin ışığı altında öyle görünüyor ki Teymurtaş, Yeni İran planını, Şah'ın eğilimlerinden çıkardıkları doğrultusunda üretmişti ve bu öneri Şah'ın onayıyla görüşülmüştü. Yeni İran'ın, Teymurtaş'ın Daver ve Tedeyyun'un birlikte kurduğu ve Beşinci Meclis'te (1924 baharından 1926 baharına) Şah'a hizmet eden Teceddüt Partisi isminde bir selefi vardı. Öte yandan Altıncı Meclis sırasında (1926 yazından 1928 yazına) Teceddüt artık bir araya getirdiği güçleri temsil etmiyor sadece Tedeyyun'un partisi olarak hareket ediyordu. Hal böyleyken Teceddüd'ün özünde laik olan kimliği, Tedeyyun'un Yeni İran'a karşı olan din temelli itirazları ile ilgili olarak şüphe uyandırmaktaydı.

Vekillere ve el altından anayasal hükümete karşı güçlü bir kampanya başlatıyor"; AA, Abt. III, R78145 Schulenburg, Tahran, 11 Ağustos 1927.

93 FO371, 13069, E2897 Clive, Tahran, 21 Mayıs 1928; FO371, 12293, E1237 Clive, Tahran, 25 Şubat 1927; *USDPR*, Makara 4, No. 278, Tahran, 25 Şubat 1927.

94 FO416, 81 No. 36, Clive, Gulhek, 13 Temmuz 1927; FO371, 12293, E1237 Clive, Tahran, 25 Şubat 1927; FO371, 13069, E2897 Clive, Tahran, 21Mayıs 1928; Agheli, *Taimurtash*, 236, burada Teymurtaş'ın telkin ettiği kanunların bir listesi verilmektedir.

95 FO416, 81 No. 36, Clive, Gulhek, 13 Temmuz 1927; FO371, 13069, E2897 Clive, Tahran, 21 Mayıs 1928; AA, Abt. III, R78145 Schulenburg, Tahran, 18 Haziran 1927; ASMAE, Rapporti Politici, Pacco 1470, Bordonaro, Londra, 1 Ağustos 1928: "Come noto a Vostra Eccellenza, Termoutache èuna specie di Eminenza grigia in Persia, la persona attualmente più influente presso lo Scià e avente rango superiore anche al Primo Ministro"; Hidayat, *Khâtirât û Khatarât*, 371; Agheli, *Taimurtash*, 233-35.

Bu yüzden Teceddüt çatısı altındaki işbirliğinin bozulması, Tedeyyun için asli itici etmenin siyasi rekabet olduğunu göstermektedir. Gerçekten de şurası açık ki muhalefet içerisindeki diğer bireyleri güdüleyen kıskançlık ve kişisel çekememezlikti.[96] İranlı politikacıların Yeni İran'ı faşist bir parti olarak görüp görmediği de kesin değildir. O dönemlerde diktatörlüğe karşı doğrudan siyasi söylemlerle muhalefet etmektense ihtilafını dinî bir çerçevede dile getirmek kesinlikle daha güvenliydi.[97] Bazı ulema mensupları rejime karşı halkı kışkırtmak için bu dini gerekçeleri kullanışlı buldular fakat Yeni İran ve hukuki reformlar üzerine başlayan tartışma, kamuoyunu anayasa meselesinden çok daha az meşgul etmişti (ki o konu da dini bir boyuta sahipti).

Peki, Yeni İran planının (ya da daha çok Terakki'nin) çözüldüğü 1926-27 parlamento krizi için kimi suçlamalı? Yukarıda alıntılanan kanıtlar Rıza'nın olumsuz tavırlarının kısmen de olsa sorumlu olduğunu göstermektedir. Daha ileri gidilerek Şah'ın, radikal bir müdahale için şartlar olgunlaşana kadar Meclis içerisindeki kötüleşmeyi görmekten hoşnut olduğu varsayılabilir. Bu alışılmadık taktik, Daver'in laik değişimlere ayak uydurmak için işareti almasından önce, mevcut sistemin bozulmasına ve adamakıllı çürümesine izin verildiği bir ortamda, görünüşe göre hukuki reform meselesinde uygulanmıştı. Bu reformlara yönelik olası muhalefet bunların altını, kanunları kapitülasyonların fesh edilmesiyle ilişkilendirilerek de oymuştu.[98]

Yine de Meclis'teki vekillerin, kafası karışık ve bencil bir biçimde faaliyet gösterdiğine şüphe yoktur. Clive bununla ilgili şöyle söylüyordu:[99]

> Altıncı Meclis yıl boyunca son derece akılsız, cahil ve engelleyici bir yapı olduğunu kanıtladı; parti örgütü sürekli değişen bir yapıya sahip, gruplar bir araya geliyor ve sonra tamamen kişisel ve önemsiz nedenlerle tekrar dağılıyorlar. Vekillerin büyük çoğunluğu aşırı derecede milliyetçi ve İngiliz karşıtı hissiyat oldukça yaygın ve belki aşırı. Rus yanlısı değiller fakat korku ya

96 FO371, 12293, E4113 Clive, Tahran, 10 Eylül 1927; AA, Abt. III, R78145 Schulenburg, Tahran, 27 Ekim 1927.

97 ASMAE, Rapporti Politici, Pacco 1471, Daneo, Tahran, 31 Aralık 1928: "Nella discussione del progetto al Majlis vi e` stata qualche eco di tali preoccupazioni di ordine religioso, ma pochi deputati hanno osato manifestare un' aperta opposizione."

98 FO371, 12293, E1225 Clive, Tahran, 21 Şubat 1927; FO416, 80 No. 146, Clive, Tahran, 7 Mayıs 1927; FO371, 12293, E2523 Clive, Tahran, 20 Mayıs 1927, FO371, 12293, E4735 Clive, Tahran, 21 Ekim 1927. Schulenburg ayrıca Daver'in yaptığı yasal değişikliklerin değeri ve amacı konusunda da şüpheciydi: AA, Abt. III, R78145 Schulenburg, Tahran, 18 Haziran 1927: "Justizminister Dawar, der aus Anlass seiner Justiz - 'Reform' die biserigen Richter durch ebenso unfähige Leute aus seiner Verwvetschaft und Freundschaft ersetzt hat."

99 FO371, 12296, E870 Clive, Tahran, 26 Ocak 1927.

da hırstan Rus cihetini benimsemeleri her zaman mümkün. Bir bütün olarak Meclis, yasama ve yürütme arasında fark gözetmek gibi bir mefhuma sahip değil; her vekil, en sıradan yürütme meselelerine bile müdahale etme ve hükümetin ve bakanlıkların giriştiği her işi bozma hakkını kendinde görüyor. Bunun nedeni sadece hükümet ve bakanlıklarla ilgili olarak şüpheci ve kıskanç olmaları değil en az bir o kadar birbirleri hakkında da şüpheci ve kıskanç olmaları. Şantaj ve rüşvet her yerde ve vekiller, sadece sessiz kalmaları karşılığında rüşvet alabileceklerini umduklarından yabancı şirketlerin haklarına saldırmaya oldukça yatkınlar. Şah Meclis'e biraz olsun disiplin getirmezse yönetim mekanizmasının tamamen tıkanmasından korkuluyor.

Meclis üyeleri arasında sık yaşanan tatsız taşkınlıklar ve kişisel ihtilaflar politik bir olgunluğun mevcut olmadığına da işaret etmektedir.[100] Gerçekten de Tedeyyun ve polis şefinin Yeni İran'a saldırarak başardıkları olağanüstü iş, disiplinin ve Şah'a karşı itaat vazifesinin, kişisel rekabet ve kıskançlık yüzünden ne ölçüde es geçilebileceğinin göstergesidir. Bu parlamenter ve politik kargaşanın mantıklı çözümü ise hileli seçimler ve ağzına kadar dolu bir meclisti. Bunlar ayrıca ülkeyi kurtarmak için Rıza gibi güçlü bir adamın seçilmesinin de doğal sonuçlarıydı.

Bu bölümde parlamenter bir sistem yürütmeye girişildiğinde diğer birçok ülke gibi İran'ın da karşılaştığı sahici zorluklar gösterilmeye ve dolayısıyla modern otoriter çözümlerde ne bulduklarının açıklanmasına yardımcı olunmaya çalışıldı. Bu noktada Teymurtaş, hem Meclis'in hem de İran halkının önemli kesimlerinin düzene sokulması için kurulan Yeni İran gibi bir çözüm sunmuştu. Uygulamada Meclis içerisinde bir tahakküm kurulması sadece Terakki vasıtasıyla başarılmış ama Şah 1932 yılından sonra Terakki'siz de Meclis'i yönetmeye muvaffak olmuştu. Eski mutlakî yönetim geleneğinin Rıza Şah'ın şahsı nezdinde canlandırılmasını kolaylaştırmış olsun ya da olmasın, hâkim bir ulusal parti yaratmaktaki başarısızlık, iki savaş arası dönem İran ve Türkiyesi arasındaki önemli bir farktı. Öte yandan Rıza'nın eğilimleri despotik iken Mustafa Kemal'in bir diktatör olarak tanımlanması daha doğru olacaktır. Otoriter Türk Cumhuriyeti İran karşısında başka avantajlara da sahipti: arkasında etkili bir reform ve ilerleme yüzyılı bırakmış olan Osmanlı İmparatorluğu'ndan tevarüs edilen beceri ve gurur ve rejim ile başarılı bir Kurtuluş Savaşı'ndan doğan halk arasındaki uyum.

---

100 FO416, 79 No. 127 (E5746) Nicolson, Gulhek, 25 Eylül 1926.

4

Kemalist Cumhuriyet'te Kurumların İnşası: Halk Fırkası'nın Rolü

ERIK JAN ZÜRCHER

1920'li ve 30'lu yıllarda Atatürk ve Şah Rıza'nın rejimleri arasındaki çarpıcı ideolojik ve programatik benzerliklere karşın bu iki liderin kısa dönemdeki başarıları ve uzun vadedeki mirasları çok farklı oldu. Bunun sebebi kısmen, iki liderin kendi otoriter yönetimlerini kurumsallaştırabilme ve bu otoriteyi, kurucunun ölümü ya da İran örneğinde olduğu gibi tahttan indirilmesinin ardından varlığını sürdürecek örgütlere aktarabilmelerinin farklı derecelerde olmasıdır. İran ve Türkiye'de bu kurumsallaşma meselesi tartışılırken, bir tarafta *devlet* inşası ile öte yanda belirli bir tür *rejim* ve politikaların temellendirilmesi arasında dikkatli bir ayrım yapılmalıdır.

Devlet inşası bakımından, yani modern merkezî bir devletin niteliklerinin ne ölçüde tesis edildiği hususunda geç dönem Osmanlı İmparatorluğu ile Kaçar İranı arasında dünya kadar fark vardı. İran'da kadim bir devlet geleneği bulunduğu ve Şah'ın ülkesine aidiyet hususunda geniş çapta paylaşılan bir bilinç olduğu şüphesiz doğru olsa da, etkin bir vergi sistemi, açık bir işbölümü ve bariz bir hiyerarşi içerisinde örgütlenmiş maaşlı memurlardan müteşekkil bürokratik bir yönetim, zorunlu askerlik ve hem askere almayı hem de vergilendirmeyi mümkün kılacak bir nüfus sayımı gibi modern devletin zaruri niteliklerinin hiçbiri gerçekte mevcut değildi. Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nda bunların tümü, Mustafa Kemal Paşa'nın iktidara gelişinden yüzyıl önce başlayan reformlarla tedrici olarak geliştirilmişti.

Bu nedenle Osmanlı perspektifinden bakıldığında Rıza Han'ı bekleyen görev ve elde ettiği başarılar Atatürk'ün olduğu kadar Sultan II. Mahmud'un

(1808-39) reformlarını da andırmaktaydı. Gerçekten de Sultan Mahmud'un hükümdarlığının ilk yıllarında oluşturduğu birleşik bir ordu ve merkezî denetimin belirli bir ölçüde kurulması gibi temel başarıları, hükümdarın kendi başkenti dışında pek az etkin güce sahip olduğu geç dönem Kaçar İmparatorluğu ile keskin bir tezat içerisindeydi. Öte yandan Mustafa Kemal Paşa bu alanda yüzyıllık bir başarıya yaslanabilirdi. Sadece bir örnek verelim: Rıza Han'ın 1920'li yıllardaki temel çabası Kazak birlikleri, aşiret güçleri ve jandarma gibi birbirinden ayrı unsurların ötesinde milli bir ordu inşa etmek ve akabinde modern bir askere alma (geleneksel *bunichah** sisteminin aksine)[1] sistemi başlatmaktı. Osmanlı İmparatorluğu'nda zorunlu askerlik ve birleşik bir ordu 1844 yılından beri mevcuttu.

Osmanlı imparatorluk mirası Mustafa Kemal'in daha başarılı olmasıyla ilişkiliyse doğal olarak geç dönem Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Cumhuriyet arasında daha ileri ölçüde bir süreklilik olduğunu kabul etmek gerekir. Bu sürekliliğin ne derecede olduğu gerçekten de cumhuriyet dönemi tarih yazımında bir tartışma konusu olagelmiştir, Kemalist Cumhuriyet, kendisi ile imparatorluk arasındaki farklılıkları vurgulamak için güçlü saiklere sahiptir. Öncelikle Mustafa Kemal 1919 ile 1922 yılları arasında tedrici olarak ulusal direniş hareketinin (ki sonradan cumhuriyeti vücuda getirmiştir) tartışmasız lideri olarak yükseldi ve bunu yaparken kendisinin de mensup olduğu ama önemli bir rol oynamadığı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin lider kadrosunun başlattığı bir hareketi devraldı. Jön Türk mirasını göz ardı ederek kendisini, yeni Türkiye'yi bir hiçten yaratan *deus ex machina*** olarak resmetmek, siyasi rakiplerini bertaraf etmek için kullandığı önemli bir silahtı.[2] İkinci olarak Mustafa Kemal'in kendisinin de o dönemde belirttiği gibi Kemalist Türkiye'nin özce yeni olması ve Osmanlı geçmişini inkâr etmesi Türkiye'nin Avrupa nezdindeki itibarı için çok önemliydi. Avrupa kamuoyunun Osmanlı'nın reformlara gönüllü olduğuna dair hiç güveni yoktu, Mustafa Kemal'in radikal çıkışı ise çok fazla güven temin ediyordu.

Kemalist Cumhuriyetin özünde yeni olduğu ve Osmanlı geçmişinden

---

(*) Kaçar İranı'nda kırsal bölgelerde askerlik hizmetinin gelir düzeyine göre belirlendiği bir tür askere alma sistemi – ç.n.

1 Stephanie Cronin, "Conscription and Popular Resistance in Iran (1925-1941)", Erik Jan Zürcher, *Arming the State. Military Conscription in the Middle East and Asia 1775-1925*, I. B. Tauris, Londra, 1999, s. 145-68.

(**) Eski Yunanca herşeyin sarpa sardığı bir zamanda ortaya çıkarak bütün sorunları çözen ulvi kişi – ç.n.

2 Bu konu için bkz. Erik Jan Zürcher, *The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926*, E. J. Brill, Leiden, 1984.

bariz bir kopuş sergilediği sadece Kemalist tarih yazımının değil 1920'li yıllardan itibaren Batı'da yayınlanan düzinelerce kitabın da konusuydu. Bu konu sık sık (ve yakınlarda Feroz Ahmad'in *Modern Türkiye'nin Oluşumu*'nda) "eski Türkiye'nin" çürümesi ile "yeni Türkiye'nin" gençlik dolu coşkusu ve dinamizmi arasındaki zıtlık olarak ifade ediliyordu.[3] 1950'li yıllardan itibaren (ki bu dönem Türkiye'de çok partili sistemin tesisi ve Kemalist devletin kısmen çözülmesine tekabül eder) Türkiye'de siyaset bilimci Tarık Zafer Tunaya ve sosyologlar Niyazi Berkes ve Şerif Mardin, Batı'da ise Bernard Lewis ve Stanford Shaw gibi isimlerin katılımıyla farklı bir yaklaşım etkili olmaya başladı. Bu ekol, eğer böyle denilebilirse, cumhuriyetin doğrudan seleflerine yani 19. yüzyılın Tanzimat reformcularına ve özellikle de Tunaya'nın "cumhuriyetin laboratuvarı" olarak nitelendirdiği İkinci Meşrutiyet dönemine (1908-18) olan borcunu kabul ediyorlardı.

Hem geleneksel Kemalist hem de 'revizyonist' ekol, siyaset ve ideoloji sorunlarına –öncelikle de modernizasyon ve milli kimlik meselelerine– yoğunlaşma eğilimindeydi. Her ne kadar bu konular da ilginç ve karmaşık olsalar da ben bunların yerine cumhuriyet ve imparatorluk arasındaki kurumsal bağlantılara yoğunlaşmayı tercih ederim. Bu konuda neredeyse tam bir devamlılık resmi ortaya çıkıyor. Bu her şeyden önce ordu için geçerli. Milliyetçi hareketin Anadolu'daki başarısı nihayetinde Osmanlı ordusunun kalıntılarının gücüne dayanıyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın Ekim 1918'deki sonu itibariyle ordunun mevcudu 100.000 civarında etkin bir güce sahipti[4] (ordunun gücü 1916 yılında en yüksek seviyesine çıkmış ve 800.000'e ulaşmıştı) ve her ne kadar bıkkınlık ve devasa boyuttaki asker kaçakları gibi sorunlar mevcutsa da düzenli ve gerçek anlamda disiplinli bir yapı olarak kaldığı da bir gerçekti. Ordu ne dağılmış ne de önde gelen subayları arasında kendilerini mütegallibe ilan etme eğilimi ortaya çıkmıştı. Rustow'un gösterdiği üzere artık otuz ila kırklı yaşlarında olan, Batı tarzı askerî okullarda eğitilmiş, Balkan Savaşları (1912-13) ve Birinci Dünya Savaşı (1914-18) sırasında tecrübe kazanmış ve hızla terfi etmiş ana subay kitlesi Milli Mücadele'yi destekliyordu.[5] Kâzım Karabekir ve

---

3 *The Making of Modern Turkey* (Routhledge, Londra: 1993) kitabının 77. sayfasında Feroz Ahmad şöyle söylüyor: "Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasının bir lütuf olduğu belli oldu zira Türkler artık kendilerini tekrar keşfetmek ve *çürümüş* bir geçmişi arkalarında bırakarak *yeni* bir başlangıç yapmak konusunda özgürdüler." (vurgu sonradan eklenmiştir) [*Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007].

4 Maurice Iarcher, *La guerre turque dans la guerre mondiale*, Chiron, Paris, 1926, ekler 44 ve 50.

5 Dankwart A. Rustow, "The Army and the Founding of the Turkish republic", *World Politics*, 11 (1959), s. 513-52.

Ali Fuat gibi üst düzey subaylar Mustafa Kemal'in liderliğini (ordudan kovulduktan sonra bile) bir kez kabul ettiklerinde emir komuta zinciri korunmuş olduğundan onun siyasetini uygulayabilecek konumdaydılar. Sultanın İstanbul'daki hükümeti tarafından Kuva-yı İnzibatiye adı altında toplanan ve İngilizlerin (gönülsüzce de olsa) desteklediği kuvvetler milliyetçi güçlere hiçbir zaman ciddi bir tehlike teşkil etmediler. Ulusal harekete ait ordu, uygulamada bir değişim geçirmeksizin cumhuriyet döneminde de devam etti. Türkiye'nin 1952 yılında NATO'ya katılımına kadar ordunun ilkeleri ve örgütlenmesi pek az değişti ve 1960'lar gibi geç bir döneme değin Osmanlı askerî akademisinin mahsulü ve ilk savaş deneyimlerini Birinci Dünya Savaşı'nda edinmiş (Cumhurbaşkanları Cemal Gürsel ve Cevdet Sunay ile Adalet Partisi'nin kurucusu Ragıp Gümüşpala gibi) subaylar tarafından yönetildi.

Sivil bürokrasiye döndüğümüzde neredeyse aynı resmi görürüz. Milli Mücadele'nin ilk yıllarında milliyetçiler, taşra bürokrasisinin İstanbul hükümetiyle bağları yüzünden güvenilmez olarak gördükleri mensuplarını ayıkladılar. Bu insanlar büyük oranda atamayla gelmiş vali ve kaymakamlardı. Taşra yönetiminin daha alt kademeleri olduğu gibi devam etti ve bu durum milliyetçilerin kendi denetimleri altındaki bölgelerde asker alabilmeleri ve vergi toplayabilmelerine imkân verdi. Bilindiği üzere ana iletişim ağı yani Osmanlı telgraf sistemi güvenilirliğini ispatladı ve milliyetçilere çok önemli faydalar sağladı.

Maliye alanında cumhuriyet, imparatorluktan iki ayrı bürokratik yapı tevarüs etmişti. Bunların ilki Jön Türklerin Maliye Nazırı Cavid Bey'in yönetimi altında modernleştirilen bildiğimiz Maliye Nezareti diğeri ise 1881 yılından itibaren tütün ve tütün mamulleri, tuz ve balık ürünlerinin satışı gibi alanlarda imparatorluğun Avrupalı kreditörleri adına vergilerin ve gümrük gelirlerinin toplanması işlevini denetiminde tutan Düyun-ı Umumiye'ydi. Her ne kadar yeni Türkiye 1923 yılındaki Lozan Antlaşması'yla Osmanlı borçlarının bir kısmını üstlendiyse de Düyun-ı Umumiye'nin özerk işleyişine son verildi ve tütün tekeli 1925 yılında Türk devleti tarafından devralındı. Böylece 1920'li ve 30'lu yıllarda yeni devlet için hayati bir gelir kaynağı sağlanmış oldu.

Milliyetçilerin zaferinin ardından bürokraside toplu tasfiyeler yaşanmadı. 1923 yılında Lozan'daki barış konferansında Türkler, Müttefiklerin barış antlaşmasını müteakip genel af ilan edilmesi taleplerine önce direndiler. Daha sonra sakıncalı buldukları ve sonra 150'likler diye adlandırılan yüz elli kişiyi ülkeden gönderme hakları saklı olmak üzere kabul ettiler. 150 rakamı tamamen keyfiydi ve isimler barışın sağlanmasından ancak bir yıldan fazla

süre geçmesinin ardından (ve zorlukla) doldurulabildi. Gönderilenler arasında bazı subaylar ve bürokratlar vardı ancak bunların sayısı oldukça azdı. Cumhuriyetin ilk yılları siyasi liderlik içerisinde politik tasfiyelere sahne oldu (özellikle 1926 yılındaki göstermelik mahkemelerde) fakat devlet aygıtını tasfiye etme girişimleri oldukça sınırlıydı: 25 Eylül 1923 tarihli 347 sayılı kanun Kuvay-ı Milliye'de hizmet etmeyi reddeden veya yurtdışında ikamet eden subayların ordudan ihraç edilmesini şart koşuyordu, 26 Mayıs 1926 tarihli ve 854 sayılı kanun aynı şeyi sivil çalışanlar için yaptı. Bu kanunlardan etkilenen insanların sayısı sınırlı görünüyordu üstelik iki yıl sonra, 24 Mayıs 1928'de 1289 sayılı kanunun yürürlüğe girmesiyle hatalı bir şekilde ihraç edildiklerini düşünen subay ve bürokratlara yeniden başvuru şansı tanındı.[6] Çok sayıda sivil bürokratın devlet hizmetinden ayrıldığı tek büyük olayın ise siyasi tasfiyelerle ilgisi yoktu: o dönemde henüz çok küçük ve son derece rahatsız bir yer olan Ankara kasabası 1923 yılı Ekiminde kalıcı olarak başkent ilan edildiğinde İstanbul'daki nezaretlerin personellerinin önemli bir kısmı çalıştıkları departmanlarla birlikte Ankara'ya taşınmayı reddetmişlerdi.

Devlet bürokrasisinin bütün kolları arasında en büyük değişime maruz kalan şüphesiz dinî kurumlardı. 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun çıkarılması ve 1926 yılında Avrupa tarzı bir medeni kanunun benimsenmesi, laik devletin bu önemli alanları artık doğrudan denetimi altına aldığı ve dolayısıyla dinî yapılanmanın rolünün aynı oranda azaldığı anlamına geliyordu. Hilafetin kaldırılması ve eşzamanlı olarak en yüksek dinî otorite olan Şeyhülislâmlığın yerini başvekilliğe bağlı bir müdüriyetin alması dinî yapılanmanın tepesinin hareket kabiliyetinin büyük kısmını kaybetmesi demekti. Öte yandan Mustafa Kemal Paşa'nın bu reformları din adamları arasında neredeyse hiçbir muhalefet olmadan gerçekleştirmiş olması, Osmanlı İmparatorluğu'nda dinî yapılanmanın hâlihazırda bürokratikleştirilmiş ve devlet denetimi altına alınmış olmasından kaynaklanmaktaydı. Bu yüzden Pehlevi İranı'nın aksine Türkiye örneğinde yeni laik rejime muhalefet ulemanın değil tarikatların öncülüğünde gerçekleşmişti.

Cumhuriyet sadece devletin önemli kollarını tevarüs etmemiş, bu kolların yeniden üretilmesinin araçları da neredeyse değişmeden kalmıştı. Fransız *grande écoles*'u* model alan ve Tanzimat, II. Abdülhamid ve Jön Türk dönemlerinin subay ve bürokratlarını yetiştirmiş olan imparatorluğun bü-

---

6 Gotthard Jaeschke, "Türk İnkılâbı Tarihi Kronolojisi", *Milli Mecmua*, İstanbul, 1939, cilt 1, s. 156; cilt 2, s. 50, 73.

(*) Temel üniversite sisteminin çatısı dışında kalan Fransız yüksek eğitim kurumları – ç.n.

yük okulları aynı şeyi Cumhuriyet döneminde de yapmaya devam etti. Mekteb-i Harbiye 1937 yılında Ankara'ya taşındı fakat özünde değişmeden kaldı. Aynı durum 1935 yılında Siyasal Bilgiler Okulu olarak yeniden yapılandırılan ve hemen sonra yeni başkente taşınan Mekteb-i Mülkiye için de geçerliydi. Bu okul hükümete vali, diplomat ve idareci yetiştirmeye devam etmişti. Zamanla her iki kurum da çalışanları ve öğrencilerinin milliyetçilik, cumhuriyetçilik ve laikliğe iman ettiği Kemalist endoktrinasyon merkezleri haline geldi ve bu durum günümüzde de sürmektedir. Dinî öğrenimin sürdürülürlüğü 1924 yılında medreselerin kapatılmasından ciddi bir şekilde etkilendi. Dinî öğrenim seviyesindeki düşüş Osmanlı eğitimi almış kuşağın kaybolmaya başlamasıyla gözle görülür hale geldi ki bu kabaca 1940'lı yılların ortalarına rastlamaktadır.

Pekâlâ, Kemalist Cumhuriyet imparatorluktan böylesi zengin bir kurumsal miras devraldıysa Kemalistlerin cumhuriyet kurumlarına kendi muayyen katkıları nelerdi? Bir başka deyişle Kemalist bir *devlet* inşa etmek bir öncelik değildiyse Kemalistler *rejimlerinin* kurumsallaşması için ne gibi araçlar yaratmışlardı? Bunun cevabının oldukça kesin olabileceği kanaatindeyim: bu araç Mustafa Kemal tarafından 1923 yılında kurulan Halk Fırkası idi.

Mustafa Kemal Birinci Meclis'teki (1920-23) çoğunluk grubu olan Müdafaa-i Hukuk grubunu siyasi bir partiye dönüştürme niyetini 6 Aralık 1922'de açıkladı. Aynı dönemde yeni partinin ismini de açıkladı ki bu isim iki açıdan dikkat çekiciydi. *Fırka* o dönemde siyasi partiler için kullanılan en yaygın tabirdi ancak bu terimin bariz olumsuz çağrışımları vardı. İkinci Meşrutiyet dönemi meclislerindeki hizip çekişmelerini anımsatıyordu ve kulağa, ismi altında bağımsızlık savaşının yapıldığı ve Mustafa Kemal'in halen başkanlığını yürüttüğü Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ismindeki *cemiyet* kelimesinden oldukça farklı geliyordu. Hem bu bağlamda hem de daha önceki İttihad ve Terakki Cemiyeti (ki üyelerince sıklıkla *cemiyet-i mukaddes* olarak anılırdı ve bu deyimi Mustafa Kemal 16 Eylül 1924 tarihli Trabzon konuşmasında Halk Fırkası için kullanmıştı)[7] bağlamında 'cemiyet' hem daha prestijli hem de 'fırka'ya göre daha kapsayıcı bir tabirdi. Dahası Sivas Kongresi'nin (Eylül 1919) üyelerinin her biri *'fırkacılık amâlinden münezzeh'* çalışmaya yemin etmemişler miydi?[8]

'Fırka'nın parti çatışmaları ve grup çıkarlarının savunulmasıyla ilişkilendirilmesi, isimdeki diğer kelimenin seçimini –halk– daha da dikkat çekici

7 *Hâkimiyet-i Milliye*, 18 Eylül 1924.

8 Uluğ İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları*, TTK, Ankara, 1969, s. 3.

kılmaktadır. Tunçay'ın işaret ettiği üzere[9] bu terim işçi ve köylülerin oluşturduğu nüfus kitlesi anlamıyla solcu çevrelerde yaygınlaşmıştı. Milliyetçi çevrelerde o dönemde *millet* terimi Müslüman nüfusu bir bütün olarak ifade etmesi itibariyle daha yaygındı. Bu sebeple yeni partinin ismi sol eğilimlere sahip olduğu ve sınıf mücadelesi fikrini benimseyebileceği şüphelerini doğurmuştu. Fakat Mustafa Kemal 1923'ün ilk günlerinde yaptığı yurt gezisi ve özellikle Eskişehir ve İzmit'te 15-17 Ocak 1923'de verdiği mülâkat ve yaptığı konuşmalarda bu nevi kaygıları gidermekte çabuk davrandı. Bu konuşmalarında büyük toprak sahipleri ve sermayedarların Türkiye'de çok az olduklarını ve köylülerin yaşam standartlarını yükseltmenin onların aleyhine olması için bir neden olmadığını belirtmişti. Sanayide çalışanların tüm ülkede yirmi binden fazla olmadığını dolayısıyla siyasi bir partinin tabanı olamayacaklarını da eklemişti. Yeni parti toplumun bütün kesimlerini kapsayacak, sınıf mücadelesi değil toplum içerisinde bir uyum olması için çalışacaktı.[10]

Partiyi kurarken Mustafa Kemal'in aklında bir yanda 1923 seçimleri sonrası İkinci Meclis içerisinde disiplinli ve güvenilir bir çoğunluk oluşturmak (Birinci Meclis içerisinde disiplinin eksikliği oldukça barizdi) ve öte yandan ülke içerisindeki tüm 'münevver' unsurları başarmaya çalıştığı toplumsal ve kültürel devrimin öncüleri olarak birleştirmek vardı. Her ne kadar Mustafa Kemal'in kendisi ve parti, daima milli iradeyi temsil ettiklerini ve nüfusun büyük kısmının arzularıyla uyum içerisinde hareket ettiklerini iddia etseler de 1923 baharındaki bu kampanya daha çok aydınlanmış bir elit kitleyi kendi arkalarında birleştirmeyi amaçlamış görünmektedir.

1923 yılının yaz aylarındaki seçimler partinin resmi kuruluşundan önce gerçekleşti fakat bir tür taslak parti programı, Mustafa Kemal tarafından *Dokuz Umde* başlığı altında yayınlanmış ve sadece bunu imzalayanlar Müdafaa-i Hukuk grubunun desteğini alabilmişti. *Dokuz Umde*, milli egemenlik gibi meselelerde çok geniş ifadelerle farklı toplumsal grupların desteğini kazanmayı hedefleyen oldukça ayrıntılı önerilerin bir karışımıydı.

Seçimlerden sonra Müdafaa-i Hukuk grubunun Meclis'e seçilen yeni üyeleri (biri hariç tüm vekiller) 9 Ağustos 1923 tarihinde Halk Fırkası'nı (HF ve daha sonra HP) kurdular. Kısa bir süre sonra Halk Fırkası'nın Anadolu ve

9 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Cem, İstanbul, 1989 (1981), s. 48.

10 Arı İnan, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, TTK, Ankara, 1982, s. 118 ve sonrası.

Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin tek varisi olduğu ve tüm mal varlığının devralındığı açıklandı. Bu hamle yapılırken Müdafaa-i Hukuk'un yerel kollarına danışılmamıştı fakat ne onlar ne de Milli Mücadele'de en az diğerleri kadar etkin olduğu halde Mustafa Kemal'in aday listesine giremeyen diğer siyasetçiler muhalif bir pozisyon alabilecek durumdaydı. 1927'de düzenlenen parti kongresinin HF'nin ikinci kongresi olduğu özellikle vurgulandı. 1919 Eylül'ünde gerçekleştirilmiş olan Milli Mücadele'nin ilk kongresi olan Sivas Kongresi partinin de ilk kongresi olarak lanse edilmiş ve bu surette yeni parti için suni bir şecere yaratılmıştı.

HF'nin ortaya çıkışının, Mustafa Kemal'in 1923 ile 1925 yılları arasında tedrici olarak bir güç tekeli oluşturmasını sağlayan olaylar zincirinin bir halkası olduğunu söylemek abartı olmayacaktır. Bu zincirin diğer halkaları Nisan 1923'teki Hıyanet-i Vataniye Kanunu'ndaki değişiklik,[11] Ekim ayında Mustafa Kemal'in ilk reisicumhur olarak ilan edilmesi, 1924 yılının Mart ayında hilafetin kaldırılması ve 1925 Mart'ından itibaren liberal ve sosyalist muhalefetin bastırılmasıydı. 1925 yılının Haziran ayından sonra Halk Fırkası ülkedeki tek yasal parti oldu. Bu parti içerisinde Mustafa Kemal Paşa'nın konumu mutlaktı. 1927 tüzüğünde tanımlandığı üzere partinin içyapısı kendisine neredeyse sınırsız bir iktidar bahşediyordu: partinin daimî başkanıydı ve kendisiyle birlikte parti önderliğini oluşturan diğer iki üst düzey görevliyi, başkan yardımcısı ve genel sekreteri de o atıyordu. Parti lideri Meclis'e aday olacakları tek başına belirleme yetkisine sahipti.[12] Kasım 1924'te partide yaşanan bölünmeden dolayı vekillerin Meclis'te bireysel olarak muhalif görüş bildirmelerinin önüne geçen yeni disiplin önlemleri getirilmişti. Artık tüm tartışmalar parti grubunun kapalı oturumlarıyla sınırlandırılmıştı. Tek yasal siyasi partinin mutlak kontrolüne sahip Mustafa Kemal'in bu gücü Kemalist politikaların uygulanmasının asli aracı haline getireceği düşünülebilir. Fakat Mart 1925'te parti grubu hükümete (ki başvekil İsmet İnönü devlet başkanı olarak Mustafa Kemal tarafından görevinin bir parçası olarak atanmıştı) Takrir-i Sükûn Kanunu çerçevesinde dört yıl boyunca geçerli olacak diktatörlük yetkilerinin verilmesini onayladı. Hepsi birlikte Kemalist 'devrim'i oluşturan, bütün o ünlü Batılılaşma ve laikleştirme mevzuatına tanıklık eden bu yıllar boyunca parti, pek az siyasi rol oynadı. Yine de devlet başkanının politikalarını icra edebilmesi için gerekli güvenli orta-

11 Michael M. Finefrock, "From Sultanate to Republic: Mustafa Kemal and the Structure of Turkish Politics 1922-24", yayımlanmamış doktora tezi, Princeton Üniversitesi, 1976.

12 Tunçay, *T.C.'nde Tek Parti*, s. 384.

mın yaratılmasına yardım ettiği dolayısıyla az çok amacına hizmet ettiği söylenebilir.

Partinin o dönemde Avrupa'daki sosyalist ve faşist partiler gibi kitlelerin mobilizasyonunun bir aracı olarak işlev görmediğine şüphe yok. Parti, kuruluşunun ilk altı yılında (1923-29) hükümetin politikalarını alenen savundu fakat Kemalist politikaların desteklenmesi için halkı teşvik etmek ya da halk içerisinde aktivizmi körüklemek için pek az çaba sarf etti. Bu durum 1930'lu yıllardan itibaren değişmeye başladı. Artık Halk Partisi bu alanlarda daha fazla etkin rol alıyordu; eğitim ve propagandada daha etkindi. 1931 yılında hatipler için bir parti okulunun açılması kesinlikle tesadüf değildi.

Halk Partisi'nin 1930'lu yıllarda değişen rolü, otoriterden totaliter bir yönetime geçişe uğrayan ya da en azından bu nevi bir çabaya maruz kalan Kemalist rejimin doğasındaki değişime doğrudan bağlanabilir iddiasındayım. 1930'lu yılların başlarından itibaren Halk Partisi hükümeti partiyle bağı olmayan bütün sivil toplum örgütlenmelerini bertaraf etmeye yönelik bir çalışma başlattı. Kapatılan bu örgütlerin en bilinen örnekleri Türk Kadınlar Birliği, Hür Mason Locaları, Muallim Birlikleri, İhtiyat-Zabıta Cemiyeti ve Gazeteciler Cemiyeti gibi meslek örgütleri ve Türk Ocakları gibi kültürel ve eğitimle ilgili derneklerdi (Türk Ocakları tüm Jön Türk dönemi boyunca varlığını sürdürmüş ve 1912 yılından itibaren kültürel Türklüğü ve Türkîliği benimseyen milliyetçilerin ana buluşma yeri olmuştu). İstanbul Üniversitesi reforma uğradı ve uygun görülmeyen unsurlar tasfiye edildi.

Bu bağımsız örgütler tamamen partinin denetimi altında olacak yenileriyle değiştirilmişti: CHF'nın kadın kolları Kadınlar Birliği'nin yerini almış ve Türk Ocakları'nın yerine Şubat 1932'de başta binaları olmak üzere malvarlığını devralacak Halkevleri kurulmuştu. Halkevleri kısa süre içerisinde partinin mobilizasyonunun açık ara en önemli aracı haline geldi.

Halkevlerinin amaçları parti önderliğince şu şekilde özetleniyordu: kültür ve ülkülerin yayılması yoluyla milli birlik inşa etmek; köylüleri ve şehir sakinlerini birbirine yakınlaştırmak ve son olarak Halk Fırkası'nın ilkelerini kitlelere açıklamak. Örgüt bu amaçları dokuz farklı sahadaki etkinliklerle gerçekleştirecekti: dil ve edebiyat; güzel sanatlar, tiyatro, spor, sosyal yardımlaşma, eğitim kursları, kütüphaneler ve yayınlar, köy kalkınması ve tarih. Üyelik herkese açıktı. Çalışmaların tamamı Halk Fırkası tarafından finanse ediliyordu ve milli önderliğin atadığı Ankara'daki hariç olmak üzere her Halkevinin yönetim kurulu yerel parti yöneticileri tarafından atanıyordu. Halkevlerinin sayısı çok hızlı bir artış gösterdi. Toplamda 478 Halkevi ve 1940'lı

yıllardan itibaren 4.322 köyde, Halkevlerinin daha basit bir biçimi olan Halkodaları kuruldu. Halkevleri ve Halkodaları Kemalist modernizasyonun mesajını yaymak için çeşitli iletişim araçları kullandılar: filmler, tiyatro oyunları, kukla gösterileri, konserler, sergiler ve hepsinden önemlisi ders ve konuşmalar. Köylerde sözlü eğitim ve duvar afişleri kullanılmıştı. Bu araçların seçimi, partinin mesajını yüzde sekseni okuma yazma bilmeyen bir ülkede yaymaya çalıştığının oldukça farkında olduğunun göstergesidir. Okuma yazma bilenler için Halkevleri, en önemlisinin Ankara Halkevi'nin hazırladığı *Ülkü* olduğu birçok dergi de yayınlamıştı.[13]

Öte yandan Halkevlerinin Kemalist ülküleri ülke nüfusunun geniş kısmına yayma görevini başarıyla yerine getirip getirmediği hususu şüphelidir. Konuya dair yakın zamandaki çalışmalar tüm o yüce ideallerine rağmen Halkevlerinin büyük ölçüde aydınlar, öğretmenler, uzman ve bürokratların buluşma yeri olarak kaldığına, pek az işçi ve köylünün buralara ayak bastığına işaret etmektedir. Muhtemelen Halkevlerinin en büyük başarısı reformlar için kitlelerin desteğini kazanmaktan çok şehirlerde Kemalizme gönül vermiş bir orta sınıfın inşa edilmesine yardım etmiş olmalarıydı. Avrupa tarzı bir yaşam biçimi ve kültürünü teşvik etme çabaları ve geleneksel kültüre yönelik ilgi ve saygıdan yoksun olmalarının nüfusun çoğunluğunda bir kızgınlık yaratmış olması mümkündür.

Allah Dethroned: A Journey through Modern Turkey (*Tahtından Edilmiş Allah: Modern Türkiye'de Bir Gezi*) isimli kitabı 1937 yılında yayınlanmış olan Lilo Linke dönemin Halkevleri hakkında bir fikir verir. Linke özellikle Samsun Halkevi'nden ayrıntılı olarak bahsetmektedir. Kendisinin verdiği bilgilere göre her kırk Samsun sakininden biri Halkevi üyesidir. O dönemde bu rakam 800 gibi bir sayıya tekabül eder. "Toplumsal katmanda ne kadar yukarıdaysalar" üyeliğe girmek için "o kadar zorunluydular." Halkevinin yazarın bir nüshasını çıkardığı haftalık zaman çizelgesi şöyleydi:

Pazartesi	Kadınlar için oya dersi
	Futbol kulübü toplantısı
	Tiyatro grubu
	Yetişkinler için okuma ve yazma dersi
	Ücretsiz hukuki danışmanlık

13 Tevfik Çavdar, "Halkevleri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, der. Murat Belge, İletişim, İstanbul, 1984, cilt 4, s. 878. Bu makalede halkevlerinin amaç ve örgütlenmesi hakkında gerekli bütün bilgi verilmektedir.

Salı	Türk tarihi grubu
	Koro çalışması
	Parti toplantısı
	Kitap ciltleme ve elişi
Çarşamba	Komite toplantısı
	Kadınlar için dikiş dersi
	Oda müziği dersi
	Türk dili ve sanatı grubu
Perşembe	Askerî bando çalışması
	Okuma ve yazma dersi
	Kızlar jimnastik grubu
	Müze ve sergi komitesi
Cuma	Orkestra çalışması
	Ücretsiz sağlık danışmanlığı
	Köy grubu toplantısı
Cumartesi	Spor kulüpleri
	Yabancı dil dersi
Pazar	Dersler, konserler, konferanslar

Belli ki Samsun gibi bir taşra şehrinde bile zamanının önemli bir kısmını Kemalist değerlerin yaygınlaştırılmasına harcayan kayda değer bir aktivist grup mevcuttu. Linke'nin belirli sayıda köye rutin ziyarette bulunduklarını söylediği 'köy grubu'nun etkinliklerini tarifi, bu etkinliklerin kırsal kesimde niçin kızgınlık yarattığını da açıklamaktadır. Bir öğrenci, bir dişçi, bir öğretmen ve seyahat ettikleri arabanın sahibinden müteşekkil grup okuma yazma dersleri ve tıbbi bilgiler vermekte ama aynı zamanda köylülerin nüfus sayımı için kaydı ve yeni çıkan soyadı kanununun uygulanması işlerini de yürütmektedirler. Halkevi görevlileri köylülere anlaşılmaz taleplerde bulunan diğer devlet memurları gibi görünüyor olsa gerek.[14]

Halkevlerinin gelişimi her şeyden çok Halk Partisi'nin iyiden iyiye kapalı bir kadro partisinden, denetim ve mobilizasyonun bir aracı haline gelmesinin göstergesiydi. CHF'nın oynadığı rolün 1930'lu yıllarda değişmesine üç neden gösterilebilir. Öncelikle tarım ürünlerinin fiyatlarının çarpıcı bir biçimde düşmesine neden olan dünyadaki ekonomik kriz 1930'lu yıllardan itibaren ülkeyi ağır bir biçimde etkilemişti. Sadece bu bile daha etkin ve müdahaleci bir hükümet politikasına yönelik bir talep yaratmıştı.

İkinci olarak Mustafa Kemal'in 1930 yılındaki yasal (ve zararsız) kısa süreli siyasi muhalefet deneyimi (Serbest Cumhuriyet Fırkası) ülkedeki mem-

14 Lilo Linke, *Allah Dethroned: A Journey through Modern Turkey*, Constable, Londra, 1937, s. 169-75. [*Mustafa Kemal Türkiyesi - Modern Türkiye Seyahatnamesi*, İkarus Yayınları, İstanbul, 2008.]

nuniyetsizliği ve CHF'ye yönelik hoşnutsuzluğu göstermişti. Muhalefet partisinin inanılmaz bir destek almasıyla kontrolden çıkması tehdidi belirdiğinde parti çabucak kapatıldı fakat bu CHF içerisindeki birçok kişi için de sert bir uyarı oldu. 23 Aralık 1930'da genç bir subay olan Kubilay'ın Menemen'de korkunç bir şekilde öldürülmesi dinî tepki ya da başka bir deyişle irtica hayaleti hortladı. Bu ise partinin toplumsal ve kültürel modernizasyon mesajının nüfusun büyük kısmına henüz ulaşmadığının farkına varılmasını sağladı. Bu, eğitim ve propaganda için daha fazla çaba sarf edilmesi ve demokratikleşmenin belirsiz bir tarihe kadar ertelenmesi gerektiği anlamına geliyordu.

Üçüncü olarak Batı demokrasilerinin dünyadaki ekonomik krizle baş etmekte gösterdiği yetersizlik ülkenin önüne koyduğu örnekler olarak bu ülkelerin güvenilirliğini zayıflatmıştı. Sovyetler Birliği ve Faşist İtalya krizle çok daha başarılı bir şekilde mücadele ediyor görünüyorlardı. Sovyetler Birliği sanayinin yaygınlaştırılması programına devam etmekte, otarşi yani öz yeterlilik hedefleyen İtalyan ekonomik programı, Milletler Cemiyeti'nin 1935 yılında yüklediği yaptırımlarla daha da hız kazanmaktaydı.[15] İkincisinin ekonomik programının sonu felaket olduysa da bu durum o dönemde pek açık değildi ve Sovyetler Birliği, İtalya ve 1933 yılından sonra Hitler Almanyası Halk Partisi'nin önder kadroları içinden kendilerine çok sayıda hayran buldu. Daha 1932 yılında Halk Partisi'yle bağlantıları bulunan bir kısım ünlü aydın, partinin tüm toplumsal ve kültürel alanlarda çok daha etkin bir rol oynamasını savunan 'Kadro' grubunu kurdu. Kısa bir süre sonra, 1935 yılında partinin oldukça güçlü genel sekreteri Recep Peker partiyi ülke yönetimine getirmeyi teklif etti. Kadro hareketinde olduğu gibi Peker de Sovyetler Birliği'nden çok Nazi Almanyası'ndan ilham almıştı.[16] Atatürk ordu ve bürokrasinin teşkil ettiği devlet aygıtına güvenmeyi tercih ettiğinden önerileri reddedildiyse de Türkiye bir yıl sonra her kademede devlet ve parti işlevlerini birleştirdi ve resmen tek parti devleti haline geldi. Bunda Avrupa'daki otoriter rejim örneklerinin payı şüphesiz büyüktür.

1933 yılındaki cumhuriyetin onuncu yıl kutlamaları, Halk Partisi'nin oldukça kapalı, elitist, etkinliği neredeyse tamamen Millet Meclisi'yle sınırlı siyasi bir organizasyondan kitleleri Kemalist modernizasyon programından haberdar etmek için kültürel ve toplumsal yaşamı tekeline almaya çalışan bir örgüte dönüşmesini sembolize etmektedir. Bu tarihten önce Mustafa Kemal

15 Alan Cassels, *Fascist Italy*, 2. basım, Harlan Davidson, Arlington Heights, 1985, s. 60, 62.

16 Andrew Mango, *Atatürk*, John Murray, Londra, 1999, s. 501 [Andrew Mango, *Atatürk*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007].

Paşa 1927 yılında verdiği ve büyük önem arz eden altı günlük ünlü *Nutuk*'unda olduğu gibi parti toplantılarında yaptığı konuşmaları kapalı kapılar ardında gerçekleştirirken, 1933 yılında yaptığı konuşma Ankara'da bir açık hava stadyumunda ve büyük bir dinleyici kitlesi önünde yapılmıştı. Geçit törenleri ve toplu jimnastik gösterileriyle kutlama programı, tasvirler ve koreografileriyle açık bir şekilde Faşist İtalya'dakine benzemekteydi.

Bu gelişmeleri İran'dakilerle kıyasladığımızda Kemalist Türkiye ile Faşist İtalya ve Nazi Almanyası örneklerinin 1930'lu yıllarda gittikçe artan bir şekilde önemli hale geldiğini görürüz. Rıza Han'ın 'Vahdet-i Milli' kampanyası sırasında ulus inşası için tarihi ve dili kullanmasıyla, Kemalist rejimin Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu'nun çalışmaları arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır. İran'da Azeri Türklerinin baskı altına alınması ve Süryani ve Ermenilere uygulanan ayrımcılık, Mahmut Esat Bozkurt ve Recep Peker gibi ateşli CHP liderlerinin azınlık karşıtı polemiklerini hatırlatır. İran'da 1928 yılından sonra Kürt kimliğinin reddedilmesi, 1926 yılından sonra Türkiye'de gerçekleşen gelişmelerin bir yansımasıdır. Kemalist rejimin örneklerinin etkisi, Şah'ın 1934 yılında Türkiye'ye yaptığı resmî ziyaretten sonra daha da artmış görünmektedir. Yine de iki rejim arasında önemli farklılıklar da bulunmaktadır. CHP mobilizasyon ve denetimin bir aracı olarak 1930'lu yıllarda daha önemli bir hale gelirken Rıza Şah ve kraliyet bakanı Teymurtaş'ın 1927 yılında yasaklananların yerine kurdukları partiler, önce İran-ı Nov (Yeni İran) ve daha sonra Hizb-i Terakki (Terakki Partisi) Kemalist örneği model almış olmalarına rağmen hiçbir zaman kendilerine ait bir mevcudiyet gösteremediler.

Matthew Elliot'un bu kitapta yazmış olduğu bölümün de gösterdiği üzere Yeni İran Partisi'nin gerçek amacı Türkiye'deki Halk Partisi ile az çok aynıydı: "Meclis'te disiplinli bir çoğunluk oluşturmak ve radikal reform önerilerinin kanunlaşmasını sağlamak" (Elliot). Ne var ki bu partiler hiçbir zaman CHP'nin örgütsel gücüne, destek ve disiplinine benzer bir şeye ulaşamadılar. Şah Rıza Terakki Partisi'ni 1932 yılında feshetti. Tamamen kendi keyfine bağlı kişilere güvenmeyi tercih ediyor ve kendisi kurmuş olsa bile kurumlara ve kolektif yapılara karşı derin bir güvensizlik duyuyor görünüyordu. Öte yandan Mustafa Kemal, her ne kadar otoriter ve hatta daha sonraları totaliter politikaların aracı olduğu su götürmeyen bir parti kurmuş olsa da, hiç değilse savaş sonrası çok partili demokrasisinin politikacılarına işlerini öğrenebilecekleri bir zemin yaratmıştı. Parti, Millet Meclisi'ni denetim altına almanın bir aracı olarak ortaya çıkıp takriben 1930'lu yıllardan itibaren, ken-

disini toplumsal ve kültürel devrimin 'aydınlanmış' öncüleri olarak gören şehirli orta sınıfın önemli bir kısmına ortak bir kimlik sağlamaya başladı. Ervand Abrahamian şu sözleriyle bu durumu çok güzel özetler:

> Mustafa Kemal entelijansiyanın ateşli desteğini itinayla Cumhuriyetçi Parti'ye [belli ki (Cumhuriyet) Halk Partisi kastediliyor, E.J.Z.] yönlendirirken Şah Rıza başlangıçtaki sivil desteğini giderek kaybetti ve kurumları için toplumsal bir taban sağlamayı güvence altına almakta başarısız olunca organize bir siyasi partinin yardımı olmaksızın hüküm sürdü.[17]

17 Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1982, s. 149.

5

İnönü Döneminde Tek Parti Rejimi Üzerine Bazı Görüşler (1938-45)

CEMİL KOÇAK

Osmanlı Devleti'nin son yılları, bir başka deyişle Birinci Dünya Savaşı ile başlayıp Millî Mücadele olarak adlandırılan yılların sonuna kadar süren kısa dönem, farklı siyasi düşüncelerin ifade edilebilmesi açısından herhalde İkinci Meşrutiyet'in ilanını takip eden birkaç seneyle karşılaştırılabilir. Askerî yenilgiye rağmen 1918 ile 1925 arasındaki dönemde siyasi düşünceler özgürce ifade edilebilmiş ve farklı siyasi pozisyonların savunuculuğu yapılabilmişti. Öte yandan, İkinci Meşrutiyet döneminin kısa süreli siyasi özgürlük atmosferine nazaran (1908-12) bu dönem biraz daha uzun sürmüştü. Siyasi tartışmalar, hem Kurtuluş Savaşı sırasında İstanbul ve Ankara'da (burada Anadolu hareketindeki farklı siyasi pozisyonlardan bahsediyoruz), hem de cumhuriyetin ilanının öncesinde ve sonrasında 1925 yılına kadar devam edecektir. Birinci Meclis ve onu takip eden yıllardaki siyasi atmosfer dikkate alındığında, Türkiye'nin bir gün diktatoryal bir rejime evrileceğini öngörmek pek kolay olmazdı.[1]

1925 yılında başlayan tek-parti dönemi bazen genişleyerek, bazen daralarak Atatürk'ün 1938 yılındaki ölümüne kadar devam etti.[2] Bu dönemdeki

1 Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994; *Birinci Meclis*, (der. Cemil Koçak), Sabancı Üniversitesi Yayınları, Aralık 1998; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim, 2009; Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1987; Samet Ağaoğlu, *Kuvâyı Milliye Ruhu (Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi)*, İstanbul, 1973.

2 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kuruluşu (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999; Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Kitapları, İstanbul, 1998; Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Bağlam

en büyük değişim, âdetâ 'değişmez' başbakan addedilen İsmet İnönü'nün 1937 sonbaharında, bizzat Atatürk'ün isteğiyle makamından uzaklaştırılması oldu. Millî Mücadele'nin muzaffer komutanı, Lozan Antlaşması'nın kahramanı İnönü'nün elinde tuttuğu bütün önemli siyasi pozisyonlardan birdenbire uzaklaştırılması, bir bakıma bir yıl önce Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) genel sekreterliğini bırakmak zorunda bırakılan Recep Peker'in durumuna benzemekteydi. Fakat İnönü'nün görevinden uzaklaştırılması daha derin bir değişimi beraberinde getirmişti: o sadece başbakanlık görevinden uzaklaştırılmamış, fakat aynı zamanda CHP'nin, Değişmez Genel Başkan Vekilliği'ni de bırakmak zorunda kalmıştı ki, bu görev, parti içerisinde Atatürk'ü temsil etmek ve onun hemen ardından ikinci adam olmak anlamına geliyordu.[3]

Elbette kamuoyu ve siyasi yaşamın dışında olanlar için bu çarpıcı değişimin nedenlerini anlamanın herhangi bir yolu yoktu.[4] O yıllar için mümkün olmayan şey bugün için de hâlâ pek mümkün değildir. Yine de Atatürk ve İnönü'nün uzunca bir süre boyunca üç temel konuda çok farklı görüşlere sahip olduklarını söyleyebiliriz.

İlk çatışma nedeni, Atatürk'ün cumhurbaşkanı ve CHP'nin Değişmez Genel Başkanı sıfatlarıyla İnönü'nün başkanı olduğu hükümet üzerindeki müdahaleleriydi. Atatürk, anayasal sistemi ihlâl ederek, meclise karşı sorumlu olan ya da en azından olması gereken hükümet üzerinde denetim kurmaya meylediyor, eğer gerekli görürse hükümet mensuplarıyla birer birer görüşüyor ve yine gerekli görürse hükümet politikalarına müdahale ediyordu ve bu durum oldukça sık gerçekleşiyordu. İnönü, kendi payına, hükümetin başı olarak otoritesine ve inisiyatif kullanma hakkına doğrudan müdahale konusunda oldukça hassas olduğunu her fırsatta göstermekte tereddüt etmiyordu. Bu nevi çatışmalar 1930'lu yıllar boyunca sık sık yaşandı ve dahası her ne kadar genellikle bir çeşit uzlaşmayla sonuçlansalar da, genel eğilimde bir değişim olmadı.[5]

Yayınları, İstanhul, 1992; Cemil Koçak, *Siyasal Tarih (1923-1950), Çağdaş Türkiye (1908-80), Türkiye Tarihi*, (der. Sina Akşin), cilt IV, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989; Esat Öz, *Tek-Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1991.

3 Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-45)*, (iki cilt), İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

4 *Ulus*, *Cumhuriyet* ve *Tan* (Yaz-Sonbahar 1937).

5 MeteTunçay, "Hatay Sorunu ve TBMM", *Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüz Yılı (1876-1976) (Kanun-u Esasi'nin 100. Yılı Sempozyumu)*, Koçak, Ankara, 1. cilt, *a.g.e.*, s. 23-28; Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Bateş, İstanbul 1980; İsmet Bozdağ, *Bir Çağın Perde Arkası: Atatürk-İnönü, İnönü-Bayar Çekişmeleri*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1972; Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1968; Feridun Kandemir, *Siyasi Dargınlıklar (Atatürk-İnönü, İnönü-Mareşal Dargınlığı)*, Ekicigil Tarih Yayınları, İstanbul, 1955.

İkinci çatışma alanı, dış politikadaki anlaşmazlıklar olarak özetlenebilir. 1930'lu yılların ikinci yarısı boyunca Atatürk, İngiltere'ye yakın bir dış politika uygulamayı denemiş ve bunun doğrudan sonucu Sovyetler Birliği ile mesafenin açılması olmuştu. Zaman zaman bu eğilim, dış politika meselelerinde daima dikkatli olan İnönü'nün genel eğilimlerine ters düşüyordu. Hatay sorunu ve Nyon antlaşması, ikilinin ilişkilerinin sertleşmesinde rol oynayan iki önemli gelişmeydi.[6]

Aralarındaki çatışmada bardağı taşıran son damla, muhtemelen ekonomi politikasındaki uyuşmazlık ya da daha açık söylemek gerekirse, devletçilik politikası oldu. İnönü'nün yıllar sonra samimiyetle ifade edeceği üzere, daha başından itibaren Atatürk'ün devletçi politikalarının başarılı olup olamayacağı hususunda şüpheleri vardı ve bu politikaları hiçbir zaman hararetle desteklememişti. Atatürk'e göre ülkenin daha tatmin edici bir ekonomik düzeye ulaşmaya muvaffak olamamasının nedeni, bu politikalardı ve artık daha 'liberal' ekonomik politikalara yol açılmasının zamanıydı. İnönü'nün dar devletçilik anlayışının tersine, Atatürk, Celâl Bayar'ın simgelediği başka türlü bir ekonomi politikasından yanaydı.[7]

1937 yılına gelindiğinde bütün bu uyumsuzluklar, ciddi bir çatışma ve ayrılıkla sonuçlandı. Resmi açıklamalar ve basın tarafından yayınlanan resmi açıklamaların resmi yorumları Atatürk ve İnönü arasında herhangi bir anlaşmazlık olduğuna dair bütün iddiaları reddetmiş ve ikisi arasında değişen hiçbir şeyin olmadığını ileri sürmüştü. Bu beyanlara göre yakınlarda cereyan eden bütün gelişmeler 'ikinci adam'ın sağlık problemlerinden kaynaklanıyordu.[8]

Oysa, siyaset arenasında olanlar için bu gelişmeler ne kadar şaşırtıcı olursa olsun –kimse aradaki uyuşmazlığın bu noktaya ulaşabileceğini tasavvur edemiyor ya da etmek istemiyordu– durum onlar için bir muamma değildi. İnönü başvekillikten çekilmiş ve Atatürk ona alternatif olarak İktisat Vekili Celâl Bayar'ı tercih etmişti. Bunun nedeni, Bayar'ın Atatürk'ün tercihleriyle uyumlu bir iktisat politikası izlemeye eğilimli olması ve siyasi bir anlaşmazlık durumunda kendisinin Şef'in talimatlarıyla uyumlu bir tavır alacağı-

6 Koçak, *a.g.e.*, 1. cilt, s. 23-28, 53-56; Ludmilla Jivkova, *İngiliz-Türk İlişkileri (1933-39)*, Habora Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1978.

7 Koçak, *a.g.e.*, 1. cilt, s. 29-47; İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 144-48; Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1974, s. 181-201; Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.

8 *Ulus*, *Tan*, *Cumhuriyet* (günlük gazeteler), (21 Eylül 1937); *Tan* (26 Eylül 1937); Ahmet Emin Yalman, "Başvekâlette Değişiklik", *Tan*, (26 Eylül 1937) ve *Tan* (27-28 Eylül 1937), *Cumhuriyet* (28 Eylül 1937), *Ulus* (29 Eylül 1937) ve Falih Rıfkı Atay, "Başvekâlette", *Ulus* (29 Eylül 1937).

nın bilinmesiydi. Siyasi kariyerinin ulaştığı bu en yüksek noktada Bayar, artık sadece başbakan değil, ama aynı zamanda CHP'nin Değişmez Genel Başkan Vekili, bir başka deyişle Atatürk'ten sonraki ikinci kişisiydi. İnönü, siyaset sahnesinden neredeyse tamamen silinmişti. Artık sıradan bir milletvekilinden öte değildi.[9]

Bayar'ın yanı sıra siyasi kariyerlerinde kendisinden daha kıdemli başka kişiler de olmasına rağmen bunlardan hiçbirinin seçilmemesi, Bayar'ın yükselişinin temel sebebinin kendisinin ekonomi politikalarındaki tercihleri olduğunun göstergesiydi. Şu halde İnönü'nün geleneksel siyasi rakipleri önemli bir raundu kazanmıştı.[10]

1938 yılının Kasım ayında, Atatürk ölmek üzereyken, bir yıldan uzun bir süredir devam ettiği halde siyasi arenanın dışındakiler tarafından hiç bilinmeyen bir iktidar mücadelesi sona ermek üzereydi. Atatürk'ün ölümünün hemen ardından –ertesi gün– İnönü'nün karşısında hiçbir aday olmaksızın cumhurbaşkanı seçilmesi, Türk siyasi literatüründe bugün bile son derece doğal ve beklenen bir gelişme olarak görülür. Fakat sadece bir yıl önce iktidardan uzaklaştırılmış ve tamamen dışlanmış, hatta sadece siyasi yaşamın tamamen dışına itilmekle kalmayıp, fiilen yalnızlığa mahkûm edilmiş eski bir siyasetçi olarak İnönü'nün tekrar iktidara tırmanması, gerçekte beklenmedik ve sıra dışı bir gelişmeydi. Bu son yıla siyasi bir büyüteçle bakılmadıkça, bu gelişmenin gerçek anlamını ve arkasındaki nedenleri görmek imkânsız olacaktır.

Celâl Bayar hükümeti sırasında bazı siyasi gruplar, İnönü'yü siyasi arenanın tamamen dışına atmaya teşebbüs ettiyseler de, bu teşebbüslerin hiçbirisi başarılı olamadı. Başbakan Bayar'ın bu dönemdeki yaklaşımının altını çizmek gerekir. İnönü'nün karşısındaki grupların ve şahısların İnönü'ye alternatif bir aday bulamamaları; ordunun tavrı ve TBMM'de ve hükümette hiçbir önemli değişikliğin yapılmamış olması gibi etmenler, hep birlikte İnönü'nün cumhurbaşkanı seçilmesinde önemli rol oynadılar.[11] İnönü'yü siyasi yaşamdan tasfiye etmek için sadece siyasi taktikler değil, suikast girişimi bile denenmişti. İnönü'nün yerine Atatürk'ten sonra başa geçecek bir aday bulmak için kollar sıvanmıştı. Fakat bütün bu girişimler boşa çıktı. Bu süreçte muhalifleri İnönü'nün gerek parti içerisindeki, gerek meclis ve bürokrasi içerisindeki

9 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, 1. cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1968, s. 515-18; Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Bateş, İstanbul, 1980, s. 483; Sabahattin Selek, "Ölümünün Birinci Yılında İnönü: Demokrasiye Geçiş; Atatürk-İnönü Ayrılığı", *Milliyet* (8 Ocak 1975); Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ankara, 1959, s. 303; Asım Us, *Hatıra Notları (1930-50)*, İstanbul, 1966, s. 205-13.

10 Koçak, *a.g.e.*, 1. cilt, s. 66-76.

11 Koçak, *a.g.e.*, s. 97-137.

nüfuzunu azaltmakta başarılı olamadılar. Sonuç olarak İnönü, Bayar'ın da olumlu ve önemli katkıları, ama aslen ordunun desteğinin bir sonucu olarak iktidara dönme fırsatını buldu.[12]

İnönü'nün cumhurbaşkanı seçilmesinin hemen ardından Bayar'ın başında olduğu kısa süreli bir geçici hükümet kuruldu. Şurası belirtilmelidir ki, İnönü –özellikle iktidardan uzak kaldığı yaklaşık bir yıllık kısa süre içerisinde gerçekleştiği öne sürülen– bazı suiistimallere odaklanmış, ilgili kişi ve yöneticilerden hesap vermelerini istemiş ve muhaliflerini siyasi arenadan tamamen uzaklaştırmıştı. Atatürk'le ihtilâfa düştüğü dönemde siyasi arenadan uzak tutulan İnönü'nün bir zamanların muhalifleri sayılan önde gelen siyasi kişiliklerle uzlaşmaya gitmesi de dikkate değerdir ve bu iki karşıt siyaseti eşzamanlı olarak yürütmekte gerçekten de başarılı olmuştur. İnönü, yakın zamandaki suiistimaller ve ilgili davalarla yara almış olan ikinci Bayar Hükümeti'nin istifasını kabul ederken, aynı zamanda bir geçiş döneminin sonuna da işaret ediyordu.[13]

Bu dönem boyunca Atatürk'ün ölümünün neden olduğu siyasi boşluğu doldurmak için İnönü, zaman kaybetmeden ve bir krize de mahal vermeden ülkenin siyasi hayatı üzerinde –parti, hükümet ve TBMM– yavaş yavaş denetimini ve otoritesini tesis etti.[14] Tek-partili siyasi sistemin Atatürk'ün ölümünden sonra da herhangi bir sorunla karşılaşmadan devam ettiği de belirtilmelidir.

Celâl Bayar'ın Atatürk'ün ikinci ve son başbakanı olduğu bir yıldan uzun sürede, İnönü'nün görevde olduğu süre içerisinde Atatürk ile İnönü arasında yaşanan sorunların görülmediği söylenebilir. Bayar, Şef'in talimatları hususunda aşırı bir hassasiyet göstermişti. Devletçi bir bakış açısından vazgeçerek özel teşebbüse önem veren yöntemleri uygulamayı denemek bu hükümetin en önemli özelliklerinden biri olmuştu.

Bu noktada şöyle bir çelişki bulunmaktadır: Atatürk döneminde bütün siyasi sorumlulukları omzunda taşıyan bir başbakan ve tek-parti yönetiminin ikinci adamı olarak İnönü'ye tek-partili rejimin simgesi olarak bakılabilir. Öte yandan, bir yıldan uzun bir süre için iktidardan uzaklaştırılmıştı. İktidara döndüğünde Atatürk rejiminin devam edip etmeyeceğine dair birçok soru bulunmaktaydı. Rejim geniş ölçüde Atatürk'ün kişisel mührünü taşımakta ve 'tek adam'ın yerine bir başkasının gelmesinin rejimde bir değişiklik yaratıp

12 Koçak, *a.g.e.*, 1. cilt, s. 133-37.
13 Koçak, *a.g.e.*, 1. cilt, s. 139-44, 192-224.
14 Koçak, *a.g.e.*, 1. cilt, s. 154-73.

yaratmayacağı, eğer yaratacaksa bunun ne kapsamda olacağı merak konusuydu. Bu tam da Atatürk döneminin siyasi muhaliflerinin beklediği gündü.

İktidardaki dönemi başlarken İnönü, çok hassas bir siyasi manevra gerçekleştirdi: sistemin önceki gibi devam edeceğinin bir göstergesi olarak Bayar'ı başvekillikte tuttu. Fakat aynı nezaketi, görevde olmadığı dönemde kendisini siyasi arenadan uzaklaştırmaya ve hatta tamamen tasfiye etmeye çalışanlar için göstermedi. Bu kişiler derhal hükümetten ve bürokrasiden uzaklaştırıldılar. Tasfiye büyük çaplı değildi ve makul bir seviyede tutuldu. Öte yandan, yakın arkadaşlarından birçoğunun dâhil olduğu bu süreç Bayar'ı kişisel olarak yaralamıştı ve kısa bir süre sonra kendisini istifa etmek zorunda hissetti. Refik Saydam'ın ismi yeni dönemde başbakan olarak gündeme geldiğinde –Refik Saydam iktidardan düştükten sonra bile İnönü'nün yanında olmuş, Bayar'ın ilk hükümetinde yer almayı reddetmişti, öte yandan İnönü iktidara geldikten sonra onun son hükümetinde görev almıştı– rejimin bazı alanlarda yapılacak değişimlere rağmen büyük ölçüde aynı şekilde devam edeceği çoktan aşikâr hale gelmişti.[15]

Yıllar sonra, 1945-46 yıllarındaki rejim dönüşümünde İnönü'nün bazı eski konuşmaları demokratik yaşama geçişin ilk işaretleri olarak yorumlanmıştır, fakat bunlar gerçekte tek-partili rejimde bazı değişiklikleri hedefleyen yeni düzenlemelerdi. Asli amaçlardan biri, CHP'nin siyasi işlevini ve yönetim üzerindeki denetimini artırmaktı ve gerçekten de bu amaç doğrultusunda bazı önlemler alındı. Öte yandan, uygulamada pek az değişiklik yaşandı. Bunun birçok sebebi bulunmaktadır. Bunların ilki, CHP'nin bu nevi bir rolü üzerine alması için yeterli iradenin olup olmadığıdır. İkincisi, bir siyasi örgüt olarak CHP, böylesi bir işlevi yerine getirebilecek siyasi parti kimliğine sahip olmaktan çok uzak görünmekteydi. Dahası, bürokrasi çok etkiliydi. İnönü, devleti partiden ayırmak için ne kadar çaba sarf ederse etsin –bu ikisi Atatürk tarafından birleştirilmişti– başarılı olamadı. Aynı durum, demokratik yaşama geçişin bir başka işareti olarak görülen ve CHP içerisinde meclisi denetim altına almak için kurulan 'Müstakil Grup' için de söz konusudur. Uygulamada bu da işlememiştir.[16]

Beklenen bir başka gelişme de, dönemin başlangıcında 'Atatürk' tartışmasının yaşanmasıydı. Bu tartışma, Atatürk döneminde onun muhalifi olan ve bu yüzden siyaseti bırakmak zorunda kalan ve İnönü tarafından nihayet temize çıkarılan ve itibarları iade edilen eski seçkin siyasilerce gündeme geti-

15 Koçak, *a.g.e.*, 1. cilt, s. 76-86.
16 Koçak, *a.g.e.*, 1. cilt, s. 53-90.

rilmişti. Atatürk'ün adamlarının görevlerinden uzaklaştırılmasında ise herhangi bir tereddüt yaşanmamıştı.[17]

Halkevleri ve bunlara bağlı olarak kurulan Halk Odaları'nın gelişimi, tek-parti rejiminin toplum içerisindeki devamı ya da uzantıları olarak görülmelidir. Her iki örgüt de sistemin ülke içerisinde meşrulaştırılmasının propagandasını yapan aygıtlardı. Toplumun farklı kesimlerinin yönetimin uygulamalarından haberdar olması bu örgütler vasıtasıyla gerçekleşiyordu. Bu bağlamda Köy Enstitüleri, sistemin sürekliliği için bir başka önemli kurumdu. Buralarda öğretmenler, geniş kırsal kesimdeki eğitim sorununu çözmek üzere, tek-parti rejiminin ideolojisine uygun bir şekilde eğitiliyorlardı. Köy Enstitüleri, aynı zamanda yüksek sayılarda öğretmeni eğitmenin önemli bir aracı olarak da görülmelidir.[18]

1938-45 yılları arasındaki İnönü dönemi, İkinci Dünya Savaşı'na denk geldiği için, tek-parti rejimi için son derece sönük yıllardı. Savaş ve dış politikayla ilgili endişeler, ülke içerisinde herhangi bir hamle yapmayı imkânsız kılmıştı. Savaşın bitiminde de dış etmenler tek-parti rejiminin sonunu hazırlamakta önemli bir rol oynayacaktır.[19]

Atatürk dönemindeki tek-parti sistemiyle İnönü zamanı arasında önemli bir fark bulmak kolay değildir. Cumhurbaşkanı olarak İnönü, kendisi başbakanken şikâyetçi olduğu meseleleri tamamen unutmuş görünmektedir ve aynı geleneği sürdürmüştür. Atatürk zamanında olduğu gibi İnönü'nün de her hususta son söz sahibi olduğunu söylemek abartılı olmayacaktır. Onun dönemindeki tek-parti rejimi de toplumun tüm katmanlarını denetim altında tutmaya devam etmiştir. Döneminin bir başka özelliği, savaştaki ülkelerin askerî ve siyasi güçleri arasındaki dengenin savaş yılları içinde değişmesi ve bunun, kendisi de arada kalmış bir ülke olan Türkiye'nin iç siyasetinde de değişikliklere yol açmış olmasıdır. Bilhassa Türk-Alman ilişkilerinin yakınlığı, Türkiye'de milliyetçi ve ırkçı-Turancı gruplarının güçlenmesine neden olmuş; öte yandan savaşın son safhasında bütün bu gruplar tasfiye edilmişti. Bu gruplara karşı siyasi mücadele veren solcu gruplar da benzer bir kaderi paylaşacaktı. Tek-parti rejimi boyunca sola hep gayrimeşru gözüyle bakılmıştı.[20]

Tek-parti rejiminin devam edip etmeyeceği, edecekse nasıl edeceği gibi 1938 yılına ait bütün sorular, kısa bir süre içerisinde açıklığa kavuştu. İnönü

17 Koçak, *a.g.e.*, 1. cilt, s. 139-228 ve 2. cilt, s. 13-53.
18 Koçak, 2. cilt, s. 53-126.
19 Koçak, *a.g.e.*, 1. cilt, s. 229-713 ve 2. cilt, s. 141-275.
20 Koçak, *a.g.e.*, 1. cilt, s. 134-40.

yönetiminde rejim neredeyse olduğu gibi devam etti. 1945 yılındaki olağanüstü değişimler yaşanmamış olsaydı, daha da uzun bir süre devam etmemesi için de hiçbir neden yok gibi görünüyordu.[21]

Bu noktada tek-partili siyasi sistem ve CHP'yle ilgili bazı genel çıkarımlar yapabiliriz. CHP'nin yapısındaki ilk çarpıcı nitelik, yukarıdan başlayarak tabana kadar yayılan sarsılmaz bir otorite ve disiplinin hâkim olmasıdır. Parti örgütünün tabanı ve taşra örgütleri tamamen genel merkeze bağlıydılar ve genel merkez partinin taşra örgütleri üzerinde tam bir otorite ve denetim uygulamaktaydı. Genel merkezde ise Şef'in otoritesi mutlaktı. Partinin her kademesinde yüksek dereceli bir merkeziyetçilik ve bürokratizm hâkimdi.[22]

Prensipte herkes CHP üyesi olabilirdi. Fakat üye olmak herhangi bir pratik önem taşımıyordu: parti içerisindeki faaliyet cüzi seviyede tutulmaktaydı. CHP sadece dışa karşı çok geniş bir örgütsel yapılanma içerisinde görünüyordu. Gerçekte ise önemli ve etkili bir taşra örgütlenmesinden bahsetmek çok zordur.

CHP'nin yönetimi ve üst düzey icra organları, meclis üyelerine ayrılmıştı. Ya da aksi... Partinin meclis kanadı, parti yönetimi ve taşra örgütleri üzerinde mutlak bir üstünlüğe sahipti. Parti kurultaylarında bile meclis üyelerinin sayısı delegelerinkini daima aşıyordu. Neredeyse CHP'nin merkezî karar alma organı parti kurultayı değil meclisin kendisiydi. Parti kongreleri müzakerelerin yapıldığı toplantılar değil, yönetimin çoktan aldığı kararlara meşruiyet kazandırılan yerlerdi. Bu bağlamda parti kongreleri, meclise benzer bir işlev görüyordu: Meclis, yönetim tarafından çoktan alınmış, devleti ilgilendiren kararları onaylıyor, parti kongreleri ve toplantıları da, yine yönetim tarafından çoktan kabul edilmiş, partiyi ilgilendiren meselelerdeki kararları kabul ediyordu.

Parti içi seçimlerin genel seçimlerden daha özgür olduğunu gösterecek hiçbir işaret yoktur. Hem genel seçimler, hem de parti seçimlerinde adaylar CHP'nin icra kurulu tarafından belirleniyor ve ilan ediliyordu. CHP üst düzey yöneticilerinin kendileri bile 'Değişmez Başkan' tarafından atanıyordu. Gerçekten de 'atama' mekanizması parti içerisindeki tüm önemli yönetim pozisyonlarında uygulanıyordu. CHP'nin Değişmez Başkanı'nı, onun vekilini ve genel sekreteri ihtiva eden bir komite, meclise kimlerin aday olacağına karar veriyor ve bunları ilan ediyordu. Bu ilan, adayın milletvekili olduğu anlamına gelmekteydi.[23]

---

21 Koçak, *a.g.e.*, 1. cilt, s. 545-82.
22 Koçak, *a.g.e.*, 1. cilt, s. 152-73 ve 2. cilt, s. 53-115, 301-38.
23 Koçak, *a.g.e.*, 2. cilt, s. 46-47, 285-300.

Bu noktada CHP'nin hükümet ve devletle olan yasal ve fiili bağlarına bakmaya değer. Bilhassa Atatürk döneminin sonlarına doğru (1936-38) parti-devlet birleşmesinin sonucu olarak CHP, bir örgüt olarak özerkliğini tamamen kaybetme tehlikesi ve tehdidiyle yüzyüze geldi. Aslına bakılırsa partinin 1936 yılından önce de devlet mekanizmasından ne kadar ayrı ve bağımsız olduğu tartışmaya açıktır. 1931-36 arasındaki dönemde CHP Genel Sekreteri olan Recep Peker, partiyi örgütsel ve ideolojik açıdan güçlendirmeye çalıştı ve bu çabasında sadece parti içerisinden ya da parti yönetiminden herhangi bir destek sağlayamamakla kalmadı, 1936 yılında bizzat Atatürk tarafından görevinden uzaklaştırıldı. Peker'in bu dönemde tecrit edilmesi, yönetimin CHP'nin bu yönde bir irade sergilemesini istemediğinin göstergesidir.[24]

İnönü, Millî Şef döneminde, partinin devlet içerisinde erimesi anlamına gelecek parti-devlet birleşmesinin önüne geçmeye çalıştı. Partinin kendi kendisine yetmesi niyetiyle devlet ve hükümetle olan yasal ve fiili bağlarını koparmayı denedi. Fakat girişimlerinin hepsi yetersiz ve başarısız oldu ve hiçbir sonuç getirmedi. Bu arada CHP'nin hükümeti denetleme işlevini yerine getiremediği çok açıktı. İnönü dönemi boyunca CHP, hükümet ve devlet mekanizmasından azade bir parti olmayı başaramadı; bilakis yönetimin kayıtsız şartsız destekçisi olmaya devam etti. Bu bağlamda CHP'nin bağımsız bir siyasi yapılanma olduğunu iddia etmek zor, hatta imkânsızdır. Siyasi bir parti olarak CHP, yönetmekten çok yönetilmiş, ne bir siyasi parti kimliği benimsemiş, ne de bunun gereklerini yerine getirmiştir.

Programında resmen ve açıkça ifade edildiği üzere, CHP'nin ideolojisi Kemalizmdi. Öte yandan, partinin kendisi bunu gerçekleştirebilecek araçlara sahip tek kurumken, Kemalizm ideolojik alanda resmî olarak geliştirilmemiş, analiz edilmemiş ve bir doktrin olarak çözümlenmemişti. İdeolojik olarak CHP son derece zayıf bir partiydi ve otoriter bir tek-parti olduğu şüphe götürmezdi. Ne var ki, otoriterliğinin boyutları da sorgulanabilir. Her daim CHP'nin vesayetçi bir tek-parti olduğu iddia edilegelmiştir. Fakat belirtilmelidir ki, burada incelenen tarihi ve siyasi olayların ortaya çıkardığı tabloyla, CHP'ye atfedilen vesayetçi tek-parti modeli arasında herhangi bir benzerlik bulmak pek de mümkün değildir.

İnönü dönemi hakkında şunu söylemek adil olacaktır: bu dönem boyunca yönetim ve CHP, kendilerini topluma karşı tek-parti olarak sundular, yönetim ve rejimi meşrulaştıracak her çeşit ideolojik beyanı yaymak için ellerinden

---

24 Tunçay, *a.g.e.*

geleni yaptılar ve tek-parti rejiminin geçici olduğuna dair hiçbir emare sergilemediler ya da açıklama yapmadılar. Tek-parti yönetiminin geçici olduğuna dair yönetimle ilişkilendirilebilecek belge bulmak kolay değildir, fakat rejimi meşrulaştırma girişimini gösteren birçok resmî beyan bulmak mümkündür.

CHP'nin gerçekte vesayetçi bir tek-parti olduğu görüşüyle, rejim dönüşümünün gerçekleştiği ve akabindeki yıllarda parti görüşlerini ifade eder ve yakın geçmişle hesaplaşırken, CHP'nin kendisi tarafından yapılan beyanlar arasındaki örtüşme dikkatle incelenmesi gereken bir başka noktadır.

Türk tek-parti sistemi üzerine bazı çıkarımlara ulaşmak mümkünse de, bunu mükemmel yapmak için yönetimin çalışma yöntemleri daha detaylı incelenmelidir. Şurası belirtilmelidir ki, Türkiye'de tek-partili rejim sırasında (1925-45) dış politika ile ilgili meydana gelen bütün gelişmeler, Çankaya tarafından dikkatle gözlenmiş ve dışişlerini ilgilendiren tüm önemli ve temel kararlar yine Çankaya tarafından alınmıştır. Bu bağlamda hükümet ve dışişleri bakanları, dış politikada karar mevkii olmaktan çok, dışişleriyle ilgili alınan kararların sadık uygulayıcılarıydılar.

Dış politika meseleleri, TBMM içerisinde ve CHP Meclis Grubu toplantılarında ne gündeme getiriliyor, ne de tartışılıyordu. Dış politikayla ilgili kararlar her zaman Çankaya'da dar bir çevre içerisinde alınıyor ve son söz daima tek başına Atatürk'ün ve daha sonraki dönemde ise İnönü'nün oluyordu. Dış siyasetteki temel ilkeler daima Çankaya'da belirlenmekteydi. Burada alınan kararlar, CHP Meclis Grubu'na getiriliyor; milletvekillerine gerekli ve yeterli görüldüğü nispette bilgi veriliyor ve sadece bu bilgilerle yetinmeleri bekleniyordu. Hükümetin teklifleri CHP Meclis Grubu'nda her daim kabul ediliyordu. Fakat zaman zaman önemli tartışmalar da gerçekleşmiştir. Bu istisnai durumlarda bile Meclis Grubu'ndaki tartışma ve müzakereler daima yönetimin öne sürdüğü tekliflerin kabul edilmesiyle sonuçlanıyordu. CHP Meclis Grubu'nun dış politikada karar alma sûrecine katkı sunduğunu söylemek imkânsızdır.

TBMM'nin de dış politikada karar alma sürecinde önemli rol oynadığı ya da katkı sunduğu söylenemez. Meclis, dış politikada yönetim tarafından geliştirilen önerileri daima oy birliğiyle kabul eder ve herhangi bir tartışma veya müzakereye ihtiyaç duymazdı. Başka bir deyişle, TBMM, resmî karar alma mekanizmasının son halkasını teşkil ediyor ve Çankaya'da alınıp, CHP Meclis Grubu'ndan geçtikten sonra önüne gelen dış politikayla ilgili kararları formalite icabı benimsiyordu.

İnönü başbakanken Atatürk'ün hükümetin başı olarak kendisine danışmadan dış politikayla ilgili kararlar almasına ve bu kararlarını dışişleri baka-

nı üzerinden uygulanmasını sağlayarak kendisinin dışarıda bırakılmasına sert tepki göstermişti. Ne var ki, kendisi cumhurbaşkanı olduğunda İnönü, bu mekanizmanın işleyişinde değişiklik yapmadı ve dış politika meselelerinde karar alma süreci eskiden olduğu gibi sürdü. Genel olarak söylersek, dış politika meselelerinin kendi ihtisas alanlarında olduğunu düşündüklerini ve buna uygun olarak hareket ettiklerini ifade etmek muhtemelen doğru olacaktır.[25]

İnönü döneminin dış politikası, ilkesel düzeyde Atatürk zamanında olduğundan farklı değildi. Atatürk döneminin son yıllarında –bu 1930'lu yılların ikinci yarısına tekabül eder– Batı ülkeleriyle daha yakın ilişkiler tesis etmeye yönelik bir siyaset eğilimi ortaya çıkmıştı. Atatürk'ün ölümünden hemen sonra savaş kapıda görününce bu politika, doğal olarak askerî bir ittifak antlaşması doğurdu. Bu kadar kısa bir süre içerisinde imzalanmış olması, dış politika bakımından birçok şeyin biriktiğinin göstergesidir. Gerçekten de bu siyaset yeni olsaydı, kısa süre içerisinde askerî bir ittifakla sonuçlanacak gelişmelerin gerçekleşmesi –hiç değilse savaş sırasında– mümkün olamazdı.

İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce savaş tehlikesinin yaklaştığını ve ülkeye bir saldırı ihtimalinin olduğunu gören İnönü, ülkenin güvenliğinin sadece Batı ülkeleriyle ittifak yaparak ve özellikle 1930'lu yılların ikinci yarısındaki Türk dış politikasının oluşturduğu mesafeden faydalanarak temin edilebileceği sonucuna varmıştı. Bundan dolayı ülkenin kısa bir süre zarfında Batı ittifakı içerisinde yer almasını güvence altına aldı. Bu karar, savaş tehlikesi ve hızla gerçekleşen gelişmeler karşısında ülkenin dış politikadaki uzun vadeli amacına ulaştığının göstergesidir.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Türk dış politikasının temel hedef ve ilkesi, ne olursa olsun savaşa katılmaktan kaçınmaktı. Gerçekten de ülkenin savaşa katılarak kazanacak hiçbir şeyi yoktu. Ülke yöneticileri Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçlarına ve ülkeyi soktuğu hale bizzat şahit olmuş ve bunları unutmamışlardı. Bu dönemde Türk dış politikasında en önemli karar alma mevkiinde oturan İsmet İnönü, bu gerçekliğin en çok farkında olan kişiydi. Bu nedenle ülkeyi savaşın dışında tutmaya yönelik çabaları şaşırtıcı değildir.

Savaş yılları boyunca dış politika stratejisi, ülkeyi savaştan uzak tutmaktı ve bunun için çeşitli taktiklere başvuruldu. Fakat bunların asli olanı hiçbir zaman değişmedi: farklı güçleri birbirine karşı kullanarak, zaman kazanarak, ülkeyi savaştan uzak tutmaya çalışmak, ülkenin bu güçlerin herhangi birisine gereğinden fazla yakınlaşmasının önüne geçmek ve bunları yapar-

25 Koçak, *a.g.e.*, 2. cilt, s. 545-81.

ken Avrupa'daki siyasi ve askerî güç dengesini akılda tutmak. Bu amaçla Türkiye savaş yılları boyunca bir denge politikası izledi ya da oyunu oynadı da denilebilir. Türkiye savaşta taraf olmayı istemediği müddetçe, dışarıda kalmak için, gerek siyasi, gerek askerî ya da başka türlü çeşitli bahaneler üretti.

Türkiye hesabına bu denge oyunu, ancak bir yanda Almanya ve İtalya, mihver ülkeleri, öte yanda İngiltere, Fransa, Sovyetler Birliği ve ABD'den müteşekkil ittifak kuvvetleri arasındaki güç ilişkilerini ve çıkar çatışmalarını kullanmakla mümkündü. Dengenin sağlanabilmesi için Türkiye, sadece ittifak ve mihver güçleri arasındaki ihtilafları ve çatışmaları ustaca kullanmakla kalmadı, ama aynı zamanda müttefiklerin kendi aralarındaki ihtilafları da kullandı. Tabii ki savaşın gidişatı sırasında askerî güç dengesindeki değişimler de Türk dış politikasının eğilimlerinde ve denge oyununun sürekliliğinde çok ciddi bir rol oynadı. Bu bağlamda Türk dış politikasının taktiklerini ve diplomatik manevralarını savaşın gelişimine göre değiştirdiği söylenebilir.

Amaçlananın başarılması bakımından savaş sırasında takip edilen siyaset başarılı olmuştu. Öte yandan, savaşın bitiminde ve akabinde ortaya çıkan temel sorunların bu aynı politikanın devamı ve sonuçları olduğunu vurgulamak gerekir: ülkeyi savaşın dışında tutma politikasının sonucu olarak Türkiye, savaş sonrası yeni oluşan uluslararası siyasi arenadan uzak kalmak ve yalnızlaşmak gibi bir bedel ödemişti. Batı ittifakı arasında kendine bir yer bulmaya muvaffak olamadı.[26]

İç siyasette karar alma mekanizması, dış politika meselelerinde olduğundan az çok farklı işliyordu. Öncelikle dış politikayı ilgilendiren meselelerdeki gelişme ve sorunların sürekli ve öncelikli önemde olduğu bir dönemden geçildiği için olsa gerek, Çankaya, iç meselelerle ilgili kararlar almada hükümete daha fazla özgürlük tanıyordu. İç siyasetteki genel eğilimi belirlemenin ötesinde İsmet İnönü ayrıntı olarak nitelendirilebilecek konularda nadiren müdahale gösteriyordu. İç siyasette hükümet ve ilgili bakanlara daha fazla inisiyatif tanınmıştı. Öte yandan, İnönü'nün iç siyasetteki gelişmeleri de yakından takip ettiği bilinmektedir.

---

26 Koçak, *a.g.e.*, 1. cilt, s. 229-713, 141-274, 560-62; Cemil Koçak, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939) (İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askerî ve Ekonomik İlişkiler)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991; Selim Deringil, *Denge Oyunu (İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994; Türkkaya Ataöv, *Turkish Foreign Policy (1939-1945)*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1965; Edward Weisband, *İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1974; Mümtaz Soysal, *Dış Politika ve Parlamento (Dış Politika Alanındaki Yasama-Yürütme İlişkileri Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme)*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1964.

Milli Şef dönemini incelerken akılda tutulması gereken bir başka nokta, bu dönem boyunca iç ve dış meseleleri birbirinden ayırmanın zor olduğudur. Bu dönem dış politikadaki gelişmelerin iç siyaseti ciddi bir şekilde etkilediği ve hatta zaman zaman belirlediği bir dönemdir.

Bu dönemde TBMM, iç siyasette bile müzakere ve tartışma için zemin oluşturamamış ve yasama organı olarak denetleme görevini yerine getirmemiştir. Savaşın sonuna kadar hükümetin sunduğu kanun tekliflerini daima oybirliği ile onaylayan –ki bunlar zaten önceden alınmış kararlardı– bir kurum olarak kalmış ve anayasaya göre gerekli olan bütün formaliteleri yerine getirmişti. Bu mecliste hiçbir tartışma ya da eleştirinin olmadığı anlamına gelmez. Bu nadir eleştiriler de daima nazik bir şekilde ve kelimeler dikkatlice seçilerek yapılmıştır. CHP tüzüğüne göre, Meclis Grubu ve TBMM'de alınan kararların daima uyum içerisinde olması zorunlu olduğundan, belirli bir kararı eleştiren kişiler bile sonuç olarak onun lehinde oy kullanmaya zorlanmışlardır.

TBMM, eleştiri işlevini çok dar bir çerçeve içerisinde ancak CHP Meclis Grubu'nda kullanabildi. Meclis grubu iç meselelere yakın ilgi gösteriyordu. Bu alandaki tartışma ve müzakereler, dış politikayı ilgilendiren meselelere göre her zaman daha canlıydı. Öte yandan, meclis grubu içerisinde cereyan eden tartışmalar, hiçbir zaman hükümetin önemli bir önerisinin reddedilmesi noktasına gelmemiştir. Hükümet tarafından alınan önemli kararlar teklif olarak meclis grubunun önüne getiriliyor ve burada kabul edilip, TBMM'de oylanarak kanunlaşıyordu.

Tek-parti rejimi sırasında Türkiye'de birbirinden tamamen farklı iki yönetim sistemi mevcuttu. Bunların ilki, ülkenin yönetim biçimini resmi olarak belirleyen 1924 Anayasası'ydı. 1924 Anayasası'nın teoride öngördüğü siyasi sistemle Şef sistemi arasında devasa bir fark vardı. Bu nedenle, tek-parti dönemi boyunca 1924 Anayasası'nda belirtilen meclisin üstünlüğü ilkesini temel alan bir parlamenter sistem, yani halkoyuyla seçilmiş bir meclis ve bu meclis içerisinden teşekkül etmiş ve ona karşı sorumlu olan bir hükümet modeli hiçbir zaman yaşama şansı bulamadı. 1924 Anayasası'na göre cumhurbaşkanı, yürütme organının başı olarak tanımlanıyordu; fakat Şef sistemi sayesinde fiiliyatta anayasada hiç bahsedilmeyen mutlak bir otoriteye sahipti ve bu otoriteyi sonuna kadar da kullandı. Şef sistemi, 1945-50 dönemi boyunca yavaş yavaş etkisini kaybederek devam etti; öte yandan CHP içerisindeki etkisini daha uzun bir süre boyunca sürdürdü. 1924 Anayasası'na göre siyasi sorumluluğa sahip başbakan ve hükümet, daima cumhurbaşkanının gölgesi altında kaldı. Hükümetler cumhurbaşkanının talimatlarını daima ve aksama-

dan yerine getirdiler ve asla kendisine karşı bir inisiyatif sergilemek cüretinde bulunmadılar.

1924 Anayasası'na göre son derece güçlü ve üstün bir statüden istifade etmesi gereken yasama organı (TBMM), bu rolünü hiçbir zaman yerine getiremedi. Hükümet faaliyetlerini denetleyecek bir organ olmaktan çok, asli görevi olarak yönetime yardım etme işlevini üstlendi. Bu itibarla sadece hükümet tarafından alınan kararları kanunlaştırdı.

Yürütme organının denetleme işlevini kaybetmesinin bir sonucu olarak, bu rol geniş ölçüde CHP Meclis Grubu'na düşmüş görünmektedir. Öte yandan, CHP Meclis Grup tutanakları erişilebilir hale gelmeden, CHP'nin bu işlevi ne ölçüde yerine getirdiğini söyleyebilmek zor olacaktır. Meclisin asli görevini yerine getiremediği açık bir hale gelmişken, İnönü'nün iktidarda olduğu dönemde kurulan 'Müstakil Grup' da bu boşluğu doldurmaya muktedir olamadı.

Genel olarak; ne Atatürk ile İnönü dönemlerindeki tek-parti rejimi arasında temel bir fark bulmak mümkündür, ne de Milli Şef rejimi, İnönü ve CHP'nin siyasal yaşam ve siyasal sistemde liberalizasyona yönelik herhangi bir eğilim sergilediklerine dair bir işaret bulmak kolaydır. Bu dönem boyunca da rejim, tek-partili sistemi meşru ve haklı göstermeye devam etmiştir.[27]

Öte yandan, 1945 yılında alınan ani bir kararla rejim dönüştürüldü. Bu kararın savaşın bitiminden sonra ortaya çıkan yeni güç dengeleri çerçevesinde alındığı söylenebilir. Ne var ki, sadece dış politikayı temel alan böylesi bir yorum yetersiz olacaktır. İç siyasette meydana gelen gelişmeler de bu kararın alınmasında ve uygulanmasında çok önemli bir rol oynadı. Dışarıdan göründüğü kadarıyla Milli Şef döneminin 1946 baharında sona erdiği söylenebilir. Öte yandan, bu dönemin yavaş yavaş sona erdiğini ve belirli bir süreci takip ettiğini düşünürsek, geçişin 1945 yılının ilk aylarında başladığını ve tedrici olarak hızlanarak 1950 yılına kadar devam ettiğini ve 1950 senesinin bir bakıma tek-parti döneminin sonu olduğunu söylemek daha doğru olacaktır.

Türk tek-parti deneyimi, Osmanlı siyasi geleneği ve kültürü içerisindeki iç dinamiklerin bir sonucu olarak yorumlanabilir. Öte yandan, bu rejimin sonunu getiren etmen içeriden çok dışarıda aranmalıdır.[28]

---

27 Koçak, *a.g.e.*, 2. cilt, s. 21-139, 275-363, 545-81.

28 Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul, 1967; Taner Timur, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

6

İran'da Ordu, Sivil Toplum ve Devlet: 1921-26

Stephanie Cronin

Rıza Han, 1921 yılında askerî bir darbe yoluyla siyaset sahnesine girdi. Laik bir milliyetçilik ve anayasacılık hedeflerini benimseyerek, odağında milli bir ordunun olduğu güçlü, modern, merkezî bir devlet kurmaya girişmişti. Eş zamanlı olarak sivil ve askerî muhalefeti bastırarak, yeni ordu ve devlet içerisinde kendi kişisel nüfuzunu da tesis etmeye başladı ki bu süreç, 1926 yılında Şah olarak tahta çıkmasıyla geniş ölçüde tamamlanacaktı. Bu yıllarda askerîye, toplum dokusuna işlemeye başladı. Rıza Han orduyu bir milliyetçilik odağı olarak kullandı ve subaylar, toplumsal ve kültürel değişimin ön saflarında yerlerini aldı. Milli birlik ve etkin bir merkezi otorite yaratma işiyle ordu, hizmetinde olduğu rejim gibi, entelijansiya ve milliyetçi çevreler arasında kayda değer bir popülarite yakaladı. Yine de askerîye ve sivil toplum arasındaki ilişkilerde hızla sorunlar baş göstermişti. Hem orduya hem de rejime bilhassa zarar veren durum, bir önceki dönemin tipik mali ve idari yolsuzluklarını sürdürme eğilimiydi ve bu, Rıza Han tarafından da teşvik ediliyordu. Ne var ki mesele, modern devlet ve ordunun toplum içerisindeki ağırlığının genel olarak devasa ölçülerde artmasıyla daha da şiddetlenmişti. Rıza Han'ın rejimi daha en başından itibaren keyfi, dengesiz ve öngörülemez özellikler sergilemekteydi ve bu hal 1926 yılından sonra yeni bir mutlakıyetçiliğe evrilerek daha da kötüleşti. Bu mutlakıyetçiliğin kökleri ise 1920'li yılların başlarında yatmaktaydı.[1]

---

1 Bu dönemde Rıza Han'ın iktidara yükselişini inceleyen çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Bunların arasında Stephanie Cronin, *The Army and the Creation of the Pahlavi State in Iran, 1921-1926*,

TARİHSEL BAĞLAM

Savunmacı modernizasyonun bir parçası olarak güçlü bir ordunun kurulması, İranlı ıslahatçıların 19. yüzyılın başlarından itibaren asli bir hedefi olmuştu. İran'ın zayıflığı ve kırılganlığından kaynaklanan tehlikelere dair farkındalık, bunlarla süratle savaşmak konusunda bir arzu doğurmuş; Kaçar devlet ve toplum yapılarını yenilemekteki genel başarısızlık İran'ın 20. yüzyıla mali olarak iflas etmiş, dağılmakta olan ve çaresiz bir merkezi otoriteyle girmesine neden olmuştu. Dolayısıyla anayasal devrime katılanların birçoğu için önemli bir amaç, hatta belki en önemlisi etkin bir orduya sahip, İran'ın geri kalmışlığının üstesinden gelmeye muktedir güçlü bir devlet yaratmaktı.[2]

Ne var ki, 1911 yılında Meclis'in kapatılmasıyla 1921 darbesi arasındaki yıllar İran için bir anarşi ve çöküş dönemiydi. Anayasal devrim "müstebit iktidarın geleneksel merkezini"[3] yok etmiş ama yerine geçerli bir alternatif yaratmakta da başarısız olmuştu. Birinci Dünya Savaşı sırasında İran'ın siyasi bir mevcudiyet olarak varlığı yok olma noktasına gelmişti. Savaş sırasında ülke, hem yabancı işgalini hem de iç siyasette uç noktada bir siyasi mücadeleyi yaşamıştı. Savaşın bitmesiyle Merkez'de sadece zayıf bir Şah ve çaresiz bir hükümet mevcutken, taşradaki merkezkaç güçler, mahalli güçler ve aşiret güçleri ulusal çözülmenin işaretini vermekteydi.[4] Savaş yılları milliyetçi düşünce ve faaliyetlerin hızla gelişmesine tanıklık etmişti ve geleneksel elitin yozlaşması ve beceriksizliğine karşı yaygın bir istikrah mevcuttu.

Bu atmosferde Kazak subayı Rıza Han tam da başvurulacak merciydi. Her ne kadar anayasacıların, tiranlığın kötülükleri ve hukukun üstünlüğünün faydaları hususundaki eleştirilerini bariz bir biçimde göz ardı etmiş olsa da devrimin en değerli ikinci amacını gerçekleştirmekteki başarısı nedeniyle büyük bir destek kazanmıştı: odağında modern, milli bir ordunun olduğu güçlü, merkezi bir devlet'in yaratılması. Erken dönem anayasacılarının, devlet in-

---

I. B. Tauris, Londra ve New York 1997 ve özellikle bu konuyla ilgili Homa Katouzian, *State and Society in Iran: The Eclipse of the Qajars and the Emergence of the Pahlavis*, Londra ve New York, 2000. Ayrıca bkz. Cyrus Ghani, *Iran and the Rise of Reza Shah: From Qajar Collapse to Pahlavi Power*, I. B. Tauris, Londra ve New York, 1998 ve Houshang Sabahi, *British Policy in Persia 1918-1925*, Frank Cass, Londra, 1990. Nikki Keddie'nin ilgi çekici bir özeti için bkz. *Qajar Iran and the Rise of Reza Khan, 1796-1925*, Mazda, Londra ve New York, 1999.

2 Said Amir Arjomand, *The Turban For The Crown, The Islamic Revolution in Iran*, American Philological Association, New York, 1988, s. 35.

3 Homayoun Katouzian, "Nationalist Trends in Iran, 1921-1926", *International Journal of Middle East Studies*, cilt 10, 1979, s. 533.

4 *A.g.e.*, s. 533-34.

şası çabalarını yürütecek güçlü bir kişilik arama eğilimleri, devrim ve savaş döneminin yorucu kardeş kavgaları dayanılmaz hale geldiğinde,[5] yani henüz çok erken dönemlerde dahi görünür hale gelmişti.[6] Homa Katouzian'ın ortaya koyduğu üzere bu yıllar boyunca iktidar, "birilerinin gelip alması için sokaklarda yatıyordu"[7] ve bu şartlar altında yeterli kararlılığa sahip bir liderliğin askerîye içerisinden çıkması çok büyük bir olasılıktı.

Öte yandan 1920-21 yıllarında, İran'ın farklı askerî güçleri arasından hangisinin kendisini ulusal kurtuluşun aracı olarak ortaya koyacağı hiçbir surette kesin değildi. Her ne kadar daha sonra geriye doğru bakıldığında, Pehlevi yönetiminin kesinleşmesinin bir sonucu olarak, Rıza Han'ın askerî üstünlüğünü 1921 yılı itibariyle tesis etmiş olduğu düşünülse de aslında nüfuzuna karşı duran askerî rakipleri, hem bireysel hem de müşterek olarak mücadelelerini sürdürüyorlardı. Hem ordu hem de genel olarak devlet ve toplum içerisinde mutlak iktidarının oluşturulması için, 1921 yılında hâlâ belirli bir zamana ihtiyaç vardı. En ciddi askerî rakibi olan Jandarma Albay Mohammed Taki Han Pesyan'ın tasfiyesi ve jandarma tarafından yükseltilebilecek herhangi bir açık meydan okumanın bastırılması bu süreçteki anahtar öneme sahip olaylardı.[8]

1920-21 yıllarında Kazak Birliği ve jandarma, İran'da askerî egemenlik için mücadele içerisindeydi. Jandarma teşkilatı anayasacılık ruhu ve güçlü bir milliyetçilikle doluydu ve İran toplumunda uzun yıllardır irticai eğilimleriyle bilinen Kazak Birliğiyle güçlü bir tezat teşkil ediyordu. Yine de İran devletinin yenileşmesinin öncülüğünü yapan ve temsilini Rıza Han'da bulup onun çevresinde toplanan liderlik ikincisinin içerisinden çıkmıştı. Eski Kazak Birliği subaylarından oluşan bu hizip, otokrasiye sadakat ve reform karşıtlığının hüküm sürdüğü bir atmosferde siyasi olgunluğa erişmişti ve 1920'li ve 30'lu yıllarda İran tarihine damgasını vuran bu gruptu.[9]

Jandarma ve Kazak Birliği'nin temsil ettiği gelenek ve amaçlar, belki bu iki gücün içinden ortaya çıkan en ünlü iki subayın karşılaştırılmasıyla görülebilir. Jandarma subayı Albay Pesyan ve Kazak Rıza Han, birçok açıdan kendi birliklerinin tipik ürünleriydiler. Her ne kadar birbirlerinin amansız siyasi düşmanları olsalar da ideolojik açıdan ortak yönleri çoktu. Her ikisi de milliyetçi, laik ve hatta ulema karşıtı liderlerdi ve geleneksel elitten şiddetle nefret ediyor-

5 M. Reza Ghods, *Iran in the Twentieth Century* (Boulder, CO, 1989), s. 94.
6 Arjomand, *The Turban For The Crown*, s. 42.
7 Katouzian, "Nationalist Trends", s. 533.
8 Bkz. Cronin, *The Army*.
9 *A.g.e.*

lardı. Öte yandan kişisel ve politik olarak oldukça farklıydılar. Pesyan'ın entelektüalizmi ve Avrupa düşüncesi ve kültürüne aşinalığı Rıza Han'ın sınırlı entelektüel seviyesiyle tezat teşkil ediyordu; ilki ömrü boyunca ve etkin bir biçimde anayasacı ideallerle özdeşleşmişken ikincisi fırsatçılığı ve maceracılığı ile biliniyordu.[10] Rıza Han ancak, 1921 yılının sonbaharında Pesyan'ın yok edilmesiyle askerîye içerisinde rakipsiz bir biçimde milliyetçilik gömleğini sırtına geçirebilmiş ve ordu ve devleti kendi istediği doğrultuda biçimlendirebilmişti.

Gerek çağdaş gerek tarihi kaynaklar erken dönem Pehlevi diktatörlüğünü haklı çıkarmak için çoğunlukla kaçınılmazlık ve gereklilik mefhumlarını baz alırlar. Geçmişte de bugün de, 1920'li yıllarda ortaya çıkan monarşist rejimin hataları ne olursa olsun, mevcut milliyetçi liderliğin başka hiçbir ciddi alternatifi olmadığı söylendi. Dahası bu söyleme göre dönem bağlamında rejimin otoriterliği, askerî tabiatı ve kolaylıkla güce başvurması kaçınılmaz ve hatta yeniden yapılanma ve reform programı için gerekliydi.

Yine de 1920'li yıllarda İran'da ortaya çıkan rejimin tipi, Rıza Han'ın yöntemlerine, alışkanlıklarına ve eğilimlerine çok şey borçluydu ve bariz biçimde kendisinin kişisel imzasını taşıyordu. Albay Pesyan ya da İran anayasacılığını Rıza Han'dan daha çok temsil edecek bir başka subay askerî liderliği ele geçirseydi, 1920'li ve 30'lu yıllarda İran tarihinin ne ölçüde farklı olacağı sorusu ancak spekülasyonla cevap verilebilecek bir sorudur. Belki bu itibarla bir başka modernleşmeci subay olan Mustafa Kemal'in yönetimi altındaki Türkiye'deki gelişmelerle yapılacak bir karşılaştırma öğretici olabilir. Her ne kadar Rıza Han da Mustafa Kemal de otoriter ve hatta diktatör idiyseler de kurdukları sistemler hem günlük işleyiş açısından hem de geleceğe olan etkileri açısından bambaşkaydı. 1920'li yılların başlarında her iki adam da benzer devlet inşası görevleriyle karşı karşıyaydılar ve benimsedikleri yöntemler yüzeysel bir benzerlik taşıyordu. Öte yandan Mustafa Kemal faaliyetleri için meşruiyet aramak ve bunları hukuki ilkelere dayandırmak konusunda her zaman dikkatli olmuştu.[11] Ordunun siyasal hayata müdahalesini ortadan kaldırmış ve Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'nın karışıklıklarından uzak durmasını sağlayacak ve bir gün iktidarı bırakabilecek, devamlılığı olan bir parti yani Cumhuriyet Halk Partisi'ni kurmuştu. Kriz anlarında İslâm'ı kullanmak acizliğinden sakınmış ve Kemalizmin altı okuyla faaliyetlerine teorik bir

10 Pasyan için bkz. Stephanie Cronin, "An Experiment in Revolutionary Nationalism: the Rebellion of Colonel Mohammad Taqi Khan Pasyan in Mashhad, April-October 1921", *Middle Eastern Studies*, cilt 33, no. 4, Ekim 1997, s. 693-750; Kaveh Bayat, *Enqelab-e Khorasan, Majmu'eh Asnad va Madarek 1300 Shamsi* (Tahran, 1370).

11 James A. Bill ve Robert Springborg, *Politics in the Middle East*, New York, 1999, s. 184.

tutarlılık vermeye çalışmıştı. Dahası kişisel olarak yozlaşmış değildi. Rıza Han'ın tesis ettiği patrimonyal monarşi bu olumlu özelliklerin hiçbirini taşımıyordu. İran modernleşmesi Türkiye'de tesis edilmiş olandan her halükârda daha zayıftı; mutlak ve despotik bir kişisel yönetim kapsamında vuku bulmuş, temel siyasi değişiklik, sistemin merkezine farklı bir hanedanın gelmesi olmuştu. İran jandarmasının subay teşkilatı birçok açıdan Osmanlı ordusundaki Jön Türklere benzer deneyimlerden geçmişti.[12] Belki bu ikincisinden kaynaklanan bir liderlik altında İran, Mustafa Kemal yönetimindeki Türkiye'nin izlediği yola benzer bir yol izleyebilir, daha sağlam kurumlar inşa edip daha iyi bir istikrar yakalayabilirdi.

ASKERÎ-MONARŞİST DİKTATÖRLÜK

1922 yılı itibariyle Rıza Han İran ordusu içerisindeki en güçlü şahıs olarak ortaya çıktı ve kendisini İran ulusunun kurtarıcısı olarak göstermeyi başardı; bu durum milliyetçi unsurlara şüphesiz çok çekici gelmişti. Ordu içerisinde kendi kişisel egemenliğini kurması, devlet ve toplum üzerinde gittikçe büyüyen hâkimiyetiyle kol kola gitmişti.[13] 1926 yılına gelindiğinde baskı, bertaraf etme ve manipülasyonun bir birleşimiyle askerî-monarşist diktatörlüğünü güvence altına aldı.

1921 ile 1926 yılları arasında Rıza Han İran ordusunu, hem siyasal sürece doğrudan müdahale etmek için, hem de biraz daha kurnaz bir biçimde, ülkenin siyasal yaşamını manipüle etmek için kullandı. Doğrudan müdahalesi tabii ki darbeyle başladı ve Meclis'in 1922 ile 1924 yılları arasında, ordu gücü tehdidiyle defalarca sindirilmesiyle devam etti. Meclis'e birtakım önemli anlarda gözdağı verilmesinin yanı sıra askerîye, seçimler üzerinde gittikçe artan kontrolüyle 1926 yılına gelindiğinde bu kurumun bağımsızlığına da gölge düşürmüştü. Dahası ordu, cumhuriyetçilik gibi siyasal hareketleri de desteklemiş, organize etmiş ve anayasal bir değişikliğin zeminini hazırlamıştı. 1920'li yılların başları itibariyle kabinenin hâkimiyetine sahip olan Rıza Han, burayı büyük ölçüde kendi konumunun bir uzantısına dönüştürmüş; ülke genelinde askerîyenin güçlenmesini, sivil otoritelerin güçlerini kaybetmesi pahasına teşvik etmişti. Ayrıca orduyu, kapsamlı bir denetim sağlamak üzere sivil yaşamın daha geniş çevrelerinde de kullandı: sıkıyönetim kılıfı altında baskıcı yöntemlere başvurarak ordudan olumsuz yönde istifade etti ve olumlu bir şekilde kıyafet reformu, ünvanların kaldırılması, temel şehir planlaması, dil reformu ve

12 Bkz. Cronin, *The Army*.

13 Ordu içerisinde Rıza Han'a muhalefet için, bkz. Cronin, *The Army*, 5. bölüm.

benzeri reformlarda askerî personelinin yolu açmasını sağlayarak orduyu milliyetçiliğin odağı ve toplumsal gelişmenin öncüsü yaptı. 1926 yılı itibariyle rejimin askerî karakteri gün gibi açıktı ve bu durum İran için bir ilkti.

KABİNE VE MECLİS

Şubat 1921 darbesi, ordunun İran siyasi yaşamına beklenmedik ve ilk doğrudan müdahalesiydi. Yine de Seyyid Ziya tarafından oluşturulan yeni hükümet geniş ölçüde sivil bir karaktere sahipti; hükümet içerisinde görev alan tek subay Savaş Bakanı Jandarma Binbaşı Mesud Han Kayhan'dı. Rıza Han'ın Kabine içerisinde bir görevi yoktu fakat Serdar-ı Sipah unvanıyla silahlı kuvvetlerin yönetimini fiilen ele geçirmişti ve bu görev kendisine Şah'ın isminin otoritesi altında başkentin kontrolünü vermekteydi.

Özellikle başkentte konuşlanmış Kazak güçleri üzerindeki komutasını kullanarak Rıza Han, derhal gücünü büyütmeye girişti. Öncelikle Savaş Bakanı Binbaşı Kayhan'a itaat etmeyi reddetti ve ordunun etkin komutası elinde olduğu halde kendisinin değiştirilmesini talep etti. Mevcut şartlar altında Seyyid Ziya pek az seçeneği olduğunu gördü ve Mayıs başlarında Rıza Han'ı yeni savaş bakanı olarak atamaya razı oldu. Her ne kadar Şah, anayasal olarak başta kalmış ve ordunun sivil iktidara karşı mesuliyeti düşmüş olsa da savaş bakanlığı ve fiili başkomutanlığı üzerine alan Rıza Han böylece ordunun tartışmasız en yüksek otoritesi haline gelmişti. Dahası Rıza, artık Kabine'nin bir üyesi olarak, ordu adına, hazinenin kısıtlı kaynaklarının kullanımında diğer bakanlıklardan daha fazla hak iddia edebilecekti.

Rıza Han'ın bir sonraki adımı baş rakibi Seyyid Ziya'yı göndererek kabine üzerindeki hâkimiyetini güvence altına almak oldu. Siyasi bir ayak oyunuyla çabucak Seyyid Ziya'yı kaçmaya ve sürgüne gitmeye zorladı ve bu zaferi kendisini başkentte rakipsiz bir konuma getirdi.[14] Öte yandan hâlâ arka planda kalmayı tercih ediyordu. Şah'ın Başbakanlık'a kimi teklif edeceğine karar verebilecek bir pozisyondayken, henüz bu makamı kendisi için talep etmemişti ve her halükârda Kabine'deki en güçlü karakterdi.

Seyyid Ziya'nın sürgüne gitmesinden sonra oluşturulan yeni kabinenin, asker-sivil ilişkisinin yeni durumunun hızla farkına varılması sağlandı; Bakanlara, savaş bakanının başkentteki silahlı kuvvetler üzerindeki mutlak kontrolü ve tutuklanma tehdidiyle gözdağı verildi.[15] 1921 yılının ikinci yarı-

14 Norman'dan Curzon'a, 25 Mayıs 1921, FO371/6404/E6040/2/34.

15 İstihbarat rapor özeti [bundan sonra sadece IRO] no. 7, 18 Haziran 1921, FO371/6435/E9263/2004/34.

sında Rıza Han'ın Mazdaran'da ve özellikle de Gilan'da, Küçik Han'a karşı kazandığı askerî başarı, ülkedeki gücünü ve itibarını inanılmaz derecede arttırdı. En ciddi askerî rakibi olan Albay Mohammed Taki Han Pesyan'ın özerkliğini tasfiye etti ve Kabine'yi hâkimiyeti altında tutan ve Şah'ın korktuğu bir karakter olarak artık her zamankinden daha fazla askerî bir diktatörü andırıyordu. Rıza Han'ın yükselişi hem ordunun çıkarları ve hâkimiyetine bağlıydı hem de eş zamanlı olarak bunları güvence altına alıyordu; dolayısıyla bu ikisi arasındaki ilişkinin dinamik doğası artık apaçık ortadaydı. Gerçekten de bu dönem, ordunun kendisini ve halkın orduyu, Rıza Han'ın kişisel aygıtı olarak teşhis ettiği dönem oldu.

Rıza Han, bulunduğu konumun ordunun hoşnut tutulmasına bağlı olduğunun son derece farkındaydı fakat 1921 yılının bitiminde savaş bakanlığı, birliklerin ücretlerinin ödenmesi ve Azerbaycan'daki Kürt Simitko asilerine karşı başlatılan harekâtın masraflarının karşılanması için acil nakit ihtiyacındayken, hükümet neredeyse iflas etmiş durumdaydı. Aralık ayında Rıza Han, günlük gümrük ve vergi gelirlerinin askerî hazineye ödenmesi için ısrar etti. Ay sonunda kendi eline geçirebileceği tüm sivil gelirler için saldırmaya, Şah'la, birliklerin ücretinin Şah'ın kişisel servetinden ödenmesi için çekişmeye başladı ve hükümetin kendisine yeterli kaynağı sağlamaya devam etmesi için Başbakan Kavamu's-Saltane'ye her çeşit tehdidi savuruyordu. 22 Şubat 1922'de Meclis, takip eden yıl için orduya tahsis edilecek dokuz milyon tümenlik bir harcı onaylayarak savaş bakanlığının bütçesini geçirdi fakat bu tutarın nasıl karşılanacağına dair bir emareden bahsedilmemişti.[16] Mart ayında umutsuz bir mali krizle yüz yüze kalan Rıza Han, ülkenin tüm gelir getiren kurumlarının doğrudan denetimini üzerine almak gibi köklü bir adım attı: Şah'a ait topraklar, belediyeler, doğrudan vergiler, yollar, gümrükler, tüketim vergileri, afyon vs. Ve bu gelirleri askerî amaçlara kanalize etti. Merkezi Hazineden tahsis edilmiş paraya ek olarak savaş bakanı ayrıca komutanlarına taşradaki gelirler konusunda benzer faaliyetlerde bulunmaları talimatını verdi. Bu durum doğal olarak taşradaki sivil ve askerî yetkililer arasında önemli sürtüşmelere neden oldu ve taşra bütçeleri üzerine neredeyse katlanılmaz bir yük bindirdi.

1922 yılının ilk yarısı boyunca, büyük ölçüde savaş bakanının ordu için kaynak talepleri yüzünden üç kabine düştü ve sonbaharın başlarında, başkanlığını Müşir-üd-Dovle'nin yaptığı yılın dördüncü hükümeti de zorluk-

16 IRO, no. 8, 25 Şubat 1922, FO371/7827/E10107/285/34.

larla boğuşuyordu. Bu dönemde ayrıca Rıza Han'a karşı, kısmen hükümetin parasını yasa dışı yollardan orduya tahsis etmesi, kısmen de taşradaki sivil valileri askerî olanlarla değiştirmek konusundaki hevesi yüzünden hızlı ve yaygın bir genel muhalefet de ortaya çıkmıştı ve basında kendisine karşı açık saldırılar görülmeye başladı. Savaş bakanı hükümetten, bir gazeteyi susturması için harekete geçmesini talep etti ama Müşir-üd-Dovle reddetti ve bunun yerine istifa etti. Bunun üzerine Rıza Han kendisini kanun addetti ve mevzubahis editörü bizzat cezalandırdı; akabinde de Meclis'e bu tür saldırıların kendisini koyduğu kabul edilemez durumdan şikâyet etti. O noktaya kadar geniş ölçüde Meclis'i görmezden geldiği için böyle bir adım atması şaşırtıcı olmuştu, bu tavrı 'küçümseyici hoşgörüsü'nden başka bir şey değildi.[17]

Öte yandan Meclis, savaş bakanına destek sunmaktan çok uzaktı ve kendisinin diktatoryal yöntemlerine karşı olan memnuniyetsizliğini güçlü ifadelerle açıklıyordu. Rıza Han hakkındaki bu kanaatin açıklanması, son derece beklenmedik bir hamle doğurarak kendisinin 7 Ekim'de veliahda istifasını sunmasına neden oldu. Aynı gün subaylarını Savaş Bakanlığı'nda bir toplantıya çağırdı ve istifa niyetinden bahsetti. Mevcut tüm subaylar kendisine olan sadakatlerini bildirdiler ve emirleri o yönde olursa Meclis'i kapatıp kendisine saldıran vekilleri tutuklayabileceklerini söylediler. Rıza Han bunu, böylesi aşırı önlemler almanın şu an çıkarlarına olmadığını ve Şah'ın istifa talebine vereceği yanıtı beklemeyi istediğini söyleyerek yanıtladı.[18] Mevcut subaylar kendisinin istifa isteğine katılmadıklarını bildirdiler ve yetkilerini korumak için takip edeceği yol ne olursa olsun onu izleyeceklerine yemin ettiler. Şah, savaş bakanının istifasını kabul ederse ordunun vereceği tepkiye yönelik geniş çaplı bir korku olduğu için, Tahran'daki siyasi atmosfer oldukça gergin bir hal almıştı.

Veliaht, Rıza Han'ın istifasını kabul etmeyi reddetti ve krize üzerinde uzlaşılacak bir çözüm bulmak için müzakereler yürüttü. Rıza Han istifasını geri çekmeyi ve görevine devam etmeyi kabul etti; geri döndüğünde bazı askerî valileri görevden aldı ve gelir getiren kurumların idaresini Amerikalı mali danışman Dr. Arthur C. Millspaugh'ya bıraktı. Bu ödünlerin bir sonucu olarak Rıza Han, Meclis'in daha fazla anayasal düzen talebinin yarısını karşılamış görünüyordu; buna karşılık Meclis de kendisinin iade ettiği görevler için büyük bir coşkuyla teşekkür etti. Savaş bakanının Meclis'le olan mücadelesi aslında kendi konumunu güçlendirmişti zira her ne kadar bazı nokta-

17 Loraine'den Curzon'a, 31 Ocak 1922, FO371/7804/E3074/6/34.
18 IRO, no. 40, 7 Ekim 1922, FO371/7828/E13033/285/34.

larda ödün vermek zorunda kalsa da Meclis kendisine büyük hizmetleri için halk önünde teşekkür etmiş ve böylece onun yanında saf tutmuştu. Aslına bakılırsa Rıza Han'ın gerçekten istifa etmek niyetinde olduğu oldukça şüpheli görünmektedir ve tüm bu süreci muhalifleri karşısındaki gücünü tartmak için düzenlemişti.

1922 yılının sonuna gelindiğinde sonuç olarak Rıza Han, hem Meclis'e kafa tutmak ve gözdağı vermek konusundaki kabiliyetini sergilemiş hem de kurulabilecek herhangi bir hükümet içerisindeki üstünlüğünü tesis etmişti. 1922 yılında sıklıkla kurulup dağılan kabineler içerisinde savaş bakanı, bu yıl iktidara gelen kabinelerin her birinde savaş bakanlığı görevini sürdürdüğü için görece sabit kalan tek faktördü ve bakanlıktan istifa etmeyi reddettiği için bir Kabine'nin düşüşüyle bir diğerinin kurulması arasındaki zamanda boşluğu tek başına doldurmaktaydı. Her halükârda hiçbir başbakan onun rızası olmadan karar alamıyordu ya da almıyordu.

1923 yılı içerisinde Rıza Han, birbirini izleyen başbakanların programlarında, askerî meseleleri dayatmakta hiçbir zorluk çekmedi. Yine de bu yılın sonuna doğru belli ki bağımsız bir başbakan hikâyesini sona erdirmeye karar vermiş olmalı ki başbakan oldu. O dönemki aşbakan Kavamu's-Saltane'nin sözde bir komplonun ortaya çıkışı üzerine yurt dışına kaçışının ardından Rıza Han, artık boş olan bu makamı eline geçirme fırsatı yakalamıştı.[19] Savaş bakanı, başbakan ve başkomutan sıfatlarını üzerinde toplayarak askerî ve sivil yetkileri eşi görülmemiş bir ölçüde birleştirmişti.

Her ne kadar Meclis, Rıza Han'ın 1922 yılındaki istifa krizi sırasındaki güç gösterisiyle sarsılmış olsa da hâlâ kayda değer bir miktar bağımsızlığa sahipti; savaş bakanının askerî projeler için ihtiyaç duyacağı mevzuatı engellemeye muktedirdi ve genel olarak orduya karşı eleştirel bir tavır takınmıştı. Aslında Rıza Han'ın Dördüncü Meclis'teki asli destek kaynağı, kendisinin radikal zorunlu askerlik teklifleri yüzünden paramparça olmuş olan Islahatçı Parti'nin muhafazakâr unsurlarıydı. Bu yüzden Beşinci Meclis içerisinde, reformlarına destek verilmesi konusunda sırtını dayayabileceği bir çoğunluk oluşturmaya karar verdi ve bunun için de seçimleri suiistimal etmekte askerîyeyi kullanacaktı.[20] Bu noktada ciddi bir başarı yakaladı; ordunun yönetim kademesi, seçim süreci üzerinde, hiçbir surette bütüncül olmasa da kati bir denetim sağlamıştı.

İran'daki seçim süreçleri doğal olarak basit bir yapıya sahipti ve başta kırsal kesimde olmak üzere manipülasyona açıktı. Sadece askerîye değil

19 Bu dönem için bkz. Cronin, *The Army*, s. 153-54.

20 Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton, 1982, s. 131-32.

sivil yetkililer de seçimlerin yasal sürecine rüşvet, usule aykırı nüfuz kullanımı, oy pusulalarının değiştirilmesi ve benzeri basit yöntemleri kullanarak müdahale edilmesinden sorumlulardı. Beşinci Meclis seçimleri, özellikle taşrada, her biri yasadışı yöntemlere başvuran bir dizi yerel sivil hizip ve birey ile belli adayları destekleyen askerîye arasında uzatmalı ve karışık bir savaşa neden oldu.[21]

Askerîyenin seçimlere müdahalede sağladığı önemli başarıya rağmen Beşinci Meclis, 1923 yılındaki cumhuriyet kampanyasında ve akabinde Tahran'da sıkıyönetime başvurulması sırasında vekiller arasında baş gösteren ateşli ve hatta şiddetli sahnelerin ortaya koyacağı üzere, Rıza Han için hiçbir surette uslu bir araç olmadı.[22] Fakat Beşinci Meclis Pehlevi döneminin başlarında siyasi yaşayabilirliğe sahip son meclisti. Altıncı Meclis için yapılan seçimlerde ordu, askerîyenin sivil toplum üzerinde gittikçe büyüyen tahakkümünün bir yansıması olarak, çok daha etkili ve tutarlı bir denetim uygulamış ve bunun sonucu çok daha uysal bir organ olmuştu.[23] Her ne kadar Meclis varlığını sürdürmüş ve amaçsız tartışmalarla uğraşmaya devam etmiş, belirli aralıklarla dağılmış ve yeniden seçilmiş olsa da 1926 ile 1941 yılları arasında kelimenin tam anlamıyla bir mühür görevi görmüştü.

ŞAH

Her ne kadar 1921 yılı Şubat ayında Kazakların Tahran'a yürümesi, Ahmed Şah'ın bilgisi dışında gerçekleşmiş ve onu telaşa düşürmüşse de darbenin liderleri tahta bağlı olduklarını açıkça belirtmişlerdi. Bununla beraber belli ki Şah, Kazakların başkente yürümesinin, vaktiyle koruyucusu olan bu grupla olan ilişkisinde tamamen yeni bir aşamanın ilk işareti olduğunu fark etmişti.[24] Kazakların Tahran'a gelmesi ihtimali söz konusu olduğunda son derece telaşlandığı ve hemen kaçmaktan bahsettiğinden söz edilir. Uzun vadede, görünüşte kendisine bağlı olanların elindeki güvenliği konusundaki kuruntuları tamamen haklı çıkacaktı. Darbeden hemen sonra Şah, baskı altında, ordunun görüşlerine katıldığını ve Seyyid Rıza'nın başbakan (başvezir) olarak atanması konusunda mutabık olduğunu bildiren bir duyuru yayınladı. Öte yandan yeni kabineye hiçbir zaman hakiki bir destek sağlamadı ve Seyyid Rıza'nın düşürülmesi için Rıza Han'la canı gönülden işbirliği yaptı. Kısa süre sonra

---

21 Örnekleri için bkz. Cronin, *The Army*, s. 188-89.

22 IRO, no. 30, 26 Temmuz 1924, FO371/10132/E7104/255/34.

23 Bkz. Cronin, *The Army*, s. 189-90.

24 Kazak Tugayı Nasreddin Şah'ın korumalığını yapmak için 1879 yılında kurulmuştu.

Şah, Rıza Han'ın yeni üstünlüğünün hiç de kendisinin hoşlanacağı bir durum yaratmadığını fark etti. Aralık ayına gelindiğinde artık kendi savaş bakanından korkuyordu ve Avrupa'ya giderek başına geleceklerden kaçmak konusunda hevesliydi.

Her ne kadar Rıza Han'ın, Şah'ın ayağını kaydırmaya ne zaman karar verdiği kesin olarak belli değilse de bu kararın alınmasındaki önemli bir etmen Şah'ın, Rıza Han'ın silahlı kuvvetlerin başkomutanı olarak atanma hırsının önüne geçmesiydi. Aslına bakılırsa darbeden kısa bir süre sonra Rıza Han, ordudan çıkan mektupları başkomutan, *fermande-yi kol*, olarak imzalamayı alışkanlık edinmişti. Bu durum, söz konusu yetkiyi yalnızca tahttaki hükümdara veren anayasaya doğrudan aykırıydı. 1923 Nisan'ında Rıza Han Şah'tan kendisini resmen başkomutan olarak atamasını istedi fakat Şah bunu reddetti. Şah'ın, savaş bakanının aşırı ihtirasları konusundaki kaygıları yakın zamanda tekrar gün yüzüne çıkmıştı ve bu talebi, korkularının haklı çıkmasının bir kanıtı olarak görüyordu. Rıza Han talebinin Şah tarafından açık sözlülükle reddedilmesinden tatmin olmadı ve görüşmeler Şah'ın kendisini ordunun *Reis*'i olarak atamasıyla rafa kalkana kadar sürdü. Öte yandan Şah, belli ki bunu Rıza Han için yeni bir zafer ve kendisi için bir yenilgi olarak görmüştü, dolayısıyla duruma içerledi.[25]

1924 yılının başlarında Rıza Han, askerîyenin hem başkentte hem de taşrada başrolü oynadığı cumhuriyetçi hareketi başlatarak Şah'a karşı nihai bir hamlede bulundu. Ahmed Şah 1923 Kasım'ında Avrupa'ya gitmişti ve cumhuriyetçi galeyan 1924 Ocak'ında Ahmed Şah ve Kaçar Hanedanı'nın kötülendiği ve sınırsız cumhuriyetçi propagandanın yapıldığı bir basın kampanyasıyla başladı. Kaçarların kötülenmesine, gazetelerin müstakbel cumhuriyetin başkanı olarak seçilmesi için önerdiği Rıza Han'a yönelik övgüler ve methiyeler eşlik etti.

Taşrada cumhuriyetçi komiteler kurulmuştu ve Meclis'e Kaçar Hanedanlığının lağvedilmesini ve cumhuriyet kurulmasını talep eden telgraflar yağıyordu. Bazı yerlerde halk, Tahran cumhuriyet taleplerini kabul edene kadar burada kalacaklarını söyleyerek telgrafhanelere sığındı; diğer bazı yerlerde çarşılar gösteriler nedeniyle kapandı. Yine de bu eylemliliklerin büyük kısmı yapay görünüyordu ve Rıza Han ve destekçileri, özellikle de askerî otoritelerce, ülkede cumhuriyetçiliğe yönelik gerçek bir desteğin uyandırılması için teşvik edilmiş ve hatta parası ödenerek gerçekleştirilmişlerdi.[26] İlk kampanya,

25 Yıllık Rapor, 1923, Loraine'den MacDonald'a, 4 Mart 1924, FO371/10153/E3362/2635/34.
26 Cronin, *The Army*, s. 157-67, 191-94.

askerî otoriteler tarafından dikkatlice düzenlenmiş ve yönetilmiş, düzgün bir biçimde gelişmiş, fakat Mart ayının sonlarına doğru farklı kaynaklardan muhalefet güç kazanmaya başlamıştı. Rıza Han'ın gittikçe büyüyen nüfuzuna yönelik siyasi düşmanlık, cumhuriyetçiliğin laik çağrışımlarına yönelik dini hoşnutsuzlukla birleşerek kitlesel bir halk muhalefeti yarattı.

Cumhuriyet rejimine yumuşak geçişe yönelik geniş çaplı bir hoşnutsuzluk tarafından engellenen Rıza Han bir kez daha güce başvurdu. 22 Mart'ta Meclis konuyu tartışmak üzereyken sayısı beş bini geçen geniş bir cumhuriyet karşıtı grup Meclis'e girdi ve konuşmalar yapılmaya başlandı. Rıza Han buraya geldiğinde iki Pehlevi birliğine Meclis'i temizlemelerini emretti. Bu, bazı insanların süngülerle yaralanması ve birçoklarının tutuklanmasıyla "hiç de nazik" olmayan bir şekilde yapıldı.[27] Rıza Han Meclis'e girdi ve burada başkan Muteminü'l Mülk kendisini, kalabalığa karşı askerî güç kullandığı için azarladı ve bu mekânda öyle bir yetkisi olmadığını söyledi. Dahası Meclis Başkanı kendisine halk tarafından seçildiğini ve mağlup olmaktan korktuğu için onlara karşı dönmeye hakkı olmadığını söylemişti. Müteminü'l Mülk, Rıza Han'ın eylemini itham etmek için vekilleri oturuma çağırmayı bile teklif etmişti ve bu gerçekleşseydi savaş bakanına güvenoyu çıkmayacağı neredeyse kesindi. Tutuklananların serbest bırakılması talep edildi, Rıza Han bunu kabullendi ve başkan, Meclis adına bunlardan özür diledi. Vekiller, ulema ve Rıza Han arasında bir toplantı gerçekleşti ve burada Rıza Han, cumhuriyet projesinden vazgeçmeyi surat asarak da olsa kabul etti ve ne Şah'la ne de veliahtla birlikte çalışamadığı için istifa edeceğini bildirdi. Kısa bir süre sonra anayasanın olduğu gibi kalması kararının çıktığı bir Meclis oturumu oldu ve şu halde bir cumhuriyet meselesi mevzubahis olamazdı.

Askerlerini, Meclis zemininde barışçıl göstericilerin üzerine sürmesinin bir sonucu olarak Rıza Han kalan popülaritesinin önemli bir kısmını yitirdi. Konumu artık sallantıdaydı ve cumhuriyetçiliğin geleceği konusunda son derece kararsız görünüyordu; belli ki iktidarda tutunabilmek için gerekirse cumhuriyetçiliği terk etmeye hazırdı. 26 Mart'ta savaş bakanlığı, tüm birliklere, cumhuriyet meselesinde mutlak tarafsızlıklarını muhafaza etmeleri yönünde bir telgraf yolladı. Ayrıca 26 Mart'tan itibaren geçerli olmak üzere Tahran'daki birlikler kışlalarından çıkmayacaklardı; erbaşlar arasında muhalefete yönelik ciddi bir sempati mevcuttu ve askerî yetkililer birlikleri, muhalefetin tarafına geçmemeleri için izole etmek istemişlerdi. Mart ayı sonun-

27 Havard, İran'daki Cumhuriyetçi Harekete dair olay güncesi, Ovey'den MacDonald'a, 1 Nisan 1924, FO371/10145/E3743/455/34.

da bir kısım Ayetullahla yaptığı istişarelerin sonucunda Rıza Han, nihayet cumhuriyet projesinden vazgeçmeye karar verdi.[28] Cumhuriyetçi hareket hızla çöktü, askerî yetkililer Tahran'dan hareketi terk etmeleri yönünden emirler almıştı.[29]

Rıza Han'ın düşmanları yine de kendisini devirmek için her fırsatı değerlendirmeye devam ettiler. Artık birçok insan başbakanlığı (sadrazam-nakhostvazir) bırakması ve savaş bakanlığı (vazir fang) ile yetinmesi, hatta sadece ordunun komutasında kalması gerektiğini düşünüyordu.[30] Dahası kendi destekçileri arasında bile birçokları, daha önce yaptığı Şah ve veliaht ile birlikte çalışamama kararında ısrar ederse, kendisinden vazgeçmeye hazırdı. Nisanın ilk haftasında, her ne kadar cumhuriyetçi hareketten vazgeçmiş olsa da, Rıza Han'ın, konumunu muhafaza etmenin en iyi yolunun ne olduğu hususunda umutsuz bir belirsizlik içerisinde olduğu açıktı. Kendisi ve Şah arasında bir çeşit hesaplaşma kaçınılmaz görünüyordu ve gerçekten de kısa süre sonra Şah'ın kendisini başbakanlık makamından azlettiğine dair bir telgraf geldi. Seçimleri suiistimal ederek Meclis üzerinde yeterli denetimi sağlamakta başarısız olan Rıza Han şimdi, 1922 yılının sonlarında son derece başarılı olan gözdağı taktiğini tekrarlamayı deneyecekti. Görevden alınmasına cevap olarak 7 Nisan'da Meclis'e, son derece yorgun olmasından dolayı dinlenmek için kırsala gideceğini, tüm hükümet görevlerinden ve askerî birliklerin komutasından istifa ettiğini ve bunları Genelkurmay'a devrettiğini söyleyen bir mektup gönderdi.[31] Benzer bir mektup savaş bakanlığında, Genelkurmay Başkanı Tuğgeneral Emanullah Cihanbani tarafından üst düzey subaylara okundu. Rıza Han aynı gün Tahran'ı terk etti.

Ertesi gün, 8 Nisan'da, Meclis'e tüm taşra komutanlarından telgraflar yağmaya başladı. Bunların bazıları Rıza Han'ın çekilmesine yönelik teessüflerini bildiriyor ve Meclis'ten kendisini geri getirmesini talep ediyordu. Bilhassa Batı ve Doğu'daki bölge komutanları tümgeneraller Ahmed Emirahmedi ve Hüseyin Huza'i olmak üzere bazıları ise olanlardan Meclis'i sorumlu tutmuş ve Rıza Han kırk sekiz saat içerisinde dönmezse birliklerinin başında Tahran'a yürüme tehdidinde bulunmuşlardı.[32] Birkaç taşra vilayetinde askerî otoritelerin tertiplediği yerel karışıklıklar da baş gösterdi; pazarlar kapatıldı

28 Ulemanın rolü için, bkz. Vanessa Martin, "Modarres, Republicanism and the Rise to Power of Reza Khan, Sardar-i Sipah", Stephanie Cronin, *The Making of Modern Iran: State and Society under Reza Shah, 1921-1941* (Londra, Curzon, 2003), s. 65-77.

29 IRO, no. 14, 5 Nisan 1924, FO371/10132/E5166/255/34.

30 Havard, İran'daki Cumhuriyetçi Harekete dair olay güncesi.

31 IRO, no. 15, 12 Nisan 1924, FO371/10132/E5168/E5168/255/34.

32 Ahmet Emir Ahmedi, *Hatırat-ı Nohostin Spahbud-u İran*, 2 cilt, Tahran, 1373, cilt 1, s. 231-33.

ve Rıza Han'ın geri dönmesi talebiyle kalabalıklar telgrafhanelere sığındı. O akşam Meclis Başkanı bölge komutanlarının telgraflarını okudu ve bu telgraflar vekiller arasında ciddi bir korkuya neden oldu. Meclis hızla Rıza Han'a güvenoyu verdi ve kendisini taşrada ziyaret etmek üzere bir heyet gönderdi, Rıza Han 9 Nisan'da Tahran'a döndü. Bütün görevlerini geri aldı ve kabinesinde bazı değişiklikler yaparak 13 Nisan'da Meclis'e sundu.

Taşra komutanlarının tepkisi o kadar kendiliğinden gelişmişti ki Tahran'da bunun önceden ayarlanmış bir planın parçası olabileceğine dair pek az şüphe vardı.[33] Rıza Han'ın Meclis heyetini coşkuyla karşılaması ve onların geri dönme davetine neredeyse uygunsuz bir hızla razı olması bu kanıyı güçlendirmektedir. Meclis açık tehdide boyun eğmek zorunda kalmıştı zira Rıza Han yasal olarak görevine dönmezse ordu kendisini zorla geri getirecekti. Bu çarpıcı manevrayla Rıza Han, sadece cumhuriyetçi hareketin başarısızlığının bir sonucu olan kördüğümü çözmedi aynı zamanda son çare olarak askerî güce başvurarak, diğer tüm siyasi güçleri alt edip zafer kazanma kabiliyetini bir kez daha gösterdi.

Her ne kadar Beşinci Meclis, Rıza Han'ın istifa manevrası sonrasında ordu kumandanlarının tehditleri sonucu eğilmeye mecbur bırakıldıysa da birçok vekil kırgınlığını ve kızgınlığını muhafaza etti ve bunlar, 15 Nisan 1924'te yeni kabinenin programının Meclis'e sunulması sırasında ortaya çıkan fırsatı, orduyu eleştirmek için kullandılar. Program ilk önce Müderris tarafından, genel hatlarıyla ve ılımlı ifadelerle eleştirildi fakat daha sonra bir başka vekil, Ebulhasan Ha'irizade'nin ateşli ve sert saldırılarına maruz kaldı.[34] Bu ikincisi ordunun genişletilmesi teklifini ele aldı; ordunun genişletilmekten çok temizlenmeye ihtiyacı olduğunu ve askerî amaçlara tahsis edilmiş olan paranın eğitimin yaygınlaştırılması için kullanılmasının daha iyi olacağını söyledi. Böylece daha iyi eğitilmiş bölge komutanları devlete karşı olan görevlerinin daha çok farkında olacak ve şu yakınlarda gelen telgraf gibi tehdit içeren telgraflar göndermeyeceklerdi. Ha'irizade kendisi için ordunun devlete değil tek bir kişiye ait olduğunun açık olduğunu söyleyerek devam etti ve şu halde masraflarının neden bu kişi tarafından karşılanmadığını sordu. Ha'irizade'nin hissiyatı, Rıza Han'a güvenoyu verenler de dâhil olmak üzere meslektaşlarının çoğu tarafından paylaşılıyordu ve bunların büyük kısmı, telgrafları bilhassa tehdit edici olan komutanlara gözdağı vermek isterlerdi.[35] Yeni

33 Ovey'den MacDonald'a, 18 Nisan 1924, FO371/10145/E4644/455/34.
34 *A.g.e.*
35 *A.g.e.*

kabinenin programı yine de kabul edildi ve bu şüphesiz Rıza Han için bir zaferin işaretiydi.

Savaş bakanının Meclis'e boyun eğdirmekteki başarısı ve konumunu güçlendirmek hususundaki müteakip çabalarına rağmen takip eden aylarda, cumhuriyetçi hareketin çökmesinden sonra Tahran'daki siyasi vaziyet, her ne kadar kendisi Avrupa'da olsa da açıkça Şah'ın lehine gelişiyor gibi görünmekteydi. Temmuz'un başında Rıza Han'ın başbakanlıktan istifasının istenmesi, hiçbir zayıflık işareti olmadığını gösterdi; bunu basının arkası kesilmeyen eleştirileri takip etti ve halkın askerî tahakküme yönelik hoşnutsuzluğunun işaretleri ülkenin her yanından gelmeye başladı.[36] Rıza Han'ın başkentteki konumu ciddiyetini koruyordu ve bir düşüş tehlikesiyle karşı karşıya görünüyordu. Aslına bakılırsa Amerikan konsolosu bir serseri tarafından öldürülüp Rıza Han sıkıyönetim ilan etmeseydi, siyasi inisiyatifi yeniden kazanabilirdi.[37] Rıza Han ile Ahmed Şah arasındaki çekişme sürdüğü sürece yürürlükte kalacak olan sıkıyönetimin uygulanması, askerî yetkililer için, şeflerinin lehine olacak siyasi ve anayasal bir netice tertiplemesine imkân veren bir anahtar rolü görmüştü.

Cumhuriyetçi hareketin başarısızlığı, Rıza Han'ın Ahmed Şah'tan kurtulmak konusundaki kararlılığına gölge düşürmemişti. 1924 yılının yaz ve sonbahar ayları boyunca cumhuriyetçilikten feragat etti fakat hareketi yeniden canlandırma fikrini de yarı ciddi bir şekilde düşünmeye devam etti. Ne var ki muhalefet gücünü koruyordu ve Aralık ayına gelindiğinde Rıza Han'ın cumhuriyet stratejisi, kendisini Şah yapma kararıyla nihayet tamamen ortadan kalktı; öte yandan Ahmed Şah'la olan son savaşı, takip eden yılın büyük kısmında devam edecekti. Aralık ayının ortalarına gelindiğinde Tahran'da, Anayasa'da bir değişikliğin zeminini hazırlamak için kayda değer bir sessiz faaliyet yeniden başladı. Propaganda bu sefer cumhuriyet lehtarlığı değil Şah'a yönelik memnuniyetsizlik yaratmayı hedeflemişti. Süreci yönlendiren askerî vali ve Merkezi Ordu komutanı Kurmay Subay Tuğgeneral Yezdenpenah'tı.

Öte yandan Rıza Han, belli ki doğrudan Şah'ı hedef alan bir hareket için henüz erken olduğuna karar vermişti. Yezdenpenah'a kampanyasını kesmesini emretti ve bunun yerine Şah'la aralarındaki, anayasal konumları ko-

---

36 IRO, no. 27, 5 Temmuz 1924, FO371/10132/E6700/255/34.

37 Imbrie cinayeti için bkz. Michael P. Zirinsky, "Blood, Power and Hypocrisy: The Murder of Robert Imbrie and American Relations with Pahlavi Iran, 1924", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 18 (1986), s. 275-92.

nusundaki tartışmayı canlandırarak farklı bir taktik benimsedi. 8 Şubat'ta Meclis'teki farklı partilerin temsilcilerine resmî olarak *fermande-yi kol* olarak tanınmak istediğine dair talebini tekrar iletti; pratikte bir ültimatom olan bu talebin kabul edilmesini görevde kalmaya devam etmek için şart koşmuştu.[38] Uygulamada, Şah'ın bu göreve kendisini resmen atamayı reddetmesinin ardından, makamın yetkilerini haksız yere taşımaya devam etmişti ve bu durum Şah'ın, Rıza Han'ın ihtiraslarıyla ilgili beslediği şüphelerin ve ülkeden uzunca bir süre ayrı kalmasının başlıca nedeniydi. Öte yandan her ne kadar itibari de olsa başkomutan olarak kalmak, Şah'a orduda atama ve görevden alma yetkileri vermekteydi. Bu nedenle istediği zaman Rıza Han'ın görevden alınması emrini verebilir, böykece onu sırtını dayayabildiği tek gerçek desteğinden mahrum bırakabilir ya da en azından bu desteğe şüphe düşürebilirdi. Rıza Han'la vekiller arasında ateşli tartışmalar yaşandı ve vekiller, Rıza Han'ı tatmin edecek, anayasal hukuku muhafaza edecek ve Meclis'in onurunu kurtaracak bazı tavizler bulmaya çabaladı.[39] Kendisini başkomutan (farmandeh) olarak atayacak bir teklif Meclis'te reddedilmişti ve Şah'ın resmi görevden alma yetkilerinden dolayı endişeli görünen Rıza Han, nihayetinde anayasal krizi sona erdirmek ve en sonunda kendisini Şah'ın azil ihtimalinden kurtarmak üzere tasarlanmış teklifi şevkle kabul etti. 14 Şubat'ta Meclis, Rıza Han'ın polis gücü hariç silahlı kuvvetlerin komutasını almasına dair özel isteklerini tanıyan bir karar çıkardı ve kendisine bu makamda devlet kanunları çerçevesinde tam yetki verdi; artık sadece Meclis tarafından görevden alınabilecekti.

1925 sonbaharında Rıza Han, Ahmed Şah'a yönelik saldırılarını yeniden başlattı ve askerî yetkililer bir kez daha hem taşrada hem de Tahran'da Kaçar karşıtı kampanyayı örgütleyerek önemli bir rol oynadılar. Ekim ortalarında Tahran'ın askerî valisi Tuğgeneral Yezdenpenah, bu kez bir cumhuriyet meselesi olmadığını, sorunun hanedanın değişmesi olduğunu belirterek Şah'a karşı etkin bir propaganda yürütüyordu. Kaçar karşıtı kışkırtma başkentle sınırlı kalmadı. Meşhed, Reşt, Kirman ve özellikle Tebriz'de askerî yetkililer Şah karşıtı gösteriler düzenlemek için büyük çabalar sarfettiler. Ekim ayının son haftası Şah karşıtı kampanyanın hızı arttı. Kaçarların tahttan indirilmesi için *nehzat-ı milli* (milli komiteler) kuruldu ve bu taleple Meclis telgraf yağmuruna tutuldu. Tebriz'in sesi özellikle gürdü, buradan gelen telgrafların tonu gittikçe daha tehditkâr bir hal almaktaydı ve başkentle ilişkilerin kesilmesi ve Tahran'a yürüyecek milliyetçi bir ordunun kurulmasının duyu-

38 IRO, no. 7, 14 Şubat 1925, FO371/10841/E1583/82/34.
39 Loraine'den Chamberlain'e, 26 Şubat 1925, FO371/10840/E1581/18/34.

rulmasıyla zirveye çıkmıştı. Tebriz komitesinin arkasındaki taşıyıcı ruh, her ne kadar perde arkasında kalmayı iyi becerdiyse de bölge komutanı Tuğgeneral Muhammed Hüseyin Ayrum'du.[40] Öte yandan bu sefer kampanyanın arkasında bir kısım gerçek halk desteği de var gibi görünüyordu.

31 Ekim'de Meclis beklendiği üzere Kaçar hanedanlığının kaldırılmasını ve Kurucu Meclis'in kararına kadar başında Rıza Han'ın olduğu geçici bir hükümet kurulmasını oyladı. Ne var ki askerîye, Rıza Han'dan sürekli *alahazret* (hazretleri) diye bahsederek Kurucu Meclis'in alacağı her kararın önünü kesmişti ve gazetelerle kimi yetkililer de bunu takip etti. 1925 yılının sonlarında gerçekleştirilen Kurucu Meclis seçimleri, Meclis seçimleri gibi ordu tarafından yakinen yönetildi. Sıkıyönetim, seçim süreci boyunca ülke çapında kaldırılmıştı fakat bu askerî müdahalenin düzeyini pek düşürmedi. Bazı uzak ilçelerde seçim formalitesine bile gerek görülmemiş, adaylara sadece başarılı oldukları söylenmiş ve Tahran'a gönderilmişlerdi.[41] Aralık ayının başlarında başkent ve taşradaki milli komiteler, Rıza Han'ın tahta çıkarılmasında bir gecikme olmasını engellemek üzere Kurucu Meclis'e baskı yapmak için yeniden harekete geçirildiler ve 12 Aralık'ta Meclis, babadan oğla geçecek Pehlevi hanedanı lehine karar verdi. Rıza Han'ın Meclis'i toplamak için askerîyeyi kullanmaktaki başarısı Meclis'ten oybirliği çıkmasıyla görünür hale geldi. Tahtın Pehlevi ailesine verildiği kararda iki yüz altmış vekilden sadece üçü oylamada mevcut değildi.

Kendisini Şah yapma sürecinde Rıza Han, İran'daki en yüksek sivil makamı elinde tutuyordu. Ordunun morali, komutanlarıyla bir zamanki Şah arasındaki mücadelenin bitmesiyle gözle görülür şekilde yükselmişti. Dahası ordunun yaratıcısı ve komutanının tahta yükselmesi, askerîn özsaygısını benzeri görülmemiş bir biçimde yükseltmişti ve bu başarı nedeniyle ordu tüm övgüyü aldı ve ödülden payına düşeni beklemeye başladı. Ordu haklı olarak kendisini Şah'ın ilk ilgilenmesi gereken unsur olarak görüyordu ve onu tahta çıkaranın da orada tutacak olanın da kendileri olduğuna yürekten inanıyorlardı.[42] Ahmed Şah kişisel olarak beğenilmemesine rağmen hükümdar olarak tahtta kaldığı sürece siyasal sistemin zirvesinde, Rıza Han'a karşı, hem sivillerden hem de daha tehlikelisi askerîye içerisinden sürekli bir potansiyel muhalefet odağı mevcuttu ve bu nevi bir muhalefet, bir otoritenin meşruiyetini

40 IRO, no. 27, 31 Ekim 1925, FO371/10842/E7216/82/34.

41 Loraine'den Chamberlain'e, 21 Kasım 1925, FO371/10840/E7540/18/34.

42 İran Ordusu üzerine Yıllık Rapor, Fraser, Askerî Ataşe, Loraine'e, 31 Aralık 1925, FO371/11491/E760/326/34.

sağlaması için çekici olabilirdi. Kaçarlar gidip rejim iç çekişmelerden kurtulunca yeni Şah, önemli toplumsal ve kültürel değişimlerin gerçekleştirilmesine başlamaya muvaffak olabildi.

SİVİL OTORİTELER ÜZERİNDE ASKERÎ NÜFUZ

1920'lerin başlarından ortalarına kadar ordu, bazen resmi askerî valilikler yoluyla bazen de gayriresmi ve baskı ve kontrolün düzensiz mekanizmaları vasıtasıyla tüm İran'da sivil otoritelere hükmeder hale geldi. 1921 darbesinin hemen ardından Tahran'da ve birçok taşra vilayetinde sıkıyönetim ve askerî valilik tesis edilmişti. Kafa tutan her bölge ve nüfusun denetim altına alınmasının ardından buralarda daima bir askerî valilik kuruldu. Benzer bir şekilde geleneksel yarı özerk yöneticiler ve aşiret reislerinin yerine subaylar getirildi. Söz gelimi 1923 yılının sonlarında Hoy birliklerine kumanda eden Kaptan Hasan Han, yakınlarda tutuklanan Maku serdarı, İkbalü's-Saltane'nin yerine Maku'ya vali olarak atandı. 1925 yılında Savlet-üd-Dovle'nin oğlu Nasır Han, Kaşgai aşiretinin ilkhanlığından azledildi ve bunun yerine askerî bir valilik kuruldu. Bu değişiklikler askerî kontrolün genişletilmesinin tipik göstergeleriydi ve o dönem tüm ülkede gerçekleşmişti.

Sürekli sıkıyönetim ilan edilmesi ve hem başkentte hem de taşrada askerî valilikler kurulması askerî yetkililere, başta siyasi çekişmeler olmak üzere sivil yaşamın her alanı üzerinde denetimlerini sıkılaştırma fırsatı vermekteydi. Başkentteki askerî valiliğin her iki dönemi de, yani 1921-22 ve 1924-26 yılları, Rıza Han'ın iktidarın zirvesine tırmanmasında hayati öneme sahipti. Rıza Han'ın siyasi muhalefeti bastırmak için sıkıyönetim taktiğini kullanmasının en çarpıcı örneği muhtemelen 1924 yazındakidir. Cumhuriyetçi hareketin başarısız olmasından sonra Rıza Han'ın başkentteki konumu ciddi derecede kötülemişti. Öte yandan 18 Temmuz'da Amerikan konsolosunun bir serseri tarafından öldürülmesi kendisine sıkıyönetim ilan ederek durumu eski haline getirme fırsatı vermişti ki Rıza Han da zaten hemen ertesi gün bunu yaptı. Böylece anayasal hükümetin kısıtlamalarından kurtulabilmiş ve gücünün tüm avantajlarından yararlanabilmişti. En güvenilir subaylarından Tuğgeneral Yezdenpenah'ı askerî vali olarak atadı, başta son kampanyada kendisine karşı aktif olan kişiler olmak üzere sayısız tutuklamada bulundu, önde gelen eylemcilerin bazılarını sürdü, hükümet karşıtı gazetelerden en çok sesi çıkanları susturdu ve basın üzerinde sıkı bir sansür tesis etti. Her ne kadar Eylül ayının ortalarına gelindiğinde ki bu dönemde başkentteki siyasi hava sakinleşmişti, her ne kadar hedeflerinin büyük kısmını gerçekleştirmişse de

sıkıyönetim Tahran'da bir süre daha devam etti.[43] Başkentte tam denetimi sağlamak, emniyetini kesinleştirmek için Rıza Han ayrıca 1924 yılında, eski Kazak Albay Kerim Buzarcumehri'yi yönetici olarak atayarak Tahran belediyesini de askerî kontrol altına aldı.[44]

Kontrolü garanti altına almak konusunda ordu içinde de kayda değer bir baskı vardı; denetim bir kez sağlansa, ellerinde kalmaya devam edecekti. Askerî valiler bir kez yerleştiler mi kendilerinden kurtulmanın çok zor olduğunu ispatlamışlardı. Bu başarıldığında bile askerî valiliğin resmi ilgası, sivil yönetimin artan zayıflığından dolayı iktidarın konumunda pek az gerçek değişiklik yaratıyordu. Sivil yetkililerin konumlarını korumaya çalışırken karşı karşıya kaldıkları belirli bir sorun da askerîyenin, genel valilerin atamalarını erteleme, engelleme ve veto etme güçleriydi. Askerîye ayrıca sivil yetkililerin görevlerini gaspetmekte, hükümetlerin düşmesi ve yeniden kurulması arasındaki geniş zaman dilimlerinden de faydalanıyordu. Askerîye yine sivil yetkililer için engelleyici ve küçük düşürücü bir atmosfer yaratarak yetersiz ya da sakıncalı valileri sıklıkla istifaya zorlamayı başarabiliyordu. Söz gelimi Temmuz 1922'de Muhammed Musaddıkü's-Saltane, bölge askerîyesi talimatlarına uymayı reddettiği için Azerbaycan Genel Valiliğinden istifa etmişti.[45] Fars'ta Tuğgeneral Fazlallah Zahidi bir yıl içerisinde iki Genel Valinin istifa etmesini sağlamayı başarırken Gilan'da Muhammed Hüseyin Ayrum da kısa bir zaman diliminde iki valiyi istifaya zorlamış ve bu ikincisinin yerine kendisi geçmişti.

Bu yıllarda taşrada, sivil bir rejim resmi olarak mevcut olsa bile yerel askerî otoriteler yetkilerini ve görevlerinin büyük kısmını kendi üzerlerine alarak bu rejimin alanına tecavüz ederlerdi. Yetkilerin belirgin bir biçimde ayrılmamış olmasından ve askerîyenin nüfuzunu büyütme eğiliminden dolayı sıklıkla idari bir karmaşa ortaya çıkardı ve sivil yetkililerle komutanlar arasında sürekli bir ihtilaf bulunuyordu. Sonuç olarak ortaya çıkan zorluklarla beraber askerîyenin nüfuzu, sivil otoritenin aleyhine büyümeye devam etti ve ordu hızla kendisini ülkenin hakim gücü olarak tesis etti. Fiiliyatta ordu komutasının nüfuzunu kısıtlayabilen tek sivil kurum Dr. Millspaugh tarafından yönetilen Maliye idi. Hem başkent hem de vilayetlerde gerçek otorite ordu yönetimindeydi ve meseleler genellikle onların istekleri doğrultusunda hallediliyordu, si-

43 IRO, no. 37, 13 Eylül 1924, FO371/10132/E9346/255/34.

44 Kaveh Bayat, "Belediyye-i Nizami", *Gencine*, cilt 2, s. 11-36.

45 Muhammad Mosaddeq, *Musaddiq's Memoirs*, editör ve giriş Homa Katouzian, I. B. Tauris, Londra, 1988, s. 246.

vil idareciler kukladan farksızdı. Ordunun üstünlüğü ve otoriteye geleneksel elit dışından, klasik eğitimden yoksun bireylerin sahip olması son derece yeniydi ve bu sıklıkla üzerinde durulan ve içerlenen bir durumdu.[46]

İlk zamanlarından itibaren askerî valilerin atanması uygulaması, hem geleneksel avantalarının tehlikeye düştüğünü düşünenlerin hem de genel olarak askerî nüfuzun büyümesinden ve bunun anayasal yönetimi tehlikeye sokmasından korkanların muhalefetine neden oldu. Bu yıllar boyunca genel valilerin, komutanlar karşısındaki önemi genel bir düşüş gösterdi. Şiraz önde gelenlerinin ifade ettiği üzere, Fars Genel Valisi Şehzade Serim-üd-Dovle'nin istifasının ardından, şehrin önde gelenlerinin, alt düzeyden subayların elinde halka küçük düştüklerinden, gelecekte bu görevleri kabul etmeleri küçük bir ihtimaldi.[47] Bu yıllarda sivil yetkililerin itibarına bir darbe de, resmi olmayan gelir kaynakları, subaylar ve diğer görevliler tarafından devralındığı için gelirlerinde ardı ardına kesintiye gidilmesiyle oldu. Dahası genel valilerin, bölge komutanlarıyla olan iktidar savaşlarını kaybederken, aynı zamanda hükümetin merkezileşmesi ve modernizasyonun artmasından dolayı da yetkileri aşınmaktaydı. Daha önceleri tüm departmanlar, gelirler, adliye onların elindeydi. Artık sadece ordu değil emniyet de ellerinden alınmıştı ve söz gelimi vergilerin toplanması Millspaugh yönetimindeki Maliye'nin sorumluluğundaydı ve adliye yeni adli mahkemelerce idare edilmekteydi. Artık genel valilik, güçlü devlet adamlarının ve varlıklı aristokratların istediği bir makam olmayacaktı; bunun yerine bu makamlar, toplumsal katmanın daha düşük seviyelerinden gelen, mütevazı bir yaşam sürdüren ve yaptıkları iş özünde tamamen bürokratik olan görevlilerce işgal edilecekti.

ASKERİYE VE SİVİL NÜFUS

En başından itibaren birçok İranlının tavrında, Rıza Han ve ordusuna yönelik bir ikirciklilik barizdi. Her ne kadar vatanseverliği ve milliyetçiliği takdir edilse ve devletin merkezileştirilmesi ve güçlendirilmesi beğenilse de kendisinin ve komutanlarının diktatoryal yöntemlerine ve anayasal hükümeti küstahça görmezden gelmelerine yönelik kayda değer bir kızgınlık da mevcuttu. Doğal olarak toplum içindeki farklı unsurlar, askerî nüfuzun pekiştirilmesine farklı tepkiler gösterdiler ve toplumun geneli, ordunun mevcudiyetinin olumlu ve olumsuz yönlerine farklı karşılıklar verdiler. Ordunun kargaşayı bastırarak kazandığı hüsnüniyet, açgözlülüğü ve yozlaşmasının bir sonucu olarak

46 Fraser'dan Albay Muspratt'a, 1 Haziran 1924, FO371/10145/E5427/455/34.
47 Chick, Şiraz, Loraine'e, 26 Temmuz 1923, FO371/9043/E9303/1417/34.

sıklıkla boşa harcandı ve özellikle Rıza'nın tahta geçişinin hemen ardından, üst düzey komutanların güçlerini serbestçe kötüye kullanmalarına yönelik kızgınlık ve ümitsizlik toplumun geneline yayılmıştı.

Sorunlu bölgelerde huzurun ve düzenin sağlanması ve hükümet kontrolünün yeniden kurulması, önceki dönemi izleyen kargaşanın ardından geniş çapta bir hoşnutluk uyandırmıştı. Tüccarlar gibi bazı gruplar ticaret yollarının güvenliğinin sağlanmasından özellikle memnundu. Öte yandan ayrıcalıklarının tehlikeye girdiğini ve güçlerinin azaldığını düşünen geleneksel elitin önemli bir kısmı, askerî nüfuzun büyümesine kızgın ve bu konuda kuşkuluydu. Silahlı güçlerinin de bir parçası olduğu özerkliklerini korumak için boş yere uğraşan aşiret liderleri ve feodal beyler özellikle tehdit altındaydı ve ulema, Rıza Han'ın reformlarından hoşlanmıyor, subaylarının bariz ulema karşıtı eğilimlerine kızgınlık besliyordu.

Askerî nüfuzun genişlemesinin bu sonuçları, yukarıda bahsedilen grupları korkuturken aslında milliyetçi unsurlar arasında Rıza Han'ın popülaritesini ve ordunun itibarını güvence altına almıştı. Bu durum, Rıza Han'ın merkezî yönetimin otoritesini tesis etmeye, Muhammere Şeyhi gibi tarihi geçmiş feodallerin özerkliklerini yok etmeye ve kalan İngiliz askerî varlığını sona erdirmeye çalıştığı Güney İran örneğinde açıkça görülebilir; bu çabalar kendisine itibar kazandırmış, hem taşra hem de Tahran'da, modernleşmekte olan çevrelerin desteğini sağlamıştır. Bu unsurlar, ordunun büyümesini teşvik etmiş ve savaş bakanı ve onun merkezileşme ve milli egemenlik temelli askerî projelerine siyasi destek vermişlerdi. Bunlar, Güney İran'da Muhammere Şeyhi'nin bastırılması ve petrol zengini Arabistan vilayetinin ayrılma tehlikesinin sona ermesi; İngiliz kışlalarının Körfez limanlarından nihai olarak çekilmesi ve petrol sahalarının korunması sorumluluğunun Şeyh ve Bahtiyari hanlarından alınarak İran düzenli birliklerine geçmesiyle ödüllendirilmişlerdi ve bu kazanımların hepsi Rıza Han ve ordusunun eseri olan İran milliyetçiliğinin zaferleri olarak görülüyordu. 1924 yılının ikinci yarısında gerçekleşen Muhammere Şeyhi'ne yönelik sefer, İran'ın milliyetçi hissiyatı için özellikle önemli bir odak ve semboldü ve Rıza Han'a milliyetçi çevrelerde inanılmaz bir siyasi güven sağlamıştı. Şeyh Haz'al'a karşı kazanılan zafer, yakın zamanda cumhuriyetçi hareketin başarısız olmasından dolayı zarar gören siyasi konumunu tekrar elde etmesinin ve ordunun moralini kazanmasının başlangıcı olmuştu.

Orduyu saran milliyetçilik ve modernizasyon havası 1920'li yılların başlarında çeşitli şekillerde desteklenmişti. İngiliz subaylarının 1921 yılında

kapı dışarı edilmesi ve ileride orduya yardımcı olabilecek yabancı askerî heyetlerin kararlılıkla reddedilmesi Rıza Han ve ordusu için milliyetçiler arasında güven temin eden önemli bir itici güç oldu. Ordunun imajını geliştirmeye katkıda bulunacak başka ufak önlemler de alınmıştı. Sözgelimi Rıza Han orduda kullanılan askerî terimleri Farsçalaştırmak için askerî bir heyet kurdurmuştu. Bu heyet uzun bir dönem boyunca, ordunun kullanımına yönelik bir sözlük oluşturmak için çalıştı ve Avrupa kökenli kelimelerin tamamıyla Arapça kökenlilerin büyük kısmı kullanımdan kaldırıldı. 1923 yılında Savaş Bakanlığı, tüm subayların bundan böyle sadece İran üretimi kumaşlardan mamul üniformalar giyebileceklerini bildiren bir talimat yayınladı. Ordu ayrıca reformların toplumun geniş çevrelerine yayılmasının önünü açarak, yeniliklerin kabul edilmesini teşvik etmek için örnek teşkil ederek toplumsal gelişmenin öncüsü olarak kullanıldı. Sözgelimi Rıza Han tüm subayların unvanlarından vazgeçmelerini ve sadece kendi isimlerini ve aile isimlerini kullanmalarını emreden bir talimat verdi ve kendisi de Serdar-ı Sipah unvanını terk ederek kadim bir İran ismi olan Pehlevi'yi aldı. Siperlikli şapkanın getirilmesi gibi kıyafet kanunlarında uygulamayı benimseyen ilk askerî personel oldu. 1925 yılının başlarında Tahran'da şapka giyen gençler görünmeye başlayıp bu şapkaların siperliğinin namaz sırasında secdeye varmaya engel olduğu için Müslümanlara uygun olmadığını ilan etmiş olan mollalara kafa tuttuklarında, dinî unsurlar bu yeniliğe pek tepki gösterememişlerdi zira askerî birlikler halihazırda bunları kullanmaktaydı. Tuğgeneral Muhammed Hüseyin Ayrum'un Reşt'te 'kadınlar için özgürlük' hareketini teşvik etmesinde[48] ya da Güney Bölge Kurmay Başkanı Tuğgeneral Prens Muhammed Hüseyin Firuz'un şevkle sarıldığı şehir planlaması çalışmasında olduğu gibi bazen komutanlar kendi başlarına da inisiyatif alabiliyorlardı. Bu ikincisi araba ve at arabalarının geçebilmesi için yolları genişletmiş, yollara taş döşemiş ve ana caddeyi bulvar tarzında düzenleyip belirli miktar elektrik direği diktirmişti; öte yandan bunları yaparken Şiraz'da ciddi miktarda ev yıkılmış ve sahiplerine tazminat ödenmemişti.[49]

Başlangıçta İran ordusunun Rıza Han yönetimi altında yenileştirilmesi birçok İranlı için hakiki bir milli gurur kaynağı olmuş görünmekteydi[50] ve ordunun kendisi de ülkede huzurun ve birliğin sağlanmasındaki başat rolünden ötürü gururluydu. Yine de ülke üzerinde askerîyenin denetimi sıkılaştık-

48 IRO, no. 13, 18 Nisan 1925, FO371/10842/E2783/82/34.

49 Chick, Şiraz, Loraine'e, 9 Haziran 1926, FO371/11502/E4323/4323/34.

50 İran Ordusu üzerine Yıllık Rapor, Saunders, Askerî Ataşe, 15 Kasım 1922, FO371/9021/E71/71/34.

ça ve mali ve siyasi alanlarda ağırlığını artırarak ülke için daha fazla yük haline geldikçe, orduya yönelik kızgınlık arttı. 1926 yılına gelindiğinde ordunun talepleri bilinen ve kabul edilebilir limitleri zorluyordu ve halk nezdinde zorbalık ve yozlaşmışlık seviyesine ulaşmıştı. Dolayısıyla orduya yönelik nefret yoğun ve geniş ölçekliydi.

Sivil hayat üzerindeki askerî hâkimiyete yönelik memnuniyetsizlik, ilk olarak 1924 baharında, cumhuriyetçi hareketin başarısızlığa uğramasından sonra kayda değer bir şekilde artmaya başladı. Hem ordunun tavrına yönelik genel kızgınlığın hem de söz gelimi yük hayvanlarına el konulması ve angarya gibi uygulamalara yönelik şikâyetlerin örnekleri ülkenin her yanında hızla çoğaldı. Kasabalarda ve şehirlerde ordunun, bazen geçici ve bazen de gerek görüldüğünde, bilhassa yol inşaatlarında olduğu gibi uzun soluklu projeler için angarya iş gücü toplamasına yönelik bir kızgınlık varken, kırsal kesimlerde özellikle asker toplamak için gönderilen ekiplerden korkuluyordu.

Ordunun sivil nüfusa yönelik tavrı, kendi içindeki disiplin ve moral durumuyla doğal olarak ilintiliydi. Ordu içerisindeki şartlar 1925 sonlarından 1926'ya hızla kötüye gitti[51] ve bu aynı zamanda orduyla sivil nüfus arasındaki ilişkilerde de bir kötüleşmenin işareti olmuştu. Cumhuriyetçi hareketin çöküşünden sonraki on sekiz ayda, askerî tahakküme yönelik kızgınlık son derece sertleşti, derinleşti ve 1926 yılında zirvesine ulaştı. Ordu ve Rıza Han'ın şahsı arasındaki özdeşleştirme o kadar fazlaydı ki bu gelişmeler hem rejime hem de Rıza Han'ın kendisine olan halk desteğini tehlikeli derecede düşürdü. Dahası Rıza Han sivil nüfusun güvensizliğine, kendisinin de sadece ordu içerisinde destek ruhu bulabildiği şeklinde karşılık vermişti.[52] 1926 yılı itibariyle ordunun sivil toplumla ilişkisi o döneme kadarki en alt seviyesine inmişti.

1926 yılının ilk yarısında, üst düzey komutanlar arasındaki yozlaşma, bilhassa yeni Şah'ın taç giyme töreni kutlamaları ve Altıncı Meclis seçimleri ile ilgili olarak benzeri görülmemiş boyutlara ulaşmıştı.[53] Mayıs ayının sonunda Amerikan Mali Heyetinden Binbaşı Melvin Hall, Horasan'daki en üst düzey subay olan Can Mohammed Han Davallu'nun faaliyetlerini şu şekilde tanımlamaktaydı:

> Zorbalıklarını, hayali kimsesizler yurduna zorla bağış toplamaktan yüzsüzce nakit para istemeye kadar genişletti. Bölge komutanı, taç giyme törenine

51 Bkz. Cronin, *The Army*, s. 171-81.
52 Ovey'den İngiliz Dışişlerine, 15 Mayıs 1924, FO371/10124/E5496/26/34.
53 Loraine'den İngiliz Dışişlerine, 3 Haziran 1926, FO371/11491/E3397/326/34.

> katılmak üzere arabasına tıkıştırılmış çuvallar dolusu parayla nihayet gitti ve ardından pazarlarda ciddi bir kâğıt ve metal para sıkıntısı yaşandı.[54]

Üst düzey subayların gasp ve yozlaşmışlıkları, kendilerine para ödenmeyen erbaşlar için karşı konulamaz bir örnek teşkil ediyordu ve bunlar da birbirlerinden ve sivil halktan çalıyorlar, karşılığında pek az takibata uğruyorlardı. Subaylar astlarının faaliyetlerini ve hatta genel olarak askerî görevlerini pek az önemsiyor, varlıklarını arttırmak ve rakiplerine ayak oyunları düzenlemek ya da onların dalaverelerini bertaraf etmekle iştigal ediyorlardı. Buna ek olarak gittikçe artan birliklerin ücretlerinin ve istihkaklarının ödenmemesi sorunu, ordunun yerel unsurların zararı pahasına kendi masraflarını karşılaması gibi kaçınılmaz sonuçlara yol açıyordu ve bu durum halkın sıkıntısını inanılmaz derecede arttırmaktaydı.

Nüfusun, ordunun uygulamalarından dolayı özellikle sıkıntı yaşayan kesimlerinden biri de aşiretlerdi. Silahlı göçebe aşiret konfederasyonları, İran'ın şehirli modernlerinin sırtında her zaman bir kambur olmuştu ve aşiretlere yönelik zulüm ve lüzumsuz tahrik bu dönemin değişmeyen özelliklerindendi. Her ne kadar yeni rejimle aşiretler ve onların reisleri arasındaki temel ihtilaf, olduğundan daha önemli gösterilmiş ve yanlış anlaşılmış olsa da Rıza Han'ın merkezileştirme siyasetiyle geleneksel yarı özerk aşiretler arasında doğal olarak az çok bir ihtilaf mevcuttu.[55] Aslına bakılırsa 1920'li yıllarda başta ordu olmak üzere milliyetçi elitin genel yaklaşımı, aşiretlerin pasifizasyonunu hızlandırmaktan çok geciktirmek yönündeydi. Aşiretlerin doğrudan kontrol altına alınması hususunda başlangıçtaki başarılar, özellikle bazı üst düzey komutanların acımasız, vahşi ve zalimane edimleri gibi ordunun başvurduğu yöntemler nedeniyle geri tepmişti.

Aşiretlerin pasifizasyonundaki beceriksizliğin ve üst düzey komutanların yozlaşmış faaliyetleri nedeniyle düzensizliğin tahrik edilmesinin bariz bir örneği, General Emirahmedi'nin 1924 yılında Lurlara karşı düzenlediği seferde görülebilir.[56] Lurları silahsızlandırma harekâtı 1923 yılında başladı ve ordu için işlerin bazen iyi bazen kötü gitmesine rağmen 1924 yılının başlarında,

---

54 Loraine'den Chamberlain'e, 15 Haziran 1926, FO371/11491/E4063/326/34.

55 Bkz. Stephanie Cronin, "Reza Shah and the Disintegration of Bakhtiyari Power in Iran, 1921-1934", *Iranian Studies*, 2000.

56 Bu seferle ilgili belgesel malzeme Emirahmedi ile Genelkurmay arasındaki kayda değer yazışmayı da ihtiva etmektedir ve bunlar Emirahmedi tarafından yayınlanmıştır, *Khaterat*, cilt 2. Luristan seferleri üzerine daha fazla malzeme için bkz. Kaveh Bayat (der.), *Ameliyyat-ı Loristan, İsnad-ı Sertip Muhammed Şahbahti, 1303 ve 1306 şemsi* (Tahran, n.d.).

kendilerini yeni duruma teslim etmeye hazır görünen aşiret reisleriyle görüşmeler gerçekleşti. Belirli sayıda silah teslim edildi ve askerî otoritenin tesis edilmesi yolunda ilerleme kaydedildi. Öte yandan bu noktada Luristan cephesinin de dâhil olduğu Batı Bölgesi'nin komutanı General Emirahmedi, kendisine teslim olmuş ve Kur'an üzerine af sözü verilmiş bir kısım Lur reisinin öldürülmesini emretti. Bu hain cinayetler hemen yeni bir kıvılcımı ateşledi. Lurlar Hürremabad garnizonuna şiddetli bir saldırı düzenledi, ağır kayıplar verdirerek ciddi bir yenilgiye uğrattılar ve kasabada çevresini kuşattılar. Emirahmedi'nin haksız eylemi, insan ve para konusunda İran hükümetine pahalıya patlamış ve yetkililer, silahlarını ve yarı özerkliklerini vererek şimdilik Lurlardan barış istemek zorunda kalmışlardı.

Luristan'daki ayaklanmanın tekrar etmesi, şüphesiz aşiretin, reislerinin idam edilmesinden dolayı duydukları kızgınlıktan dolayıydı.[57] Gerçekten de Lurlar Meclis'e, kendilerinin sadık İranlılar olduklarını fakat Batı bölge komutanının eylemlerinden dolayı savaşmak zorunda kaldıklarını yazmışlardı.[58] Emirahmedi'nin ayaklanmadan kişisel olarak ve doğrudan sorumlu olduğu kanısı, ordu da dâhil olmak üzere geniş ölçüde paylaşılıyordu. Mayıs ayında Luristan cephesi ileri birlikler kurmay subayı Tuğgeneral Muhammed Han tarafından Ordu Genel Merkezi'ndeki Genelkurmay'a yazılan bir mektup Lurların yeniden bir araya gelmesi ve savaş kararı almalarını Emirahmedi'nin, önce reislere af sözü verip sonra onları idam etmelerine bağlar. Muhammed Han mektubunu, Emirahmedi'nin yaptığı şeyin tüm İranlı subayları çileden çıkardığını iddia ederek sonlandırır.[59] Gerçekten de Emirahmedi ve üst düzey subayları arasındaki ihtilaf, Eylül ayında Rıza Han olayı soruşturmak üzere Hürremabad'ı bizzat ziyaret ettiğinde oldukça ciddi bir haldedir.

Her ne kadar Luristan'daki diğer üst düzey subaylar Emirahmedi'nin yöntemlerine itiraz etmiş gibi görünseler de bu subayın aşiretlerin pasifizasyonuna yönelik yaklaşımı ordu içerisinde aslında oldukça yaygındı. Orta ve üst düzey subaylar acımasız bir baskı uygulanmasına duydukları inancı açıkça belli ediyorlardı. Sözgelimi Dizful'daki askerî komutan Binbaşı Rızakulu Han, Lur ve Arap reislerin, ne çeşit bir ihanetle olursa olsun ele geçirilmesi ve idam edilmesi gerektiği, Arabistan ve Luristan'daki olayların tüm aşiret reislerinin sindirilmesi ve tüm yerel otoritenin yok edilmesi yoluyla çözülmesi gerektiği

57 IRO, no. 20, 17 Mayıs 1924, FO371/10132/E5498/255/34.
58 IRO, no. 22, 31 Mayıs 1924, FO371/10132/E5858/255/34.
59 IRO, no. 21, 24 Mayıs 1924, FO371/10132/E5856/255/34.

yönündeki inancını açıkça belirtmişti.[60] Bu görüşlerin ne denli yaygın olduğu, Emirahmedi'nin 1924 yılındaki alçaklığının, kendisi bu görevden alınmış olduğu halde, ertesi yıl neredeyse aynı şekilde tekrar ettiği Luristan'da bir kez daha görülebilir. 1925 yazı itibariyle Luristan'ın pasifizasyonu bir ölçüde tekrar başarılmıştı; tüccarlar Muhammere-Dizful-Hürremabad yoluyla mallarını göndermeye başlamışlardı ve Temmuz'da birliklerin bir kısmı, asayiş zamanı garnizonunu Hürremabad'da, buradan Dizful'a giden yolu korumak üzere bırakılarak geri çekilmişti. Lurlar yeni duruma razı olmuş görünüyorlardı; erkekler silahlarını teslim etmeye başlamış ve daha önemlisi reisler geleceği tartışmak üzere emniyet içerisinde askerî üsse gelip gitmeye başlamışlardı. Fakat sonra, Ekim ayında, askerî komutan, Emirahmedi'nin alçaklığını aynen taklit ederek, aralarında neredeyse tüm önemli aşiret reislerinin olduğu yirmi kadar Lur reisini, aman tezkereleri olduğu halde Hürremabad'da yakaladı ve idam etti. Durumdan sorumlu subay, liderleri olmadığında aşiretlerin hükümete karşı ciddi düzeyde bir hareket örgütleyemeyecekleri ya da bir araya gelmeyi beceremeyecekleri argümanıyla kendini haklı çıkarmaya çalışmıştı. Bu gerekçe, söz konusu yöntemlerin, kendi inisiyatifleriyle hareket eden bazı komutanların zalimliklerinden kaynaklanmadığını, ordu içerisinde geniş ölçüde paylaşılan bir tavrın ürünü olduğunu ve belli ki ordunun ve hükümetin en üst düzeylerinde resmi olarak onaylandığını açıkça göstermektedir.

Bu yıllarda rejim ve ordu tarafından kapsamlı bir biçimde yabancılaştırılan bir ikinci büyük toplumsal kategori de dinî yapılanmaydı. Rıza Han cumhuriyet fiyaskosunda olduğu gibi kriz anlarında İslâm'a başvurmaya kesinlikle hazırdı. Yine de Rıza ve büyük küçük subaylarının hâlâ güçlü bir grup olan ulemanın hassasiyetlerini açıkça hor görmeleri, hâlihazırda devletin kendi faaliyet ve ayrıcalıklarını gasp etmesinden dolayı kızgın ve korkmuş bir grup olan ulemayı daha da yabancılaştırmakta ve daha geniş sivil çevrelerde gücenmelere neden olmaktaydı. Şüphesiz ordudaki eski Kazak subayları arasında, birçok üst düzey subayın tavırlarını etkilemeye devam eden din çalışanlarına karşı bir hakir görme geleneği mevcuttu. Ordu içerisindeki diğer unsurlar, özellikle de eski jandarma subayları, İslâmi ortodoksiye ve İranlı reformcular arasında sıklıkla görülen ulema nüfuzuna yönelik bir antipatiyi paylaşmaktaydı. Bu iki perspektifin birleşimi, subaylar arasında, dini figürlere karşı bilinçli ve bariz bir horgörü ve kibirle davranmak konusunda geniş çapta paylaşılan bir eğilim yaratmıştı. Silahlı askerler, şüphelenilen mollalar

60 Sir A. T. Wilson, 4 Haziran 1924'te biten dönem için Ahvaz Günlüğünden alıntı, Ovey'den MacDonald'a, 3 Temmuz 1924, FO371/10124/E6692/26/34.

vaaz verirken, hükümetle ilgili kötüleyici ifadelerde bulunma ihtimallerine karşı sıklıkla başlarında nöbet tutar; askerîye, dinî figürleri tutuklamakta ve geleneksel dinî âdetlere müdahale ederek hatta yasaklayarak toplumun geniş kesimlerinin paylaştığı kızgınlıklara neden olmakta tereddüt etmezlerdi. Askerîye ayrıca kaçakları cami ve mabetlerden zorla çıkardığı için geleneksel sığınma hakkını ihlâl ederek de kızgınlığa sebep olmuştu.

Her ne kadar Pehlevi rejiminin önemli laikleştirme adımlarına kaçınılmaz olarak karşı çıktıysa da ulema, ordunun daha küçük çaplı toplumsal reformların teşvik edilmesindeki rolü ve bunlar yapılırken takındığı kaba ve küstah tavır yüzünden daha da fazla öfkelenmişti. Taşradaki komutanlar küçük reform adımlarında ön ayak olur ve Tahran'dan gelen emirler bile bunların ulema karşıtı coşkularını azaltmakta her zaman başarılı olamazdı. Söz gelimi 1925 yılında Reşt'te ordu, temel olarak o dönem Kuzey Müstakil Tugayı komutanı olan Tuğgeneral Muhammed Hüseyin Ayrum'u hedef alan kışkırtıcı bir hutbe veren bir mollayı tutuklamaya kalktığında ciddi sorunlar çıkmıştı. Tuğgeneral, kadınların özgürlüğünün avukatlığını yaparak ve mezarlığın ortasından yol geçirmek suretiyle dinî hassasiyetleri görmezden gelerek mollaların hiddetini açıkça üzerine çekmişti. Rıza Han o sıralar, siyasi nedenlerden dolayı, dinî çevrelerin düşmanlığını çekmek hususunda kaygılı olduğundan Tuğgenerale daha uzlaştırıcı yöntemler benimsemesi talimatını verdiyse de Ayrum, saldırıyı yapan mollayı sürmüş ve ulemayla barış yapma konusunda son şansını da tepmişti.[61] 1925 yılında Ayrum, yeni Kuzeybatı Bölge Komutanı olarak Azerbaycan'a gönderildi. Ertesi yıl bu vilayetteki subayların, "dinî önyargılarla açıkça alay ederek"[62] düşmanlık uyandırdıkları haberleri gelirken, Genel Vali Şerif-üd-Dovle'ye göre nüfusun büyük kısmı, bilhassa Ayrum'un dinî yapılanmaya karşı tutumu yüzünden yabancılaştırılmıştı. Şerif-üd-Dovle, Ayrum'un kaba din karşıtlığından doğan fırsatı, kendisinin gönderilmesi için bir kampanya başlatmak için kullanmaktan oldukça memnun olmuş gözüküyordu. Mollalar, yeni sivil genel valinin 1926 baharında gelişinden duydukları memnuniyeti beyan ederek ve bunun, Azerbaycan vilayetinin askerî otoritelerce yağmalanması olarak tanımladıkları durumun sonu olmasını umduklarını açıklayarak kendi paylarına Ayrum'un düşmanlığının karşılığını vermekteydiler.[63]

---

61 IRO, no. 13, 18 Nisan 1925, FO371/10842/E2783/82/34; IRO, no. 14, 2 Mayıs 1925, FO371/10842/E3056/82/34.

62 IRO, no. 11, 29 Mayıs 1926; Amirahmadi, *Hatırat*, cilt 1, s. 265.

63 Konsolos Gilliat-Smith, Tabriz'den Loraine'e, 20 Mart 1926, FO248/1376/6; Gilliat-Smith'den Loraine'e, 8 Nisan 1926, FO248/1376/8; Gilliat-Smith'den Loraine'e, 12 Mayıs 1926, FO248/

1926 yılı yeni Şah için bir kriz yılı oldu. Ordu içerisindeki isyanlar ve yeni düzenin tesisi için sivillere gösterilen tavır, hem rejimin hem de yeni hanedanın çözülmesi tehdidini doğurmuştu. Yine de bir yıl içerisinde devletin siyasi ve askerî yapılanmaları ile kendilerini stabilize ettiler, iktidarlarını pekiştirdiler ve toplum üzerindeki kontrollerini yeniden sağladılar. 1927 yılında hükümet, bir dizi merkezîleştirici ve laikleştirici reformları agresif bir biçimde uygulamaya başlayarak en radikal safhasına girdi. 1920'li yıllarda milliyetçi husumete bilhassa maruz kalan iki unsur olan ulema ve aşiretler sırasıyla 1927 ve 1929 yıllarında bu reformlara karşı muhalefetin odağı oldular ve yeni devletle en tehlikeli karşılaşmalarına giriştiler.[64]

SONUÇ

1920'li yılların başlarında yeni ordu, daha önceleri Kazak tugayı tarafından başlatılan bir geleneği geniş ölçüde devam ettirdi: şüpheli askerî ehliyetine rağmen, şefinin siyasi ihtiraslarını ilerletmekte ve onun iktidarını koruyup geliştirmekte son derece başarılı olmuştu. Gerçekten de yeni ordunun açık ara en önemli işlevi, rejimin ayakta kalmasını ya da daha dar bir yorumla Rıza Han'ın konumunu garanti altına almaktı. Bu iki yönlü bir yaklaşımı gerektirmekteydi: öncelikle ordu ülke çapında iç güvenliği tesis edecek; ikinci olarak da askerî otoriteler tüm sivil siyasi unsurları kendi yönetimlerine tabi olmaya zorlayacaklardı. Bu görevler başarılmalı, dahası bu, Rıza Han'ın ordu içerisinde kendi nüfuzunu kurma mücadelesiyle beraber olmalıydı.

1920'li yılların başlarında İran ordusu bu nedenlerle, aşiretlerin ve Muhammere Şeyhi gibi geleneksel yarı özerk liderlerin de aralarında bulunduğu, fiiliyatta ya da potansiyel olarak devletin iktidarına meydan okuyan her çeşit yerel özerk yönetimi yok ederek, merkezî hükümetin otoritesini ülke çapında yaymak ve kalıcılığını sağlamak amacıyla büyük çaba sarf etti. Her ne kadar bazı direniş odakları varlıklarını sürdürmeye devam etse, aşiretler tamamen silahsızlandırılamasa ve onyılın sonunda başta ülkenin güneyi olmak üzere kayda değer büyüklükte aşiret ayaklanmaları görülebilse de büyük başarı kaydedilmişti. 1926 yılı itibariyle askerî otoritelerin sivil siyasi yaşam

---

1376/10.

64 Ulemanın başını çektiği 1927 yılındaki zorunlu askerlik karşıtı kampanya için, bkz. Hüseyn Mekki, *Tarih-i Bistsaleyi İran*, 8 cilt, Elmi, Tahran, 1323, cilt 4, s. 415-39; Stephanie Cronin, "Conscription and Popular Resistance in Iran, 1925-1941", Erik Jan Zürcher, *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Asia, 1775-1925*, I. B. Tauris, Londra, 1999, s. 145-68. 1929 yılındaki aşiret ayaklanmaları için bkz. Kaveh Bayat, *Şurez-i Aşair-i Fars*, Şiraze, Tahran, 1372; Cronin, "Reza Shah and the Disintegration of Bakhtiyari Power".

karşısındaki zaferleri de büyük ölçüde kazanılmıştı. Askerî otoriteler, açık güç kullanımının başını çektiği bir dizi yöntem kullanarak kendilerini, karşı konulamaz bir biçimde ülkenin yönetici gücü olarak tesis etmişlerdi.

Rıza Han'ın rejiminin hayatta kalması için, yeni ordunun, komutanına olan daimi sadakatinin garanti altına alınması gerekiyordu. Askerî yapılar bu yüzden siyasi destek karşılığında sistematik olarak maddi mükâfatlar dağıttılar. Kendinden önceki hanedanların tersine Rıza Han'ın iktidara yükselişi bir aşiretin desteğine bağlı olarak gerçekleşmemiş, bir bakıma eski Kazak yoldaşları, bir önceki dönemde Kaçar ailesinin olan rolü paylaşmışlardı. Rıza Han siyasi hamilik ve mali mükâfatları üst düzey komutanları arasında paylaştırmış ve bunları vilayetlere yönetici olarak atamıştı. Öte yandan bunlar aynı zamanda, Kaçar şahlarının kendi bakan ve memurlarına yönelik tavrındaki önemli bir özellik olan aynı keyfilikten de muzdariplerdi.

Devlet inşası çabalarında Rıza Han belirli sıkıntılarla karşılaştı. 19. yüzyıl boyunca reform ve modernizasyonun, hükümetin ve toplumun her alanında başarısız olması, 20. yüzyılın başlamasıyla birlikte, İran ve çarpıcı bir endüstriyel ve teknolojik gelişim göstermiş olan Avrupa arasındaki uçurumun çok geniş olmasına neden olmuştu. Her ne kadar İran'ın askerî hassasiyetinin farkında olunması, milliyetçilerin gündemini özellikle meşgul etmişse de ülkenin askerî zayıflığının, diğer altyapı zayıflıklarıyla ve başta ekonomik olmak üzere geri kalmışlığıyla yakından alakalı olduğu açıktı. 1920'li yıllara gelindiğinde İran hâlâ endüstriyel bir temelden yoksundu; yolları yetersizdi, fiilen hiç demiryolu yoktu, iletişim olanakları zayıftı ve özellikle bilimsel ve tıbbi olmak üzere modern eğitim olanakları çok azdı.

Yine de incelediğimiz dönemin belirli özellikleri Rıza Han'ın devlet inşası projesi için daha uygun bir bağlam sunmaktaydı. Savaş sonrası dünyada İngiliz emperyalizminin zayıflamış konumu ve genç Sovyet devletinin hayatta kalmakla uğraşıyor olması, İran devletinin konumunu güçlendirmesi için alan yaratmaktaydı. Dahası Rıza Han, 1920'li yıllarda hüküm süren mali yapıdan faydalanmış ve önceki yüzyılın reformcularının yüzleşmek zorunda olduğu ikilemden kendini sakınabilmişti: nitelikli bir silahlı güç yaratmak için yeterli parayı bularak bu güçle gelir toplama işinde başarı sağlamak ve böylece daha geniş bir modernizasyon programını finanse edebilmek. 19. yüzyılda İran, gelirinin yüzde doksanını topraktan alınan vergiden sağlıyordu ki bu, bilindiği üzere toplanması çok zor bir vergiydi.[65] 20. yüzyılda devletin, top-

65 Arjomand, *The Turban for the Crown*, s. 41-42.

raktan alınan vergiye bağımlılığı oldukça azalmıştı ve gümrükler ve başta petrol olmak üzere diğer kaynaklardan daha kolay bir şekilde toplanan vergi, gelirlerinin büyük kısmını teşkil ediyordu.[66] 1920'lerde petrol gelirleri hem mutlak veriler ışığında hem de karşılaştırmalı olarak düşük olsa da, tamamı devlet tarafından alınıyordu ve 1919 ile 1926 yılları arasında ikiye katlanmıştı. Çarpıcı bir biçimde petrol ihracatından gelen gelir 1924 ile 1926 yılları arasında, Rıza Han mutlak iktidarını sağlamaya çalıştığı sırada özellikle yüksekti.[67] Bu yıllarda ordunun ihtiyaçları ve talepleri, gerek siyasi gerek mali devletin tüm kaynaklarının öncelikli kullanımına sahipti.

Fakat ordunun iç örgütlenmesi ve toplumun geri kalanıyla ilişkisi birçok olumsuz ve zarar verici özellik tarafından biçimlendirilmişti. İç örgütlenmede yeni ordu Kaçar ordularının muzdarip olduğu birçok kusuru sergilemeye devam ediyordu. Yolsuzluk, zimmet ve parayla ilgili her türden kötü uygulama hoşgörülüyor ve hatta siyasi sadakatin ödülü olarak rejim tarafından teşvik ediliyordu. Gelecek için daha kaygı verici önemde bir mesele, 1926 yılında tüm çıplaklığıyla ortaya çıktı. Bu, Rıza Şah'ın 1941 yılına kadar diktatörlüğünü üzerine inşa ettiği, askerîyenin diğer tüm önemli siyasi güçler üzerindeki egemenliğinin kabataslak da olsa başarılı bir şekilde tamamlanmasıydı. 1926 yılı itibariyle, sonraki yıllarda rejimi karakterize edecek birçok özellik çoktan açıkça ortaya çıkmıştı. 1921 ile 1926 yılları arasındaki dönemde askerî otoriteler, takip eden yılların simgesi olacak keyfilik, anayasal prosedürler ve kanuniyetin genel olarak göz ardı edilmesi ve siyasi faaliyet ve ideolojik nüfuzun tek kaynağı olarak kendisini tesis etmekte ısrar gibi hususiyetleri sergilemişti. Askerî otoritelerin gücü üzerinde denetime sahip son birkaç yapı da kolayca tasfiye edildi. Söz gelimi Dr. Millspaugh, ordunun bitmeyen nakit talebine direndiği için Şah'ın ve üst düzey subayların düşmanlığını kazanarak en sonunda 1927 yılında istifa etmeye zorlandı. Meclis ve sivil hükümet gibi kurumlar varlıklarını sürdürse de bunların 1926 yılından sonraki rolleri sadece bir süs işlevi görmekti. Bağımsız siyasi faaliyetler, Şah 1941 yılında tahttan indirilene kadar tekrar başlamayacaktı.

Rıza Han'ın askerî rejiminin başarılı bir şekilde tesis edilmesi, ülkedeki toplumsal ve siyasi ilişkilerin genel olarak yeniden düzenlenmesinin ve subay sınıfının üst kademelerinden oluşan yeni elitin yükselişinin habercisi oldu. Yine de nüfuzlarına rağmen askerî otoriteler, siyasi olarak yerini aldıkları eski

66 *A.g.e.*

67 Homa Katouzian, *The Political Economy of Modern Iran: Despotism and Pseudo-Modernism, 1926-1979* (Londra: McMillan, 1981), s. 93.

yönetici sınıfı karakterize eden meşruiyete hâkim olmayı beceremediler. Tüm İran toplumunda, Rıza Han ve önde gelen ortaklarının alt sınıftan köklerinin, sahip oldukları yüksek seviyeli görevler için uygun olmadığı kanaati yaygındı.[68] Bu görüş halkı, askerî otoritelerin yönetiminin baskıcı olduğu algısına eğilimli hale getirmişti. Dahası üst düzey subayların, iktidarı kullanmanın geleneksel sınırlarını anlamak konusunda bir tecrübelerinin ya da fikirlerinin olmaması ve zorla maddi mükâfatlar almak konusunda aşırıya kaçmaları, gasp ve zorbalık ithamlarını teşvik etmekteydi. Geleneksel yönetici sınıfa yönelik tam bir horgörüyle iktidara gelseler ve değişime kararlı olsalar da hem jandarma hem de Kazak subayları bunun yerine eski sosyoekonomik düzeni benimsediler ve bundan çıkar sağladılar.[69] Subay sınıfının üst kademeleri, Şah'ın örneğini takip ederek büyük toprak parçaları iktisap ettiler ve devletin ve ekonomik kurumların yüksek yöneticiliklerini işgal ederek, kendilerini hakir görülen fırsatçılardan, yönetici oligarşinin olmazsa olmaz bileşenlerine dönüştürdüler.

1920'li yılların başlarında hem şahsen Rıza Han hem de özellikle onun güçlü bir ordu yaratma projesi, laik milliyetçi entelektüellerin desteğinden istifade etti. Modern bir İran inşa etmekte kendisine biçilen rolden ötürü, bilhassa eski jandarmalar yeni ordunun cazibesine kapıldılar. Ne var ki Rıza Han'ın devlet inşası çabalarını memnuniyetle karşılayan bu unsurlar, 1920'li yıllardan 1930'lara geçilirken gittikçe hayal kırıklığına uğradı. Hem ordunun içinden hem de dışından genç nesil, bazen faşizm ama çoğunlukla komünizmin çeşitli biçimleri olmak üzere muhalif fikirlere kapıldı ama bu, belki Pehlevi rejiminin kendisine yönelik bilinçsiz bir övgü olsa da her zaman güçlü bir devleti baz aldı.[70]

1926 yılı itibariyle İran'da devlet ve toplum arasındaki ilişki kökten bir biçimde değişmişti. Tahran ve taşra arasındaki denge, ilkinin lehine kati surette değişmiş ve diğer iktidar kaynaklarının üzerindeki devlet otoritesi son derece artmıştı. Bu süreçte yeni, merkezi ordunun oynadığı rol hayatiydi. Dahası ordunun hükümet, Meclis, taşra genel valileri gibi sivil devlet kurumları karşısındaki ağırlığı çarpıcı bir biçimde artmış ve tamamen yeni bir yöne evrilmişti. Her ne kadar Şah olma yolunda Rıza Han, yeniyetme askerî diktatörlüğünü bir hanedan despotizmine dönüştürdüyse de başını çektiği rejim, askerî kökenleri tarafından katı bir biçimde belirlenmiş ve askerî yönetimin tipik özelliklerinin büyük kısmını sergilemeye devam etmişti.

---

68 Batatu, aynı olgunun eski Şerif subaylarıyla ilgili olarak Irak'ta da olduğunu belirtir. Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq* (Princeton, 1978), s. 322.

69 *A.g.e.*

70 Örneğin bkz. Stephanie Cronin, "The Politics of Radicalism within the Iranian Army: the Jahansuz Group of 1939", *Iranian Studies*, cilt 32, no. 1, Kış 1999, s. 5-25.

7

Ordu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu*

DANKWART A. RUSTOW

Modern Türk Tarihi militer anlayışın siyasete etkin olarak katıldığı birçok örnekle bezelidir. 1908 yılında meydana gelen ve 'Jön Türk Devrimi' diye bilinen olay, pekâlâ Yakındoğu'nun 20. yüzyıldaki askerî darbelerinin bir prototipi olarak görülebilir.[1] Bu olaydan on yıl kadar sonra Mustafa Kemal (Atatürk)[2] ve diğer subaylar çokuluslu Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıntılarından millî bir Türk Cumhuriyeti yaratmak için kolları sıvadı. Ne var ki 1923 yılında cumhuriyetin ilan edilmesinin ardından ordu, siyasi sahnede böylesi bariz bir rol oynamaktan imtina etmiştir. Öyle ki askerî darbelerin Yakındoğu, Asya ve Afrika'nın bağımsızlığını yeni kazanmış ülkelerinin farikası olduğu dönemde Türkiye, düzenli bir anayasal süreç takip ederek benzersiz bir

---

(*) Bu makalenin temel aldığı araştırma büyük oranda Princeton Üniversitesi, Uluslararası İncelemeler Merkezi'nin bursuyla Hoover Kütüphanesi, Stanford, Kaliforniya'da gerçekleştirilmiştir. İlk taslağı Yakındoğu Çalışmaları Merkezi'nde yapılan Princeton Üniversitesi Öğretim Elemanları Semineri'nde sunuldu. Elinizdeki nüshaya yaptığı dikkatli ve eleştirel okuma için, burada anlatılan olayların birçoğu konusunda önde gelen tarihçilerden olan Tevfik Bıyıklıoğlu'na şükranlarımı ifade etmek isterim. Kalan tüm hatalardan bizzat yazar sorumludur.

1 Urabi Paşa'nın Mısır'da bundan daha önce gerçekleşmiş olan darbesi İngilizlerin 1882 yılındaki işgaliyle daha doğmadan bastırılmıştı. O günden sonra Ortadoğu'da gerçekleşmiş askerî darbelerin genel bir incelemesi için bkz. Majid Khadduri, "The Role of the Military in Middle East Politics", *American Political Science Review*, XLVII (1953), s. 511-24; ayrıbasım "The Army Officer: His Role in Middle Eastern Politics", *Social Forces in the Middle East*, der. Sydney N. Fisher, Ithaca, NY, 1955, s. 162-84.

2 Bu makale boyunca Türklerin 1934 yılındaki kanunla benimsedikleri soyadları parantez içerisinde verilecektir. Mustafa Kemal'in soyadı kendisine Büyük Millet Meclisi tarafından özel bir kanunla verilmiştir.

sivil idare kurma başarısı göstermiş bulunuyordu. Her ne kadar Türk siyasetinin sarkacı son otuz beş yılda diktatoryal bir tek parti yönetiminden partilerin rekabetine dayalı bir sisteme ve buradan yine siyaset dilinin daraltıldığı bir alana savrulmuşsa da 1919-1923 yılları arasındaki Kemalist hükümet, Türkiye'de tüm askerî müdahalelere son veren bir askerî müdahale olarak kaldı.

Bu bölümde amacım önce Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ordu ve subayların Türk siyasetinin bu kadar derinlerine girmelerini sağlayan şartları ve bunun ardından da yine subayların bu defa siyasi sahneden çekilmelerini incelemektir.

TARİHSEL ZEMİN

1908 tarihli Jön Türk askerî darbesi Yakındoğu'daki bir dizi öncülünün bir sonucuydu. İS. 7. yüzyılda fatih bir inanç sistemi olarak ortaya çıkan İslâm, peygamberinin ölümünün üzerinden henüz bir asır geçmişken Pireneler'den Pamir Dağları'na kadar devasa bir alanı birleştirmiş ve fethettiği yerlere bugüne kadar geçen on üç yüzyılın silemediği bir dinî ve kültürel damga vurmuştu. Diğer dünya dinleriyle karşılaştırıldığında İslâm, fıkhı ve ilahiyatıyla savaşa yüksek bir meşruiyet derecesi sunar. Örneğin Cihat anlayışına göre İslâm, ihtida yoluyla yayılabileceği gibi fetih yoluyla da yayılabilir; İslâm'ın uluslararası hukuk algısı Darülharb ve Darülislâm arasındaki temel ayrıma dayanır ve emirülmüminin, halifeler için en sık kullanılan unvandır.[3]

Osmanlı Devleti, İslâm'ın erken dönem nüfuz bölgesi içerisinde, kuzey hudutlardaki gaziler tarafından kurulmuş birçok beyliklerden birisi olarak ortaya çıkmıştı.[4] Osmanlıların Bizans'a karşı 1453 tarihinde elde ettiği zafer, Osmanlı idaresini Cezayir, Macaristan, Ukrayna, Irak ve Yemen'e kadar genişletecek fetihlerin kapısını açmış oluyordu. Osmanlı tarihi boyunca ordu, sarayın yanı sıra İmparatorluğun 'idari müessesesinin'[5] en geniş, en mükellef ve en masraflı parçası olmayı sürdürdü; Habsburg ve Romanof imparatorluklarına karşı girişilen uzun vadeli mücadele sonucu Osmanlı askerî talihindeki gerileme, sadece askerîyenin merkezi konumunu güçlendirmeye yaradı. İkinci Viyana Kuşatması'nın çözülmesinden (1683) Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesine (1798) ve 1914-1918 yılları arasındaki Birinci Dünya Savaşı'na kadar modern

3 Karş. Majid Khadduri, *War and Peace in the Law of Islam*, Baltimore, 1955.

4 Krş. Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, Londra, 1938.

5 İfade Albert H. Lybyer'e aittir (*The Government of the Ottoman Empire*, Cambridge, 1933). 18. yüzyıla kadar olan Osmanlı askerî ve sivil yönetimine dair daha yakın zamanda yapılmış bir çalışma için bkz. Hamilton A. R. Gibb ve H. L. Bowen, *Islamic Society and the West*, I, Part I-II, Londra, 1950-57.

Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkisi kendisini en belirgin şekilde askerî alanda hissettirmişti. Osmanlıların bu gelişmelere gösterdiği doğal tepki, her şeyden önce Batı medeniyetinin 'en ileri' yanını istikraz etmeye çalışmak oldu.[6] 18. yüzyılın sonlarından itibaren Batılı askerî uzmanların ithal edilmesi ve yozlaşmış Yeniçeriler yerine yeni kurulan bir ordunun kurulması (1826) sonucu subaylar, imparatorluğun en Batılılaşmış unsuru haline gelmiş oldu. Subaylar öteden beri çok geniş bir toplumsal ve coğrafi tabandan istihdam edilegelmişlerdi; 19. yüzyıl reformlarının ardındansa aynı grup, Osmanlı toplumsal yapısı içerisinde liyakate dayalı bir yükselmenin en aşikâr kanalı haline geldi.

Osmanlı İmparatorluğu, isminden de anlaşılacağı üzere, Osman'ın hanedanlığına bağlılık üzerine kurulmuştu. İmparatorluk sınırlarındaki birçok dinsel ve mezhepsel grup – Türkler, Araplar, Rumlar, Kürtler, Bulgarlar ve birçok başka unsurlar; Müslümanlar ve muhtelif ayrı kiliseleriyle Hıristiyanlar ve Yahudiler, kendilerine kayda değer bir etnik ve yerel özerklik alanı bırakan gevşek bir ortak sistem ve çoklu ortak yaşam alanı içerisinde, etnik işbölümüne dayalı bir mekanizmayla bir arada tutuluyorlardı.

19. yüzyıl Avrupasındaki siyasî fikirlerin önce Balkanlar'a ve daha sonra da Yakındoğu'ya yayılması Osmanlı geleneklerine yönelik iki aşamalı bir tehdidin göstergesiydi. Milliyetçilik, imparatorluğun çok dilli tebaasının arasındaki kırılgan uyumu tehdit ediyor; temsili yönetim gibi liberal düşünceler hanedan mutlakıyetçiliği ilkesinin temellerini çürütüyordu. Osmanlı seçkinleri arasında subaylar bu yeni fikirleri benimsemeye en yatkın olanlardı. Bu nedenle reform görmüş subaylar, kendi toplumsal değerler ve inançlar sistemi içerisinde Bonapartist orta sınıf devrim geleneğine, Prusya Junkerlarının zirai-muhafazakâr geleneklerine olduğundan daha yakındılar. Dahası askerî reform gibi milliyetçilik de büyük ölçüde üst üste gelen yenilgilere bir cevaptı. Bu yüzyılın başı gibi geç bir dönemde bile imparatorluğun idari sınıfının üyeleri, kendilerini 'Osmanlı' olarak görmekle gurur duyuyor ve 'Türk' sıfatını cahil Anadolu köylülerine yakıştırıyorlardı.[7] Modern anlamda bir milli bilinç, yazılışından yirmi yıl kadar önce gerçekleşen Romanya sınırındaki Silistre kalesinde yapılan savunmayı öven Namık Kemal'in *Vatan* (1873) oyu-

---

6 Lewis V. Thomas ve R. N. Frye, *The United States and Turkey and Iran*, Cambridge, MA, 1951, s. 51. Osmanlı'da reform çabaları üzerine bkz. Arnold, J. Tonybee'nin birçok yazısındaki fikir verici yorumları (örn. *The World and The West*, Londra, 1953, s. 3 ve A. J. Tonybee ve K. P. Kirkwood, *Turkey*, Londra, 1926) ve Bernard Lewis, "Turkey: Westernization" Gustav E. von Grunebaum, der. *Unity and Variety in Muslim Civilization*, Chicago, 1955, s. 311-31.

7 Türk milli bilincinin ortaya çıkışı üzerine krş. Bernard Lewis, "History-Writing and Nationalist Revival in Turkey", *Middle Eastern Affairs*, IV (1953), s. 218-27.

nu gibi yurtsever yayınlarca hazırlandı. İlk açık ifadelerinden biri Mehmed Emin'in (Yurdakul) 1896 yılında Girit'te ayaklanan Yunan milliyetçilerine karşı yazılmış olan ve nazik Osmanlı kulaklarını şok edercesine *"Ben bir Türk'üm, dinim, cinsim uludur..."* diyen 'Cenge Giderken' şiiridir.

Askerî okullardaki öğrenciler ve özellikle de askerî tıbbiyedekiler 19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki gizli siyasi örgütlenmelerin merkezi haline geldiler. Sultan II. Abdülhamid'in (1876-1909) birçok alanda, Batılılaşmaya yönelik yenilikleri durdurma ve tersine çevirme çabaları, ordu içerisindeki subayların toplumsal değişimin ön saflarına doğru ilerlemelerinin devam etmesine neden olmuştu. Siyasi şüphelileri sürgüne gönderme uygulaması, Paris ve Cenevre'deki komplocu örgüt merkezlerine düzenli bir şekilde yeni eleman sağlamaktaydı.[8] Bu genç devrimcilerin 'Yeni Osmanlılar' ismini benimsemeleri, düşünce biçimlerinin hâlâ ne ölçüde hanedanlık bağlamında sınırlandığının da göstergesidir. Batılılar tarafından ise 'Genç Türkler' olarak biliniyorlardı. Bu isim onlara Avrupa'daki ev sahipleri tarafından verilmiş ve Türkçede ancak Fransızcadan ödünç alınmış bir sözcükle kullanıma girmişti: Jön Türk.

1908 yılındaki devrim, her ne kadar Makedonya kışlalarındaki bazı asi subaylar tarafından gerçekleştirilmişse de geniş ölçüde sürgündeki bu radikallerden mülhemdi. Kendisini takip eden birçok Doğu Avrupa askerî darbesi gibi 1908 Devrimi'ne de hırslı sosyo-politik reform çabaları ve bu çabaları tehlikeye atan daha da hırslı dış politikaların yol açtığı siyasi huzursuzluk dönemi eşlik etmişti. Devrimcilerin en acil amaçları, kabulünden hemen sonra Abdülhamid tarafından rafa kaldırılan 1876 Anayasası'nın tekrar yürürlüğe sokulmasıydı. Daha geniş anlamda hedefleri ise zayıf düşmüş imparatorluğu, vatandaşlar arasında bağlılığı esas alan modern bir devlete dönüştürmek ve yeterli askerî ve siyasi gücü sağlayarak Avrupalı güçlerin haklarına tecavüz etmesinin önüne geçmekti. Jön Türkler her iki amaca da ulaşamadılar.

Devrimden bir yıl sonra, yeniden yürürlüğe konulan meşruti düzene karşı başlatılan İstanbul kışlalarındaki bir isyan, Makedon ordusunun başkente yürümesiyle bastırıldı. Hemen ardından, 1908 Devrimi'ni gerçekleştiren merkeziyetçi ve federalistler arasındaki mücadele, İttihad ve Terakki Cemiyeti olarak bilinen merkeziyetçiler için parti diktatörlüğünün yolunu açtı. Partinin gücü gittikçe artan bir şekilde savaş döneminin ünlü triumvir paşaları Enver, Cemal ve Talat'ta toplandı. Bunların ilk ikisi, siyasi kariyerleri dev-

8 Sürgün hareketi şu çalışmada ayrıntılı bir şekilde tanımlanmıştır: Ernest Edmondson Ramsaur, Jr., *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton, NJ, 1957.

rimle birlikte başlayan ve hızla ilerleyen genç subaylar, üçüncüsü partinin yerel kadroları üzerinden denetimi ele geçiren eski bir telgraf memuruydu. Bu üçü arasında Harbiye Nazırı ve Erkân-ı Harp reisi Enver Paşa kısa bir süre içerisinde en güçlü figür olarak öne çıktı. Ülkeyi 2 Ağustos 1914'te Almanya ile gizli bir ittifaka götürecek ve sonrasında kendisine felaket getirecek olan Birinci Dünya Savaşı'na girmesine neden olacak görüşmeler Enver Paşa tarafından yürütüldü ve kabinesinden sadece iki ya da üç kişi tarafından bilinmekteydi. Ulvi parlamenter yönetim teorisi birkaç sene içerisinde acemi bir parti ve kişi diktatörlüğüne dönüşmüştü.

Müşterek bir Osmanlı vatandaşlığı hayali, İttihad ve Terakki'nin Osmanlıcılık'ı, Türk milliyetçiliği ile bir tutma yönündeki ucuz eğilimi ve büyük gayritürk halkların (1912-13 Balkan Savaşları, sonradan çokça üzerinde durulacak 1915-16 yılındaki baskıcı önlemlere neden olan Ermeni milliyetçilerinin Birinci Dünya Savaşı sırasında Çarlık Rusyası ile ilişkileri ve İngiliz destekli 1916-18 Arap isyanlarında ortaya çıktığı üzere) ayrılıkçı temayülleri nedeniyle hızla zayıflamıştı. Mehmed Said Halim Paşa (1913-17) ve Talat Paşa'nın (1917-18) İttihadçı kabineleri, İstanbul'da modern bir üniversitenin kurulması, o dönemde Türkçe için kullanılmakta olan Arap alfabesi için sadeleştirilmiş bir imla, iltizam sisteminin imparatorluk maliyesindeki son kalıntılarını temizlemek ve medeni hukukta tek eşliliğe götürecek değişiklikler yapmak gibi kültürel ve idari alanlarda kapsamlı bazı reformlara girişti. Ne var ki aynı dönemde stratejik bir tavır yerine siyasi romantizmi ve taktiksel bir hesaplama yerine kibri tercih eden Enver Paşa'nın acemice savaşa bulaşması, imparatorluğun en iyi birliklerinden binlercesini kaybetmesine mal oldu. Kuzeydoğu sınırındaki baskıyı azaltan Şubat 1917'deki Rus Devrimi, yaklaşmakta olan felâketi sadece bir süre için erteledi. Osmanlı hükümetinin kendisini imzalamak zorunda gördüğü Mondros Ateşkesi (30 Ekim 1918), sadece Osmanlı hesabına Birinci Dünya Savaşı'na değil aynı zamanda altı yüz yıllık imparatorluk tarihine de son verdi. Sadece üç yıl sonra Enver, Talat, Cemal ve diğer Jön Türk liderleri imparatorluk sınırlarının dışına kaçmak zorunda kaldılar.[9]

---

9 Osmanlı İmparatorluğu'nun 1908-18 yılları arasındaki iç siyasal gelişmelerinin ayrıntılı olarak incelenmesi, modern tarih yazımının aciliyet arz eden eksikliklerinden biri olarak durmaktadır. Ahmed Emin [Yalman], *Turkey in the World War*, New Haven, CT, 1930. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, İstanbul ve Ankara, 1940, uluslararası siyaseti inceler ve bu döneme geniş ölçüde cumhuriyet dönemindeki gelişmelere katkısı çerçevesinde yaklaşır. Ali Fuat Türkgeldi'nin mütevazı, özenli ve tarafsız anıları: *Görüp İşittiklerim*, 2. baskı, Ankara, 1951, kendisinin Sultan'ın sekreteri olarak sahip olduğu, iç siyasetle ilgili genel olarak az sayıda ama can alıcı bilgi-

1908 ile 1918 arasındaki on yıl orduyu, siyasî sahnedeki en önemli unsur olan İttihad ve Terakki'yle yakın bir ilişkiye götürdü. Hal' edilmiş olan Abdülhamid önce Selanik'te ev hapsinde tutulmuş daha sonra 1918 yılındaki ölümüne kadar Beylerbeyi Sarayı'na kapatılmıştı ve partinin hanedan üzerindeki iktidarının canlı bir örneği olarak işlev görmüştü.[10] Kardeşi Mehmed V. Reşad iktidarda olduğu sürece (1908-18) kendisinin de tahttan indirilebileceği ihtimalini hiçbir zaman gözardı etmedi.[11] Bu arada neredeyse kesintisiz yedi yıl devam eden savaşlar (İtalya'yla 1911-12; Balkanlar'da 1912-13 ve Birinci Dünya Savaşı) Osmanlı İmparatorluğu'nu kuruluşundan itibaren olduğu gibi bir savaş devleti haline getirmişti.

Trablus ve Balkanlar'daki savaşların tecrübesi Osmanlı liderlerine, Jön Türk devriminde oldukça başarılı bir şekilde uygulanan komitacı tekniklerini geliştirme ve kaybedilen toprakların yeniden kazanılması çabalarında bunlara tekrar başvurulması fırsatını sağladı. İkinci Balkan Savaşı'nda Osmanlı güçleri Edirne ve Doğu Trakya'nın Meriç Nehri'ne kadar olan kısımlarını tekrar ele geçirirken, yerel Türk liderleri Batı Trakya'da geçici bir yönetim kurmuş ve çoğunlukla Çerkes kökenli silahlı grupların destek verdiği Osmanlı subayları, bu geçici hükümet için bir milis gücü örgütlemişlerdi.[12] İkinci Balkan Savaşı'nda Osmanlıların aldığı sınırlı zaferleri müteakip Meriç Nehri sınır kabul edildi ve Batı Trakya'daki yönetim feshedildi. Fakat ertesi yıl Enver Paşa, muhtemelen Harbiye Nezareti'nden sağladığı fonla, gizli servisle gerilla gücünün bir karışımı olan ve sonraki birkaç yıl içerisinde Osmanlı sınırlarının ötesinde kalan toprakları geri almak için mücadele verecek olan Teş-

---

lerle sınırlıdır. Türkiye'nin savaş sırasındaki edimleri şurada M. Larcher, *La Guerre Turgue la Guerre Mondiale*, Paris, 1926 tümüyle ve doyurucu bir şekilde incelenmiştir; ayrıca bkz. Avusturya askerî elçisinin anıları, Joseph Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des ottomanischen Reiches*, Leiptzig, 1928. Son olarak Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism*, Londra, 1950, İttihad ve Terakki'nin önde gelen teorisyeni Ziya Gökalp'in felsefi fikirlerini sistematik olarak incelemektedir.

10 Tahttan indirme Osmanlı tarihinde sıklıkla görülen bir olgudur. Öte yandan bunlar saray ve başkent içerisindeki iktidar oyunlarından kaynaklanmıştır; Abdülhamid'in tahttan indirilmesi halk ve parti bağının işin içinde olduğu ilk örnektir. Krş. Anthony D. Alderson, *The Structure of Ottoman Dynasty*, 1956, s. 71.

11 Türkgeldi, *a.g.e.*, muhtelif yerlerde.

12 Batı Trakya'daki durum hakkında ayrıntılı ve iyi bir şekilde belgelenmiş bir çalışma için bkz. Tevfik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele*, Ankara, 1955-56, I, s. 75 vd.; krş. Cemal Paşa, *Memories of a Turkish Statesman*, Londra, 1922, s. 49 vd. ve [Ahmet İzzet Furgaç], *Denkwürdigkeiten des Marschalls İzzet Pascha*, çev. Karl Klinghardt, Leipzig, 1927, s. 215. On yıl kadar önce Mustafa Kemal'in, erkân-ı harbe sunulan gerilla taktiklerinin gidişatından oldukça etkilendiği söylenmiştir (bkz. Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi*, 3. baskı, İstanbul, 1958, s. 54 vd.).

kilât-ı Mahsusa'yı kurdu. Örgütün ilk komutanı, Batı Trakya'daki düzensiz birlikler içerisinde etkinlik gösteren bir yüzbaşı olan Süleyman Askerî'ydi. Birinci Dünya Savaşı'nın ilk safhalarında Teşkilât-ı Mahsusa'dan bazı subaylar Sünusî tarikatını* ve diğer aşiretleri, İtalyan sömürgeci yönetimine karşı süren savaşlarında kullanmak üzere örgütlemeye yardım ettiler. Benzer bir çalışma 1918 yılında Osmanlı gerillalarının, İslâm ordusu gibi şatafatlı bir isim altında savaştıkları Kafkasya bölgesinde yapıldı. Bu dönem boyunca Enver Paşa bahsedilen operasyonları yakından kontrol etti. İslâm ordusu, Enver Paşa tarafından daha önce ferik rütbesi verilmiş ve 1915-18 yılları arasında Libya'da Teşkilât-ı Mahsusa'da görev yapmış olan kardeşi Nuri (Killigil) tarafından yönetiliyordu ve Kafkasya operasyonundan mirliva amcası Halil (Kut) Paşa sorumluydu.[13]

ORDU DEĞİLSE KİM?

Türk siyasetinde ordunun önemi, imparatorluğun 1918 yılındaki mağlubiyetinin ardından önemli oranda kendisini belli etmişti. Mondros Ateşkes Anlaşması'nın maddeleri uyarınca müttefik güçler, İstanbul'da sultanı hareket özgürlüğünden yoksun bırakacak kadar asker bulundurduysa da taşra üzerinde etkin bir kontrol kurmayı sağlayacak kadar askerleri bulunmuyordu. 1919 yılında Yunanların Anadolu'ya ayak basmasına kadar Anadolu içlerindeki müttefik güçleri, İstanbul'dan Adana'ya uzanan demiryolları ve muhtelif Karadeniz limanları boyunca konuşlandırılmış belirli müfrezelerden ibaretti. Dolayısıyla Anadolu üzerinde kurulacak olası bir kontrol, imparatorluğun Kafkas, Suriye ve Mezopotamya ordularından yeniden oluşturulan yedi birliğin ellerinde kalmış oluyordu. Büyük bölümü hâlihazırda yok olmuş olan bu kuvvetler Birinci Dünya Savaşı boyunca böylesi bir kompakt gölgede konuşlandırılmamıştı. Mondros'ta genel terhis yapılmasına dair hükme rağmen ordu, disiplinini ve net emir komuta zincirini korumayı sürdürmüştü. Ordunun telgraf kodları gerek siyasi gerekse de askerî amaçlar

(*) 19. yüzyıl ortalarında Mekke'de kurulan, Libya ve Sudan'da yaygın bir tarikat.

13 Teşkilât-ı Mahsusa'nın oluşumu üzerine bkz. Bıyıklıoğlu, *a.g.e.*, s. 135, 193, Makedonya ve Libya gibi kaybedilmiş bölgelerde erkân-ı harbiyenin halk direnişleri için yapmış olduğu hazırlıklardan bahseder. İslâm Ordusu ve Kafkasya'daki eylemleri için bkz. Tevfik Bıyıklıoğlu, *Osmanlı ve Türk Doğu Hudut Politikası*, İstanbul, 1958, s. 18; W. E. D. Allen ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields*, Cambridge, 1953, s. 468, 479, 490 vd. ve Pomiankowski, *a.g.e.*, s. 172 vd., 388. Nuri (Killigil) üzerine bkz. Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, İstanbul, 1959, s. 30-34. Teşkilât-ı Mahsusa'nın tüm eylemleri Askerî'nin haleflerinden biri tarafınca nihayet yayınlandı fakat ne yazık ki tarafsız bir yayından çok tarihsel sansasyonalizmin tüm izlerini taşımakta. Bkz. Hüsameddin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, der. Samih Nafiz Tansu, İstanbul, 1957.

için sürekli ve gizlice kullanılmaya elverişliydi.[14] Milli davayı uhdesine almış bulunan ordu, müttefikler yahut padişah tarafından gelecek karşı adımlara, gerektiği anda güçle karşılık verebilecek durumdaydı. Müttefiklerin 1919 kışında vuku bulan ve bazıları ateşkesin muğlâk maddelerine dayanmakla beraber bazıları açıktan bu anlaşmanın ihlali anlamına gelen tacizleri, milli direnişin ilk kıvılcımlarını ateşlemişti. Ne var ki bu direniş dağınık ve kötü örgütlenmişti. Bu dönemin şahitlerinden birinin ifadesiyle "bu kahraman [Türk] milletinin tek kusuru vardı – henüz bir örgütlenme içine girmemiş olmaları."[15] İşte ordu ve onun yüksek rütbeli komutanlarının çare olmaya en ehil oldukları kusur da buydu.

Tarihsel öncüllerini ve 1918 sonrası dönem için bizatihi kendisinin sahip olduğu olumlu özellikleri tamamen bir kenara bıraksak bile ordu ve subayları, kendileri dışında tüm siyasi güçlerin en azından var olan şartlarda etkin bir inisiyatif alma imkânından yoksun olmasından dolayı harekete geçmeye mecburdu. Yaklaşmakta olan Milli Mücadele'nin başını çekecek bir liderlik arayışında olan Türk halkı pekâlâ (Cemal Abdünnasır ve arkadaşlarının bir nesil sonra Kral Faruk'un yozlaşmış rejime sorduğu gibi) "bu işi ordu yapmayacak da kim yapacak?"[16] diye sorabilirdi. Bu bağlamda muhtemel siyasi güçlerin birkaçını yakından incelemeye değer.

Sultanın görüş açısı, başkent ve saray desiseleriyle daralmış durumdaydı. Son dönem Osmanlı padişahlarının pek azı bir halk hareketinin önderliğini yapabilecek vasıftaydı. 1918 yılından, saltanatın lağvedildiği 1922 yılına kadar tahtta oturan VI. Mehmed Vahdeddin ise hepsinden daha az popülerdi. Samimi ve mantıklı bir gözlemciye göre:

> Vahdeddin devamlı surette hal' edilmekten endişeliydi; oldukça fevriydi ve sürekli etrafındakilere bağırırdı; fakat öfkesi çabuk yatışırdı. Sultan Vahdeddin kendi dairesinde ne kadar nazik idiyse de başkalarına karşı hayli soğukkanlı görünürdü. Birilerinin karşısına çıktığı zaman başını öne eğer ve kimseye dikkat sarf etmeden asık bir suratla geçerdi. Nazırlarıyla gurup halinde görüşürken gözlerini kapatır her söz üzerinde bir yahut iki dakika durur ve nefesini tutarak birkaç tahkiramiz yorum yapardı. Esasında nazırların çoğu onu akıcı konuşmak şöyle dursun bir konuşmayı sürdürebileceğine bile inanmazlardı. Fakat birisiyle birkaç defa görüştükten ve ona alıştık-

14 Bir gazeteci 1922 yılında "bu zaferi nasıl kazandınız?" diye sorduğunda Mustafa Kemal'in, "telgraf telleriyle" diye cevap verdiği söylenir (Şapolyo, *a.g.e.*, s 349). Telgraf istasyonlarının kontrolü için Kemalist güçlerle İstanbul Hükümeti arasında 1919 yazında gerçekleşen mücadelenin detayları için bkz. Ali Fuad Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1953, s. 149.

15 Cevat Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, Ankara, 1946, s. 27.

16 Gemal Abdel Nasser, *Egypt's Liberation*, Washington, DC, 1955, s. 31.

tan sonra tedricen açılır ve zaman zaman bir saat kadar durmaksızın konuşurdu. Bu tavırlarla sultanın kendisini başkalarına sevdirebilmesi pek mümkün değildi.[17]

Almanlarla ittifak yapan ve imparatorluğu, mağlup İttifak devletleri safında savaşa sokan İttihad ve Terakki Partisi, mağlubiyetten ve üst düzey liderlerinin korkakça kaçışından dolayı feci şekilde gözden düşmüş bulunuyordu. Parti örgütü, ateşkesten dört gün sonra kendi kendini feshetmiş ve bir ilahiyat profesörü olan Şemsettin Günaltay liderliğinde Teceddüd Partisi olarak örgütlenmişti. 1918-1919 kışında bir grup savaş dönemi İttihatçı lideri kovuşturulmuş ve yargılanmıştı. Bu kişilerle kurulan açık yahut göze batan her türlü ilişki, siyasi sorumluluk konusu haline gelmişti. Bundan dolayı da Mustafa Kemal, 1919 baharında 9. Ordu müfettişliği için düşünüldüğü sırada arkadaşları onun hiçbir zaman İttihatçı olmadığını kanıtlamak için çok uğraşmışlardı.[18] Bizzat Mustafa Kemal'in kendisi Teceddüt Partisi'yle arasındaki her türlü bağı reddetmişti.[19] 1919 yazında Mustafa Kemal'in örgütlediği Sivas Kongresi'nde üyeler, "İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ihyası için çalışmayacaklarına dair" yemin etmişlerdi.[20]

Diğer yandan on yıllık İttihatçı hegemonyası, ülkenin siyasi istidadının çoğunu parti içine ve gerek kültürel gerekse de eğitim alanlarında parti ile ilişkili kuruluşlara yoğunlaştırmıştı. 1919 yılının başında sultan, sekreterine, "[nazırların] liyakatsiz olduklarını görüyorum; fakat onların yerine nasıl atama yapacağız? Şayet memlekette iş yapabilecek beş altı adam varsa [müttefikler] onların atanmasına İttihatçı oldukları gerekçesiyle karşı çıkıyor"[21] demiş-

17 Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 274 vd.

18 Bkz. söz gelimi, Cebesoy, *Millî Mücadele*, s. 34 vd.

19 Tarık Z. Tunaya, *Türkiyede Siyasî Partiler*, İstanbul, 1952, s. 413 vd. Tunaya burada Mustafa Kemal'in bir İstanbul gazetesi olan *Söz*'e yazdığı bir mektubu alıntılar. Kemal kendisine "İttihatçıların Kuvayi Millîye üzerine tesir etmesi kabil midir?" diye sorulması üzerine şöyle söyler: "Kuvayi Millîyemizin hâkimi müessiri ancak millet ve makasıdı âliyei millîyedir. Başka hiçbir fert veya cemaat müessir olamaz"; ([Kemal Atatürk], *Nutuk*, İstanbul, 1934, III, s. 169 vd., belge 144). Dört yıl sonra yaptığı bir açıklamada daha samimi bir şekilde, "Vaktiyle zaten birçoğumuz o cemiyetin müessis veya azasından bulunuyorduk. Son kongresi kararıyla tarihe intikal eden mezkûr cemiyetin mümtesibleriyle bilahare teşekkül eden Teceddüd Fırkası mensublarının bir kısm-ı küllisi büyük milletimizin azm-i bülendinden doğan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne iştirak ve iltihak etmiş ve bu cemiyetin programını kabul eylemiştir" der (Kemal Atatürk, *Söylev ve Demeçler*, İstanbul-Ankara, 1945-1954, III, s. 62). Ve daha önceleri yaptığı bir açıklamada "Eğer işin içinde İttihatçılık olmak gerekse bütün millet İttihatçılıkla suçlanmış olur" demişti (*a.g.e.*, III, s. 2).

20 Bu yeminin Almanca bir çevirisi için bkz. "Der türkische Nationalismus and der Sturz des dritten Kabinetts Damad Ferid Pascha", *Der neue Orient*, VII, No. 3, 1920, s. 98.

21 Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 176.

ti. Bu döneme dair anılarında "bu memleketteki her adam bir zamanlar İttihatçıydı"[22] diyen Halide Edip Adıvar pek fazla mübalağa yapmış sayılmaz. Parti geleneksel siyasi istihdam tabanını muazzam şekilde genişletmişti. Telgrafhane müdürlüğünden sadrazamlığa ve paşalığa yükselen Talat, bir defasında arkadaşı Dr. Adnan Adıvar'a "ben nazır olduktan sonra herkes aynı hevesi beslemeye başladı"[23] demişti. Dolayısıyla ateşkes sonrası dönemde eğilim, liderliğin, savaş dönemi İttihad ve Terakki idaresinin muhalifleri yahut partinin ikinci sınıf üyeleri tarafından deruhte edilmesi yönündeydi.

Ateşkesi imzalayan kabinenin yapısı bu eğilimi açıkça gözler önüne serer. Kabinenin başında elili yaşlarının ortasında olan ve subay arkadaşları arasında gayet saygın bir yere sahip bulunan İzzet Paşa vardı. 1908 Devrimi'nden sonra İzzet Paşa ordu komutanlığı, erkân-ı harp reisliği ve harbiye nazırlığı yapmıştı. Ne var ki Paşa, Enver gibi askerî yetersizliklerini siyasi nüfuzla örtmeye çalışan kişilere karşı duyduğu rahatsızlığı hiçbir zaman gizlememişti; sonuç olarak da Balkan Savaşları'nın ardından bu defa ikinci sınıf görevlere atanmıştı.[24] Bahriye Nazırı (ve aynı zamanda Mondros'a imza atanlardan birisi) savaş boyunca cesur bir bahriye komutanı olarak büyük şöhret yapan ve örgüt içinde çok önemli mevkilerde bulunmasa da Jön Türklerle ilişkide olan Hüseyin Rauf Orbay'dı. Dâhiliye nazırı eski bir subay ve bir zamanların İttihad Terakki yürütme komitesi üyesi olup savaşın nihai aylarında parti içinde bir muhalif grubun Meclis'teki liderliğini yapan Ali Fethi Okyar'dı. İzzet Paşa kabinesinin Talat Paşa kabinesinden kalan tek üyesi maliye nazırı olan ve eski kabineyi Enver Paşa'nın Almancı savaş siyasetinden dolayı terk edip bir süre sonra, o da gönülsüzce geri dönmüş olan Cavit Bey'di. Sait Halim Paşa kabinesinde şeyhülislâm olarak cihat çağrısı yapan fetvayı imzalayan ve kısmen Enver ile düştüğü fikir ayrılığından dolayı kabineyi terk eden Ürgüplü Mustafa Hayri şimdiki kabinede de adliye nazırı olarak görev yapıyordu.

Halk nezdinde, meşhur şahsiyetler arasından erken dönemlerde Jön Türk hareketine katılan, hareketin milliyetçilik ve yenilik ideallerini destekleyen fakat Enver-Talat rejiminin strateji ve siyasetini sert şekilde eleştirenlerin başında kuşkusuz Mustafa Kemal Atatürk geliyordu. Mustafa Kemal 1906

---

22 Halide Edib, *The Turkish Ordeal*, New York, 1928, s. 39. Benzer bir şekilde İzzet Paşa, başbakanlığı dönemiyle ilgili mealen şöyle demekteydi: "Birçok başarısızlığı ve hatasına rağmen İttihad ve Terakki Cemiyeti, bir bütün olarak ülkede ama özellikle İstanbul'da hâlâ göz ardı edilmemesi gereken bir güç" (Alıntılayan İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar*, İstanbul, 1940-1953, s. 1983).

23 Alıntılayan *a.g.e.*, s. 1962.

24 İzzet Paşa'nın İttihatçılarla ilişkisi için, bkz. Furgaç, *a.g.e.*, s. 202, 215, 217 vd.

yılında Şam'daki bir Jön Türk gurubu olan Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin kurucularındandı ve üç yıl sonra İstanbul'daki karşı devrimi bastırmak amacıyla harekete geçen Makedonya birliğinde önemli bir yol oynamıştı. Ne var ki Mustafa Kemal'in, İttihad Partisi siyasetinden uzak durmuş olduğu gibi ordu içerisinde Enver ile giriştiği rekabet de iyi bilinmekteydi. Mustafa Kemal, savaşın gidişatını, 1917 yılında yüksek komuta makamlarına sert ve uzun bir layihayla ayrıntılı şekilde tenkit etme işini de üstlenmişti.[25] Daha öncesinde de iki ordu komutanlığını geri çevirmiş, Şehzade Vahdeddin'e Almanya seyahatinde refakat etmiş ve savaş sona ermeden hemen önce Suriye sınırındaki aktif komutanlık görevine geri dönmüştü.

Ayrıca kabine düzeyinde olmasa da muhalif İttihatçılar da göreve dönmüşlerdi. Talat Paşa'nın Ermeni katliamı siyasetine yönelttiği tenkitlerden dolayı yürüttüğü Kastamonu valiliğinden uzaklaştırılan Reşit Paşa, Damat Ferit Paşa'nın, İTC destekçilerini vilayet idarelerinden tasfiye etmek için, emekli olmuş kişilere yeniden görev vermek durumunda kaldığını kaydeder. Bizzat Reşit kendisine tevdi edilen (ve görevde olduğu süre zarfında milliyetçilikle milliyetçilik karşıtı tavırlar arasında ikircikli bir duruş sergilediği) Sivas valiliğini de sadece Talat Paşa hükümetiyle daha önce düştüğü görüş ayrılıklarına bağlar.[26]

Başkentin İttihatçılık karşıtı politikacıları, genel itibariyle kayda değer olmayan ve sönük vizyonlu adamlardı. Hürriyet ve İtilâf Partisi 1911 yılında Jön Türk hareketinin federalist kanadı tarafında kurulmuş ve iki yıl sonra hareketin merkezi karşısında aldığı yenilginin ardından kendi kendini feshetmişti. Parti 1919 yılında yeniden açılmış ve Vahdeddin'in damadı olan Damat Ferit Paşa'nın kurduğu beş kabineye (1919 Martından Ekimine ve 1920 Nisanından Ekimine) temel desteği sağlamıştı. Ne var ki bu defa açılan şekliyle, önceki parti arasındaki isim birliğinden başka pek az ortak nokta vardı.[27] İmparatorluğun muhtelif milletleri arasında bir federasyon teşkiline dayanan asli program artık büyük ölçüde uygulanamaz haldeydi ve eski partinin Arap ve Ermeni takipçileri artık Türk siyasetinin içinde değillerdi. Ayrıca orijinal Hürriyet ve İtilâf Partisi'nin en ehil üyelerinin bir kısmı ve 1908-1913

25 Mustafa Kemal'in en sert eleştirilerinin hedefinde Suriye cephesi Yıldırım Ordularındaki üstü General von Falkenhayn vardı. Layiha ilk olarak 1919 seçim kampanyası sırasında bir İstanbul gazetesi olan *Tasvir-i Efkâr*'da yayımlandı. Şurada tekrar basıldı: Hüseyin Hüsnü Emir [Erkilet], *Yıldırım (Mecmua-yi Askeriyye*'nin eki, İstanbul, 1337 [1921]), s. 78 vd. Konuyla ilgili bir kısım belge yakın zamanda şu kaynakta yayınlandı: Hikmet Bayur, "Mustafa Kemal'ın Falkenhayn'la Çalışmasıyle İlgili Henüz Yayınlanmamış Bir Raporu", *Belleten*, xx (1956), s. 619-32.

26 Bkz. [Reşid Paşa], *Reşit Paşa'nın Hatıraları*, der. Cevdet R. Yularkıran, İstanbul, 1939, s. 13.

27 Hürriyet ve İtilâf Partisi'nin lider kadrosu ve programı ile ilgili olarak bkz. Tunaya, *Türkiyede Siyasi Partiler*, s. 315-44, 447-56.

arası dönemin İttihadçı karşıtları, başlamasının hemen ardından Anadolu'daki Mustafa Kemal hareketine katılmışlardı.[28] Yeni Hürriyet ve İtilâf Partisi ılımlı bir barış anlaşması temin edilmesi ve Arabistan, Bereketli Hilal ve Anadolu üzerindeki Osmanlı hâkimiyetinin özünde değilse de en azından şeklen sürmesi umuduyla muzaffer güçlerle aşağılayıcı bir işbirliğine girilmesi yönünde bir siyaset savunmaktaydı. Bu siyaset muhtelif Damat Ferit hükümetleri tarafından sadakatle yürütülmüşse de 1920 baharında açıklanan ve aynı yılında Ağustosunda Damat Ferit'in elçileri tarafından imzalanan Sevr Antlaşması, söz konusu siyasetin ne kadar feci bir illüzyondan ibaret olduğunu gözler önüne sermişti.

Padişaha ve kabinesine sadakat konusunda sivil bürokrasi askerî bürokrasiden çok daha tutarlı davranmış ve dolayısıyla da ihanet ya da itaatsizlik kokusu verecek herhangi bir milliyetçilik taraftarı eyleme iltifat etmemişti. Harbiye Nezareti ve Erkân-ı Harbiye'nin milliyetçilik sempatizanlarının sıkı kontrolünde olduğu bir dönemde, İstanbul'un Ali Kemal ve Adil Bey gibi dâhiliye nazırları, Mustafa Kemal'in Anadolu hareketini güçlendirme çabalarının aleyhinde en kararlı muhalefet örneklerinden birini sergilemekteydiler. Zirvedeki bu ayrışma muhtemelen birbirine zıt atama politikaları ve vilayet bazında askerî ve sivil memurlar arasındaki siyasi farklılıklar yüzünden belirgin hale gelmişti. 1919 yazı ve sonbaharında Anadolu'daki vali ve mutasarrıfların çoğu milliyetçi davaya karşı hasmane, soğuk yahut en iyi durumda tedbiri elden bırakmaz bir tutum sergilemekteydiler. Ankara, Kastamonu, Samsun ve Sivas'ta durum bu minvaldeydi.[29] İstanbul'dan gelen talimatlar uyarınca Mamuretülaziz'in yeni atanmış valisi Ali Galip kendisini Sivas'ta tutuklamaya çalışınca, Mustafa Kemal 1919 Haziran'ında en sıkıntılı kaçışlarından birisini gerçekleştirmişti.[30] Elbette bu durumun istisnaları da vardı. Örneğin, Kastamonu mutasarrıfı Hilmi (Uran) 1918 sonlarında Güneybatı

28 Bunların arasında milliyetçi yazarlar Rıza Nur, Ahmed Ferid [Tek] ve Akçuraoğlu Yusuf; İstanbul'un ünlü avukatlarından ve Mart 1920'deki dağılışından önce Osmanlı Mebusan Meclisi'nin son Meclis Başkanı olan Celâleddin Arif; Ankara hükümetinin ilk diplomatik temsilcilerinden biri olarak hizmet vermiş olan Nihad Reşad [Belger] ve eski Dâhiliye Müsteşarı ve Aralık 1918'de İzmir Müdafaa-yi Hukuk Cemiyeti'ni kuranlardan Cami [Baykurt] sayılabilir. 1920 Ankara Kabinesinde Arif, Cami, Ferid ve Rıza Nur sırasıyla Adalet, İçişleri, Maliye ve Eğitim Bakanlığı görevlerinde bulundular. Bu kişilerin daha önceki parti bağlantıları için bkz. *a.g.e.*, s. 239, 244, 290, 358.

29 Bkz. Cebesoy, *Milli Mücadele...*, s. 49, 77, 84 vd., 110 vd., 143; Açıksözcü Hüsnü, *İstiklâl Harbinde Kastamonu*, Kastamonu, 1933, s. 13 vd.; Hasan Umur ve Adil Pasin, *Samsun'da Müdafaai Hukuk*, İstanbul, 1944, s. 9. Sivas için elimizde, valinin kendisinin art niyetten uzak samimiyetteki beyanları bulunmaktadır: Reşid Paşa, *a.g.e.*

30 Atatürk, *Nutuk*, I, s. 27 vd. Ali Galib'in erkân-ı harbın eski albaylarından olduğu eklenmelidir.

Kafkaslar'da geçici milliyetçi hükümetin kuruluşuna vasıta olmuştu. Beyrut eski valisi Bekir Sami, İzmit eski mutasarrıfı İbrahim Süreyya (Yiğit) ve Bitlis valisi Mahzar Müfit (Kansu) 1919 ortalarında Anadolu hareketine katılan ilk siviller arasındaydılar; üçü de Mustafa Kemal'in eski arkadaşıydı. Erzurum valisi, Münir (Akkaya), 1919 Ağustos'unda Mustafa Kemal ve Rauf Orbay'ın tutuklanmasına dair İstanbul'dan gelen emirlere uymayı reddetmişti.[31] 1920 başlarında İstanbul'daki hükümetin dâhiliye nazırı olan Ebubekir Hazım (Tepeyran), Bursa valisi olduğu sırada milliyetçilere yardım etmiş olduğu gerekçesiyle aynı yılın Ağustosunda Nemrut Mustafa Paşa'nın riyaset ettiği askerî mahkeme tarafından cezaya çarptırılmıştı. Ne var ki, erken dönem Kemalist hareketine sunulan sivil destek bile merkezi idarenin yerel temsilcilerinden ziyade eski İttihatçı siyasetçilerden ya da yerel eşraftan gelmişti.

İmparatorluğun muhtelif gayrı-Türk toplulukları tahmin edileceği üzere milliyetçi hareketin dışında kalmışlardı. Araplar, Ermeniler ve Rumlar gibi büyük topluluklar kendi siyasi örgütlenmelerini kurmak ya da genişletmekle meşguldüler ve son iki grup az bir süre sonra Anadolu milliyetçilerine karşı silahlı eyleme geçecekti. Müttefiklerin vaatlerinden cesaret bulan Kürtler bile bölgesel özerklik için mücadele etmekteydiler. Nispeten daha küçük bazı Müslüman milletler, çokuluslu Osmanlı İmparatorluğu fikrinin en kararlı ve azimli destekçileri olmuş ve dolayısıyla da Kemalist hareketin en dişli muhalifleri haline gelmişlerdi; fakat Türk unsurlardan gelecek sağlam bir destek olmaksızın bu grupların kendi başlarına imparatorluğu kurtarması pek de muhtemel değildi. Van'ın Kürt valisi olan İzzet Bey, evkaf nazırı olarak görev yaptığı Tevfik Paşa kabinesine (Kasım 1918-Ocak 1919), milliyetçilik karşıtı bir istikametin verilmesinde etkin olmuştu. İzzet Bey'in enişteşi Nemrut Mustafa Paşa, mezkûr askerî mahkemenin reisi olarak eski Jön Türklerin birçoğunun ve diğer milliyetçi sempatizanlarının silinip süpürülmesine başkanlık etmişti. İzzet'in yeğeni Şerif Paşa, aynı zamanda Paris'teki müttefik diplomatlarına Kürtlerin bağımsızlığı için talepler sunmaktaydı. Ayrılıkçı Kürdistan Teali Cemiyeti'nin başkanı olan Seyyid Abdülkadir yeniden kurulmuş olan Hürriyet ve İtilâf Partisi'nin önde gelen bir üyesi ve Damat Ferit riyasetindeki heyet-i vükelânın üyesiydi. Emekli jandarma binbaşısı ve eski İzmit mutasarrıfı olan ve 1919-1920 sonbahar ve kışında başıbozuklardan kurulu bir kuvvetin başında milliyetçilere karşı savaşa girişmiş olan Ahmet Anzavur Çerkes idi. Son olarak Rumlar üzerine yürümüş olan ve milliyetçilerin düzensiz süvari

31 Krş. *Tarih Vesikaları*, I, No. 16 (Ağustos 1955), s. 7 vd.

birliğinin komutanı olan Edhem de öyle. Arnavutlar İstanbul'daki 1918-1922 hükümetlerinde iyi bir temsil imkânı bulmuşlarsa da içlerinden Ahmet İzzet Paşa gibi bazıları Mustafa Kemal'e karşı iyi niyetli bir tarafsızlık tavrı takınmıştı. Ayrıca, bütün Anadolu boyunca Çerkes ve Kürt çete ve kabileleri yeni yeşermekte olan Ankara hükümetinin otoritesini sarsan 1920 yazı ayaklanmalarında başı çeken roller oynamışlardı.[32] Bu hanedan yanlısı Kafkasyalıların aksine diğer Kafkas kökenli Osmanlı vatandaşları önemli rollerle Anadolu hareketine katılmışlardı. Bunlardan en iyi bilineni 1919-1920 yıllarında Mustafa Kemal'in en yakın işbirlikçisi olan Rauf (Orbay) ve Ankara hükümetinin ilk hariciye nazırı olan Bekir Sami'ydi.[33]

MİLLİYETÇİ VE MİLLİYETÇİ KARŞITI MEMURLAR

Memurların son adamına kadar milliyetçi davayı desteklediği gibi bir düşünceye kapılmamalı. Aslında bazı yüksek rütbeli memurlar sonuna kadar İstanbul hükümetine sadık kalmıştı. Bunlardan birkaçı başarısız olmaları durumunda rütbe indirme ya da atış mangasının hedefi olma gibi riskleri alarak direniş uğruna kariyerlerini tehlikeyi atmıştı. Bazıları emeklilik için müracaat etmiş dolayısıyla siyasetin içinde olmaktan sakınmıştı. Diğerleri barış anlaşması sonrası dönemin büyük kısmını gönüllü ya da gönülsüz sürgünde geçirmişti. Birçoğu, özellikle de düşük rütbede olanlar, bir üst rütbelerinin talimatlarını takip etmekle iktifa etmişti. Üst rütbelilerin çoğu İstanbul ve Ankara'dan gelen zıt talimatlar arasında dikkatle manevra yapıyor ve ihtiyatla sonuca dair bir belirti bekliyordu. Bu gruplardan her birinin terkip ve faaliyetlerinin daha net ve tamam olarak bilinmesi için daha çok araştırmaya ihtiyaç var. Aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş dönemi olan bu dönemdeki belirli sivil ve askerî lider kategorilerinin yaşlarına ve geldikleri bölgeye dair mevcut veriler bize İstanbul'a bağlı kalanlarla Ana-

32 Krş. Nami Malkoç, *920 Yılının Kurtuluş Savaşları* (*Askerî Mecmua*, Tarih kısmı, No. 48) İstanbul, 1937, s. 33 vd.

33 1913 yılında İzzet Paşa'yı Arnavutluk Prensi yapma planları üzerine bkz. İnal, *a.g.e.*, s. 1979 ve Furgaç, *a.g.e.*, s. 231. Bekir Sami'nin soyağacı için bkz. Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 546 vd. Babası Musa Kundakov önce Çarlık Rusyasında sonrasında Osmanlı ordusunda paşalık yaptı ve 1865 yılında büyük bir grup Oset ve Çeçen mülteciye liderlik ederek bunları Kafkaslar'dan Tokat'a getirdi. Orbay'ın babası Ferik Mehmed Muzaffer Paşa da benzer bir şekilde Kafkasya'dan göç etmişti. İstanbul Kabinesinde de Anadolu'da sürdürülen mücadeleye bir dereceye kadar iyi gözle bakan Çerkesler bulunmaktaydı, bunların arasında: Babası 1877 Osmanlı-Rus Savaşı'nda bir Çerkes destek birliğine kumanda eden ve 1920 yılının başlarında üç hafta için sadrazamlık, mükerrer kereler Bahriye Nazırlığı yapan Salih Hulusi (İnal, *a.g.e.*, s. 2118); 1919-1920 yıllarında Harbiye ve Nafıa Nazırlığı yapan Abuk Ahmed Paşa sayılabilir. Sultan Vahdeddin'e sürgünde refakat eden Harbiye Nazırı Ömer Yaver Paşa gibi bazı Çerkesler de milliyetçi davaya düşmanlıklarıyla tanınıyorlardı.

dolu hareketine katılanlar hakkında bir fikir ve bunlardan her birini genel hatlarıyla meslektaşlarıyla karşılaştırma imkânı verir.

Tablo 7.1'deki rakamlar incelenince çarpıcı özellikler görülecektir.

İlk olarak, Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesiyle sultanın hükümetinin düşmesi arasındaki sürede (dört yıl 1 ay), İstanbul kabinelerinde, Birinci Meclis döneminde (3 yıl dört ay) muhtelif Ankara kabinelerinde görev yapanlara nispetle tam iki buçuk kat kişi görev yapmış. Bu durum az da olsa mevkilerin daha geniş olmasıyla açıklanmaktadır (İstanbul'da 13 ila 15 arası nazır varken Ankara'da bu sayı 8 ila 12 arasıydı; ayrıca bir İstanbul hükümeti, sayısı ona kadar çıkan heyet-i vükelâya sahipti). İstanbul'da nazır sayılarının bu kadar devretmesi hem buradaki müstereddit siyasi gidişatı hem de kaliteli kişiler bulmakta güçlük çekildiğini göstermektedir.

İkinci olarak, İstanbul nazırlarının yarısına yakını imparatorluğun başkentinin yerlisiyken, Ankara hükümetleri, özellikle de bu hükümetlerin sivil üyeleri, büyük ölçüde milliyetçilerin müdafaa ettiği Anadolu'dan gelen kişilerden oluşuyordu. Her iki grubun da askerî kanadı, özelliklede Ankara'nınki daha geniş bir bölgesel çeşitlilik sergiliyordu ve Makedonyalılar bunların arasında önemli bir yer tutmaktaydı. Tahmin edileceği üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap topraklarının yerlileri, imparatorluğun son dönemlerinde sivil ve askerî liderlikte temsil edilmişlerse de Ankara hükümetlerinde hiç bulunmamaktaydılar; aynı şey Kafkasyalılar için de geçerlidir.

Üçüncü olarak ve biraz şaşırtıcı şekilde İstanbul'daki askerî personelin oranı Ankara'dakinden daha büyüktü. İstanbul'daki kabine değişimleri Harbiye ve Bahriye nezaretlerinde özellikle hızlıydı ki bu durum, bu birimlerin, emri altında görev yaptığı müttefiklerden ve milliyetçilerden gelen birbirinin zıddı baskılara işaret etmektedir (sadece altı sadrazamın değiştiği bir ortamda Harbiye Nezareti'nde on beş Bahriye'deyse dokuz değişiklik olmuştu; diğer yandan Ankara hükümetinde Milli Müdafaa Vekâleti ve Erkân-ı Harbiye Riyaseti'nden oluşan iki askerî makamda yalnızca dört kişi görev yapmıştı). Ayrıca İstanbul'daki sadrazamlar Kamu İşleri ve Ticaret Bakanlıkları gibi mevkilere askerîyeden kişileri getirme eğilimi göstermiştir; hatta Maarif ve Evkaf gibi mevkilere bile zaman zaman üst rütbeli ordu mensupları başkanlık etmiştir.

Dördüncü olarak, İstanbul ve Ankara nazırlarının yaşlarına bakıldığında, İstanbul'daki asker kökenli nazırların miktarının sultanın rejimine güçlü bir askerî destek verme imkânından uzak olduğu görülür. İstanbul nazırlarının yaş ortalaması Ankara'daki meslektaşlarınınkinden tam olarak 17

TABLO 7.1
Türk Askeri ve Sivil Liderlerin Yaşları ve Kökenleri, 1914-1923*

	Doğum tarihleri					Doğum yerleri / yüzdelere göre					
	Toplam	Bilinen toplam	En yaşlı	Ortalama	En genç	Bilinen toplam	Makedonya, Trakya, vs.	İstanbul	Anadolu	Arap ülkeleri	Kafkasya
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1) Osmanlı Ordu Komutanları, 1914-18	17	17	1860	1876	1882	17	35	35	12	18	0
2) İstanbul Nazırları, 1918-22	88	62	1838	1864	1881	66	15	47	24	6	8
3) Siviller	59	36	1838	1867	1880	40	20	48	23	5	5
4) Subaylar	29	26	1846	1860	1881	26	8	46	23	8	15
5) Ankara Vekilleri, 1920-23	35	35	1856	1881	1892	32	19	22	59	0	0
6) Siviller	26	26	1862	1880	1892	23	13	9	78	0	0
7) Subaylar	9	9	1856	1881	1884	9	33	56	11	0	0
8) Milliyetçi Komutanlar, 1919-22	25	25	1870	1880	1885	25	24	44	32	0	0

(*) *Tanımlar.* 4. ve 7. satırlardaki verileri tablolaştırırken 'subaylar' görevi bıraktıktan sonra sivil kariyer yapmaya başlayanlar hariç tüm faal ve emekli askeri personele işaret etmek üzere kullanılmıştır. Bundan dolayı 1912 yılında parti görevlisi ve diplomat olmak üzere orduyu terk eden Ali Fethi Okyar 3. ve 6. satıra alınmıştır; herhangi bir resmi mevkii olmaksızın Anadolu hareketine katılmak üzere Bahriyeden 1919 yılında istifa eden Hüseyin Rauf Orbay ise 4. ve 7. satırlarda yer almıştır.

TABLO 7.1 (devam)

Doğum yerlerinin dökümünde 7. sütun Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm Avrupa vilayetlerini (Arnavutluk, Kuzey Yunanistan, Makedonya, Bulgaristan, Bosna, Dobruca, Girit ve Ege Adalarını) ve Kıbrıs'ı içermektedir. 9. sütun günümüz Türkiyesinin Asya kanadında kalan bölgeleri içermektedir. 10. sütun Suriye, Irak ve Mısır'ı içermektedir.

Kaynaklar; yukarıdaki sütunların dayandığı isimlerin listesi aşağıdaki kaynaklardan çıkarılmıştır:

1. satır: M. Lacher, *La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale*, Paris, 1926, s. 540, 596-99, yerine göre başka kaynaklarla desteklenmiştir.

2. satırdan 4. satıra: İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, 14. fasikül, İstanbul, 1940-1953, muhtelif yerlerde; Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, 2. baskı, Ankara, 1951, muhtelif yerlerde ve Gotthard Jaschke, "Beitrage zur Geschichte des Kampfes der Türkei um ihre Unabhangigkeit", *Welt des Islams*, n.s., v (1957), s. 61-62. Ayrıca yükümlü nezaret mevkileri *Türk Ansiklopedisi*'nde listelenmiştir, c. i-ix (A'dan Cato'ya), Ankara, 1946-1958 (c. i-iv, *İnönü Ansiklopedisi* başlığı altında yayınlanmıştır), i, s. 143 (Adalet) ve c, s. 64 (Bahriye) ve *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, ii, No. 3 (Mart 1953), s. 4 (Savaş). Bu kaynaklardan her birinde görülen yanlışları diğerleriyle karşılaştırarak giderebildiğimi umuyorum.

5. satırdan 7. satıra kadar: *Türkiye Büyük Millet Meclisinin 25. Yıldönümünü Anış*, Ankara, 1945, s. 84-100; doğum yerleri ve yaşlar mezkür kaynakta listelenmektedir, s. 1-73, muhtelif yerlerde. Nazırlıklara ve diğer geçici mevkilere yapılan atamalar göz ardı edilmiştir.

8. satır: Cemal Nadir [Güler] ve Naci Kasım, haz., *Ordumuzun Zafer Kitabeleri: Yunan Askerlerinin Yetim Bıraktığı Mahzun Analar İçin*, Şark Kitabevi, İstanbul, [1923?], s. 97-148 (Hoover Kütüphanesi'ndeki nüsha). Çağdaş bir methiyeye alınan subayların seçiminin, amacımız açısından temsil gücüne sahip olduğu farz edilebilir. Fakat listelenen 25 subaydan birisinin –Cemal Mersinli– Ankara'daki Meclis'e, Anadolu'da herhangi bir askerî komutada faal görev almaksızın katıldığı dikkate alınmalıdır.

Türkiye Genelkurmay Başkanlığı'nın Savaş Tarihi Birimi'ne bana tabloda yer alan ya da bir şekilde bu makalede adı geçen subayların çoğu hakkında resmi kayıtlara dayalı biyografik bilgileri cömertçe sundukları için çok minnettarım. Doğum tarihleri ve yerleri hakkında matbu bilgiler yerine göre bireysel biyografilerle desteklenen şu eserlerde bulunabilir:

İbrahim Alaettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul, 1946, daha iyi bilinen şahsiyetler için.

Türk Ansiklopedisi (yukarıya bakın) isimleri A ya da B ile başlayanlar için. *Mili Nevsal*'deki ölüm ilanları, İstanbul, 1921-1925.

T.B.M.M. Yıllığı ve *T.B.M.M. Albümü*, Ankara, 1920'lerden beri Cumhuriyet meclislerine sonradan katılanlar için kural olarak her yasama döneminde bir defa yayınlanmaktadır.

Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 2 cilt., Ankara, 1954, Mülkiye mezunları için, özellikle 3. satır.

Hasan Basri Erk, *Meşhur Türk Hukukçuları*, İstanbul, 1959(?), önde gelen avukatlar için, özellikle 3. satır.

Muharrem Mazlum [İskora], *Erkânıharbiye Mektebi (Harp Akademisi) Tarihi*, İstanbul, 1930, Genelkurmay Başkanlığı Okulu mezunları için ve Silistreli Mehmed Esad, *Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye*, İstanbul, 1310 (1894), subay okulu mezunları için.

Son iki kaynak ve Güler'in ki yalnızca doğum yerlerini ve askerî kariyerlerin özetini vermektedir. 4. satırdaki dört subay için doğum tarihleri tahmin edilmiştir.

TABLO 7.1 (devam)

Doğum yerlerinin dökümünde 7. sütun Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm Avrupa vilayetlerini (Arnavutluk, Kuzey Yunanistan, Makedonya, Bulgaristan, Bosna, Dobruca, Girit ve Ege Adalarını) ve Kıbrıs'ı içermektedir. 9. sütun günümüz Türkiyesinin Asya kanadında kalan bölgeleri içermektedir. 10. sütun Suriye, Irak ve Mısır'ı içermektedir.

Kaynaklar; yukarıdaki sütunların dayandığı isimlerin listesi aşağıdaki kaynaklardan çıkarılmıştır:

1. satır: M. Lacher, *La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale*, Paris, 1926, s. 540, 596-99, yerine göre başka kaynaklarla desteklenmiştir.

2. satırdan 4. satıra: İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, 14. fasikül, İstanbul, 1940-1953, muhtelif yerlerde; Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, 2. baskı, Ankara, 1951, muhtelif yerlerde ve Gotthard Jaschke, "Beitrage zur Geschichte des Kampfes der Türkei um ihre Unabhangigkeit", *Welt des Islams*, n.s., v (1957), s. 61-62. Ayrıca yükümlü nezaret mevkileri *Türk Ansiklopedisi*'nde listelenmiştir, c. i-ix (A'dan Cato'ya), Ankara, 1946-1958 (c. i-iv, *İnönü Ansiklopedisi* başlığı altında yayınlanmıştır), i, s. 143 (Adalet) ve c, s. 64 (Bahriye) ve *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, ii, No. 3 (Mart 1953), s. 4 (Savaş). Bu kaynaklardan her birinde görülen yanlışları diğerleriyle karşılaştırarak giderebildiğimi umuyorum.

5. satırdan 7. satıra kadar: *Türkiye Büyük Millet Meclisinin 25. Yıldönümünü Anış*, Ankara, 1945, s. 84-100; doğum yerleri ve yaşlar mezkür kaynakta listelenmektedir, s. 1-73, muhtelif yerlerde. Nazırlıklara ve diğer geçici mevkilere yapılan atamalar göz ardı edilmiştir.

8. satır: Cemal Nadir [Güler] ve Naci Kasım, haz., *Ordumuzun Zafer Kitabeleri: Yunan Askerlerinin Yetim Bıraktığı Mahzun Analar İçin*, Şark Kitabevi, İstanbul, [1923?], s. 97-148 (Hoover Kütüphanesi'ndeki nüsha). Çağdaş bir methiyeye alınan subayların seçiminin, amacımız açısından temsil gücüne sahip olduğu farz edilebilir. Fakat listelenen 25 subaydan birisinin –Cemal Mersinli– Ankara'daki Meclis'e, Anadolu'da herhangi bir askerî komutada faal görev almaksızın katıldığı dikkate alınmalıdır.

Türkiye Genelkurmay Başkanlığı'nın Savaş Tarihi Birimi'ne bana tabloda yer alan ya da bir şekilde bu makalede adı geçen subayların çoğu hakkında resmi kayıtlara dayalı biyografik bilgileri cömertçe sundukları için çok minnettarım. Doğum tarihleri ve yerleri hakkında matbu bilgiler yerine göre bireysel biyografilerle desteklenen şu eserlerde bulunabilir:

İbrahim Alaettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul, 1946, daha iyi bilinen şahsiyetler için.

Türk Ansiklopedisi (yukarıya bakın) isimleri A ya da B ile başlayanlar için. *Mili Nevsal*'deki ölüm ilanları, İstanbul, 1921-1925.

T.B.M.M. Yıllığı ve *T.B.M.M. Albümü*, Ankara, 1920'lerden beri Cumhuriyet meclislerine sonradan katılanlar için kural olarak her yasama döneminde bir defa yayınlanmaktadır.

Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 2 cilt., Ankara, 1954, Mülkiye mezunları için, özellikle 3. satır.

Hasan Basri Erk, *Meşhur Türk Hukukçuları*, İstanbul, 1959(?), önde gelen avukatlar için, özellikle 3. satır.

Muharrem Mazlum [İskora], *Erkânıharbiye Mektebi (Harp Akademisi) Tarihi*, İstanbul, 1930, Genelkurmay Başkanlığı Okulu mezunları için ve Silistreli Mehmed Esad, *Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye*, İstanbul, 1310 (1894), subay okulu mezunları için.

Son iki kaynak ve Güler'in ki yalnızca doğum yerlerini ve askerî kariyerlerin özetini vermektedir. 4. satırdaki dört subay için doğum tarihleri tahmin edilmiştir.

yaş yüksekti. Aradaki yaş farkı askerî personel arasında (21 yaş) sivil birimlerdekinden (13 yaş) çok daha belirgindi. Benzer şekilde, İstanbul'daki asker kökenli nazırlar Birinci Dünya Savaşı'nın komutanlarından 16 yaş daha büyüktü. Çok az istisnanın dışında bu kişiler emeklilikten geri getirilmişken, aktif hizmette bulunan subayların büyük ölçüde Anadolu hareketine katıldığı görülmektedir.

Sultan ile Mustafa Kemal'in taraftarları arasındaki yaş farkı iki grup arasındaki açık ara en net farklılıktır ve bu anlamda muhtelif çarpıcı örnekler verilebilir. Söz konusu dönemde on bir İstanbul kabinesine başkanlık eden sekiz kişinin yaşı atanma zamanları itibariyle 54 ila 75 arasındaydı ve ortalamaları 66 idi. Bunlar arasında en genç ikisinin, Ahmet İzzet Paşa (Furgaç) (Ekim-Kasım 1918) ve Salih Hulusi Paşa (Kezrak) (Mart-Nisan 1920), milliyetçi hedeflere en çok sempati duyan kişiler oluşu da oldukça önemlidir. Damat Ferit'in Harbiye Nazırı olarak seçtiği yaşlı paşalardan birisi, Sultan'ın ikinci acil çağrısına şöyle cevap vermişti: "Bu işleri bana vermeyin: benim bir ayağım çukurda."[34] İstanbul hükümetinin, gözü, hatta mezarda olan emekli personele gösterdiği eğilim, Sadrazam Ahmet Tevfik (Okday), "bir süre sonra şeyhülislâmlık makamına iki yıl önce öldüğü anlaşılan eski Mısır Kadısı Yahya Reşit Efendi'yi atadığı"[35] 1918 Kasımında daha yalın olarak görülmüştü. Diğer yandan 1920 yılı itibariyle Ankara hükümetinin başında, Büyük Millet Meclisi'nin reisi unvanıyla 39 yaşında olan Mustafa Kemal vardı. Ankara'nın ilk başvekillik makamındaysa atanma tarihleri itibariyle sırasıyla 45 ve 41 yaşlarında olan Fevzi Çakmak ve Hüseyin Rauf Orbay bulunmaktaydı. Ankara vekillerinin yalnızca üçü 50 yaş üzerindeydi; en yaşlıları olan İsmail Fazıl Paşa (1856-1921) milli davaya oğlu ve Mustafa Kemal'in sınıf arkadaşı olan ve henüz 38 yaşındayken milliyetçilerin Batı cephesinin ilk komutanlığı görevine getirilen Ali Fuat Cebesoy'un (1882-1968) hatırı sayılır rolü sayesinde katılmıştı. Ankara'nın ikinci en yaşlı vekili ise Hariciye Vekili Bekir Sami'ydi (1862-1932). Ankara'daki en genç vekil olan Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943) 28 yaşında, yani Meclis'e seçilmek için gerekli kanuni yaştan iki yaş daha küçüktü. Rakip hükümetle arasındaki yaş farkı, Müttefiklerin, İstanbul ve Ankara'nın mücadele halindeki iki heyetini de davet etmeye itina gösterdiği 1921 tarihli Londra Barış Konferansı'nda belirgin hale gelmişti. İstanbul heyetinin başında 76 yaşında ve hasta olan Sadrazam Ahmet Tevfik

34 Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 211. Söz konusu Nazır, Mareşal Mehmed Şakir, iki ay sonra, Haziran 1919'da, kabinede görevdeyken 65 yaşında öldü.

35 *A.g.e.*, s. 163.

Paşa varken Ankara heyetine sadece 59 yaşında olan Bekir Sami riyaset etmekteydi. Yatağından dışarı güçlükle çıkan ve konferans salonunda sesi güç bela duyulan Tevfik Paşa daha açılış oturumunda meydanı Ankara heyetine bırakmış ve böylece milliyetçilere ilk önemli diplomatik zaferlerini kazanma imkânı sunmuştu.[36]

Tabii ki Tablo 7.1'deki muhtelif kategorilerde yer alan birimlerin zaman zaman çakıştığını da belirtmek gerekir. Buna göre dört nazır (Orbay, Okyar, Çakmak ve Ahmet Ferit Tek) hem İstanbul hem de Ankara kabinelerinde görev yapmışlardı; diğer bir önemli nokta da aynı kişilerin, her ne kadar Ankara ortalamasının üzerinde idiyseler de İstanbul'un en genç altı nazırı arasında olmalarıdır. 1914-1918 arası dönemin on yedi Türk komutanından beşi, daha sonra (özellikle de payitaht olan İstanbul'daki işgal, 16 Mart 1920'de güçlendirilmeden önceki erken dönemlerde) İstanbul hükümetlerinin muhtelif mevkilerinde görev yapmış; altısı da 1919-22 yıllarında milliyetçi komutanlar listesinde yerini almıştı. Gerçekten de bu olgu, yani Birinci Dünya Savaşı komutanlarının barış anlaşması sonrasındaki kariyerleri, imparatorluktan cumhuriyete geçiş dönemini de subayların bu geçişteki payını da canlı şekilde gözler önüne sermektedir.

(a) Bu gruptaki 17 paşadan[37] birisi olan ve önde gelen bir İTC siyasetçisi olan (ve Enver gibi kendisi de hanedandan bir prensesle evli bulunan) Hafız İsmail Hakkı Paşa (1879-1915) savaşın başlarında tifüsten ölmüştü.

(b) Paşaların dokuzu –yani çoğunluğu– savaştan sonra sürgünde muhtelif dönemler geçirmişlerdi. Daha önce de belirtildiği gibi Enver (1881-1922) ve Ahmet Cemal (1872-1922) barış anlaşmasından kısa süre sonra ülkeden firar etmişlerdi; her iki şahsiyet de temel olarak Moskova ve Kafkaslar'da yoğun ve girift siyasi faaliyetlere girişmişlerdir. Kısa bir süre sonra bunlara, daha önce Batum'da İngilizler tarafından gözaltına alınan ve İstanbul hükümetinin Jön Türkleri tevkif ettiği sırada hapse atılan ama her iki durumda da kaçmayı başarmış olan Halil (Kut) katılmıştı. Görüldüğü kadarıyla Cemal ve Halil zamanı gelince Ermenistan'a karşı ortak bir saldırıyı ve Rusların Anadolu'ya altın ve silah göndermesini de içeren ve 16 Mart 1921 tarihli dostluk anlaşmasıyla sonuçlanan Bolşevik-Kemalist yakınlaşmasının mümkün olmasında bü-

---

36 İnal, *a.g.e.*, s. 1735.

37 Osmanlı ordu ya da ordu gruplarından dört tanesinin kumandanı da Almandı. Bunlardan Mareşal Colmar von der Goltz 1916'da ölürken Liman von Sanders, Kress von Kressenstein ve von Falkenhayn (savaşın bitmesine yakın aylarda Enver'in vekilliğini yapan Von Seeckt'in yanı sıra) 1918 yılının sonlarında Türkiye'yi terk ettiler. Bunların hiçbiri yukarıdaki özete ve Tablo 1'e dâhil edilmemiştir.

yük rol oynamışlardır. Halil ve diğer eski ortaklarının desteğini alan Enver, Mustafa Kemal'in askerî talihinin gerilediği 1921 yılında, Anadolu'ya geri dönme girişiminde bulunmuştur. Bir yıl önce Berlin'de Talat'ın ve Roma'da Sait Halim'in başına gelenler Cemal'in de kaderi olmuş ve Cemal bir Ermeni tetikçisinin kurşunuyla 1922 yılında Tiflis'te öldürülmüştür. İki hafta sonra Enver de yanlış hesap edilen bir askerî macera sonucunda Türkistan'da ölmüş yani sonuna kadar gösterişli ve hayalperest bir kişi olarak kalmıştır. Vehib Paşa (1877-1940) siyasi nedenlerden ziyade savaş dönemine ait mali düzensizliklerden ötürü olduğu anlaşılan bir nedenle 1919'un başlarında İstanbul'da tutuklanmış ve sonrasında Avrupa'ya kaçmıştır.[38]

Barış anlaşması sırasında sırasıyla Irak'taki 6. Ordu ve Kafkaslar'daki 9. Ordunun komutanı olan Ali İhsan (Sabis) (1882-1957) ve Yakup Şevki (Subaşı) (1876-1939) Müttefiklerin ısrarıyla 1919 Mart-Nisanında İstanbul'a geri çağırılmışlardır. Ali İhsan Haydarpaşa'ya vardığı anda tutuklanmış ve İngilizler tarafından Malta'ya sürülmüş ve kısa süre sonra ona Mahmut Kâmil Paşa da (1879-1930'den önce) katılmıştır. Bunların her ikisi de 1921 Eylül'ünde Malta'dan kaçmışlardır.[39] Yakup Şevki (Mersinli) (1873-1940) ve Cevat (Çobanlı) (1870-1938) Malta'ya, 1920 baharında meydana gelen ikinci dalgada sürgün edilmiş ve Mustafa Kemal'in Sakarya'daki kesin zaferinin ardından yapılan esir mübadelesi anlaşmasıyla 1921 Kasım'ında Türkiye'ye dönmüşlerdir.[40] Mustafa Fevzi (Çakmak) (1876-1950) 1920 Nisanında Ankara'ya kaç-

---

38 Enver'in son günleri için bkz. Ahmed Zeki Velidi [Togan], *Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi* (eski yazı), Kahire, 1940, s. 408-38; aynı yazar, *Bugünkü Türkili Basmatchis (1917-1924)*, Paris, 1928. Anadolu'ya geri dönme girişimi üzerine Sami Sabit Karaman, *Trabzon ve Kars Hâtıraları: İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa*, İstanbul, 1949 ve Ali Fuad Cebesoy, *Siyasi Hâtıraları*, İstanbul, 1957, s. 25 vd. Halil için, bkz. Gotthard Jäschke ve Erich Pritsch, *Die Türkei seit dem Weltkriege: Geschichtskalender, 1918-1928*, Berlin, 1929, s. 19; Larcher, *a.g.e.*, s. 665; Jäschke, "Beiträge", s. 47 vd. Cemal ve Halil'in Moskova ve Ankara arasındaki arabulucuğu için bkz. Ali Fuad Cebesoy, *Moskova Hâtıraları*, İstanbul, 1955. Vehib ve onun (1935-36 yıllarında Etiyopya'da İtalya'ya karşı faaliyetleri de dâhil) yurtdışındaki gözüpek hayatı için bkz. Jäschke ve Pritsch, *a.g.e.*, s. 15, 34; Larcher, *a.g.e.*, s. 223, 674; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 375; Gövsa, *a.g.e.*, s. 397 ve *Oriente Moderno*, XX (1940), s. 52.

39 Ali İhsan Sabis, *Harb Hâtıralarım*, V, İstanbul, 1952, s. 24, 34 vd.

40 Malta'daki tutukluların salınmasına 1921 Nisan'ı gibi erken bir tarihte başlandı. İlk dönenler arasında şair Ziya Gökalp ve Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı ve mütareke dönemi ve sonrasında dâhiliye nazırlığı yapan Ali Fethi [Okyar] vardı. Mübadelesi Kasım'da yapılanlardan on tanesi İstanbul'a geri kalanı Anadolu'ya iade edilmeyi talep etmişti (bkz. Açıksözcü, *a.g.e.*, s. 105 vd., toplamda 59 isim listeler ve Nurettin Peker, *1918-1923 İstiklal Savaşının Vesika ve Resimleri... İnebolu ve Kastamonu Havalisi*, İstanbul, 1955, s. 384, burada sadece 55 isim bulunmaktadır). Bu ikinci kaynakta yukarıda bahsedilen üç paşaya ilaveten, 1920 yılındaki İstanbul Meclisi'nde milliyetçilerin liderliğini yapan Hüseyin Rauf [Orbay] ve 1919-1920'de İstanbul'da Anadolu'nun baş temsilciliğini yapan Kara Vasıf da vardır.

mak suretiyle sürgünden kurtulmuştur. 1918 Aralık'ı ile 1920 Nisanı arasında kısa fasılalar dışında birbirlerinden Harbiye Nazırlığı ve erkân-ı harp riyasetini devralan Çobanlı ve Çakmak, Anadolu'ya enerjik ve genç subaylar göndermek ve İstanbul'dan silah kaçırılmasını kolaylaştırmak suretiyle milli hareketin başlamasında belirleyici roller oynamışlardır. Ali Rıza kabinesinde (Ekim 1919) Harbiye Nazırı olan Cemal (Mersinli), kendisini Mustafa Kemal'in geçici hükümetinin (ya da 'Heyet-i Temsiliye'nin) İstanbul'daki resmi mümessili olarak görmekteydi.[41] Ali İhsan, Yakup Şevki ve Cevat, Malta'dan dönüşlerini takiben İstiklal Savaşı'nın son demlerinde Anadolu'da muhtelif ön komutalarda görev yapmışlardır; sürgünden önce emeklilik için başvurmuş olan Cemal (Mersinli) birinci Büyük Millet Meclisi'nde mebus olarak yer almıştır. Şamlı olan Mahmut Kâmil'in Malta grubu içerisinden Anadolu'ya gitmeyen yegâne şahsiyet olduğu görülmektedir; filvaki bu kişinin daha sonraki faaliyetlerine dair herhangi bir iz bulamadım.

(c) 17 paşadan üçü; Mustafa Kemal (Atatürk) (1881-1938), Çakmak ve Nihat (Anılmış) (1878-1954) 1919 ile 1920 yılları arasında muhtelif zamanlarda İstanbul'dan Anadolu'ya geçmişlerdir.

(d) Şamlı olan Hasan İzzet Paşa (1871-1931) Sarıkamış yenilgisinin (Aralık 1914) hemen arifesinde ordu komutanlığından istifa etmiş, bir süre sonra ordudan emekli olmuş (1915) ve 1921'de Suriye'ye gitmiştir.[42]

(e) Savaş döneminin geri kalan üç komutanı İstanbul'da kalmış ve oradaki hükümette önde gelen makamları kabul etmişlerdir. Esat (Bülkat) (1862-1952) 1920 Mart-Nisan aylarında kısa bir süre Bahriye Nazırlığı yapmıştır. Ahmet İzzet (Furgaç) (1864-1937) 1918'deki sadrazamlık dönemine ilaveten sultanın son kabinesinde (Ekim 1920 - Kasım 1922) Dâhiliye ve sonrasında Hariciye Nazırlığı yapmıştır. Zeki Baraz (1860-1942) da aynı dönemde İstanbul'un son Erkân-ı Harp Reisi idi. Görüldüğü üzere bu kişiler 17 kişilik grubun en yaşlı üç üyesiydiler; ayrıca Furgaç ve Bülkat aslen Arnavut, Baraz ise Suriyeliydi.

Verilen bu detaylar sultanın ve Anadolu hareketinin destekçilerine dair yukarıda yaptığımız yaş ve köken genellememizi doğrulamaktadır. Anadolu hareketine er ya da geç katılmış olan sekiz ve sürgünde kalan beş paşanın

---

41 Bkz. Rahmi Apak, *İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu?*, İstanbul, 1942, s. 45 (Anadolu'daki kumandanlar için); İnal, *a.g.e.*, s. 2113 (Müttefikler, milliyetçilerin Fransızların gözetimindeki mühimmat depolarına düzenledikleri geniş çaplı saldırıdan sonra Çobanlı ve Mersinli'yi istifaya zorladılar) ve Atatürk, *Nutuk*, II, s. 150-55 (Mersinli ve Heyet-i Temsiliye için).

42 İskora, *a.g.e.*, s. 228; Genel Kurmay Savaş Tarihi Departmanı'ndan muhabere.

hepsinin yaşı 1920 yılı itibariyle 50'nin altındaydı ve ortalamaları sırasıyla 44 ve 42'ydi. İstanbul'da kalan (ya da bir örnekte olduğu gibi Suriye'ye giden) dört paşa, ortalamaları 56 olmak üzere 50'li yaşlarındaydılar; ayrıca dördü de etnik olarak Türk değillerdi.[43] İlk olarak İstanbul'da daha sonra da Anadolu'da görev yapan üç paşa, ortalamaları 47 olmak üzere 40'lı yaşlarındaydılar. Bütün olarak bakıldığında sonuna kadar İstanbul'da kalan her üst düzey komutana karşılık iki komutan Anadolu hareketine katılmıştır. Şayet sürgünde olan beş ya da ölmüş bulunan tüm Jön Türk paşaları Anadolucu yedi paşanın safına ilave edilirse net olarak görülür ki Birinci Dünya Savaşı'nın 17 Türk komutanından 12'si (Anılmış, Atatürk, Cemal, Çakmak, Çobanlı, Enver, Hafız Hakkı, Kut, Mahmut Kâmil, Mersinli, Sabis ve Subaşı) Türk milliyetçiliği davasına bağlı kalırken yalnız iki komutan (Baraz ve Furgaç) yönetiminin sonuna kadar sultana hizmet etmiştir.

Anadolu komutanlarının görece genç oluşu (Tablonun 8. satırına ve yukarıda verilen biyografik bilgilere bakınız) onların yeni siyasi düşünceleri desteklemeye amade oluşunu açıklamaya kadar gider. İstanbul hükümetinde görev yapan tipik bir emekli subay, cephedeki son görevini Balkan Savaşı fiyaskosunda almış ve o zamana kadar da askerlik kariyerinin çeyrek yüzyılını Abdülhamid idaresi altında geçirmiş ve kendisini o ya da bu şekilde bu müstebit rejimin durağan ruhuna uydurmuştur. Diğer yandan Anadolu'nun üst düzey komutanlarının çoğu 19. yüzyılın sonuna doğru Jön Türklerin liberal ve anayasal prensiplerinin neden olduğu çalkantının askerî okullarda yaygın olduğu bir dönemde subay eğitimi almışlardı. Bu kişilerin çoğu siyaseten şüpheli görüldüklerinden dolayı Balkanlar yahut Arap vilayetlerindeki uzak görevlere gönderilmişler ve burada her gün imparatorluğun askerî zafiyetinin ibretlik durumuyla karşı karşıya kaldıkları gibi imparatorluğun Türk olmayan unsurlarının milliyetçi emelleriyle her gün muhatap olmaları, onların kendi milliyetçi hissiyatlarını güçlendirmiştir. Bu kişiler 1913-14 yıllarında Jön Türkler ve Alman subaylarca ordunun köklü bir yeniden yapılanmaya tabi tutuluşunda aktif olarak yer almışlardır; fakat Birinci Dünya Savaşı sırasında muhtelif Osmanlı komutalarına atanmış bulunan Alman subaylarıyla kurdukları daha

43 Etnik kökenin yanı sıra yaş konusunda da istisnalar mevcuttu (bkz. yukarısı). Milliyetçi eğilimler gösteren yaşlı paşalar arasında, 84 yaşındayken, Anadolu'daki milliyetçilerin Damat Ferid'in azledilmesi için verdikleri dilekçeyi sultana bizzat ileten Müşir Fuad Paşa (1835-1931; Deli Fuad olarak bilinirdi) (Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 244) ve Temmuz 1920'de Sevr Antlaşması'nın onaylandığı oylamadan açıkça uzak duran Ali Rıza Paşa (1854-1921; Topçu Rıza ya da Livanai Rıza olarak bilinirdi, Sadrazam Ali Rıza Paşa [1860-1932] ile karıştırılmamalıdır) ve son olarak İsmail Fazıl Paşa sayılabilir (bkz. yukarısı).

yakın ilişki, bu kişileri memleketin yalnızca Türk komutasında kurtulabileceğine ikna etmiştir.[44] Bu kişilerden beşi (ki Mustafa Kemal ve Ali Fuat Cebesoy da bunlara dâhildir) Avrupa'da askerî ateşe olarak görev yapmıştı ve diğerlerinden en az ikisi çeşitli resmi görevler için yurt dışında muhtelif dönemler geçirmiş bulunmaktaydı. Aynı kişilerin çoğu savaşa yüzbaşı yahut binbaşı olarak girmiş ve 1918'de albaylığa terfi etmişti. Barış anlaşması sırasında bunlardan yalnızca üçü (Galip, Fevzi Çakmak ve Cemal Mersinli) birinci ferik ve diğer yedisi ise mirliva idi ki, Mustafa Kemal ve diğerlerinden ikisi bu rütbeye 1916 yılında, geri kalanlarsa savaş sonuna doğru terfi etmiştir.

Bu genç komutanların muhtelif açıklamaları, onları canlandıran milliyetçilik ruhunu bizim için tasvir edebilir. İngilizlerin Türkleri Kafkas eyaletleri olan Kars, Ardahan ve Batum'dan zorla çıkarma girişimleriyle karşı karşıya kalan ve bu girişimleri ateşkesin açık maddelerini ihlal etme pahasına, İstanbul ve memleketin kalanını işgal etme konusundaki genel planının bir parçası olarak gören Yakup Şevki, 1919 Martında Harbiye Nazırlığı'na gönderdiği bir telgrafta şöyle diyordu:

> Tarih müteaddit defalar göstermiştir ki meşru haklar üzerine inşa edilmiş direniş hareketleri muktedir devletleri bile hedef ve amaçlarını değiştirmeye mecbur edebilir. Ben yanlıca bu ümidi akılda tutarak hareket etmenin lazım olduğuna inanıyorum. Değilse itaat etmek imha edilmemizle sonuçlanacaktır. Eğer direnmenin beyhude ve abes olduğu söylenirse en azından bu yolla şeref ve haysiyetimiz kurtarılabilir. Türk milleti İngilizlere yaltaklanarak hayata dönemez. Türk milleti yalnızca tüm dünya milletlerinin dostluk ve sempatisini dolayısıyla da desteğini kazanmanın bir yolunu bulursa kurtulabilecektir. Şüphesiz, şeref, haysiyet ve metanetin yegâne yolu budur.[45]

Birkaç yıl sonra savaş dönemi Jön Türk üçlüsünün eski bir üyesi olan Cemal Paşa benzer ifadelerle Türklerin Rusya ve müttefikleri karşısında Birinci Dünya Savaşı'na girmesini savunmuştur:

> Bana göre, Rusların kazanmaları durumunda sefilce Rusların, İngilizlerin ve Fransızların boyunduruğu altına girmektense kendimizi ebediyen kur-

44 Mustafa Kemal'in Suriye cephesindeki Alman liderliğine yönelik eleştirileriyle ilgili bkz. yukarısı, s. 522-23. Yakup Şevki 1916 yılında, Alman Karargâhıyla Türkçe dışında bir dille haberleşmeyi reddettiği için Galiçya'daki Türk birliklerinin kumandanlığından alınmıştı (Larcher, *a.g.e.*, s. 142).

45 6 Mart 1919 tarihli telgraf, alıntılatan "Mondros Mütarekenamesi'nde Elviyei Selâse İle İlgili Yeni Vesikalar", *Belleten*, xxi (1957), s. 577.

tarmak namına kanımızın son damlasına kadar direnmemiz –ki şerefli ve haysiyetli bir millet için yegâne yol budur– ya da '*onurumuz dışında her şeyi yitirdik*'* demek ve böylece şeref ve cesaret üzerine kurulmuş olup şöhret ve şan sahibi olan bir milleti şanlı bir sona ulaştırmak kesinlikle çok daha evladır.

Tabii ki benim laflarım onurlarını korumak uğruna hayatlarından vazgeçebilecek kişileri muhatap almaktadır. Melun yaşamlarını birkaç gün daha uzatabilmek için her şeyi yapmaya hazır olan zavallı yaratıklar elbette ki benim sözlerimi takdir etmeyeceklerdir.[46]

1927'deki *Nutuk*'unun 6. gününde, 1919 yılında Anadolu hareketinin kuruluşunu getiren düşünceyi anlatırken Mustafa Kemal, Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nı hatırlatan bir üslupla bu aynı hissiyatı yansıtmıştır:

Esas, Türk milliyetinin haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır. Bu esas ancak istiklâli tamime malikiyetle temin olunabilir. Ne kadar zengin ve müreffeh olursa olsun istiklâlden mahrum bir millet, beşeriyeti mütemeddine muvacehesinde uşak olmak mevkiinden yüksek bir muameleye kesp-i liyakat edemez. Ecnebi bir devletin himaye ve sahabetini kabul etmek insanlık evsafından mahrumiyeti, acz ü meskeneti itiraftan başka bir şey değildir. Filhakika bu derekeye düşmemiş olanların isteyerek başlarına bir ecnebi efendi getirmelerine asla ihtimal verilemez. Hâlbuki Türkün haysiyet ve izzet-i nefis ve kabiliyeti çok yüksek ve büyüktür. Böyle bir millet esir yaşamaktansa mahvolsun evlâdır!

Binaenaleyh, ya istiklâl ya ölüm! İşte halâs-ı hakikî isteyenlerin parolası bu olacaktı. Bir an için, bu kararın tatbikatında adem-i muvaffakiyete duçar olunacağını farz edelim! Ne olacaktı? Esaret! Peki Efendim. Diğer kararlara mutavaat halinde netice bunun aynı değil miydi! Şu fark ile ki, istiklâli için ölümü göze alan millet, insanlık haysiyet ve şerefinin icabı olan bütün fedakârlığı yapmakla müteselli olur ve bittabi esaret zincirini kendi eliyle boynuna geçiren miskin, haysiyetsiz bir millete nazaran yâr ve ağyar nazarındaki mevkii farklı olur.[47]

Milliyetçilerin Misak-ı Milli dedikleri metindeki amaçlarını tanımlarken işaret ettikleri Wilson'un meşhur on dört ilkesi konusunda Mustafa Kemal'in yaptığı bir yorum, kendisinin tarihteki güç ve hak arasındaki ilişkiye dair algısını net olarak ortaya koymaktadır:

(*) Fr. *Tout est perdu sauf l'honneur!* – ç.n.

46 Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 125 vd.

47 Atatürk, *Nutuk*, I, s. 9 vd. "Zayıf bir mevcudiyet tamamen yok olmaktan evladır" bunun tam tersi bir bakış açısıydı ve Sevr Barış Antlaşması'nın koşullarının kabul edilmesini haklı çıkarmak için Sultan'ın encümeni tarafından kullanılmıştı (Bkz. Jäschke ve Pritsch, *a.g.e.*, s. 37).

İtiraf ederim ki ben de milli sınırları bir şekilde Wilson prensiplerinin insani amaçları istikametinde tanımlamaya çalıştım. Fakat müsaadenizle bir noktayı açıklayayım: bu insani prensiplere göre ben hâlihazırda Türk süngülerinin savunup tespit etmiş olduğu sınırları savundum. Zavallı Wilson süngü, güç, şeref ve haysiyetle savunulmamış olan sınırların başka herhangi bir prensiple savunulamayacağını anlayamamıştı.[48]

KEMALİST HAREKETİN ÖRGÜTLENMESİ

Bir önceki bölümde verilen biyografik detaylar önemli olmakla beraber bir grup profili ve onun istatistiksel analizi, Türk milli hareketinin içinde oluştuğu ortamı yeterince ortaya koyamaz; ayrıca bu tür veriler muhtemelen bu ortamda Mustafa Kemal Paşa'nın oynadığı belirleyici rolü de örtbas edecektir.

Mustafa Kemal dağıtılmış Osmanlı ordusunun komutanları arasında müstesna ve rakipsiz bir konuma sahipti. Türklerin savaş girişimlerinin ehliyetsizlik, gurur ve dağınıklıkla kasvetli bir görüntüye sahip olan kalan kısmının aksine Mustafa Kemal, sağlam askerî kazanımlarıyla parlak bir başarı kaydetmişti. Kendisinden kat be kat kuvvetli olan işgalci güçlere karşı Gelibolu'da gösterdiği savunma, Osmanlı İmparatorluğu'nu çöküşten ve başkentini de kaçınılmaz bir işgalden kurtarmıştı ki bunu Çarlık Rusyası'nın hâlâ güçlü şekilde ayakta olduğu bir dönemde başarmıştı. Daha sonra Mustafa Kemal, kendisinden önce birçok paşanın başarısızlığa maruz kaldığı Doğu Anadolu cephesine istikrar getirmiş ve Suriye'de bozguna uğramış Türk ordularının düzenli biçimde geri çekilmesini temin etmişti. 1918 yenilgisinin, Mustafa Kemal'in Enver ve onun Alman stratejik danışmanlarına karşı beslediği keskin menfi yargıyı meşrulaştırdığı görülmektedir. 1919 yılı itibariyle başka hiçbir askerî lider Mustafa Kemal'in yenilmezlik unvanı dolayısıyla sahip olduğu popülerlikle boy ölçüşemezdi.[49]

Üstüne üstlük 1919 olayları insanlarda, başka hiçbir ordu komutanının, böylesi hassas ve zaman zaman umutsuz bir durumda, Mustafa Kemal'in gösterdiği sabır, basiret ve muhakeme yetileriyle birlikte kişisel cesaret, kararlılık hatta insafsızlığı gösteremeyeceği konusunda bir kanaat oluşturmuştu.

48 *Büyük Gazinin Hatıralarından Sahifeler*, No. 26. Mustafa Kemal'in bu hatıraları yarı resmi gazeteler *Hâkimiyeti Milliye*'de (Ankara) ve *Milliyet*'te (İstanbul) 1926 yılının 13 Mart'ından 12 Nisan'ına kadar yayınlanmıştı; bir nebze kısaltılmış Fransızca bir çevirisi Jean Deny tarafından yapılmıştır ("Souvenirs du Gâzi Moustafa Kemâl Pacha", *Revue des Etudes Islamiques*, I, 1927, s. 117-36, 145-222, 459-63; yukarıdaki alıntı için s. 174). Mayıs 1919'a kadar olan hayati dönemi de kapsayan devamı Falih Rıfkı Atay tarafından yayınlandı (*19 Mayıs*, Ankara, 1944, s. 5-30). Tüm anıların bir uyarlaması şurada bulunabilir: Falih Rıfkı Atay, der., *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, İstanbul, 1955, ne var ki bu versiyona Wilson'la ilgili alıntı alınmamıştır.

49 Krş. Tevfik Bıyıklıoğlu, "Başkumandan Atatürk'ün Kısa Bir Portresi", *Belleten*, XX (1956), s. 713.

Gayretli milliyetçi hissiyatından yukarıda bahsettiğimiz Yakup Şevki bile Harbiye Nezareti'nin İstanbul'a dönmesi konusundaki çağrısına itaat etmiş ve taşradaki milliyetçilerin üstlenmesi konusunda kendisini teşvik ettiği ve onun dönüşünü takiben Mustafa Kemal'in faal şekilde derhal uğrunda mücadeleye başladığı liderlik makamından bizatihi vazgeçmişti.[50] Barış anlaşmasından kısa süre önce ordusunun geniş bir kesiminin İngilizler tarafından ele geçirilmesine göz yuman Ali İhsan, Yakup Şevki'den de önce, kendisini evvela İstanbul'a oradan da Malta'ya götürecek çağrıları kabul etmiş bulunuyordu.

Ne yazık ki 1918 Kasımında Suriye cephesinden geri çağrılışından, takip eden senenin Mayısında Anadolu'ya tayin edilişine kadar Mustafa Kemal'in planlarının nasıl şekillendiği konusunda o döneme ait olan ve şimdiye dek gün yüzüne çıkmış bulunan kısıtlı kaynaklar çok az bilgi içermektedir ve daha sonraki dönemlere ait kaynakların da bir hayli ihtiyatla karşılanması makuldür.[51] Mustafa Kemal'in daha Suriye'den dönmeden önce, bir zamanlar Enver'in neredeyse bir diktatör gibi ülkeyi yönettiği Harbiye Nezareti[52] pozisyonunu kendisinin işgal edeceği mutedil bir İttihatçı kabinenin kurulması için sultanla arasındaki bağlantıları kullanmaya çalıştığı bilinmektedir. Bir süre sonra Mustafa Kemal Vahdeddin'le bizzat görüşme imkânı bulmuştur.[53] Mustafa Kemal'in, gerek Jön Türklerin muhalif ihtiyarı Ahmet Rıza[54] altında bir nezaret kurarak Tevfik Paşa kabinesinin[55] Meclis'te mağlup edilmesi yoluyla ya da derhal vazgeçilen bir askerî darbe planıyla başkentte güçlü bir mevki edinmek konusunda başarısız girişimlerde bulunduğuna dair başka işaretler de bulunmaktadır.[56]

---

50 Dursunoğlu, *a.g.e.*, s. 42 ve Fahreddin Erdoğan, *Türk Ellerinde Hatıralarım*, Yeni Matbaa [Ankara?], 1954, s. 199 vd.

51 "Die lange Zeit, die Mustafa Kemal nach seiner Abberufung aus Adana in İstanbul verbrachte..., ist zum grossen Teil noch in geschichtliches Dunkel gehüllt und von Legenden umrankt." Jäschke, "Beiträge...", s. 27.

52 Ekim 1918. Mustafa Kemal'in Sultan'ın emir subayı olan arkadaşı Naci'ye [Eldeniz] telgrafı, tekrar basım Hikmet Bayur, "1918 Bırakışmasından Az Önce Muştafa [*sic*] Kemal Paşa'nın Başyaver Naci Bey Yulo [*sic* - Yolu] İle Padişaha Bir Başvurması", *Belleten*, XXI (1957), s. 561-63. Kemal'in önerdiği kabine, atanmış olan kabineden çok daha fazla İttihatçı bir muhteviyata sahipti. Sadrazam olarak İzzet'in yanı sıra Fethi, Rauf ve Hayri (krş. yukarısı, s. 522), İsmail Canbulat (Talat'ın Adliye Nazırı), Azmi (bir ay sonra triumvir paşalarla Berlin'e kaçan İstanbul'un İttihatçı polis şefi) ve Tahsin [Uzer] (İTC yönetimi sırasında taşra valisi) de vardı.

53 20 Aralık 1918. Jäschke-Aksu,*a.g.e.*, I, s. 28.

54 23 Mart 1919. Bkz. Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimizin Esasları*, Istanbul, 1951, s. 34; Krş. Atay, *Atatürk'ün*, s. 106 vd.

55 18 Kasım 1918; bkz. *Büyük Gazinin, a.g.e.*, Nos. 33-34 (Deny, *a.g.e.*, s. 203-6; Atay, *Atatürk'ün*, s. 84 vd.).

56 *A.g.e.*, s. 94 vd.

1919 baharının başlarında gelişmeler kritik bir noktaya gelmekteydi. Hürriyet ve İtilâf Partisi Mart başında İstanbul'da iktidara gelmişti. Nisan'da savaşın galip ülkeleri Yunanlıların İzmir'i ilhak etmesini tasvip etmişlerdi. Ferit hükümetinin Jön Türkleri kafeslemesi ve İngilizlerin askerî komutanları sürgün edişi Mustafa Kemal'in bizzat tehlikede olduğunun açık işaretleriydi. O ya da bu nedenden ötürü Mustafa Kemal'in artık "yavaş yavaş İstanbul'da herhangi bir şeyin yapılamayacağı sonucuna vardığı"[57] görülmektedir. Ne var ki tam da bu sıralarda, Nisan başlarında, Yakup Şevki'nin 9. Ordu komutanlığı görevinden alınışı ümit verici yeni bir fırsatın yolunu açmıştı. Ateşkes anlaşması sonrasının üç komutanlığından (ki o dönem 'müfettişliğe' dönüştürülmekteydi) birincisi İstanbul'daydı ve İtilaf devletleri ile milliyetçi karşıtı hükümetin baskılarının karşı konamaz olduğu Boğazlar bölgesini de içermekteydi. Konya'da olan İkinci komutanlık İtilaf devletlerinin güçlerinin, ana demiryolu merkezlerini elinde bulundurduğu ve Suriye'den Fransız askerî baskısının (daha sonra da Ege'den Yunanlılarınkinin) en güçlü olduğu Batı ve Güney Anadolu'yu da içermekteydi. Bunlara karşın, Kuzeybatı Anadolu'daki (yani kabaca Kızılırmak'tan Van Gölü'ne kadar olan hölgedeki) 9. Ordu komutanlığı topraklarında neredeyse hiç İtilaf gücü bulunmamaktaydı; Kafkaslar'daki İngiliz ve Ermeni askerleri çok daha zayıftı ve İngilizlerin Musul'da ya da Fransızların Kilikya'da sahip olduğundan çok daha tehlikeli bir ikmal rotasına sahipti. Erzurum'dan sınıra kadar var olan demiryolu dışında bütün bölgede başka hiç demiryolu bulunmamaktaydı. İletişim konusundaki bu imkânsızlık ve bunun yanı sıra arazinin hiç de elverişli olmayışı herhangi bir savunma inşasının önüne büyük engeller koymakta fakat ani bir atak için çok daha dehşet engeller oluşturmaktaydı.

Mustafa Kemal'in Doğu Anadolu'da bir direniş hareketine liderlik etme planları Nisan ortalarına doğru son şeklini almış olmalı. Erkân-ı Harp Riyaseti'nin en iyi komutanları Anadolu'ya gönderme politikası, Mustafa Kemal'in Vahdeddin'in maiyetinde Almanya'ya yaptığı yolculuktan kalma saray bağlantıları ve Damat Ferit kabinesindeki tesadüfî tanışıklıkları[58] aynı ayın sonu itibariyle kendisini 9. Ordu müfettişi olarak tayin ettirme imkânı vermişti. Bölgedeki siyasi çalkantılara ve Karadeniz şeridi boyunca Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki kamplaşmaya dair yakın zamanda dillen-

57 Jäschke, "Beiträge...", s. 29.

58 Mehmed Ali, Damad Ferid'in Posta ve Telgraf Nazırı, o yılın başlarında kızını, Ali Fuad'ın [Cebesoy] abisiyle evlendirmiş ve Mustafa Kemal'le Cebesoy'un ailesinin evinde tanışmıştı. Bkz. Cebesoy, *Millî Mücadele*, s. 34.

dirilen şikâyetler, 9. Ordu'ya, bölgesindeki vali ve kaymakamlara talimatlar verme ve hemen civarındaki bölgelerle doğrudan irtibat kurma imkânını sağlayacak geniş sivil yetkiler verme meşruiyetini sağlamıştı.[59] İngiltere temsilcisi General Milne, 19 Mayıs'ta, hâlihazırda resmi olarak feshedilmiş bir orduya neden geniş bir personel eşliğinde bir müfettişin atandığını sorduğunda Mustafa Kemal ve beraberindeki dikkatle seçilmiş on sekiz subay Samsun'a ayak basmaktaydılar. Milne'nin ısrarları üzerine Harbiye Nezareti'nin Mustafa Kemal'e ilk gemiyle dönmesi hususundaki çağrısı gelene kadar bir üç hafta daha geçmişti; Mustafa Kemal'in açık itaatsizliği üzerine İstanbul hükümetinin onun tüm yetkilerini elinden alması için de 20 Temmuz'a kadar beklenmişti.[60]

Kazandığı iki aylık başlangıç süresi Mustafa Kemal'e, ülke çapında iyi örgütlenmiş bir direniş hareketinin temellerini atma imkânı vermişti. Mustafa Kemal milli davayı cesaretle sahiplenen ilk paşaydı. Albay Bıyıklıoğlu'nun cümleleri Mustafa Kemal'in gelişiyle Anadolu'da meydana gelen değişimi güzel bir surette özetlemektedir: "Mustafa Kemal Anadolu'da, her komutanın ayrı ayrı ve başına buyruk hareket ettiği bir ortamla karşılaşmıştı. Mustafa Kemal bu cephe komutanlarını ve Anadolu'daki tüm sivil ve askerî otoriteleri kendi enerjik liderliği ve kati bir milli hedef etrafında birleştirmişti; yani anarşiye bir son vermişti."[61]

Mustafa Kemal ilk iş olarak İtilaf devletlerinin, mağlup ateşkes anlaşması sınırlarındaki imparatorluğu, herhangi bir şekilde taksim etme ya da parçalama planlarına karşı direnişi mümkün kılacak bir güç inşa etmişti. Etkin bir direniş kuşkusuz örgütlü sivil grupların beraber hareket etmesini gerektirmekteydi. Arkasında kendisine hasım ya da kayıtsız bir nüfus bulunan bir ordunun harici düşmana harcayacak pek az enerjisi olacaktı. İtilaf devletlerinin, ateşkes anlaşmasının terhis maddelerini denetlemekle memur su-

---

59 Mustafa Kemal'in talimatları fasikül halinde ve yeni harflerle şurada tekrar basıldı: *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, I, No. 1 (Eylül 1952), bel. 3. Mayıs ayı ortalarında Dâhiliye Nezareti'nin vekâletine gelen Mehmed Ali, bu belgede coğrafi bir hataya dikkat çeker: Kayseri ve Maraş mutasarrıflıkları da 9. Ordu'nun alanına dâhil edilmiştir, bunlar gerçekten burada mı olmalıdır? Harbiye kesinlikle diye cevap verir (*a.g.e.*, bel. 12-13).

60 *A.g.e.*, bel. 15 vd. ve I, No. 2, bel. 35 vd. Mustafa Kemal'in derhal geri dönmesini talep eden Harbiye Nezareti'nin telgrafına (6 Haziran), Erkân-ı Harb'in birinci dairesinin başındaki kişi tarafından yazılan ve İngilizlerin baskı yaptıklarını belirten bir not düşülmüştü (bel. 19); Kemal'in üç gün sonrasına ait gecikmeli cevabında kömür ve gaz eksikliğinden bahsedilmekteydi (bel. 20). Kemal ve Harbiye Nezareti arasındaki danışıklı dövüş yeni Harbiye Nazırı Ali Ferid Paşa'nın 30 Haziran'da Kemal'e gönderdiği telgrafın giriş kısmında açıkça belli olmaktadır: "Sizin gibi, ben de muhakeme gücüme güvendiğimden zihninizin en derinlerindekini benim kadar kimsenin anlayamayacağını iddia edebilirim" (*a.g.e.*, bel. 28).

61 Bıyıklıoğlu, "Mondros...", s. 579.

bayları, gözlerini komutanlara ve askerî birimlere diktiğinden dolayı sivil unsurlar bir hayli özgür bir hareket alanına sahipti.[62] Ayrıca milliyetçi komitelerin müşterek eylemleri, sultanı daha kararlı politikalar takip etmeye mecbur bırakabilir ve şayet yeni adımları kabul ederse İtilaf devletleriyle olan pazarlıklarında onun elini güçlendirmek için kullanılabilirdi. Damat Ferit kabinelerinden elde edilen deneyim, halk desteğinden mahrum bir hükümetin harici baskıya karşı ne kadar kırılgan olduğunu göstermişti. İhtiyata ve demokratik prensiplere dayalı mülahazalar, İtilaf devletlerini, güçlü ve etraflı halk desteğine sahip bir hareketle baş ederken daha tedbirli olmak durumunda bırakabilirdi.

Anadolu'daki milliyetçi oluşumun askerî kanadı, Harbiye Nezareti'nin ve Erkân-ı Harbiye'nin gizli fakat tam desteğini arkasına almıştı. İstanbul'dan Anadolu'ya uzanan hareketli silah trafiğinin nezaretini üstlenen Karakol ve Mim Mim cemiyetleri büyük ölçüde terhis edilmiş subaylardan[63] oluşmaktaydı ve bunların, Enver'in Teşkilât-ı Mahsusa'sının doğrudan devamı olduğu söyleniyordu.[64] Daha öncesinde Harbiye Nezareti, 20. Ordu birliklerinin Ali Fuat Cebesoy riyasetinde merkezi bir Anadolu demiryolu bölgesi olan Ulukışla'dan daha elverişli bir İç Anadolu bölgesi olan Ankara'ya nakledilmesi planlarını kabul etmişti. Şimdi Mustafa Kemal'in varışın ardından (resmî olarak 9. değil de 2. Ordu müfettişliğinin altında çalışan Ali Fuat Paşa) eski dostu Mustafa Kemal'e tam işbirliği önermiş ve böylece milliyetçilerin kontrol alanını 200 kilometre batıya doğru genişletmişti. 1920 baharında milliyetçilerin, sultanın sadık askerlerinin ve Yunan işgalcilerin Kurtuluş Savaşı'nın ilk mücadelesinin arifesinde olduğu bir dönemde Mustafa Kemal'in kontrolü, Bursa ve Konya'daki 13. ve 14. Kolordulara kadar daha da batıya ve güneye genişlemişti fakat bu, her kolordu komutanının onursal koruma kisvesi altında dikkatle gizlenmiş bir

---

62 Askerî yetkililer de sivil gruplar gibi terhis düzenlemelerinden kurtulmak için işbirliği halinde çalıştılar; konuyla ilgili özel örnekler için bkz. Cebesoy, *Millî Mücadele*, s. 31 ve dönemin İngiliz denetim subaylarından Albay A. Rawlinson'ın oldukça renkli metnine bakabilirsiniz (*Adventures in the Near East*, Londra, 1923, s. 221).

63 Karakol Cemiyeti'nin liderleri arasında Kara Vasıf (krş. yukarıdaki 40. dipnot) ile 1918 yılında Kafkascephesinde adını duyuran ve daha sonra Kemalist kuvvetlerde tuğgeneral olan Kemaleddin Sami bulunmaktaydı. Bkz. *Halide Edib*, *a.g.e.*, s. 21; Bıyıklıoğlu, *Trakya'da*, I, s. 391; Tunaya, *Türkiye'de*, s. 520. Mim Mim grubu üzerine bkz. Kemal Koçer, *Kurtuluş Savaşlarımızda İstanbul*, İstanbul, 1946. Bu ikinci grubun faaliyetlerinin kapsamı ile ilgili olarak yakınlarda yayınlanmış bir istatistikî özet için bkz. Hüseyin Dağtekin, "İstiklâl Savaşında Anadolu'ya Kaçırılan Mühimmat ve Askerî Eşya Hakkında Tanzim Edilmiş Mühim Bir Vesika", *Tarih Vesikaları*, n.s., I, No. 1 (Ağustos 1955), s. 9-15.

64 Şapolyo, *a.g.e.*, s. 281; Ertürk, *a.g.e.*, s. 200; der. Süleyman Külçe, *Mareşal Fevzi Çakmak*, 2. baskı, 2 cilt, İstanbul, 1953, I, s. 91.

silahlı eskort eşliğinde getirildiği Mustafa Kemal'in Ankara'daki karargâhındaki bir dizi ayrıntılı müzakereden sonra mümkün olmuştu.[65]

Anadolu'daki milli direnişi destekleyen sivil örgütler de yoktan var edilmek zorunda değildi. Jön Türklerle geçen on yıl, siyasi katılımcılar dairesini daha önce görülmemiş şekilde genişletmişti ki bu süreç İstiklal Mücadelesi'nde de sürmüş hatta zirve noktasına varmıştı. Başkentte ve hatta belli başlı taşra merkezlerinde siyasi toplantılar, kamusal yaşamın olağan bir parçası halinc gelmişti.[66] Gazete tirajları muazzam şekilde artmış ve küçük kasabalarda bile İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin lokalleri kurulmuştu.

İttihad ve Terakki liderlerinin Birinci Dünya Savaşı'nın son haftalarında gevşek bağlarla bağlı bu halk örgütlerini milli bir direniş hareketinin çekirdeklerine dönüştürmeye çalıştığına dair elde kayda değer kanıt bulunmaktadır. Enver daha 1917 ve 1918 yıllarında imparatorluğun elde kalan en iyi askerlerinin bazısını Kuzeydoğu sınırında toplamıştı. Enver'in Turancılık rüyalarından kaynaklanan hedefi, Çarlığın çöküşünün ardından oluşan boşluktan istifade ederek Kafkaslar'da ve onun da ötesinde Türkistan'da operasyonlar yapmaktı. Fakat görüldüğü kadarıyla Enver, imparatorluğun Balkanlar'da ve Arap cephelerinde savaşı kaybetmesi ihtimaline karşı Doğu Anadolu'da da bir direniş merkezi inşa etmeyi ummuştu. Bu bağlamda Bakü'de geçici bir Türk hükümeti kurmayı öngörmüştü.[67] Mondros Mütarekesi'nin ve ardından İtilaf devletlerinin baskısının sonucu olarak Osmanlı güçleri sadece Kafkaslar'ı değil Kars-Ardahan sınır bölgesini de boşaltmak durumunda kalmıştı. Fakat Yakup Şevki Paşa Kars'ı iki ay gecikmeyle boşaltmıştı ve arada geçen sürede sivil ve askerî otoriteler karargâhları Kars'ta olmak üzere Güneybatı Kafkaslar'da geçici bir Türk hükümetinin kurulması için teşvikte bulunmuştu.[68]

Doğu Trakya'da da benzer gelişmeler yaşanmaktaydı. Berlin'e yaptığı bir ziyaretin ardından savaşın kaybedileceği yargısına varan Talat, daha 1918 yılında Edirne'deki arkadaşlarını "bir halk örgütü kurmaya" teşvik etmişti. Kasım'daki firarının hemen arifesinde, Edirne'de süratle Trakya ve Paşaeli Müdafaa-yi Hukuk Cemiyeti'ni kuran İttihatçı lideri Faik'e (Kaltakkıran) da-

65 Bkz. Cebesoy, *Millî Mücadele*, s. 332 vd.

66 Bu dönemde İstanbul'da gerçekleşen milliyetçi gösterilerde yapılan konuşmaların bir derlemesi için bkz. Kemal Arıburnu, *Millî Mücadelede İstanbul Mitingleri*, Ankara, 1951.

67 Cebesoy, *Millî Mücadele*..., s. 8, 42.

68 Bkz. yeni yetme cumhuriyetin Hariciye Vekili olarak Erzurum'da Türk milliyetçileri ile askerî yetkililer arasındaki irtibatı sağlayan Faluleddin Erdoğan'ın kayıtları (*a.g.e.*, s. 168-207); Krş. Kırzıoğlu M. Fahreddin, *Kars Tarihi*, I, İstanbul, 1953, s. 556-58; Bıyıklıoğlu, *Osmanlı ve Türk Doğu Hudut Politikası*, s. 24 vd.; Jäschke, "Beiträge", s. 24 vd.; Dursunoğlu, *a.g.e.*, s. 42 vd.; Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 497.

ha somut talimatlar vermişti.[69] Aralığın başlarında İzmir ve Doğu Anadolu'da diğer Müdafaa-yi Hukuk Cemiyetleri kurulmuştu (ki ikincisinin karargâhı başlarda İstanbul'daydı). Bu cemiyetler 1919 yılı boyunca Anadolu çapında yayılacak olan benzer direniş cemiyetlerinin prototipi olacaktı.[70] 1919 yılında Yunanlıların İzmir'e ayak basmasının halk arasında uyandırdığı öfke ve Fransızların tedricen Suriye'den Türkiye'nin güneyine yürümesi direniş saflarını sıklaştırmıştı. Eski İttihatçı siyasetçiler ve subayların bu örgüt ağını kurmak için mahalli eşrafla ortak hareket ettiği görülmektedir. Kars geçici hükümetinin arkasındaki hareket "yerel toprak ağaları, avukatlar, öğretmenlerden" oluşmakta ve "eski Rus imparatorluk ordusunun Müslüman subaylarıyla güçlenmekteydi."[71] İzzet Paşa sonraları Anadolu hareketini çarpıcı şekilde benzeşen ifadelerle "büyük ölçüde komutanlar ve personellerinden, eşrafla ağalardan ve münevverlerden oluşmaktaydı"[72] diye tasvir etmiştir.

1919-20 yıllarında Anadolu'daki başarılı hareket, birçok açıdan kaybedilen toprakları geri almayı amaçlayan, 1913 yılında Batı Trakya'daki başarısız operasyonlara benzemekteydi. Trakya hareketi savaş alanında ve konferans masasında kaybedileni halk muhalefeti ve gerilla faaliyetleriyle geri almaya çalışmıştı. İtilaf devletlerinin tüm parçalama planları karşısında artık bütün Anadolu'nun yekvücut bir irredantist bölge olma tehlikesi mevcuttu, bundan dolayı da diplomasi, planlı halk ayaklanması, gerilla ve açık savaşların olduğu alacakaranlık bir ortamda operasyonlar için geniş bir alan sağlamıştı. Artık Anadolu'da geniş bir tedavüle ulaşmış olan "müdafaa-yı milli" ve "kuvay-ı milli" sloganlarının bizzat kendisi, 1913 yılında Batı Trakya'da kullanılmıştı; ayrıca bu mücadelenin birçok gazisi 1918-1919 yıllarında tekrar sahneye çıkmıştı. Bu kişiler arasında Kars'taki geçici hükümete başkanlık eden Cihangiroğlu İbrahim (Aydın); Suriye günlerinden Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı ve o günlerde Sivas'taki Kemalist kongre tarafından Heyet-i Temsiliye'ye seçilmiş olan Hüsrev Sami (Kızıldoğan); bir zamanlar Trakya'nın şimdi de Anadolu'nun gerilla liderleri olan Çerkes Reşit ve Edhem kardeşler; Ankara hükümetinin ilk Bahriye Nazırı olan İhsan (Eryavuz) ve diğer bazı kişiler gibi şahsiyetler de vardı.[73]

69 Bıyıklıoğlu, *Trakya'da*, I, s. 123 vd.

70 Bu cemiyetlerin detaylı bir listesi için bkz. Tunaya, *Türkiye'de*, s. 481 vd.; mahalli İttihatçıların oynadıkları rol için krş. Açıksözcü, *a.g.e.*, s. 13-15; Reşid Paşa, *a.g.e.*, s. 37; Dursunoğlu, *a.g.e.*, s. 27.

71 Allen ve Muratoff, *a.g.e.*, s. 497.

72 Alıntılayan İnal, *a.g.e.*, s. 1996.

73 1913 yılının sloganları için bkz. Bıyıklıoğlu, *Trakya'da*, I, s. 66, 77, 81. İbrahim Aydın ve İhsan Eryavuz'un hayatlarına dair oldukça güzel bölümler, bkz. Ağaoğlu, *a.g.e.* (not 13), s. 112-16 ve 44-61; şurası unutulmamalıdır ki bu çalışmadaki biyografilerde isimden çok lakaplar kullanılmıştır.

Genel anlamda Jön Türk ve Kemalist dönemler arasında, insan kaynağı açısından bugüne dek itiraf edildiğinden daha büyük bir devamlılık vardı.[74] Bundan dolayıdır ki çağdaş kritikleri ısrarla Kemalist hareketin farklı bir kisve altında, İttihad Terakki'nin başlattığı savaş girişiminin bir devamı olduğu konusunda kuşkularını dile getirmişlerdir.[75] Mustafa Kemal'in sürgündeki Jön Türk liderlerinin rekabetinden korkmak için elinde yeterli neden olduğu göz ardı edilmemelidir: örneğin Enver'in, Mustafa Kemal'in cephedeki talihinin ters dönmesi durumunda derhal Anadolu'da ipleri eline almak için hazır beklediği anlaşılmaktadır.[76] Daha dengeli bir incelemeyle Mustafa Kemal'in kendi amaç ve araçlarını tanımlamakla beraber firari İttihatçıların arkalarında bıraktığı tüm temel örgütlenmelerden ve deneyimli personelin çoğundan yararlandığı görülecektir. İlk Kemalist Meclis'in yeri, bu ilişkiyi sembolize etmek için ele alınabilir. Büyük Millet Meclisi'nin, Ankara'daki eski İttihad ve Terakki Partisi karargâhında toplanışının nedeni, gözden düşmüş İttihatçılarla aleni bir ilişki kurma eğiliminden değil o dönem şehirde bu amaç için uygun yegâne binanın burası olmasından dolayıydı.

ORDUNUN DAĞILMASI

İttihatçılarla Kemalistler arasındaki personel ve örgüt ilişkileri, bu ikisi arasında görüntü ve amaç noktalarındaki temel farklılıkları gözden kaçırmamalıdır. Muhtemelen, bu ikisi arasındaki farklılığı iki rejim altında sivil-asker

---

74 Siyasi tecrübelerini Jön Türk hareketi içerisinde kazanan cumhuriyet liderlerinin çarpıcı listesinde üç cumhurbaşkanından ikisi (Atatürk, Krş. yukarısı, s. 522 ve Bayar); on başbakandan dördü (Okyar, Bayar, Saracoğlu ve Günaltay); Atatürk'ün uzun yıllar Hariciye ve Dahiliye vekilliklerini yapan Tevfik Rüştü Aras ve Şükrü Kaya; Yunus Nadi Abalıoğlu ve Falih Rıfkı Atay gibi ünlü gazeteciler ve başka birçokları bulunmaktaydı. 1923 gibi erken bir tarihte bile Kemalistler, Lozan Antlaşması'na gidecek delegasyona Talat'ın savaş zamanı kabinesinden iki eski nazırı –Cavid ve Mustafa Şeref [Özkan]– dâhil etmişlerdi. Öte yandan İttihatçıların sürgündeki faaliyetleri ve geri dönme girişimlerinin yanı sıra Kemalistler ve İttihatçılar arasındaki ilişkinin doğası da geniş kapsamlı bir çalışma gerektirmektedir. İTC'nin başında bulunanların Kemalist hareket içerisinde en iyi ihtimalle ikincil görevler aldıkları ve İTC'de önemli görevler almayanların Kemalist hareket içerisinde yükseldikleri genellikle doğrudur. Mustafa Kemal'e 1926 yılında düzenlenen suikasti müteakip aralarında Cavid, Ahmed Şükrü ve İsmail Canbulat'ın da bulunduğu hir kısım İTC lideri idam edildi. Fakat duruşmalarına 1908 devriminin Makedonyalı tertipçilerinden biri olan Ali [Çetinkaya] tarafından başkanlık edilmişti. 1930'lu yıllara gelindiğinde hayatta kalan önemli İttihatçıların birçoğunun siyasi hayata ve Meclis'e geri dönmelerine izin verildi.

75 Bu kuşkuların çarpıcı bir örneği için bkz. ör. Reşid Paşa'nın, Hürriyet ve İtilâf Partisi'nin Sivas liderine atfettiği şu görüş: "Mustafa Kemal Paşa, İttihad ve Terakki hareketini teşvik etmek için çabalıyor... Enver, Talat ve diğerleri, kaçınılmazlarından önce onu yerlerine geçecek kişi olarak seçtiler ve kullanması için yüz binlerce lira bıraktılar. Kendisine Anadolu'ya gitmesini ve İttihatçılığı canlandırmasını emrettiler..." (*a.g.e.*, s. 31)

76 Bkz. Ali Fuad Cebesoy, *Siyasî Hâtıralar*, s. 25 vd. ve Karaman, *a.g.e.*

arasındaki ilişkinin farklı gelişiminden daha iyi hiçbir şey örneklendiremez. Anayasal ve parlamenter hükümetin önderleri olarak iktidara gelen Jön Türkler, gücü gitgide daha fazla askerî ellere teslim etme yoluna gitmişti. Hem ordunun profesyonel bütünlüğü hem de siyasi sürecin anayasal bütünlüğü bu eğilimden zarar görmüştü. Askerî bir zirveden başlayan Kemalist hareket kendisine sivil bir taban edinmek için büyük çaba sarf etmişti. İstiklal Mücadelesi boyunca bu hareket en zor şartlarda etkileyici askerî başarılar kaydetmekle kalmamış aynı zamanda Türkiye'ye tartışma yoluyla hükümet etmenin ilk gerçek deneyimini getirmişti.

Anadolu'da sivil hükümet kurumları, daha topyekûn askerî operasyonlar başlatılmadan önce ayrıntıyla hazırlanmış, sonrasında da bu süreçte hızla gelişmişti. Mustafa Kemal 1919 yılında Doğu Anadolu'ya varışının hemen akabinde birçok yerel Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak cemiyetlerini güçlendirecek bir milli kongre kurma planları yapmıştı. Benzer bir kongrenin Doğu Anadolu'da daha yerel bir ölçekte hâlihazırda planlanmış olduğunu öğrenen Mustafa Kemal, Erzurum ve Sivas'ta ayrı ayrı toplanılması fikrine katılmıştı.[77] Direniş grupları Sivas'ta, ülke çapında bir Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti çatısı altında birleştirilmişti. Damat Ferit Paşa'nın istifa etmesi ve onun halefi tarafından yeni seçimlerin ilan edilmesi (Ekim 1919), milli siyasetin sultanın resmi politikası olarak kabul edilebileceği yönünde umutları artırmıştı. Birçok durumda mahalli komutanlar tarafından desteklenen[78] Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin, enerjik ve yetkin seçim çalışmaları sonucunda sağlam bir milliyetçi çoğunluk ortaya çıkmıştı. İstanbul'daki yeni Meclis-i Mebusan, vakit kaybetmeden Mustafa Kemal'in, cesaretle imparatorluğun "Müslüman-Osmanlı" (Türk ve Kürt) bölgelerine milli bağımsızlık isteyen "Misak-ı Milli"sini benimsemişti. İtilaf devletlerinin İstanbul'daki işgali takviye etmesi, milliyetçi liderlerin sürgün edilmesi ve Damat Ferit'in İstanbul'da sadrazamlığa geri dönmesiyle milliyetçi faaliyetler tamamen, Mustafa Kemal'in daveti üzerine 1920 Nisanında Büyük Millet Meclisi'nin toplandığı Ankara'ya intikal etmişti.

Karşı karşıya kaldığı karmaşık mücadelede Mustafa Kemal, içsel fark-

77 Erzurum Kongresi üzerine bkz. Dursunoğlu, *a.g.e.*, s. 107 vd., 155 vd.; Sivas Kongresi üzerine, Vehbi Cem Aşkun, *Sivas kongresi*, Sivas, 1945.

78 Özel bir örnek için bkz., ör., Umur ve Pasin, *a.g.e.*, s. 19; Sivas Kongresi katılımcılarının seçilmesinde ordunun rolü üzerine bkz. Cebesoy, *Milli Mucadele...*, s. 111. Son İstanbul Meclis-i Mebusan'ındaki siyasi mücadelelerin Tarık Z. Tunaya tarafından yapılmış bir incelemesi için "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Rejimine Geçiş", *Muammer Raşit Sevig'e Armağan*, İstanbul, 1956, s. 373-94.

lılıkları minimize eder ya da ertelerken bir anda yalnızca bir harici düşmanının üzerine gitmiş, yani takipçilerini birleştirmiş düşmanlarınıysa parçalamıştır. İtilaf devletlerinin İstanbul'u işgali, Milli Mücadele'yi sultan namına yürütmek ve sultanın milli dava aleyhindeki açıklamalarını zorlama altında yapılmış olduğu gerekçesiyle görmezden gelmek için uygun bahaneyi sağlamıştı. Bu dönemde Ankara'dan çıkan bütün resmî açıklamalar hanedanlığa sadakat ifadeleriyle bezenmiş ve sık sık İslâmcı davayı Türkçülükle harmanlayan bir üslup kullanmıştır.[79] Mustafa Kemal bunlarla eş zamanlı olarak, Rusya'nın ve başta Hindistan olmak üzere memleket dışındaki Müslümanların maddi manevi desteklerini elde etmek için bazı takipçilerinin belli belirsiz komünist taraftarlığından ve Panislâmcı eğilimlerinden de istifade etmişti.

Bu arada itilaf devletleri arasındaki kıskançlık ve kararsızlık, Mustafa Kemal'e zayıf fakat gelişmekte olan kaynaklarını bir anda bir cephede yoğunlaştırma imkânı sağlıyor ve diplomatik tanınma askerî zaferlerle yan yana ilerliyordu. Mustafa Kemal'in orduları doğuda Ermenileri mağlup etmiş güneyde de Fransızların ilerlemesini durdurmuştu (1920-21). Londra'da Bekir Sami Fransa ve İtalya ile ayrı ayrı anlaşma pazarlıkları yaparken Moskova'da Ali Fuat (Cebesoy) Sovyet Rusya'yla resmi bir dostluk anlaşması imzalamıştı (Mart 1921). Artık yalnızca Yunanlar Mustafa Kemal'in karşısındaydı. 1922 sonu itibariyle parçalanmış işgalci Yunan ordularının son kalıntıları Ege üzerinden dönüş yolculuğuna başlamış İtilaf devletleri de askerlerini (ve sultanı) süratle İstanbul'dan çıkarma hazırlıklarını yapmış bulunuyordu. Bir sonraki sene Lozan Barış Antlaşması'yla, savaş alanında azimle yürütülen bağımsızlık kabul ettirilmiş oluyordu.[80]

Sivil ve askerî kurumlar arasındaki ayırıcı hat ilk olarak İstiklal Mücadelesi yıllarında çekilmişti. Enver'in savaş dönemi hükümetinden kalma ve orduda ilerlemeyi siyasi dalavereler üzerine kurduğu gibi sivil idareyi de yozlaşmış askerî personelin müdahalesine açık hale getirmiş bulunan deneyim, arkasında, iki alanın net olarak birbirinden ayrılmasının cazibesine dair Mustafa Kemal ve arkadaşlarında bir dizi güçlü kanaat bırakmıştı. Daha 1909 yılında bir İttihad ve Te-

79 Kemalist hareketin ilk dönemlerinde dinle ilgili tutumu ve politikaları ile ilgili olarak geniş kapsamlı bir tartışma için bkz. Dankwart A. Rustow, "Politics and Islam in Turkey, 1920-1955", Richard N. Frye, der., *Islam and the West*, 's-Gravenhage, 1957, özellikle s. 69 vd.

80 Kemalist hareketin dış politikası için bkz. Dankwart A. Rustow, "The Foreign Policy of the Turkish Republic", Roy C. Macridis, der., *Foreign Policy in World Politics*, Englewood Cliffs, NJ, 1958, s. 295-322. Kurtuluş Savaşı dönemi için ayrıca bkz. Roderic H. Davison, "Turkish Diplomacy from Moudros to Lausanne", Gordon A. Craig ve Felix Gilbert, der., *The Diplomats, 1919-1939*, Princeton, NJ, 1953, s. 172-209.

rakki Partisi kongresinde ordu mensuplarının partizan politikalardan uzak durması gerektiğini savunmuş, sonraysa şu saptamada bulunmuştu:

> Ordudaki görev ve yükümlülüklerini düşünen ve yerine getiren komutanlar siyasi mülahazaların muhakemelerini etkilemesine izin vermemelidirler. Komutanlar, siyasi işlerle meşgul olmakla mükellef başka memurların olduğunu unutmamalıdırlar. Askerlik konuşarak ve siyaset yaparak yerine getirilecek bir iş değildir...[81]

Fakat Millî Mücadele sırasında ve sonrasındaki belli başlı gelişmeler askerîn siyasetten çekilişini belirginleştirmeye yardım etmişti. İstanbul hükümetinden başkente dönmesi konusunda gelen emirler karşısında öne sürebileceği tüm bahaneleri tüketmiş olan Mustafa Kemal 1919 Temmuzunda ordudan istifa ettiğini açıklamıştı. Mustafa Kemal bu açıklamasında çok sevdiği askerî kariyerine devam etmenin kendisinin, millete olan görevini yerine getirmesine engel olacağını, bundan dolayı da mücadeleye "dava uğrunda savaşan bağımsız bir fert olarak sine-i millette"[82] devam edeceğini açık açık ifade etmişti. Bu adımın pratikte hemen görülen etkisi küçük olmuştu; Mustafa Kemal'in yerine geçmek üzere İstanbul'un gönderdiği Kâzım Karabekir de diğer komutanlar da Mustafa Kemal'in talimatlarını takip etmeye devam ettiler; yakın zaman sonra da Sivas ve Erzurum kongreleri Mustafa Kemal'i Heyet-i Temsiliye'nin riyasetine seçmekle onu fiiliyatta geçici bir milli hükümetin başına getirmiş oluyordu. Fakat Mustafa Kemal'in kararının manevi önemi çok büyüktü. Bu karar onun askerî kariyerin bizatihi bir amaç olmadığı bilakis her koşulda millete hizmet uğrunda daha geniş mülahazalara tabi olması gerektiği konusundaki kararlılığını kanıtlamıştı; ayrıca bu karar, bir zaman gelip, siyasi ve askerî fonksiyonların meşru ya da etkin şekilde bir arada bulunamayabileceğini de göstermiş oluyordu.

Bir süre sonra, 1920 Aralık'ında, düzensiz milli süvarilerinin komutanı Çerkes Edhem'in küstahlık ve emir dinlemezliği, düzenli orduyla bir çatışma meydana getirmişti. Sonuçta tüm bu gerilla güçleri bütünüyle ordunun daha disiplinli komuta zincirine eklemlendi. Edhem'in daha sonraki ihanetle-

---

81 Atatürk, *Nutuk*, II, s. 43. 1909 dönemi, Mustafa Kemal'in arkadaşı Behiç'e [Erkin] 29 Temmuz 1912'de gönderdiği ve ilk kez Mustafa Kemal'in emriyle 1925 yılında basılan bir mektupta hikâye edilmiştir. Bkz. Behiç Erkin, "Atatürk'ün Selânik'teki Askerlik Hayatına Ait Hatıralar", *Belleten*, XX (1956), s. 599 vd.

82 Bu özel ifade Mustafa Kemal'in Erzurum vilayetine yazdığı 9 Temmuz 1919 tarihli bir mektupta görülebilir; bkz. Faik Reşit Unat, "Atatürk'ün Askerlikten İstifası ve Erzurum'da Tevkifi Teşebbüsü İle İlgili Bazı Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, n.s., I, No. 1 (Ağustos 1955), s. 5.

ri Kemalistlerin Makedonyalı Jön Türklerden miras aldığı 'komitacı' –yarı eşkıya yarı kahraman– efsanesini bir hayli yerle bir etmiş ve büyüsü sürse de sivil ve askerî otoriteleri ayıran çizgiyi bulanıklaştırmıştı.

1920-1923 Büyük Millet Meclisi mebusları içerisinde faal hizmette olan birçok yüksek rütbeli subay var idiyse de fiiliyatta bu kişiler bütünüyle cephedeki ya da Ankara'daki karargâhlardaki işleriyle meşguldüler. Mustafa Kemal ise büyük ölçüde enerjisini mağrur, kutuplaşmış ve inatçı Meclis'e yönlendirmişti. Sadece Yunanlılarla girişilen askerî rekabetin kritik aşamalarında Mustafa Kemal, Meclis'in ısrarıyla operasyonların idaresini bizzat üstlenmiş, mebuslar da her durumda Mustafa Kemal'in başkumandan olarak yetkilerini ihtiyatla, yalnızca üç aylık süreler için yeniden uzatmıştı. Ankara hükümetinin ihanet yahut isyan davalarını görmek üzere kurduğu İstiklal Mahkemeleri, askerî mahkeme değil, Büyük Millet Meclisi üyelerinden kurulma sivil mahkemelerdi. 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye, 1923 yılında cumhuriyeti ilan eden kanun ve 1924 tarihli kesin anayasadan her biri 1920'lerin siyasi ortamının peşinen zorunlu hale getirdiği yasamanın üstünlüğü prensibini teyit etmekteydi. Elbette ki Mustafa Kemal, Meclis'i, yürürlükte olan ve çoğunluk oyuyla vekilleri seçme ve azletme yetkisine dayanan metodu değiştirip bunun yerine başkanlık seçimine ve yasamaya karşı kolektif sorumluluğa dayalı bir kabine sistemi benimsemek konusunda teşvik etmişti. Ne var ki cumhurbaşkanı olmasına rağmen Meclis'i, meclisin feshedilmesi ve genel yahut özel af ilan edilmesi gibi konulardaki yetkisinden vazgeçmeye ikna edememişti. 1924 yılında ise Erkân-ı Harbiye Reisi, daha önce mensubu olduğu kabineden çıkarılmıştı. 1923 yılında Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti gelecek 27 yıl boyunca cumhuriyetin kaderini tayin edecek olan Cumhuriyet Halk Partisi'ne dönüştürülmüştü.

Mustafa Kemal ile eski siyasi ve askerî ortakları arasında büyümekte olan çatlak, askerîyenin politikadan ayrılışını çabuklaştırmıştı. Cumhuriyetin ilanından kısa zaman sonra bazı komutanlar tarafından aleyhinde tasarlanan bir suikasttan kuşkulanan Mustafa Kemal aktif askerî hizmet yapanların Millet Meclisi'nde yer alamamasını öngören bir kanunun geçmesini sağlamıştı. Mustafa Kemal'in safındaki paşalar Meclis'i terk etmiş ve askerî görevlerini sürdürmüşlerdi. Yasamadaki yerlerini korumak isteyen muhaliflerse ordu komutalarından istifa etmiş ya da uzaklaştırılmışlardı;[83] bu kişiler cumhuriyet

83 Mustafa Kemal'in bu dönemki tanıklıkları için bkz. Atatürk, *Nutuk*, II, s. 303 vd., Bu yazının yazıldığı sırada basılmakta olan Ali Fuat Cebesoy'un anılarının dördüncü cildinin, bu ve takip eden olaylara ışık tutması umulabilir. (Cebesoy'un Rustow'un sözünü ettiği kitap, ilk cildi 1957'de ikinci cildi de 1960'ta basılan *Siyasi Hatıralar*'dır – ç.n.)

döneminin ilk örgütlü muhalefet partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (kuruluş Kasım 1924) çekirdek kadrosunu oluşturacaklardı.

Mustafa Kemal ile Terakkiperverler arasındaki mücadelenin birçok ayrıntısı hâlâ muğlâklığını korusa da temeldeki gerilimin doğası muhalefet partisinin kadrosunda görülebilir. Bu kadroda Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele gibi paşalar; Rauf Orbay, Bekir Sami, Kara Vasıf ve Dr. Adnan Adıvar vardı. Yani kısaca 1919 yılının çetin günlerinde Mustafa Kemal'in yanında yer alan en önemli askerî ve sivil ortaklar bu kadrodaydılar. Genel olarak Mustafa Kemal'in gittikçe artan salt şahsi liderlik eğiliminden ve arkadaşlarının böylesi bir liderliği tartışmaksızın kabul etmeye yanaşmamasından ötürü, Mustafa Kemal ile eski silah arkadaşları arasında artan bir soğukluk meydana gelmişti. (Ali Fuat Cebesoy bir defasında "Şimdi arkadaşların kim?" diye sormuş o da hafife alır bir tavırla "Arkadaşım yok. Memlekete ve millete hizmet eden ve hizmet konusunda liyakat ve beceri gösterenler benim arkadaşım"[84] cevabını vermişti). Ortada somut kızgınlıklar da vardı. Rauf ve Kemal (Rauf'un milliyetçi tabanın başkanı olduğu) son İstanbul Meclis-i Mebusanında uygulanacak taktikler konusunda farklılık göstermişlerdi ve Rauf'un Malta'ya sürgünü de onu en kritik oluşum safhalarında Anadolu hareketiyle irtibattan uzak tutmuştu. Birincisinin başvekil, ikincisininse Lozan'da baş müzakereci olduğu sırada Rauf ve İsmet İnönü arasında da sürtüşmeler vardı. Ali Fuat başlarda işlerin kötü gitmesinden dolayı Batı cephesi komutanlığından alınmıştı. Bekir Sami'nin 1921 tarihli Londra Anlaşması, anlaşma uyarınca Fransa'ya yapılan bir dizi imtiyazdan ötürü Meclis tarafından reddedilmişti. Rauf ve diğerleri Kemal'in Hilafeti lağvetme adımını erken ve talihsiz olarak görmekteydiler. Cavit, İsmail Canbulat ve Ahmet Şükrü'den oluşan, 1917-1918 yıllarında Talat hükümetinde görev yapmış olan ve Talat, Cemal ve Enver'in 1921-1922 yıllarında öldürülmelerinin ardından 1923 yılında yeniden siyasete giren diğer bir Terakkiperver grubu muhtemelen hayatta kalan en önemli eski İttihatçı liderlerdi. Kısaca Terakkiperver Parti, Mustafa Kemal'e ciddi rakip olabilecek ya da bazı açılardan onun dengi olarak görülebilecek tüm siyasi şahsiyetleri bünyesinde barındırmaktaydı. Özellikle de üst düzey kadro arasında yalnızca

---

84 Atatürk, *Nutuk*, ii, s. 261. Ali Fuad Cebesoy, bu makalenin yazarının sorduğu soruya verdiği cevapta bu dönemle ilgili bazı ayrıntılı yorumlarda bulunmak nezaketini göstermiştir (özel mektup, 3 Şubat 1959). Mustafa Kemal'in bahsettiği gibi bu konuşmanın geçtiğini (muhtemelen 1923 Ağustos'u başlarında) doğrulamaktadır ve bu durumu meydana getiren en önemli unsurun kabinedeki vekillerin ve Meclis memurlarının seçimi konusundaki bir görüş ayrılığı olduğu açıklamasını getirmektedir.

İstanbul'dan Anadolu'ya geç gelenler –Fevzi Çakmak, İsmet İnönü ve biraz duraksamanın ardından Cevat (Çobanlı)– 1924 yılındaki ihtilafta Mustafa Kemal'in safında yer almışlardı.[85]

Mustafa Kemal tekke ve zaviyelerin kapatılması, fıkhın yerine Avrupai kanunların ve Arap alfabesinin yerine Latin alfabesinin getirilmesini de içeren kararlı ve etraflı Batılılaşma programına girişmek üzereydi.[86] Onun bu konudaki taktiği, söz konusu adımları dikkatle seçilmiş zamanlarda ilan edip ezici bir muhalefete belirginleşme imkânı vermeden derhal uygulamaktı. Mustafa Kemal bu seri reform seferberliğine hazırlanırken etrafında prestij ve deneyim itibariyle kendisinden alt rütbede olan ve ona sorgusuz sadakat sunacak takipçileri toplamayı yeğlemişti. Terakkiperver Parti'nin 1925 yılı başlarında bastırılması Mustafa Kemal'in eski arkadaşlarıyla kopuşunu teyit etmiş oluyordu. Her ne kadar Mustafa Kemal ile erken dönem muhalefeti arasındaki ihtilaf, tarafların herhangi biri açısından bir askerî güç mücadelesi olmasa da bu ihtilaf, fiiliyatta Mustafa Kemal'in karşısına dikilecek şahsi ve siyasi kişiliğe sahip tüm şahsiyetlerin siyaset sahnesinden tasfiye edilmeleri sonucunu doğurmuştu.

CUMHURİYET DÖNEMİ GELİŞMELERİ

Aktif hizmetteki subayların her türlü siyasi faaliyetten dışlanmasına dayalı ilke, Kemalist hareketin ilk yıllarında yerleştirilmiş, günümüze dek de geçerliliğini korumuştur. Mustafa Kemal Atatürk ve İsmet İnönü ülkeyi askerî değil sivil yöneticiler olarak idare etmeyi tercih etmişlerdi. Her iki şahsiyet de İstiklal Mücadelesi'nden sonra askerî üniforma içinde görülmemişlerdir. Hem Atatürk hem de İnönü siyasi desteklerini Cumhuriyet Halk Partisi'nden, Büyük Millet Meclisi'nden ve gittikçe artan bir şekilde bürokrasiden almışlardır.

Diğer yandan cumhuriyet idaresi altında askerî ve sivil alanlar hiçbir zaman büsbütün ya da mükemmel surette ayrışmış değildir. Atatürk ve İnönü'nün askerî prestiji, Silahlı Kuvvetler'in, kendilerine bu liderlerce uygun görülen gayri siyasi rolle yetineceğinin en önemli teminatıydı. Bunun karşılı-

85 Mustafa Kemal ile birlikte Anadolu'da mücadele veren diğer Birinci Dünya Savaşı komutanlarından Cemal [Mersinli] [partinin kurulmasından] daha önce, İkinci Grup olarak bilinen gayriresmi muhalefete katılmış ve sonrasında Atatürk'ün ölümüne kadar siyaset sahnesinden çekilmişti. Ali İhsan [Sabis], Batı cephesinde kendisinin üstüyken İnönü ile bozuşmuştu; 1950 yılında Demokrat Parti saflarında Meclis'e girdi. Nihad [Anılmış] 1942 yılında ordudan emekli olduktan sonra Cumhuriyet Halk Partisi'nden milletvekili oldu. Yakub Şevki [Subaşı] cumhuriyet yıllarında siyaset sahnesinde rol almamış görünmektedir.

86 Kemalist reformların sistematik bir incelemesi için, bkz. Lewis V. Thomas, "Turkey", Thomas ve Frye, *a.g.e.* ve Geoffrey L. Lewis, *Turkey*, Londra, 1955.

ğı olarak, yarım yüzyıl boyunca Genelkurmay Başkanlığı görevini yürüten Fevzi Çakmak, Mustafa Kemal ve İsmet İnönü'yle eskilere dayanan dostluğuna istinaden askerî işlerdeki tasarruflarında büyük bir özerklik içinde hareket etme imkânı bulmuştur. Askerî kaygıların 1930'lu yıllarda cumhuriyetin iktisat programının şekillenmesinde büyük pay sahibi olduğu bilinmektedir. Her ne kadar artık kabinede yer alan bir vekil olmasa da Erkân-ı Harbiye Reisi'nin savaş ve barış gibi önemli konuların tartışıldığı kabine toplantılarına katıldığı görüldüğü gibi diğer konularda da pekâlâ askerîyenin sözcülerine danışılmış olunabilir. Yerel düzeyde, 1920'li yıllarda bölük ya da kolordu komutanları, askerî görevlerinin yanı sıra tam da Osmanlı günlerinde olduğu gibi sınır bölgelerinin valiliğini üstlenmişlerdir.[87] Önemli bölgelerin uzun zaman boyunca (örneğin Kürt bölgelerinde 1920'ler ve 1930'lardaki ayaklanmalardan sonra ve İstanbul'un İkinci Dünya Savaşı sırasında olduğu gibi) kuşatılma kararları da benzer şekilde komutanları sivil idarenin yönetimine getirmiştir. Bugüne kadar komünist tezgâhlar dâhil vatana ihanet suçları kapalı oturumlarda askerî mahkemelerce yargılanmaktadır.

Ayrıca subaylar ordudan istifalarının ya da emekliliklerinin ardından meclis, kabine ve diğer yüksek sivil mevkilerde istihdam edilmeye devam etmişlerse de İstiklal Savaşı'ndan bu yana bu tür kişilerin kamusal yaşamdaki oranı düzenli olarak düşmüştür. 1920 yılında Meclis'in altıda birini oluşturan eski subayların Meclis'teki oranı 1943 yılında hâlâ sekizde bir civarındayken 1950 yılında Demokrat Parti'nin oylarının artmasıyla yirmide bire düşmüştür. Yukarıdaki istatistiksel verilerde yer alan İstiklal Mücadelesi'ndeki yirmi beş milliyetçi komutandan tamı tamına yirmisi daha sonra Meclis'e girmiş ve bu neredeyse hepsinin emekliliğinden sonra olmuştur.[88] 1923'ten bu yana asker kökenli kişiler Cumhurbaşkanlığı'nda (17 yıl), Başbakanlık'ta (16 yıl), Millî Müdafaa Vekâleti'nde (16 yıl), Dahiliye Vekilliği'nde (16 yıl), Ulaştırma Vekâleti'nde (9 yıl) ve diğer kabine mevkilerinde görev yapmışlardır. İçerisinde hiçbir eski asker barındırmayan ilk kabine 1948 yılında Hasan Saka tarafından kurulmuştur. Eski askerler Ankara'nın erken dönem diplomat-

87 Askerî ve siyasi görevlerin bu şekilde harmanlanması ile ilgili olarak öğretici bir çalışma için bkz. Karaman, *a.g.e.*

88 Benzer bir şekilde Mustafa Kemal'le birlikte Samsun'a giden on sekiz subayın en az yarısı daha sonra yasama organına girdi – sadece bir tanesi emekli olana kadar bekledi, geri kalanlar askerîyeden siyasi kariyere geçişini hatırlatır bir şekilde Mustafa Kemal'i taklit ettiler. Bunların arasında en ünlüleri, her ikisi de askerî cerrahlar olan, daha sonra Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili ve başvekil olacak Dr. Refik Saydam ve parti yöneticisi ve diplomat Dr. İbrahim Tali Öngören'di. Bu on sekiz kişinin bir listesi için bkz. Mehmed Arif, *Anadolu İnkılâbı*, İstanbul, 1340 [1924], s. 25; Krş. *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, I, No. 1 (Eylül 1952), s. 9 vd.

ları arasında da önemli bir yer tutmaktaydı.[89] 1944 yılında emekliliğe zorlanan Mareşal Çakmak, 1946 yılında Meclis'e bağımsız bir demokrat olarak dönmüş ve birkaç yıl sonra da yeni kurulan muhafazakâr Millet Partisi'nin lideri olmuştu. Kore'ye giden Türk Tugayı'nda görev yapmış olan albay ve generaller 1954 seçimlerinde muhtelif parti seçim listelerinde kendilerine kayda değer yerler bulmuşlardı.

Eski askerlerin böyle devamlı surette yasama ve kabine mevkilerinde istihdam edilmesine rağmen sivil kanadın askerî kanada olan üstünlüğüne günümüze dek cumhuriyetin 36 yılı boyunca asla itiraz edilmemiştir. Daha da özel olarak, Türkiye'de, Yakındoğu'nun kalanının hayli aşina olduğu mükerrer askerî darbeler de az görülmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türk İstiklal Mücadelesi'nin tarihi, hem subayların cumhuriyetin kuruluşunda oynadığı belirleyici rolü hem de sonradan doğrudan ve aleni siyasi faaliyetlerden çekilişlerini büyük ölçüde açıklamaktadır. İslâm'ın ilk dönemlerinden Enver Paşa'nın Jön Türk diktatörlüğüne kadar askerîyenin önemi düzenli olarak artmıştır. Osmanlı İmparatorluğu kılıçla yükselmiş kılıçla da düşmüştür. Hem imparatorluğun 17. yüzyıldan itibaren kronikleşen hastalığı hem de 1918 yılındaki ölümcül buhranı askerî mağlubiyetlerden kaynaklanmıştır. Her ikisi de her şeyin üzerinde askerî problemlerdi. Böylece ordu Osmanlı toplumunun etkin şekilde yeniden canlandırılmasının doğal aracı haline gelmişti. Zamanla görüleceği üzere çare, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıydı.

Mustafa Kemal ve arkadaşlarının 1918 sonrasında karşı karşıya kaldığı milli bir çöküş ve dağılma tehlikesi Türk tarihinde eşi olmayan bir durumdu ve hem Osmanlı hem de Jön Türk geçmişinden uzaklaşma sonucunu doğurmuştu. 1908'deki Jön Türk devrimcilerinin acil hedefinde, hafiye ağı ve saray hizmetlileriyle beraber Abdülhamid, 1909 karşı-devrimi ve Jön Türk saflarındaki muhtelif muhaliflerden oluşan bir dizi dâhili düşman vardı. Her yönüyle hareket, programıyla performansı arasındaki çelişkilerin içinde tıkanmıştı. İTC'nin Türk milliyetçiliği, bir zamanların Osmanlı kardeşliği fikrinin çökmesine büyük katkıda bulunmuştu. Partinin insafsız partizanlığı onun liberal anayasacılık görevlerinin içini boşaltmıştı. Aynı zamanda Balkan ve Dünya Savaşları gibi harici gelişmeler de bariz şekilde muhalefeti bastırmak ve İttihatçı liderlerin ve Enver gibi subayların gücünü takviye etmek için kullanılmıştı. Ancak İttihatçıların dışarıdaki görkemli se-

89 Krş. Gotthard Jäschke, "Die Diplomatie der Ankara-Regierung", *Mitteilungen der Ausland-Hochschule an der Universität*, Berlin, (1938), II. kısım, s. 161-70.

rüvenleri, İmparatorluğun aşikâr zayıflığı ile liderlerinin romantik Pantürkizmi ve Panislâmcılığı arasındaki karşıtlığı gözler önüne sermekten başka bir işe yaramamıştı.

1918 mağlubiyetinin etkisi altındaki Mustafa Kemal ister Osmanlıcı, ister Pantürkist isterse de Panislâmcı olsun imparatorluk haşmetine dair her türlü rüyayı kararlı şekilde bir kenara bırakmıştı. İçerideki başarısızlıkları, Jön Türkleri yanlış hesap edilmiş harici ve askerî kumarlar oynamaya sevk ederken aynı alanlardaki siyasi mülâhazalar Kemalistleri, Türk siyasi teşkilatlanmasının dâhili uyumunu ve sivil örgütlenmesini güçlendirmeye teşvik etmişti. Jön Türkler kabadayıca bir cesaret gösterisiyle kurtarmak üzere yola çıktıkları imparatorluğun çöküşünü kayda değer şekilde hızlandırmışlardı. Elinde çok daha cılız maddi imkânlar bulunan fakat Türk siyasi hedeflerini gerçekçi surette sınırlandırmış olan Mustafa Kemal, kendisine kalıcı bir siyasi yapı dikme imkânını sunan durgun manevi enerjiyi harekete geçirmişti. İmparatorluğun sivil anayasasının geri getirildiğini ilan eden Jön Türkler süratle bir askerî diktatörlüğe dönüşmüştü. Fevkalâde bir milli buhran döneminde baş gösteren askerî savunma gereksiniminden doğan Kemalist hareket ise askerîyenin gittikçe kendisine tabi olduğu bir dizi sivil kurum inşa etmişti.

8

Türkiye ve İran'da Erkekler İçin Kıyafet Kanunları

HOUCHANG CHEBABI

Şapka, daima akılda tutmak gerekir ki, hafife alınacak bir mesele değildir.[1]

Mustafa Kemal ve Rıza Şah'ın kültürel modernizasyon politikalarındaki benzerliklerden sıkça bahsedilmesine rağmen, bunların karşılaştırmalı olarak analizi çok az yapılmıştır.[2] Bu bölümde iki devletin 1920'li ve 1930'lu yıllardaki modernizasyon çabalarının en görünür yanlarından biri, 1925 ile 1935 yılları arasında çıkarılan bir dizi kıyafet kanunuyla takdis edilen erkek giyiminin Batılılaştırılması incelenecektir.[3]

Kıyafet kanunları modernleşen toplumların ayırıcı bir özelliği değildir ve aslında daha çok geleneksel toplumlara özgüdür. Fakat geleneksel toplumlarda bunlar, genellikle topluluklar arasındaki ayrımları sürdürmeyi amaçlar ve etnisite, aşiret, sınıf ve dini kimliklerin görünür imleri olarak işlev görürler.[4] Halbuki iki savaş arası dönemi Türkiye ve İran'ında uygulanan kıyafet

---

1 George Agustus Sala, *The Hats of Humanity, Historically, Humorously, and Aesthetically: A Homily*. J. Gee, hatter, Manchester, 1880, s. 14.

2 Bkz. John R. Perry, "Language Reform in Turkey and Iran", *International Journal of Middle East Studies*, 17 (1985), s. 295-311, bir istisnadır. Bkz. elinizdeki kitap s. 238-259.

3 Bu dönemde erkek giyimindeki reformlar üzerine başka çalışmalar için bkz. John Norton, "Faith and Fashion in Turkey" ve Patricia L. Baker, "Politics of Dress: The Dress Reform Laws of 1920-1930s Iran", Nancy Lindisfarne-Tapper ve Bruce Ingham (der.) *Language of Dress in the Middle East* (Londra: Curzon, 1997); Dr. Orhan Koloğlu, *Islâmda Başlık* (Ankara: Türk Tarih Basımevi, 1978) ve Matthew Elliot'ın yakında yayınlanacak kitabı (*Dress Reform and Dictatorship in the Modern Middle East*). Erkek giyiminde reform o dönemlerde İngiltere'de oldukça az sayıda bazı kişilerin de zihinlerini meşgul etmiş görünmektedir: Bkz. Barbara Burman ve Meslissa Leventon, "The Men's Dress Reform Party 1929-37", *Costume* 21 (1987).

4 Osmanlı örneği için hkz. Donald Quataert, "Clothing Laws, State and Society in the Ottoman Empire, 1720-1829", (1997) s. 407-12.

politikaları daha çok Büyük Petro'nun Rusya'da uyguladığı dış görünüş reformlarında olduğu gibi[5] insanların görünüşlerini tektipleştirmeyi ve Avrupa'daki uygulamalarla benzer bir biçime getirmeyi amaçlamaktaydılar.

Bu çalışmada kıyafet politikaları, ülke ülke gösterilmek yerine karşılıklı etkileşimlerin görülmesi için kronolojik olarak incelenecek; Türkiye ve İran'da birbirine paralel kıyafet politikalarının, ulus inşası ve iki ülkenin uluslararası kamuoyundaki duruşlarıyla ilgili benzer saiklerden kaynaklanması tartışılacaktır.[6]

19. YÜZYILDA KIYAFETİN BATILILAŞMASI

Diğer alanlarda olduğu gibi Batılılaşma, kıyafetlere de askerîye üzerinden, Avrupa tarzı üniformaların, geleneksel olanlara nazaran daha işlevsel olduğuna hükmedilmesiyle ulaştı. Kıyafetlerin Avrupalılaşması, kâfirler gibi giyinmeye karşı verilmiş olan dinî buyruklara[7] karşı geliyordu ve bekleneceği üzere ulemanın öfkesine yol açtı. Üniformalara karşı muhalefet, 1807 yılında Sultan III. Selim'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanacak olan ayaklanmayı ateşlemiş (neden olmuş denemez)[8] ve İran'da Abbas Mirza'nın namazdan önce abdest almayı zorlaştıran botları getirmesi, ulemanın muhalefetine neden olmuştu.[9]

Sivil alanda ise kıyafetlerin Batılılaşması Saray'da başlamıştı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Sultan II. Mahmud (s. 1808-39) ve İran'da Muhammed Şah (s. 1834-48) Batı giyimini daima geleneksel elbiselere tercih eden ilk hükümdarlardı.[10] Onları, Norbert Elias'ın Avrupa örneğinde tespit ettiğine[11] benzer bir şekilde üst sınıftan erkekler ve biraz daha dar bir çerçevede kadın-

---

5 Evgenii V. Anisimov, *The Reforms of Peter the Great: Progress Through Coercion in Russia*, çev. John T. Alexander, M. E. Sharpe, Armonk, NY, 1993, s. 218-19.

6 "Uluslararası kamuoyu" kavramı Hedley Bull'un kullandığı anlamda kullanılmıştır, *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*, Macmillan, Londra, 1977.

7 Bernard Lewis, *The Middle East: A Brief History of the Last 2.000 Years*, Schrihner, New York, 1995 s. 3-7. Konu üzerine tam hir inceleme için bkz. Marius Canard, "Coiffure européenne et Islam", *Annales de l'Institut d'Etudes Orientales* 8 (1949-59), s. 220-29.

8 Stanford Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807*, Harward University Press, Cambrigde, MA, 1971, s. 376-79.

9 Mohamad Tavakoli-Targhi, "Refashioning Iran: Language and Culture During the Constitutional Revolution", *Iranian Studies* 23 (1990): 83.

10 II. Mahmud için bkz. Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, McGill University Press, Montreal, 1964, s. 122-26 [*Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009]; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, 1969, s. 100-02 [*Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu, 2004] ve Quataert, "Clothing Laws", s. 412-17. Muhammed Şah için bkz. Mohamad Tavakoli-Targhi, "Refashioning Iran: Language and Culture During the Constitutional Revolution", *Iranian Studies* 23, (1990), s. 83.

11 Norbert Elias, *The Civilizing Process*, Blackwell, Oxford, 1978-82.

lar takip etti.[12] 19. yüzyıl ilerledikçe gittikçe artan sayıda Osmanlı ve İran Müslümanı, yurt dışına seyahatler, aralarında yaşayan gayrimüslimler ve saraydaki yeni modalar nedeniyle Avrupai kıyafetleri benimsedi (çünkü '*en nâsu ala sulûki mulûkihim*' – halk hükümdarlarının yolunu takip eder).[13] Geleneksel görüş giysilerin Avrupaileşmesine karşıydı ve kıyafet, gelenekselcilerle, onların Osmanlı İmparatorluğu'nda *şapkalı* ve İran'da *fokkoli* (Fransızca *faux col* deyiminden) dedikleri modernistler arasındaki söylemsel çatışmanın önemli bir konusu haline gelmişti.

1920'lerin ortalarına kadar erkek başlıkları, erkek giyiminin tedrici olarak Avrupaileşmesinin dışında tutulmuştu. Peygamberin daimi baş örtüsü olduğuna inanılan sarık, Müslümanlar arasında özel bir saygı görüyordu. Peygambere atfedilen bir geleneğe göre sarık, imanla inançsızlar arasında bir duvardı[14] ve Avrupalılar da onu doğrudan İslâm'la ilişkilendiriyorlardı: John Locke Müslümanlardan sarıklı millet diye bahsetmişti.[15] Bu yüzden 1829 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda, tektip bir başlığın, dinine bakılmaksızın tüm erkekler için getirilmesi gelenekselcilerin muhalefetine neden oldu.[16] Bu yeni başlık, kökeninin Kuzey Afrika, Yunanistan ya da Venedik olduğu yönünde çeşitli kanaatler olan festi (Arapçada *terbuş*, Farsçada *fine*).[17]

II. Mahmud başlangıçta fesin ön tarafına, gözleri güneşten korumak için küçük deri bir çıkıntı eklemek istemiş fakat ulema bu yeniliğe, bir Müslümanın secdede başının yere değmesini engelleyeceği gerekçesiyle karşı çıkmıştı,[18] Müslümanlar geleneksel olarak namaz kılarken başlarını örtüyor-

---

12 Nancy Micklewright'a göre 1860'lar ve 1870'lerde İstanbul'daki üst sınıftan kadınlar Batılı kıyafetler giyiyorlardı. "London, Paris, Istanbul and Cairo: Fashion and International Trade in the Nineteenth Century", *New Perspectives on Turkey* 7 (1992), s. 129. İran'da kadın kıyafetlerinde mutlak bir Avrupalılaşma Nasreddin Şah'ın 1873 yılındaki Avrupa ziyaretinden sonra başladı fakat moda, şüphe götürmez bir şekilde İrani kaldı. Bkz. Dost-Ali Muayyerul-Memalik, *Yaddaştahayi Az Zındeganiyi-Hususiyi Nasreddin Şah*, Elmi, Tahran, tarih yok, s. 44-45.

13 Ya da Farsça ifadesiyle *her çi Hosrev bekoned, şirin est* – Hükümdar ne yaparsa güzel yapar.

14 Hamid Algar, "Amama", *Encyclopaedia Iranica*, Routledge, Londra, 1985, s. 219-21.

15 Nabil Matar, "John Locke and the 'Turbaned Nations'", *Journal of Islamic Studies* 2: 1 (1991), s. 67-77.

16 Geleneksel Osmanlı başlıkları için bkz. "Die Kopfbedeckung im osmanischen Reich als soziales Erkennungszeichen, dargestellt andand einiger Istanbuler Grabsteine des 18. Und 19. Jahrhunderts", *Der Islam* 59 (1982). Ulemanın yeni şapkaya muhalefeti için bkz. Uriel Heyd, "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II", Uriel Heyd (der.), *Studies in Islamic History and Civilization*, Magnes Press, the Hebrew University, Kudüs, 1961).

17 Fesin tarihi hakkında iyi bir çalışma için bkz. Patricia L. Baker, "The Fez in Turkey: A Symbol of Modernization?", *Costume* 20 (1986).

18 James E. De Kay, *Sketches of Turkey in 1831 and 1832*, J. and J. Harper, New York, 1833, s. 226. Alıntılayan Lewis, *Emergence*, s. 124-25.

lardı. Reformist ve sekülarist kökenleri bir yana fes, 19. yüzyılın sonlarına doğru tedrici olarak bir erkeğin, İslâm cemaatinin bir üyesi oluşunun sembolü haline geldi ve Hindistan'dan Güney Afrika'ya Müslümanlar tarafından benimsendi.

Kaçar İranında, kuzu derisinden (astragan) ya da keçeden yapılma, muhtemelen Kaçarların Türkmen kökenlerine gönderme yapan çıkıntısız bir başlık (külah), sarığın yerini aldı ve şehirli İran erkeklerinin, 19. yüzyılın ortalarından itibaren aslî baş örtüsü haline geldi.[19] Sadece ulema ve eğitim gerektiren diğer mesleklerin erbabı, artık dinî önemi daha da artan sarığa sadık kalmıştı.[20] Şehirli erkeğin standart baş örtüsü olarak külah, aşağı yukarı fesin, her ne kadar onun gibi resmî olarak zorunlu tutulmadıysa da, Osmanlı'da oynadığı rolün aynısını oynadı.[21]

Müslümanları Avrupalılardan ayıran sadece baş örtülerinin şekli değil aynı zamanda o baş örtüsüne ilişkin adab-ı muaşeret kurallarıydı. Avrupa geleneklerine göre erkek, şapkasını bir saygı işareti olarak ve kapalı mekânlarda çıkarırken[22] Müslüman adabına göre erkeklerin kapalı mekânlarda başlıklarını çıkarmamaları gerekiyordu.[23] Bu durum Doğu'da Avrupalı diplomatların katıldığı ve Batı'da Müslüman diplomatların katıldığı resmi törenlerde uyumsuzlukların yaşanmasına neden oluyordu.

20. yüzyılın başı itibariyle fes, Osmanlı modernistlerinin gözünde irticayı simgeler haline gelmiş ve baş örtüsü Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasi bir mesele olmuştu. Jön Türkler kalabalığa karışıp, Sultan Abdülhamid'in casuslarından kaçmak için Avrupa tarzı kenarlıklı şapkalar kullanıyorlardı[24] ve

---

19 19. yüzyılda giyim üzerine bkz. "Clothing X. in the Safawid and Qajar Periods", *Encyclopaedia Iranica* ve Jacob Eduard Polak, *Persien, das Land und seine Behowner* (Hildesheim: Georg Olms Verlag, 1976, ilk basım 1865), bölüm IV, kitap I.

20 Abdollah Mostowfi, *Sharh-e zendegani-ye man, ya tarikh-e dow eh-ye Qajar* (Tahran: Elmi, 1945).

21 19. yüzyıl İran'ında erkek giyimine, bir olay istisna olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğundan çok daha az devlet müdahalesi mevcuttu. Hakiki külah daha uzundu ve bu nedenle yeterli miktarlarda kuzu derisi için daha fazla para gerekiyordu. Bu durum Nasreddin Şah'ın birkaç kez erkeklerin daha kısa külahlar giymelerini buyurmasına neden oldu ve bir keresinde polislere yoldan geçenlerin külahlarını kısaltmalarını bile emretti. Fakat saraylıların karşı çıkması, Şah'ın kıyafetle ilgili buyruklarına galebe çaldı ve külahlar ancak Herat ve Türkmenlere karşı yapılan seferden sonra kısaldı. Polak, *Persien*, s. 140-41.

22 Bu kuralın gelişimi için bkz. Penelope J. Corfield, "Dress for Deference and Dissent: Hats and the Decline of the Hat Honour", *Costume* 23 (1989).

23 Bir kişinin taktığı başlığı çıkarması aslında bir sıkıntı göstergesiydi. Bkz. Ignaz Goldziher, "Die Entblöjung des Hauptes", *Die Welt des Islams* 6 (1916).

24 Şerafettin Turan, *Türk Kültür Tarihi: Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrensellik* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990), s. 221. Alıntılayan Selçuk Esenbel, "The Anguished of Civilized Behavi-

padişah da bu şapkaların Müslümanlar tarafından giyilmesini yasakladı.

1908 Devrimi'nden sonra gelenekselcilerle modernistler arasındaki *kulturkampf** şiddetlendi ve erkek baş örtüsü hararetle tartışılan bir konu haline geldi. Türk milliyetçileri, Abdülhamid döneminin pan-İslâmizmini simgelediğini düşündükleri fesi hor görüyor, Orta Asya ve Kafkasya'da kullanılan başlıklardan mülhem, kürk kalpaklar giyiyorlardı.[25] Bu seçim onların pan-Turancı eğilimlerini yansıtmanın yanı sıra en önemli fes üreticilerinden biri olan Avusturya-Macaristan'ın, 1908 yılında Bosna-Hersek'i ilhak etmesinden sonra başlayan Avusturya mallarına yönelik boykotu sürdürmelerine de yardım ediyordu.[26] Kalpak, üst tarafına doğru daralmak yerine genişlemesi itibariyle İran külahından farklıydı. Hiçbir olay, Osmanlı'nın alacakaranlık yıllarında baş örtüsüne eklemlenmiş siyasi sembolizmi, eğitim reformcusu İsmail Hakkı'nın (İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu) kışkırttığı 'püskül meselesi' kadar örnekleyemez. İsmail Hakkı yaptığı birçok konuşmada fese eklenen püskülün israf, gereksiz ve çirkin olduğunu söylüyor ve konuşmasını kendi fesinin püskülünü keserek bitiriyordu. Bundan dolayı kendisine püskülsüz lakabı takılmıştı.[27]

1920'Lİ VE 1930'LU YILLARIN KIYAFET KANUNLARI

Jön Türk geleneğinden gelen Mustafa Kemal ve Ankara rejiminin diğer mensupları da kalpak giyiyorlardı. Fakat kalpak 'Asya kokuyordu' ve bu nedenle Mustafa Kemal'in yeni Türkiye projesine uygun değildi.[28]

Hilafetin 1924 yılı Martında kaldırılmasının ardından Şubat 1925'te Doğu Anadolu'da Şeyh Said isyanı patlak verdi.[29] Buna mukabil yönetim 1925 yılı Mart ayının başlarında kendisine iki yıllık bir süre için diktatörlük yetkileri verecek olan Takrir-i Sükûn Kanunu'nu çıkardı. Kendisini gerici güçler ola-

---

our: The Use of Western Cultural Forms in the Everyday Lives of the Meiji Japanese and the Ottoman Turks During the Nineteenth Century", *Nichibunke Japan Review* 5 (1994), s. 169.

(*) *Kulturkampf*: Almanca kültür çatışması. Bismarck Almanyası'ndaki sekülarist politikalar ve Katolik Kilisesi arasında mücadeleye atıfta bulunur – ç.n.

25 Bkz. C. J. Charpentier, "The Making of Karakol-caps", *Afghanistan Journal* 4 (1977), s. 76-78, antik kökene sahip bu nevi şapkaların bir tanımı için bkz. Francis Weiss, "When Man Covered his Head", *Costume* 13 (1979), s. 18.

26 Bkz. Baker, "The Fez in Turkey", s. 78.

27 Niyazi Berkes, *The Development Secularism in Turkey* (Montreal: McGill University Press, 1964), s. 403-404 (*Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 17. basım, YKY, İstanbul, 2012).

28 Judge Pierre Crabites, "Mustafa Kemal Ghazi and His Hat", *The Moslem World* 18:4 (1928), s. 389-90.

29 Robert W. Olsen ve William F. Tucker, "The Sheikh Sait Rebellion in Turkey (1925)", *Die Welt des Islams*, s. 195-211.

rak algıladığı güçlerin tehdidi altında hisseden Mustafa Kemal, o yılın yazında gelenekselciliğe karşı tüm gücüyle bir saldırıya girişti ve bu saldırının odağında Türkiye'nin Avrupa'dan farklılığının en görünür simgesi olan fes vardı.

Mustafa Kemal fesle gericilik arasında bir ilinti olduğunu çok derinden hissediyordu. Genç bir adamken Avrupa'ya seyahat etmiş ve başlığı yüzünden kendisini küçük düşmüş hissetmişti ve bu durum onun fesi, bu aşağılanmanın simgesi addetmesine neden olmuştu. Fesin yasaklanmasına doğru bunu üç kez rüyasında gördüğünü söylemiş ve "ne zaman böyle olsa İsmet [Paşa] kapımı çalıp memleketin bir yerlerinde irticai bir hareket olduğunu haber verirdi" demişti. Basına, kamuoyunun fesin yasaklanmasına alıştırılması talimatı verilmişti fakat "kâfirlerle" alakası nedeniyle olumsuz çağrışımlara sahip olan şapka kelimesi yerine –aslına bakılırsa "şapka giymek" döneklik etmek anlamına geliyordu–[30] "medeni başlık", "güneşten koruyucu" ya da "şemsiperli serpuş" gibi üstü kapalı sözler kullanıyordu.

Bir yüzyıl önce II. Mahmud'da olduğu gibi Avrupa tarzı başlıkların ülkeye girişi askerîyede başladı. Mayıs 1925'te Deniz Kuvvetleri'ne güneşlikli kepe geçme emri verildi.[31] Dönemin subaylarından biri:

> Mustafa Kemal şapka kanununu çıkarmadan hemen önce, askerî okullara, önünde ufacık siperliği olan kasketler dağıtıldı. Bize siperliğin gözleri güneşten korumak için olduğu söylenmişti. Ama o kadar küçüktü ki, değil güneşi herhangi bir şeyi engellemesi söz konusu olamazdı. Daha önceleri üstünde ay ve yıldız işli fesleri giyerdik. Şimdi ise Hıristiyanların giydikleri şapkalara çok benzeyen bu şapkalarla görünmekten çok utanıyorduk. O nedenle bunları cesaret edebildiğimiz nispette elimizde gezdirirdik. Kendisinde giyebilecek yüreği bulanlara dışarda 'gâvur' diye bağırırlardı.[32]

Deniz Kuvvetleri'nin kararından cesaret alan İstanbullu birçok erkek de Avrupa tarzı şapkalar giymeye başladı. Diyanet İşleri Başkanı Rifat Bey'in (Börekçi), Kur'an ayetlerinde ya da hadislerde buyurulmuş herhangi belirli bir giyim tarzı olmadığını ve dolayısıyla bir Müslümanın, amacı kâfirleri taklit etmek olmadığı müddetçe istediği şekilde giyinebileceğini açıklaması da bu duruma katkıda bulundu.[33]

---

30 Lewis, *The Middle East*, s. 4.

31 Gotthard Jäschke, *Der Islam in der neuen Türkei: Eine rechtgeschichtliche Untersuchung*, E. J. Brill, Leiden, 1951, s. 25; *Oriente Moderno* 5 (1925), s. 288.

32 İrfan Orga, *Portrait of a Turkish Family* (Londra: Victor Gollancz, 1950), s. 222 [*Bir Türk Ailesinin Öyküsü*, Ana Yayıncılık, İstanbul. 1994, çev. Arın Bayraktaroğlu].

33 *Oriente Moderno* 5 (1925), s. 351.

Birkaç ay sonra Mustafa Kemal kenarlık ve siperlikli şapkaların sivil halka da yaygınlaştırılmasına karar verdi. Bu politikayı açıklamak için Ankara'nın kuzeyinde, hem dinî açıdan muhafazakârlığı hem de Kurtuluş Savaşı'na katkısıyla tanınan bir sahil şehri olan Kastamonu'yu seçti; amaç gericiliği tam kalbinden vurmaktı ama bunun için Gazi'nin kişisel meşruiyetinin güçlü olduğu bir yer seçilmişti.

Bütün olay, bir drama hissiyle dikkatlice sahnelendi. Mustafa Kemal beyaz birtakım elbise giymiş, başı çıplak bir şekilde Ankara'dan otomobille yola çıkmıştı. Yol üzerindeki birkaç köyde arabadan inmişti; bu köylerden birine girişi, bir öğrenci tarafından şu şekilde hatırlanıyor:

> Cumhur Reisi, halkı selâmlayarak ağır ağır caddede yürürken, çıt bile çıkmıyordu. Gazi yeni traş olmuş, sırtına Avrupa biçiminde beyaz bir yazlık kostüm ve yakası açık bir gömlek giymişti. Başında panama şapka vardı. Birkaç resmî görevli, çılgınca alkışladılar, yanlarındakileri de alkışlamaları için dürttüler. Ama halk öylesine şaşırmıştı ki, ancak tek tük birkaç alkış sesi duyulabildi.[34]

Mustafa Kemal Kastamonu'da birkaç toplantıya katıldı fakat asıl söyleyeceklerini İnebolu limanına bıraktı. Kasaba zengin bir şekilde donatılmıştı; insanlar önderini kutluyor, onun için koyun kurban ediyordu ve öğrenciler "atamız çok yaşa" diyerek geçit töreni yapıyordu. 28 Ağustos 1925 günü, ziyaretinin üçüncü gününde, başında Panama şapkası olduğu halde bir konuşma yaptı:[35]

> Efendiler, dedi, Türkiye Cumhuriyetini kurmuş olan Türk halkı, uygardır [...] ama [...] uygarım diyen Türkiye Cumhuriyeti halkı, düşüncesiyle, dış görünüşüyle de uygar olduğunu ispat etmek, göstermek zorundadır. [...]

Daha sonra dinleyenlere sordu: "Bizim kıyafetimiz milli midir?", kalabalıktan "hayır" sedaları yükseldi. "Bizim kıyafetimiz medeni ve beynelmilel midir?" ve yine aynı cevabı aldı. Konuşmasını şu şekilde sonlandırdı:

> Size iştiyak ediyorum... Arkadaşlar, Turan kıyafetini araştırıp ihya eylemeğe mahal yoktur. Medeni ve beynelmilel kıyafet bizim için çok cevherli, milletimiz için layık bir kıyafettir. Onu iktisa edeceğiz. Ayakta iskarpin ya

34 Latimer, alıntılayan Lord Kinross, Atatürk: *Rebirth of a Nation*, Weidenfeld & Nicolson, Londra: 1964, s. 414 [*Atatürk: Bir Milletin Yeniden Doğuşu*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2008].

35 Alıntılayan Kinross, Atatürk, s. 413-15. Bu kitabın ellinci bölümü "Şapka Devrimi" başlığını taşımaktadır.

> da fotin, bacakta pantolon, yelek, gömlek, kravat, yakalık, ceket ve bittabi bunların mütemmimi olmak üzere başta siperi şemsli serpuş, bunu açık söylemek isterim. Bu serpuşun adına şapka denir.[36]

Söz söylenmişti, artık daha fazla üstü kapalı ibareler olmayacaktı. Ankara'ya dönüşünden sonra bir dizi kanun ve kararname, Mustafa Kemal'in kişisel tercihini ülkenin geri kalanı için zorunlu hale getirdi. 2 Eylül tarihli bir kararname dinî giysi ve işaretlerin, devlet tarafından tanınmış bir dinî göreve (örneğin devlet tarafından atanmış müftü, imam, hatip ve köylerdeki din öğretmenleri) sahip olmayanlarca kullanılmasını yasakladı. Aynı kararname tüm kamu görevlilerine "dünyanın medeni milletlerinin ortak kıyafetini" yani elbise ve şapka giymelerini emrediyordu.[37] Sadece kendilerine özel üniforma tahsis edilmiş olan subaylar ve yargıçlar bundan muaf olacaktı. 4 Eylül'de başka bir kararnameyle şapkaların kapalı mekânlarda çıkarılması ve dış mekânlarda selâmlamanın şapkanın çıkarılıp başın öne eğilerek yapılması emredildi.[38] 30 Eylül tarihli bir kararnameyle tekkeler kapatıldığında dervişlerin giydiği özel kıyafetler de suç haline geldi.[39]

Şimdilik sıradan vatandaşlar bu kurallardan muaftı, fakat 25 Kasım 1925 tarihli, 671 sayılı "Şapka İktisasına Dair Kanun"la tüm erkeklerin şapka giymesi zorunlu hale getirildi ve fes giymek suç kapsamına alındı:

> 1. Türkiye Büyük Millet Meclisi azaları ile idare-i umumiye ve hususiye ve mahalliyeye ve bilumum müessesata mensup memurin ve müstahdemin Türk milletinin iktisa etmiş olduğu şapkayı giymek mecburiyetindedir. Türkiye halkının da umumi serpuşu şapka olup buna münafi bir itiyadın devamını hükümet meneder.
> 2. İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren meriyülicradır.
> 3. İşbu kanun Büyük Millet Meclisi ve İcra Vekilleri Heyeti taraflarından icra olunur.[40]

Birkaç gün sonra, 30 Kasım tarihli ve 676 sayılı kanunla, yetkili olmadığı halde dini kıyafet giyenlerin bir yıllık hapis cezasıyla cezalandırılacağı

---

36 Bernard Lewis, *Emergence*, s. 268-69.

37 Jäschke, *Der Islam in der neuen Türkei*, s. 45-46.

38 Dini görevliler selam verirken sarıklarını ya da feslerini kafalarında tutabiliyorlardı fakat bayrağı selamlarken onları çıkarmak zorundaydılar. Count Léon Ostrorog, *The Angora Reforms*, University of London Press, Londra, 1927, s. 73-74.

39 Ostrorog, *The Angora Reform*, s. 73.

40 Mustafa Baydar, *Atatürk ve Devrimlerimiz*, Çeltut Matbaacılık, İstanbul, 1973, s. 208. Bu kanunu benim için tercüme ettiği için Profesör G. L. Lewis'e teşekkür ederim. – yay.haz.n.

şart koşuldu.[41] Takrir-i Sükûn Kanunu yürürlükteydi ve devletin her türlü muhalefeti daha filizlenmeden ezmesine izin veriyordu. Meclis'te, Mustafa Kemal'in milli davasına ilk destek veren askerlerden biri olan Bursa milletvekili Nurettin Paşa, böyle bir kanunun "milli egemenliğin temel haklarına ve kişisel özgürlüğün bütünlüğü ilkesine tezat teşkil ettiğini" söyleyerek şapka giyilmesine karşı bir hareket başlattı:

> II. Abdülhamid'in baskıcı politikalarını, bundan çok daha hafifleri [kişisel özgürlük ihlalleri] için bile takbih ettik. Bu yüzden dünyaya, herhangi başka bir ülkede olmayan bir icadı sokmamalıyız, özgürlüğü kalbinden vurmamalıyız.

Fakat sadece bir vekil daha harekete destek verdi ve şapka kanunu kolayca geçirildi.[42]

Seçkinler Mustafa Kemal'i izlemekte gecikmediler. Seçkin olmayan gruplar içerisindeki tepkiler muhtelifti. Bazıları Gazi'yi dikkate alarak kendilerini bu yeniliğe teslim ettiler. Fakat ülkede yeteri kadar şapka yoktu ve insanların, yerli şapka fabrikaları tam kapasiteyle üretime geçene kadar bir şeyler uydurması gerekti.[43] İstanbul'da otuz kadar insan, *Frenk Mukallitliği ve Şapka* isimli bir kitapçığı basıp dağıttıkları gerekçesiyle tutuklandı.[44] Doğu'da ciddi huzursuzluklar mevcuttu. 22 ile 26 Kasım 1925 tarihleri arasında Kayseri, Erzurum ve Maraş'ta şapka karşıtı gösteriler düzenlendi. Kayseri'dekinin başını bir Nakşibendi şeyhi olan Mekkeli Ahmed Hamdi çekiyordu ve insanları, hükümetin yakında peçeyi ve Kur'an bulundurmayı da yasaklayacağı dedikodusuyla kışkırtmıştı. Maraş'taki gösteriler, baş örtülerindeki değişiklikleri kınayan bir yazının, bir caminin duvarında bulunmasıyla başladı: namazdan sonra yeşil bir sancak altında toplanan insanlar "şapka istemeyiz" diye bağırarak yürüdü. Mekkeli Ahmed Hamdi ve dört kişi daha ölüme mahkûm edilirken, Maraş'ta idam edilenlerin toplam sayısı muhtemelen yirminin üzerindeydi. Erzurum'da huzursuzluğun boyutu çok daha büyüktü: 24 Kasım'da başını Şeyh Osman Hoca'nın çektiği yirmi ila otuz kişiden müteşekkil bir topluluk valinin, Doğu Anadolu'nun soğuk kışları için daha uygun olan yerel başlıklarını (ağniye, kabalak) giyebilmelerine izin vermesi için dilekçe vermek üzere hükümet konağına yürüdü. Vali dilekçeyi reddedip gösterinin önderlerini tutuklatmaya kalktığında sayısı iki

41 Jäschke, *Der Islam in der neuen Türkei*, s. 46.
42 *Oriente Moderno* 5 (1925), s. 630-31.
43 Lord Kinross, *Atatürk*, s. 416.
44 Baker, "The Fez in Turkey", s. 82.

bin kişiyi aşmış olan toplulukta kıpırdanma arttı. Jandarma kalabalığa ateş açtı ve 23 göstericiyi öldürdü. Alarma geçen hükümet, Erzurum ve çevresinde bir aylık bir sıkıyönetim ilan etti ve aralarında Şeyh Osman Hoca'nın da bulunduğu yirmi ila otuz arasındaki "irticacı"yı idam etti.[45]

İtaat ile direniş uçlarının arasında bulunan üçüncü bir grup, ellerinden geldiğince uyum göstermeye çalıştı. Bir İngiliz gözlemci reformdan birkaç ay sonra şöyle yazar:

> Fes giyilmesine atfedilen dini önem nedeniyle, kanun yoluyla bundan vazgeçmeye zorlanılmaları muhafazakâr nüfus için acılı oldu. Dahası Türkler şapkadan hoşlanmıyorlar ve bu onlara uygun değil. Bunu, mümkün mertebe eski başlıklarına benzeyecek şekilde takmanın bir yolunu geliştirdiler. Tabii köylülerden bahsediyorum. Angora [sic] ve İstanbul şehirlerindeki şık genç erkekler ise birer Avrupalı'ya döndüler. Yani artık Türkiye'deki erkekler rastgele ve her çeşit şapkayı giyiyorlar. Bir müezzinin melon şapkayla ezan okuduğunu gördüm.[46] Secdeye giderken kendilerine engel olmasın diye tüvit kasketlerini ters takarak camiye giden adamlar gördüm.[47]

Bir başka gözlemci Türkiye'nin en bilgili adamlarından birinin asla şapka takmadığını ve akşamları kütüphanesinden ayrılırken sanki korkunç bir diş ağrısı çekiyormuş gibi kafasını bir bandajla sardığından bahseder. Görenler belli ki şapka takacak durumda olmadığını düşünürmüş.[48]

Öte yandan yeni politikanın destekçileri de vardı ve yeni başlıklar üzerine bazen şöyle didişmeler baş gösterebiliyordu:

> İnsanlar feslerini çıkarıp atmayı kızgınlıkla reddeymekteydiler. Sokaklarda reformcular ile eski geleneklere bağlı olanlar arasında çıkan kavgalar sıradan hale gelmişti. Atatürk'ün yolundan ilk gidenler devlet görevlileri olmuştu. Bu duruma işleri nedeniyle düşmüşlerdi ve şimdi sokaklar sıkılganca giyilen melon şapkalarla doluydu. Çocuklar bunların arkalarından taş fırlatırdı, bu arada polis de hâlâ fes giymekte direnenleri tutukluyordu. Sokak satıcıları ça-

---

45 Bu halk direnişinin anlatıldığı kaynak Gavin D. Brockett, "Collective Action and the Turkish Revolution: Towards a Framework of the Atatürk Era, 1923-38", Slyvia Kedourie (der.), *Turkey before and after Atatürk: Internal and External Affairs* (Londra: Frank Cass, 1999), s. 49-50. Ayrıca bkz. Mete Tunçay, *Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-31)*, Yurt Yayıncılık, Ankara, 1981, s. 149-59.

46 Bir başka gözlemci fötr şapka giyen bir müezzinden bahseder. Sir Harry Luke, *The Old and the New: From Byzantium to Ankara* (Londra: Geoffrey Bles, 1955), s. 226.

47 Sir A. Telford Waugh, "Nine Years of Republic in Turkey", *Journal of the Royal Central Asian Society* 20 (1933), s. 56.

48 Alıntılayan Richard D. Robinson, *The First Turkish Republic: A Case Study in National Development*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1963, s. 84.

> reyi renkli kâğıttan yapılmış külahlarda bulmuşlar, böylelikle pazar yerlerinde bir bayram havası estirir olmuşlardı. Kırsal yörelerde ve köylerde tutuklanmamak için kadın başlıkları giyenler bile vardı. Bazı yaşlılar ise başlarını mendille örtüyorlar, şapkayı ancak bunun üstüne geçiriyorlardı. Polis bu hileyi görecek kadar zekiydi ve bunları da derhal karakola götürüyordu. Aslında karakol tutuklularla dolup taşmaktaydı. Yenigelenlere yer açılsın diye, eski yakalananların başından mendiller çekip alınıyor, şapka kulaklarına varıncaya kadar başlarına geçiriliyor ve dışarı gönderiliyordu.[49]

1930 yılı itibariyle şapkaya karşı muhalefet hâlâ içten içe devam ediyordu. Mustafa Kemal'in o yılın Ağustosundan Kasımına kadar müsamaha ettiği bir muhalefet partisi olan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın lideri Fethi Bey, İzmir'i ziyaret ettiğinde, şapkalardan da bahsettiği bir konuşma yaptı. (Hatalı bir şekilde) şapkaya karşı bir feveran beklemişti, "binlerce insan şapkalarını çıkarıp yere atmış" ve Mustafa Kemal'i dehşete düşürmüştü.[50] 1947 gibi geç bir tarihte bile, 1925 ve 1934 yıllarındaki kanunların ihlâli nedeniyle beş yüz yetmiş dokuz tutuklama yapılmış,[51] 1950'li yıllarda ülkenin en uzak bölgelerinden birinde Türk köylüleri kapalı mekânda başı açık oturan bir adama tepki göstermişlerdi.[52] Dinin kurallarına harfiyen uyan bazı Müslümanlar ise yanlarında takke taşıyor ve namaz kılarken şapka yerine bunları takıyorlardı.[53]

İran, Türkiye'yi iki yıl geriden takip etti. 1927 yılında iki ülke arasındaki ilişkiler, İran'ın Türkiye hükümetinin Kürt isyancıları takip etmek için kendi topraklarına girdiğini iddia etmesi nedeniyle gerilmişti. Tahran basınında Türk karşıtı bir kampanya başlatıldı ve bu arada aşağıdaki gibi örneklerle şapka kanunuyla dalga geçildi:

> Türklerin, Kürtleri İran içine dostane olmayan akınlara sevketmesi, bizi pek de şaşırtmıyor zira Hilafetten Cumhuriyete, festen şapkaya, İslâm'dan Hristiyanlığa doğru olağan değişim, sarıklı atalarının izinde Avrupa'da ellerinde ne varsa kaybeden ve şimdi de İran'la hır çıkarmaya çalışan Jön Türklerin mantalitesinde hiçbir farklılığa yol açmış değil.[54]

---

49 Orga, *Portrait*, s. 223.

50 Metin Heper, *İsmet İnönü: The Making of a Turkish Statesman* (Leiden: E. J. Brill, 1998), s. 179, İnönü'nün anılarından alıntı.

51 Baker, "The Fez in Turkey", s. 82.

52 Mahmud Makal, *A Village in Anatolia*, çev. Sir Wyndham Deedes, Vallentine, Mitchell, Londra, 1954, s. 113 [*Bizim Köy*, İstanbul: Literatür Yayınları, 2008].

53 Barbro Karabuda, *Goodbye to the Fez: A Portrait of Modern Turkey*, Dennis Dobsoni, Londra, 1959, s. 48.

54 *Shafaq-i Sorkh* [*Kızıl Şafak*], 29 Temmuz 1927, alıntılandığı yer: "İstihbarat Ekleri Özet No. 14/1927", yeniden basım R. M. Burrell (der.) *Iran Political Diaries* 1881-1965, cilt 8, 1927-30, Arşiv Nüshaları, Londra, 1997, s. 36.

Fakat sadece birkaç gün sonra, 1927 Ağustosunun başlarında İran hükümeti, Fransız kasketine benzeyen "Pehlevi şapkası"nı, İranlı erkeklerin resmî şapkası yapmaya karar verdi.[55] Yeni şapkanın getirilişi, zorunlu askerlik kanunu ve adli sistemin laikleştirilmesi ile aynı zamana denk gelmişti ve bunların hepsi birlikte ülkede büyük bir huzursuzluğa sebep oldu. Pehlevi şapkasına itiraz, namaz sırasında secdeye engel olan siperlikte yoğunlaşmıştı. Tahranlı bir kısım ulema Kum'a sığındı ve esnaf protesto için kepenk indirdi. Biraz baskı biraz tavizle hükümet durumu denetimi altına aldı ve birkaç ay sonra erkek giyiminin kalanını değiştirecek kadar kendini güvende hissetmeye başladı. Fakat bundan hemen önce, yeni Şah'ın kadın akrabalarının Nevruz'u Kum'daki kutsal bir mabedde kutlamaya karar verip bunun için şeffaf çarşaflar* giymeyi seçmeleriyle, kadınların örtünmesi ilk kez devlet toplum ilişkilerinde bir mesele haline gelmişti. Bazı din adamlarının durumu protesto etmesi üzerine Rıza Şah ertesi gün Tahran'dan Kum'a gitti, mevzubahis mabede ayakkabılarıyla girdi ve birkaç din adamını bizzat tartaklayarak gelenekselcilerin öfkelenmesine yol açtı.[56]

Rıza Şah iktidarını perçinledikten sonra İran'a ilerleme getirme kampanyası çerçevesinde İranlı modernistlerin kültürel planlarını uygulamaya koydu; bunların arasında İran kıyafetlerinin Avrupaileşmesi de vardı. 1928 yılının sonbaharında Batı kıyafetlerinin herkes için zorunlu hale getirileceği dedikoduları mevcuttu[57] ve Reşt'te yerel terzilere mevcut siparişlerini tamamlamaları için bir ay verilmişti, daha sonra sadece yeni moda giysileri dikebileceklerdi.[58] Kasım ayı boyunca gazetelerde "kıyafetlerin tektipleştirilmesi için çaba göstermeyen, vatansever olduğunu iddia edemez" gibi sloganlar yayınlandı.[59] Nihayet 28 Aralık 1928'de ilk kıyafet kanunu, yakın zamanda oluşturulan, rejim destekçileriyle doldurulmuş ve tüm muhalefetin yasaklandığı Yedinci

---

55 Bu tercih Fransız şapkasından kaynaklanıyor olabilir zira Fransız ordusu, İngiliz ve Rus ordusunun tersine hiçbir zaman İran'a emperyalist bir müdahalede bulunmamıştır. Öte yandan Sattareh Farman Farmaian babası Prens Farmanfarma'nın bir kep tasarladığını fakat Rıza Şah'ın o dönemde buna (Sultan II. Mahmud'un benzer bir uygulamayı başarısızca denemesinden neredeyse tam yüz yıl sonra) "bir siperlik taktığını" yazar. *Daughter of Persia*, Crown, New York, 1992, s. 54. Siperlikler üzerine etraflı bir çalışma için bkz. G. LaForge, *Visors: Their Uses and Abuses*, S. F. A. Press, San Francisco, tarihsiz.

(*) Farsça, Türkçe kökenli bir kelime olan *çador* – ç.n.

56 Nimetullah Gazi, *Elal-e soqut-e hokumat-e Reza Shah*, Asar, Tahran, 1993, s. 28-29 ve "İstihbarat Özeti No. 7, 7 Nisan 1928", Burrell (der.), *Iran Political Diaries* 1881-1965, cilt 8, 1927-30, s. 182.

57 "İstihbarat Özeti No. 21, 20 Ekim 1929", Burrell, *a.g.e.*, s. 239.

58 "İstihbarat Özeti No. 23, 25 Kasım 1928", Burrell, *a.g.e.*, s. 245.

59 "İstihbarat Özeti No. 24, 10 Aralık 1928", Burrell, *a.g.e.*, s. 251.

Meclis tarafından yasalaştırıldı. Yine de birkaç vekil kanuna itiraz etmişti. Bunların başında, Darius döneminde İran'ın devasa topraklara ve büyük bir nüfusa sahip olduğunu, bu dönemde çok çeşitli kıyafetlerin giyildiğini ama yine de İran'ın tam bir bağımsızlığa sahip olabildiğini söyleyen Yezd vekili Seyyid Yakup geliyordu. Seyyid Yakup milli hissiyat ve dayanışmanın, bilginin yayılmasıyla, elbiselerin standardize edilmesinden çok daha iyi bir şekilde yaratılacağını savunmuştu.[60] Fakat diğerleri kanunun lehine konuştular ve öneri kolay bir şekilde yasalaştı. Metnin nihai biçimi şu şekildeydi:

> Madde I. Resmi görevlerine uygun özel bir kıyafet giymek zorunda olmayan tüm erkek İran vatandaşları ülke içerisinde tektip kıyafetler giyecektir; tüm sivil ve adli devlet çalışanları resmi görevlerini icra ederken kanunda tanımlanmış sivil ya da adli kıyafetleri giyecekler ve diğer zamanlarda tektip kıyafeti kullanacaklardır.
>
> Madde II. Aşağıda sayılan sekiz sınıf yasanın hükümlerinden muaftır:
>
> 1. Merci-i taklitlerden alınmış icazet yetkisine sahip olan müçtehidler ve dini işlerle iştigal edenler.
>
> 2. Belirli bir sınavı geçebilen köy ve kasabalardaki dini yetkililer.
>
> 3. Sünni mezhebinin resmen tanınmış iki yetkilisinden ehliyet sahibi Sünni müftiler.
>
> 4. Bir mihrab ya da camiden sorumlu imamlar.
>
> 5. Yeterlilikleri iki müçtehid tarafından onaylanmış, Peygamberle ilgili dini geleneklerin vaizleri.
>
> 6. Bölümlerinde düzenlenen sınavı geçebilecek fıkıh ve usul öğrencileri.
>
> 7. İslâm hukuku ve ilahiyat öğretmenleri.
>
> 8. İran'da yaşayan gayrimüslim din adamları.
>
> Madde III. Şehir sakinlerinden gerekli şartları yerine getirmeyenler bir ila beş tümen arasında bir para cezasına ya da bir günden yedi güne kadar hapis cezasına tabi olacaklardır. Şehirlerde yaşamayanlar mahkeme tarafından verilmiş bir cezaya binaen bir ila yedi gün hapis cezasına maruz kalacaklardır. Bu yasa uyarınca, para cezalarının birikmesiyle oluşacak fon belirli bir yerde toplanacak ve belediyelerce fakirler için tek tip kıyafetler alınmakta kullanılacaktır.
>
> Madde IV. Yasanın şart koştuğu hususlar Mart 1929 ile 1930 arasında geçerli olmaya başlayacaktır (İran takvimiyle 1308 yılı).[61]

26 Ocak 1929'da İçişleri Bakanlığı "tek tip kıyafet"in anlamını açıklayan ve bundan muaf olan din adamlarını daha net biçimde tarif eden bir yö-

---

60 *Oriente Moderno* 9 (1929), s. 74 75.

61 Metnin İngilizce çevirisinde neredeyse kelimesi kelimesine Donald Wilber, *Reza Shah Pahlavi: The Resurrection and Reconstruction of Iran 1878-1944* (Hicksville, NY: Exposition Press, 1975), s. 138-39 temel alınmıştır.

netmelik yayınladı. Birinci madde tektip kıyafetin bir Pehlevi şapkası ve Avrupa tarzı takım elbise olduğunu açıklıyordu; ikinci madde başka herhangi bir kıyafetin giyilmesini yasaklıyordu ve madde beş, ebeveynleri erkek çocuklarının yasaya uygun davranmasından sorumlu tutuyordu. Yerel yetkililer bu kuralları uygulamayı denedi. Örneğin Kirman'da yerel polis şefi yeni kıyafetleri giymeyen erkeklerin herhangi bir kamusal eğlenceye katılmasını ve kahvehanelerde bunlara hizmet verilmesini yasakladı.[62]

Başta aşiretlerin güçlü olduğu bölgeler olmak üzere uygulamaya karşı bir miktar direniş mevcuttu fakat hükümet karşıtı tahrik, tek başına kıyafet kanunundan çok onunla eş zamanlı olarak uygulamaya konan zorunlu askerlik kanunundan kaynaklanıyordu.[63] Aslına bakılırsa bunların her ikisi de Pehlevi devletinin gittikçe artan bir şekilde halkın yaşamına burnunu sokmasının birer veçhesiydi. Aşiretlerin etkin olduğu bölgelerde yaşayanlar, özellikle de Kürtler ve Araplar geleneksel kıyafetlerinde çok daha uzun süreler sebat ettiler.[64] Öte yanda rejim içerisinde bile yeni uygulamadan hoşlanmayanlar mevcuttu. Rıza Şah'ın o dönemdeki başbakanı, çok dindar bir insan olan Mehdikulu Hidayet (Muhbiru's-Saltane) o dönemi şöyle hatırlıyor: "Bir süre için direndim, ta ki bir gün, bir kabine toplantısı sırasında Şah yakamdan tutup, kendisinin benim için bir takım yaptırması gerekip gerekmediğini sorana kadar. Madem istediğiniz bu, kendim alakadar olurum dedim."[65] Ne var ki 1929 yılında Afganistan kralı Emanullah'ın tahttan indirilmesi reform adımlarını yavaşlattı, hatta Şah, ulema ile ilişkilerini düzeltmeye bile çalıştı.[66] Bir İngiliz raporunda şu gözlem yapılmıştı:

> [Şah] Sonu felaket olan Emanullah'ın yaptığı gibi aşiretlerin göreneklerine müdahale edemeyeceğini ve dinî gelenekleri bozamayacağını öğrendi. Hem Majesteleri hem de kendisinin Saray Bakanı, her ne kadar Mustafa Kemal başka yöntemler kullanarak başarılı olmuş görünse bile, o eski "Festina Lento"* deyişinin akıllıca olduğunun farkına varmak zorunda kaldılar.[67]

---

62 "İstihbarat Özeti No. 3, 3 Şubat 1929", Burrell, *a.g.e.*, s. 349.

63 Bkz. Stephanie Cronin, "Conscription and Popular Resistance in Iran", *International Review of Social History* 43:3 (1998).

64 Bkz. Azerbaycan valisinin 26 Dey 1307 (16 Ocak 1929) tarihli açıklaması, *Vaqe'eh*, s. 58-59 ve "İstihbarat Özeti No. 24, 10 Aralık 1928", Burrell, *a.g.e.*, s. 250.

65 Mehdikuli Hidayet Muhber-ul Saltane, *Hatırat ve Hatarat*, Rangin, Tahran, 1950, s. 488.

66 "İstihbarat Özeti No. 5, 2 Mart 1929", Burrell, *a.g.e.*, s. 354. Örneğin Meşhed'de polis kıyafet kanununu uygularken müsamaha gösterdi ve din adamlarıyla köylülere istisna yaptı. "İstihbarat Özeti No. 9, 4 Mayıs 1929", Burrell, *a.g.e.*, s. 365.

(*) Latince "yavaşça acele et" – ç.n.

67 "Yıllık Rapor, 1929", Burrell, s. 442.

Öte yandan kısa bir süre sonra Osmanlı zamanından beri olduğu gibi Türk örneği bir kez daha İran'a yol gösterdi ve Afgan örneğini geri plana itti.[68] Daha önce söylediğimiz gibi 1920'li yıllarda iki ülke arasındaki ilişkiler bir miktar gergindi. İranlı saygın devlet adamı Muhammed Ali Furugi'nin (Zekaü'l-Mülk) büyükelçi olarak Ankara'ya atanmasıyla birlikte ilişkilerin geliştirilmesinin yolu açılmış oldu. Furugi bu yeni atamanın kıyafet kanunuyla ilgili boyutunun oldukça farkındaydı. Atanma haberini öğrendiğinde Paris'teydi ve derhal kendisine bir smokin, frak ve ceketatay edindi.[69] Türkiye'de Mustafa Kemal ve İsmet Paşa'yla son derece iyi geçindi ve onlarla sık sık görüştü.[70] Fakat Furugi gibi medeni bir adamın, diğer diplomatların başları açıkken kafasında Pehlevi şapkasını taşımak zorunda olması kolay bir şey değildi. Bu nedenle 28 Nisan 1928 tarihinde Teymurtaş'a gizli bir mektup gönderdi ve Avrupa tarzı şapkaların kabul edilmesi için nüfuzlu Saray Bakanı'na baskı yaptı. Böylece teşrifat kuralları İran'ın içinde ve dışında birbirine uygun hale gelecek ve İranlı diplomatların işi kolaylaşacaktı.[71] Furugi 1930 yılında İran'a döndü ama çalışmaları devam etti. 1932 yılı itibariyle ikili görüşmeler İran-Türkiye ilişkilerinde önemli bir gelişmenin önünü açmıştı; Şah'ın yapacağı resmi bir ziyaret bu başarıyı taçlandıracaktı.[72]

1934 yılının Haziran ayında Rıza Şah'ın Türkiye'ye yaptığı ziyaret, hükümdarlığı süresince yaptığı tek devlet gezisiydi. Rıza Şah'a eşlik eden Hasan Arfa'nın sözleriyle "İranlı reformcu bir şeyler öğrenmek için Türk muadilini ziyaret etmişti" ve "Türkiye'de başarılmış olan ilerlemeden, başka herhangi bir gelişmiş ülkeye yapacağı ziyarette öğreneceğinden çok daha fazlasını öğrenmişti... ve döner dönmez orada öğrendikleri uygulamaya koyuldu."[73] Rıza Şah'ın Avrupalılaşma adımlarını hızlandırmasına sebep olan, bu gezide tanık olduğu toplumsal işlevlerdi.[74] Atatürk, Rıza Şah'a bunun örneğini gös-

---

68 Bkz. Anja Pistor-Hatam, *Iran und die Reformbewegung im osmanischen Reich: Persische Staatsmönner, Reisende und Oppositionelle unter dem Einfluj der Tanzimat* (Berlin: Klaus Schwarz, 1992) ve Th. Zarcone ve F. Zarinebaf-Shahr (der.) *Les iraniens d'İstanboul* (Paris: Institut Français de Recherche en Iran, 1993).

69 Bakır Akılı, *Zekaü'l-Mülk Furugi ve Şehriver-i 1320*, Entesharat-e Muhammed Ali 'Elmi, Tahran, tarihsiz, s. 38.

70 Ahçısı Türk liderler için beğenilen İran yemekleri yaptı ve zaman zaman tavla oynadılar. *A.g.e.*, s. 250-51.

71 Bakır Akılı, *Timurtaş der Sahneyi Siyaset-i İran*, Javidan, Tahran, 1992, s. 251-52.

72 Bu dönemdeki İran-Türkiye ilişkileri hakkında bir araştırma için bkz. Ahmad Mahrad, *Iran unter der Herrschaft Reza Schahs* (Frankfurt: Campus, 1977), s. 239-64.

73 General Hassan Arfa, *Under Five Shahs*, William Morrow & Co., New York, 1965, s. 246-52.

74 İran'ın o dönemki Türkiye büyükelçisinin bu doğrudan etkiyi destekleyen tanıklığını alıntılayan Sadık, *Yadigâr*, s. 304-05.

termişti. Birlikte yaptıkları bir tren gezisi sırasında Atatürk, istasyonda kendilerini karşılamak için bekleyenler arasında sarıklı bir din adamı görmüştü. Öfkeden deliye döndü ve adamın "halk düşmanı" olduğu için yakalanmasını istedi ama din adamı kalabalığa karışarak kayboldu. Ertesi gün Atatürk her dinden din adamlarının kendi ibadethaneleri dışında dini kıyafetlerini giymelerinin yasaklanmasını emretti.[75]

Yahya Devletabadi, Atatürk iade-i ziyaret teklifini kabul ettiği için Rıza Şah'ın, Atatürk'ün ziyaret tarihine kadar İran'ı hızla modernleştirmek istediğini, böylece Atatürk'ün İran'ın göreli geriliğine tanık olmayacağını yazar. Yine Devletabadi'ye göre Rıza Şah, henüz Türkiye'deyken hükümete bir telgraf göndermiş ve köylülerin güneş altında çalıştıkları için tam siperlikli şapkalar giymesini emretmişti.[76] İsa Sadık ise kendi hesabına Rıza Şah'ın Türkiye'den döndükten sonra Tahran'daki temizlik işçilerinin ve Meşhed'deki arabacıların tam siperlikli şapkalar giymelerini emrettiğini bildirir.[77]

Bu arada Türkiye'de erkekler için kıyafet kanunlarının son unsuru 3 Aralık 1934 tarihinde Büyük Millet Meclisi'nin önüne getirilmiş ve bu kanunla her dinden din adamlarının, kendi ibadethaneleri dışında ve dinî törenler haricinde dinî kıyafetler giymeleri yasaklanmış ve bu arada yabancılar da yabancı üniformalar ve nişanlar kullanmaktan men edilmişlerdi.[78] Haziran 1935'te bu kanuna istisnalar getirilmiş ve Dahiliye Vekâleti, dinî törenler haricinde de geçici olarak dinî kıyafet giymeye yetkili olan yedi kişilik bir liste yayınlamıştı: Ankara'daki Diyanet İşleri Başkanı, İstanbul'daki beş Ortodoks Kilisesi lideri ve Başhaham. Başka bir deyişle bir Müslüman ve altı gayrimüslim.[79]

Tekrar İran'a dönecek olursak, 1930'lu yılların ortalarına gelindiğinde Rıza Şah'ın rejimi son derece otokratik bir hal almıştı ve Şah kıyafet reformlarını kanunlarla değil kararnameler yoluyla yürütmeye devam etti. 1935 Mayısının sonlarında Şah, toplantı halindeki bakanlara, İranlıların Batılı olmak zorunda olduğunu ve bunun ilk adımı olarak, yaklaşmakta olan 6 Haziran'daki Onuncu Meclis açılışından başlayarak *chapeaux* (Avrupa tarzı fötr şapkalar) giyeceklerini söyledi. O gün mevcut bulunan herkes Batı tarzı kenarlıklı şapkalarla geldiler ve geleneklere ters olduğu halde oturum sırasında şapkalarını çıkardılar.[80] 8 Temmuz'da kenarlıklı şapka, kabinenin bir ka-

75 Arfa, *Under Five Shahs*, s. 250.
76 Devletabadi, *Hayat-ı Yahya*, cilt 4, s. 431.
77 Sadık, *Yadigâr*, s. 305.
78 *Oriente Moderno* 14 (1934), s. 575.
79 *Oriente Moderno* 15 (1935), s. 314.
80 Wilber, *Reza Shah*, s. 165.

rarnamesiyle zorunlu hale getirildi. Tüm devlet memurlarına yeni şapkadan takma emri verildi ya da ücretsiz izne ayrılacaklardı.

Tahran'da yeni politika, yeni oluşmuş orta sınıf arasında belirli bir oranda onayla karşılandı fakat taşrada durum farklıydı. Evvela tüm İranlılar için yeterli sayıda şapka yoktu. Birkaç yıl sonra bir seyyah şu şekilde gözlemliyor:

> Sultanabad'da köyün önde gelenlerinin kendi Pehlevi şapkaları var. Fakat öyle görünüyor ki sıradan olanların... Kazvin'e giderken... ödünç aldıkları... tek bir ortak şapkaları var.
>
> İran'ı terketmeden önce Şah'tan *frenk* şapkaları takılması emri geldi... ve Bağdad'a giderken geçtiğim köylerde her polis noktasının dışında atılmış kep yığınları görüyordum. Talihsiz sahipleri onları bırakmaya zorlanmış ve kendilerine o yeni başlıklardan almak üzere kasabalara gitmişlerdi. Ayrılmadan önce öyle kapsamlı bir değişim görmedim; sadece Tahran'da az sayıda insan fötr şapkalar edinmeyi başarabilmişti... *Frenk* şapkalarının fiyatları hızla yükselmiş ve hepsi tükenmişti.[81]

İçişleri Bakanlığından eyaletlere talimatlar gönderilerek günün ve yılın hangi zamanında hangi tür şapkaların giyileceği, selamlaşma sırasında kimin şapkasına dokunması gerektiği gibi devlet memurlarının uyması gereken teşrifat kurallarının ayrıntıları verilmişti.[82] Geleneksel İran erkekleri, Pehlevi şapkası denilen şapkanın dayatılmasını, milli birlik için istemeyerek de olsa kabul etmişti (aşağıya bakınız). Yeni resmi şapka alenen "beynelmilelî" olarak adlandırılıyordu ve bu yüzden artık bir milli özgünlük çağrışımı da yoktu.

Din karşıtı olarak gördükleri bu yeni dalgaya mukabele olarak ulema, yarı gizli toplantılar düzenlemeye başladı. Meşhed'de ulema, Ağa Hüseyin Kumî önderliği altında açıkça Şah'ı protesto etti ve kendisine telgraflar gönderdi. Kumî, Rıza Şah'ın fikrini değiştirmek umuduyla hükümdarla görüşmek üzere bizzat Tahran'a gitmeye karar verdi. Fakat başkente varır varmaz yetkililerin kötü muamelesine maruz kaldı ve Necef'e gitti. Aşağı yukarı aynı zamanda Meşhed'deki İmam Rıza türbesinin bitişiğindeki Cevherşed camisinde açıkça toplantılar yapılmaya başlandı. Bu gösterilerde vaizler ve ulema ve bunların arasında en çok öne çıkanı Behlül, beynelmilelî şapka ve örtünme aleyhinde konuşmalar yaptı ve Kumî'nin gördüğü muamele, bu toplantıları

---

81 Alice Fullerton, *To Persia for Flowers*, Oxford University Press, Oxford, 1938, s. 157-58. Guive Mirfendereski'ye bu kitaba dikkatimi çektiği için minnettarım.

82 Bu genelgenin bir kopyası şurada bulunabilir: Sina Vahid, *Kayim-u Cevherşed*, Kültür ve İslâmi Rehberlik Bakanlığı Yayınları, Tahran, 1987, s. 47-48.

daha da radikalleştirdi. Mevsimlerden yazdı ve bu yüzden çok sayıda hacı, İmam Rıza türbesinin avlusunda konaklıyordu. Güvenlik güçlerinin mekânın kudsiyetine saygı göstereceklerini umuyorlardı.

Fakat 13 Temmuz 1935 Cuma günü (20 Tir 1314) güvenlik güçleri türbe ve camiye saldırdı, göstericilerin üzerine ateş açtı, bazılarını öldürdü fakat onları dışarı çıkarmayı başaramayınca geri çekildi. Bunun üzerine şehrin her tarafından ve civar kasabalardan insanlar protesto etmek ve vaizlerin ateşli vaazlarını dinlemek için türbede toplandılar. Ertesi gün askerî birlikler şehrin her yanında mevzilendi ve gece geç saatlerde camiye saldırıp bolca kan akıtarak tüm olaya son verdi. Sonraki gün ölüler toplu mezarlara gömüldüler ve şehirdeki en üst düzey ulema tutuklandı ve Meşhed'den sürüldü. Basın olayın üzerinde fazla durmadı, aslına bakılırsa Temmuz boyunca gazetelerde en çok üstünde durulan konu, ülkenin her yanında yeni şapkanın coşkuyla karşılanmasıydı.[83] Bu olaydan sonra Rıza Şah peçeyi yasaklamaya karar verdi, tüm kadınlara uygulanacak böyle genel bir politikayı Atatürk, ne o dönem ne de daha sonra benimsemeyecekti.[84]

Erkek kıyafet kanunları konusunda en çok tartışma yaratan mesele kimlerin bundan muaf olacağıydı. Rıza Şah öncesi İranı, tıpkı tüm sanayileşmemiş toplumlarda olduğu gibi toplumsal olarak görece farklılaşmamıştı ya da Roy Mottahadeh'nin sözleriyle "sayılardan bağışık, eğreti anlatılmış ve sınıfsal kademelerin üst üste bindiği bir dünyaydı."[85] Böyle bir dünyada, başka işlerle iştigal eden erkekler de zaman zaman bazı dini aktivitelerle meşgul oluyordu. "Sarık giymeye yetkili" kişi sayısını bu kadar dar tutmak, çoğu eğitimli olmayan, alışkanlıkla sarık giyen insanların geleneksel giysilerinden vazgeçmek zorunda olmaları anlamına geliyordu. Çoğu Batılı kıyafetlere geçerken yaşlı taşralılar evlerinde kalmayı ya da eğer maddi güçleri elveriyorsa yetki belgesi almak için yetkililere rüşvet vermeyi tercih etti. Kısıtlamalara bir tepki olarak üst düzey ulema, içtihad için cömertçe icazet dağıttı.[86] Söz gelimi Hamedan'da sarıklı 135 kişinin tamamı bu şekilde terfi etti ve böylece hükü-

---

83 "İstihbarat Özeti No. 14, 13 Temmuz 1935'e kadar olan dönem için", Burrell, *a.g.e.*, cilt 10, 1935-38, s. 28. Sadr'ül-Eşref o dönem Adalet Bakanıydı ve anılarında, kabine üyeleri için bile bu olayın ayrıntılarının karanlıkta kaldığını yazar. Sadr, *Hatırat*, s. 304.

84 Bu konunun tartışıldığı bir eser için bkz. H. E. Chehabi, "The Banning of the Veil and its Consequences", Stephanie Cronin (der.), *The Making of Modern Iran: State and Society under Shah*, 1921-41, Curzon, Londra, 2003.

85 Roy Mottahadeh, *The Mantle of the Prophet: Religion and Politics in Iran* (New York: Pantheon Books, 1985), s. 234 [*Peygamberin Hırkası: İran'da Din ve Politika, Bilgi ve Güç*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003].

86 Sadr'ül Eşref, "Necef'ten İran'a akan bir icazet seli"nden bahseder. Sadr, *Hatırat*, s. 305.

metin sarık yetkisine sahip oldu.[87] Fakat hükümet bu beklenmeyen durum karşısında kuralları daha da katı bir şekilde uygulamaya başladı ve Rıza Şah'ın hükümdarlığının sonuna kadar sarıklı insan sayısı düşmeye devam etti.[88] Ulema için sarıklarını giyebilmek hususunda yönetimin iyi niyetine bağlı olmak yeterince aşağılayıcıydı fakat belki bundan daha da kötüsü kanuna göre gayrimüslimlerin de aynı uygulamaya tabi olmasıydı. Şii din adamları için bu durum, kendi dinleriyle azınlıklarınki arasında tahammül edemeyecekleri bir eşitliğin kurulduğu anlamına geliyordu.

Avrupa tarzı şapkalar, Türkiye'ye getirilmelerinden on yıl sonra bir kez daha tartışmalara neden oldu. Bu kez sorun Fransız mandasındaki Suriye'nin bir parçası olan ve Türklerle Arapların eşit sayıda olduğu Antakya'da baş göstermişti.[89] 1930'lu yılların ortalarında Türk erkekleri şapka takmayı artık alışkanlık haline getirmişti; Arap erkekleri buna, Kral Faysal'ın milletinin ulusal hususi başlığı olarak Irak'a takdim ettiği[90] faysaliyeyi giymeye başlayarak cevap verdiler.[91] Türklerin Almanya'yla bir ittifaka gitmesinin önüne geçmek için Fransa, Arap ve Ermeni cemaatlerinin boykot ettiği bir plebisit düzenledikten sonra bölgeyi Türkiye'ye bırakmaya razı olmuştu. Plebisite giden yıllarda fes Arap, şapka Türk milliyetçiliğinin sembolü haline gelmiş ve bu durum zaman zaman kavgalara sebebiyet vermişti. Mevzubahis bölgeden bir Türk halk şarkısının sözleri mealen şu şekildedir: "Modern Hataylılarız biz, yasal okulumuz Kemalizmdir, şapka ve bere giyeriz ve köleliğin simgesi fesi, parça parça ederiz." Sonuç olarak özerk Hatay hükümeti, 1938 yılında Meclisinin çıkarmış olduğu ilk yasalardan biriyle şapkayı halkın resmi başlığı haline getirdi.[92] Bundan kısa bir süre sonra da Hatay, Türkiye topraklarına katıldı. Artık, fesin Atatürk kanunlarından sağ çıktığı İngiliz hâkimiyetindeki Kıbrıs hariç, tüm Türkler şapka giyiyorlardı.[93]

MEDENİYETTE KIYAFET ÖLÇÜSÜ

O günden bugüne edinilmiş bilgi ve tecrübenin verdiği avantajla, Atatürk ve Rıza Şah'ın kıyafet politikaları bir miktar aptalca görünebilir. Bu noktada bu

---

87 *Vakayi*, s. 70.
88 *Huşunet*, s. 24.
89 1933 yılının nüfus sayımı verileri için bkz. *Oriente Moderno* 16 (1936); s. 618.
90 Irak'ın ulusal başlığı üzerine bkz. Canard, "Coiffure européenne et Islam", 204n, s. 217.
91 *Oriente Moderno* 15 (1935); s. 517.
92 *Oriente Moderno* 18 (1938); s. 432, 433, 554.
93 Luke, *The Old Turkey*, s. 226.

iki liderin yurttaşlarının dış görünümlerini değiştirmek hususunda neden bu kadar dik başlı oldukları sorusuna cevap aramak gerekir.

Sebeplerden biri din adamları karşıtlığıydı. Hem Atatürk hem de Rıza Şah için ulema geri kalmışlığı ve irticayı simgeliyordu. Kimin âlim olup kimin olmadığını ilan etme hakkını devlete vererek bunların toplam sayısını düşürmeyi, bu surette de ulemanın nüfuzunu azaltmayı ummuşlardı. Bu durum bir İngiliz diplomat raporunda şu şekilde ortaya konulmuştu: "dinsel ajitasyon yaratmaya alışkın olanlar, sarıklı orta sınıfla büyük din adamlarının çevresindeki dalkavuklar ve parazitlerdi. Bunların zorunlu olarak Pehlevi şapkası ve kısa ceketi kabul edecek olmaları, çektikleri numaralara da etkili bir dur diyecektir."[94]

Öte yandan bu politika uzun vadede beklenmedik bir sonuç doğurdu. Sıradan insanlarla din adamlarının görünüşleri arasında bir fark inşa eden Pehlevi devleti, farkında olmadan, birlik ruhuyla açıkça birbirine bağlı bir din adamları sınıfının oluşumuna katkıda bulunmuştu ve ironik bir şekilde kırk yıl kadar sonra hanedanın çöküşünü yöneten de bu sınıf olacaktı. Benzer bir durum Türkiye'de oluştu. "O zamana kadar Ortaçağ sınıflarından sadece biri olan ulema, muhafazakârlığı ve Ortaçağ'a özgü kisvelerini korumaktaki ısrarıyla sıradan insanlardan ayırdedilebilir bir din adamları sınıfı haline geldi."[95]

Fakat din adamları karşıtlığı kıyafet kanunlarının tek nedeni değildi: milliyetçilik ve ulus inşası da önemli bir rol oynadı. Tüm Müslüman milletler içerisinde sadece Türkiye ve İran, kıyafet üzerinden bir toplum mühendisliği projesini devam ettirdi; Afganistan ve Arnavutluk bu ikisini taklit etti fakat fazla ilerleyemedi. Tüm Müslüman devletler arasından sadece Türkiye ve İran'ın, Avrupa emperyalizminin altın çağında tam bağımsızlıklarını korumayı başarmış olmaları bir tesadüf değildir. Ne var ki iki ülkenin, bu topluluğa olan mensubiyetleri kırılgandı. Bu yüzden de diğer üyelerin kendilerine eşitler düzeyinde ve tam bir kabul göstermeleri milliyetçiler için çok önemliydi. Söz gelimi milli giysinin, yerli halkı, topraklarındaki Avrupalılardan ayırdığı ve milliyetçiliğin simgesi haline geldiği Hindistan'ın tersine İran ve Türkiye'de Avrupalılaşma, ülkenin, her ne kadar kırılgan da olsa hâlihazırda üyesi olduğu bir milletler sistemi içerisinde, özgürlüğünün ve eşitliğinin ön koşulu olarak görülüyordu. Bu bağlamda Türkiye ve İran, Parta Chatterjee'nin öne sürdüğü modelin dışına çıkar. Sömürgeleştirilmiş bir ulusun kültürünün, zaten

94 "Yıllık Rapor, 1928", Burrell, *Iran Political Diaries*, s. 283.

95 Berkes, *Secularism in Turkey*, s. 124. (*Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 17. baskı, YKY, İstanbul, 2011)

politik ve ekonomik alanı denetimi altında tutan yabancılara karşı savunulması gereken en kutsal veche olduğu algısı, bu iki ülke için geçerli değildi.[96]

Bu milliyetçiliğin birbiriyle yakından ilişkili iki boyutu vardı: içeride, Batı'nın saldırılarına karşı durabilecek güçlü bir devlet inşa edilmesi ve dışarıda Avrupa'ya karşı ulusun bağımsızlığının güvence altına alınması. Bunların ilki standardizasyon, ikincisi Avrupalılaşma için bir dürtü ortaya çıkarmıştı.

Devlet inşası bir ulus inşası gerektiriyordu ve bu ulus inşası, birlikle homojenliği eş tutan Jakoben geleneğinin ışığı altında başlamıştı.[97] Kıyafetin standardizasyonu Türkiye'de, İran'da olduğundan daha az sorun oldu zira fes, 1925 yılı itibariyle hâlâ birçok erkek sarık ya da kalpak giyiyor olsa da Osmanlı döneminde bu işi bir kez başarmıştı. Dahası yeni Türkiye etnik olarak İran'dan daha az bölünmüştü. Yine de mesela 1925 yılının Kasım ayının sonlarında Rize'de, yeni şapka kanununa olan muhalefet büyük ölçüde Laz olan halkın merkezi yönetime karşı olan kızgınlığına karışmış ve ayaklanmalar baş göstermişti.[98] Öte yandan 19 Ocak 1927'de Rize vilayet encümeninin bir üyesi, peçenin ve Lazların geleneksel kıyafetinin bölgede yasaklanmasını teklif etmişti.[99]

İran'da ise tam tersine standardizasyon, Pehlevi devletinin ulus inşası projesi için hayati önem arz ediyordu. Uzun bir süre boyunca Eğitim Bakanlığı ve Tahran Üniversitesi rektörlüğü yaparak İran kültürel yaşamında önemli bir rol oynamış olan Ali Ekber Siasi, 1931 senesinde Paris Üniversitesi'ne sunduğu "İran ve Batı" başlıklı tezinde ulus inşası ile kıyafet kanunları arasındaki ilintiyi değerlendirir. "Bağımsızlık ve Milli Hissiyatın Pekişmesi" başlıklı bölüme, irticai tutumlar ve ikiyüzlülükleri nedeniyle ulemayı eleştirerek başlar ve bu etmenlerin din adamlarının İran toplumu üzerindeki ahlâki otoritesinin azalmasını açıkladığını söyler. İran'ın bir ulus olarak bekasının güvencesi olan dini ve milli hissiyatın kaynaşması, hilafetin Osmanlı'da 1924 yılında kaldırılmasıyla sona ermeye başlamıştı ve dini hissiyat zayıflamaya başladığından milliyetçilik teşvik edilmeliydi. Siasi, bu maksatla Rıza Şah ta-

---

96 Partha Chatterjee, *Nationalist Thought and the Colonial World: A Derivative Discourse*, Zed Books, Londra, 1986.

97 Konu üzerine bkz. "La révolution française, le Turquie et l'Iran", *Chaiers d'études sur la méditerranée orientale et le monde turco-iranien*, no 12 (1991), içerisinde çeşitli makaleler. Özellikle Marcel Ahano, "L'image de la Révolution française lors de la modernisation de la Turquie et de l'Iran contemporains."

98 Brockett, "Collective Action and the Turkish Revolution", s. 52-53.

99 *Oriente Moderno* 7 (1927); s. 13.

rafından birtakım önlemler alındığını iddia eder. Bunların ilki askerî merkezileşme ve ikincisi kıyafetin tektipleştirilmesidir. İkincisine yönelik akıl yürütme uzun dahi olsa alıntılanmaya değer:

> Biliyoruz ki on ila on iki milyon İranlı, birkaç istisna hariç, aynı ırktan olmalarına ve aynı dili ve dini paylaşmalarına rağmen, onları birbirlerinden ayıran uzun mesafeler ve yolların kötü durumu yüzünden farklı topluluklara bölünerek heterojenleşti. Her birinin kendi töresi, gelenekleri ve kıyafetleri var. Lorlar, Kürtler, Türkmenler, Şahsevenler, Beluçlar, Bahtiyariler vs. o kadar farklı giyiniyorlar ki bunların aynı ülkeye ait olduklarını düşünmek zor.

Rıza Şah'ın kıyafet politikasının, Avrupalı seyyahları yerel renklerden mahrum ettiğini müstehzi bir şekilde teslim eden Siasi, alınan önlemlerin Rıza Şah'ın psikoloji konusundaki ferasetini yansıttığını söyleyerek devam ediyor:

> Bu, fiziksel ve ahlâki [alanların] birbirini karşılıklı olarak etkilediği ilkesine dayanıyor. Uzak bölgelerdeki bir aşiret mensubunun sürekli giyeceği bir İran milli kıyafeti ona, ayrılıkçı bir aşiretin değil devasa bir ulusal birimin mensubu olduğu hissiyatını verecektir. Dahası bu ortak haslet tam da sathi ve görünür olmasından dolayı, önceleri birbirlerine karşı zaman zaman hasmane davranan Azerbaycan Türkleri, Kürtler, Lorlar, Huzistan Arapları, Beluçlar vs. gibi farklı İranlı toplulukları bir araya getirecek ve aralarında karşılıklı bir anlayış oluşmasına yardım edecek. Dahası Ermeni, Zerdüşt, Yahudi azınlıklar birbirleriyle ve Müslüman hemşehrileriyle olan ilişkilerinde kendilerini tedirgin hissediyorlardıysa, bu biraz da şahsi kıyafetleri arasındaki göze çarpan farklılıktan kaynaklanıyordu... Nihayet, ki bizce bu politikanın asli nedeni ve İranlıların Avrupalılaşması hususundaki esas toplumsal meseledir, [Avrupalıların] dış görünüşlerini taklit etmenin [Avrupalı] fikirlerin benimsenmesini hızlandıracağı; İranlıların, hepsi gelenekselciliğe sığınmaya hizmet ediyor görünen uzun cübbelerini, harmanilerini, külahlarını terk etmelerinin, Batı medeniyetinin ilerleyişine kesin bir şekilde teslim olup o andan itibaren utanç ya da kısıtlanma hissetmeden kendilerinden vazgeçecekleri düşünülmüştü. Ve gerçekten de kısa ceket ve siperlikli şapka giymekle modern ilerlemeye doğru yaptıkları yürüyüşte daha az rahatsız ve müsterih görünüyorlar.[100]

Kısacası Benedict Anderson'ın söylediklerini[101] doğrular bir şekilde İranlılar, birbirlerine benzerlerse, kendilerini bir cemaat olarak tahayyül etmeye daha istekli olacaklardı.

---

100 Akbar Siasi, *La Perse*, s. 203-06.

101 Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, Londra, 1983 [*Hayali Cemaatler*, Metis, İstanbul, 1993; çev. İskender Savaşır].

Uluslararası boyuta gelince, Kenneth Waltz uluslararası devlet topluluklarının, başarılı olmuş uygulamalara intibak etmeleri hususunda tekil devletlere nasıl baskı uyguladıklarına dikkat çeker.[102] Fakat devletlerin kendi iradeleri yoktur, bireyler tarafından yönetilirler ve bu bireyler başka ülkelerden bireylerle etkileşim içindedirler.[103] Türkiye ve İran'ın liderleri için kurtuluş, en iyi şekilde Avrupalılara, devletler topluluğu içerisinde onlara eşlik etmeye değer olduklarını göstermekle başarılabilirdi. Ve bunu göstermenin fiziksel olarak onlara benzemekten daha iyi bir yolu olabilir miydi?

Şapka, Türkler ve İranlılar için Avrupalıların üstünlüğünün simgesiydi. Türkiye'de, bir *şapkalı* ile savaşmanın aynı zamanda diplomatik bir olayı beraberinde getireceğini ve bunun, Avrupalı güçlerin sahip oldukları kapitülasyonlardan dolayı sonuç olarak Osmanlılar için aşağılayıcı bir şekilde sonuçlanacağını ima eden "şapkanın ardında savaş gemileri var" gibi bir deyim vardı.[104] Atatürk'ün kendisinin de Avrupa'ya yaptığı gezilerde, kendisi ve arkadaşlarıyla giydikleri fesler nedeniyle alay edildiğinde oldukça canı sıkılmıştı.[105] *Nutuk*'ta ise şapka kanunlarından oldukça kısa bir şekilde bahseder fakat bu uygulamaya dair gerekçelendirmesi anlamlıdır:

> Efendiler, milletimizin başına giymekte olduğu, cahillik, gaflet, taassup, yenilik ve medeniyet düşmanlığının belirgin işareti gibi görünen fesi atarak, onun yerine bütün medenî dünyaca başlık olarak kullanılan şapkayı giymek ve böylece, Türk milletinin medenî toplumlardan zihniyet bakımından da hiçbir ayrılığı bulunmadığını göstermek kaçınılmaz oluyordu.[106]

İran'daki kıyafet kanununun uluslararası boyutuna gelince, Rıza Şah Avrupalılaşma ile uluslararası arenada gerçekleşecek bir kurtuluş arasında bir bağ kurduğunu bizzat itiraf etmişti. İsa Sadık'a göre hükümdar, Avrupai kıyafetlerin İranlıların bir aşağılık kompleksine kapılmasına neden olduğunu hissetmiş ve tebaasına özgüven kazandırmak için bu giysilerin giyilmesini buyurmuştu.[107] Konuya dair başka kayıtlar bu aşağılık kompleksine herkesten

---

102 Kenneth N. Waltz, *Theory of World Politics* (New York: Random House, 1979), s. 128.

103 Bkz. Carlos Escudé, "The Anthropomorphic Fallacy in International Relations Discourse", Center for International Affairs, Harvard University, ön makale, 1994, s. 94-96.

104 Karl Klinghardt, *Angora-Konstantinopel: Ringende Gewalten (Frankfurt: Frankfurter Societöts-Druckerei*, 1924), s. 94. Buna bir de İtalya'nın Trablus işgalinin ilk yıllarında söylenen ünlü bir beyit eklenebilir: *Ahh, Trablus, o uzun burçlarınla seni, şapka giyen İtalyanlara sattılar.*

105 Esenbel, "Anguish", s. 180.

106 *A Speech Delivered by Mustafa Kemal, President of the Turkish Republic*, Ekim 1927 (Leipzig: K. F. Koehler, 1929), s. 721-22 [*Nutuk*].

107 Sadık, *Yadigâr*, cilt 2, s. 306.

önce bizzat Rıza Şah'ın sahip olduğunu belirtir görünüyor. Uluslararası şapkayı şart koşan kararnamenin çıkarıldığı gün, yani 8 Temmuz 1935'te Rıza Şah birkaç milletvekilini kabul eder ve onlara şöyle söyler:

> Yeni şapkanın dinle hiçbir alakası yok, fakat milliyetle kesinlikle var. Önceden bunu giyenler, şapkanın kendilerine, giymeyenlere karşı bir üstünlük kazandırdığını düşünürlerdi. Başkalarının, baş örtmek konusundaki ufak bir farklılık yüzünden kendilerinin bizden daha üstün olduklarını düşünmelerini istemeyiz.[108]

Kamuya açık olmayan alanlarda daha da açık sözlüydü: sabık başbakanı Hidayet ile yaptığı ve onun yeterince modern olmayan şapkasını eleştirdiği bir görüşmesinde, Hidayet'in âcizane bir şekilde kendisini savunmaya kalkmasına, İranlıların herkes gibi olmasını istediğini, böylece kendileriyle alay edilemeyeceğini söyleyerek tepki göstermişti.[109] Daha az alçakgönüllü olanlar da vardı, 1935 yılında *kepi*'nin yerine fötr getirildiğinde bir yetkili, Sasaniler döneminde İranlıların buna benzer siperlikli şapkalar giydiğini belirterek uluslararası şapkayı İran'ın kadim baş giysisi olarak selamlamıştı.[110]

İran örneğinde ülkenin İslâm öncesi mirası, Avrupa tarzı modelle toplumun Müslüman olduğu gerçeği arasındaki bariz uçurum arasında bir köprü işlevi görebilirdi ki Avrupalı araştırmacılar Avrupa kültürü ile bu mirasın ortak bir ataya sahip olduğunu zaten keşfetmişlerdi. Atatürk, yukarıda yaptığımız alıntıdaki konuşmasında "Turan kıyafeti"ne dönüşe karşı çıkarak bu yolu açıkça reddetmişti. Bu yüzden İranlı modernistlerin zihninde Avrupalılaşma bir yabancılaşma değil gerçek kimliğe bir dönüştü; Avrupa'yı taklit ve ulusal partikülarizm elele ilerleyebilirdi.[111] Bu iki ülke seçkinlerinin, kıyafetlerin Batılılaşmasına dair takıntıları, bir bakıma kültürel bir medeniyet standardını karşılamaya yönelik köklü bir arzu olarak anlaşılabilir.[112] Bu ülkelerin uluslararası toplum karşısındaki eşitsizliklerinin en görü-

---

108 Ulusal Arşiv. Amerikan sefaret gönderisi 505, 11 Temmuz 1935. Alıntılayan Wilber, *Reza Shah*, s. 166.

109 Hidayet, *Hatırat*, s. 520. Hidayet kendisine göre o anda dalga geçilmesi gereken şeyin şapkaların altındaki, yani düşünmeden taklit etmek olduğunu ekler.

110 Wilber, *Reza Shah*, s. 166.

111 Bu noktayla ilgili bkz. Amin Banani, *The Modernization of Iran 1921-1941*, Stanford University Press, Stanford, CA, 1961, s. 44-51.

112 Gerrit W. Gong, *The Standard of 'Civilization' in International Society*, Oxford University Press, 1984.

nür işareti olan kapitülasyonların kaldırılmasıyla, kıyafet kanunlarının aşağı yukarı eşzamanlı olması da bunu desteklemektedir. Türkiye'de kapitülasyonlar 1923 yılındaki Lozan Antlaşması'yla, İran'da ise 1928 yılında kaldırılmışlardı.[113]

SONUÇ

İki savaş arası dönem Türkiye ve İran'ındaki kıyafet kanunları, yukarıdan aşağı modernizasyonun ders kitabı olabilecek örnekleridir. Hem Atatürk hem de Rıza Şah uluslarının "medeniyete" iştirakini istemişti; bunun için Osmanlı Türkiyesi ve Kaçar İran'ının modası geçmiş usullerini arkasında bırakacak ve Batı'nın hâkim kültürünü benimseyecek "yeni bir insan"ın yaratılması gerekiyordu. Bu iki Güneybatı Asya ülkesiyle Batı arasındaki geniş uçurum ve bunun acilen kapatılması gerektiği düşünülürse, bu "yeni insan"ın Batı'da olduğu gibi zaman içerisinde gelişmesini beklemek için vakit yoktu. Toplumsal değişimin devlet zoruyla hızlandırılmasına yönelik karar bu nedenledir.[114] Kıyafet kanunları, her ne kadar yürürlüğe girdikleri an gözle görülür bir hale geldilerse de bu durum, bu nevi Batılılaşmanın sadece bir yönüdür.

Öte yandan şurası unutulmamalıdır ki iki ülkede de bu politikalar, sadece ülke liderlerinin heveslerinden kaynaklanmamış, nüfusun belirli kesimlerinin de onayını almışlardır. Avrupa'ya yakınlığı ve burayla yoğun etkileşiminden dolayı Türkiye'de değişime destek veren topluluk İran'dakine oranla daha büyüktü. Dahası Atatürk hiç değilse hâlihazırda merkezî bir devlet devralmışken Rıza Şah bunu baştan yaratmak zorundaydı. Bazı açılardan Rıza Şah sadece Atatürk'ün değil II. Mahmud'un İranlı muadiliydi.[115] İlk tektip Osmanlı başlığı olan fesin yerini uluslararası şapkaya devretmesi neredeyse yüzyıl sürmüştü; İran'da ise işlevsel olarak fesin muadili olan Pehlevi şapkasıyla uluslararası şapka arasında on yıldan az vardı.

Hem Türkiye hem de İran'da kıyafet kanunları erkekler tarafından zamanla içselleştirildi ve İkinci Dünya Savaşı geride kaldığında artık sadece kadınların baş giyimi zaman zaman siyasi bir mesele haline geliyordu. İran'da peçe, 1979 yılındaki İslâm Devrimi'nden sonra zorunlu hale geldi. Türkiye'de

113 İran örneği için bkz. Michael Zirinisky, "Reza Shah's 1927-28 Abrogation of Capitulations", Cronin (der.), *The Making of Iran*.

114 Ahano, "L'image de la Révolution française", s. 15 16.

115 Jean-François Bayart, "Republican Trajectories in Iran and Turkey: a Tocquevillian Reading", Ghassan Salamé (der.), *Democracy without Democrats?*, St Martin Press, New York, 1994, s. 282-301.

ise türban, 1980'li yıllarda İslâmcılarla laikler arasındaki kültür çatışmasının önemli meselelerinden biri oldu.[116] İslâm Cumhuriyeti'nin din adamı olmayan yetkilileri, kravat hariç Batılı kıyafetlerini korudularsa da 1930'lu yılların olayları unutulmamıştı; Cevherşed camisine kırk dört yıl önce yapılan baskını yöneten seksenlik General İraj Matbu'i devrimden sonra tutuklanmış ve 1979 yılının sonbaharında idam edilmişti.[117] Devrimin adaletinde sınırlayıcı hiçbir kaide yoktu.

116 Elisabeth Özdalga, *The Veiling Issue, Official Secularism and Popular Islam in Modern Turkey*, Curzon, Londra, 1998.

117 Vahid, *Kayim-u Cevherşed*, s. 82-84.

9

Türkiye ve İran'da Dil Reformu*

JOHN R. PERRY

I.

İnsanın tüm kültürel simgeleri arasında dil, muhtemelen en derinden hissedileni ve en inatla savunulanıdır. Dil, ırk ve kültürün aynı şeyler olmadığını ancak baskı altında kabul edecek şovenistler bile –çünkü etnisiteleri karışık, dinleri ithal, kültürleri bir dereceye kadar suni olabilir – yine de irrasyonel totemik gururlarının son kalesi olarak milli dillerine tutunmaya devam edeceklerdir. Bu nedenle Kemal Atatürk'ün Türkiye'de, Rıza Şah'ın İran'da yürüttüğü Batılılaşma ve modernizasyon programlarının en tartışmalı öğelerinden biri, başlıca amacı Türkçeyi ve Farsçayı, yüzyıllardan beri Arapçadan ödünç alınmış kelimelerden 'arındırma' çabası olan devlet destekli dil reformudur. Bu sürece dair bir çalışma, Türkiye ve İran'da ve bu iki ülke rejimi, entelijansiyası ve halkları arasında, milli toplumsal reformlarla ilgili farklı tutumlara yönelik bir kavrayış da temin edecektir. Bu, her şey hesaba katıldığında neden biri 'başarılı' olurken diğerinin 'başarısız' olduğunu açıklamaya yardımcı olabilir.

Dil mühendisliği, sosyo-politik deneyciliğin özellikle tehlikeli bir alanıdır zira söz gelimi genetik mühendisliği gibi uygulamalı bilimlerdeki gibi kesinliği yoktur. Bu ikincisi hiç değilse recombinant DNA ile en iyi etkiyi yaratacak şekilde nasıl oynayacağını bildiğini umduğumuz, mesleki açıdan yetkin biyologların elindedir. Bunun tam tersine, farklı derecelerde tüm Ortadoğu

---

(*) *International Journal of the Middle East Studies*, sayı 17, s. 295-311, 1985.

ülkeleri ve Norveç, Macaristan, Endonezya ve Çin gibi başka ülkelerde fiilen uygulanan modern zamanların dil mühendislikleri, dil bilimciler değil generaller, politikacılar, toplumsal ideologlar ve meslekten olmayan başkaları eliyle yürütülmüştür. Bu kişilerin girişimleri, Orwell'in 'newspeak'inin* müjdecisi gibi algılanmış ve bilim adamları ve meslekten olmayanları sıklıkla korkutmuştur. Dil reformu denilen olgu, bu nedenlerle, her ne kadar sonradan gelen nesillerin sözlü ve yazılı dillerinin rengini belirlemişse de dilbilimsel ve kültürel değil temel olarak sosyo-politik bir süreçtir. Bu amaçla, İran'da dil reformunu uygulamak üzere 1935 yılında kurulan Fars Akademisi'ni (Ferhengistan) ve onun Türk muadili olan, Atatürk'ün teşvikiyle 1932 yılında kurulan Türk Dil Kurumu'nu (TDK) karşılaştırmalı olarak değerlendireceğiz.

Planlı dil mühendisliği tabii ki ne Türkiye ne de İran'da 1930'lu yıllarda başlamadı. 11 ve 12. yüzyıllarda yazılı Türkçe ve Farsçanın durumu –ki bu dönem, dilin kendisini ifade etmek için aniden yeni ve oldukça geniş bir kültürel alan (İslâm) ve yeni bir yazı sistemi (Arap alfabesi) sağladığı dönemdir– özellikle Türkçe olmak üzere bu dillerin modern zamanlardaki haliyle oldukça benzerdir. Her iki örnekte de başlangıçtaki itici güç anlamsal saydamlık doğrultusundaydı. Yani yabancı kavramlar için kullanılan yabancı kelimelere, konuya hâkim olanlardan sıradan insanlara inmeden önce daha tanıdık karşılıklar bulunması gerekiyordu. Bu nedenle neredeyse bin yıl önce İbni Sina, el-Biruni gibi İranlı âlimler, bilimsel ve felsefi risaleler yazarken anadillerini kullandılar (ki bunun kendisi de bir dil devrimidir) ve hazır Arapça terminolojiyi benimsemek yerine Farsça karşılıklar buldular ve Farsça kök ve eklerden yeni kelimeler türettiler. Mesela Arapça görüngü anlamına gelen '*zuhur*' yerine Farsça '*peydā'i*', Arapça üçgen anlamına gelen '*müselles*' yerine Farsça '*seh-su*'yu icat ettiler.[1] Erken dönem Türk âlimleri de yorumlayıcı ve didaktik eserlerinde Arapça (ve Farsça) modeller için ana dillerinden tefsirler ve karşılıklar buldular. Örneğin Arapça günaha sokma, bela, fesat anlamına gelen '*fitne*' yerine Türkçe '*bulğak*' kullandılar.[2] Farsça için 13. yüzyılda ve Türkçe için bundan biraz daha sonrasında, sadece sözcüklerin ödünç alınmasıyla değil fakat kırık çoğul** ve sıfat uyumu gibi gramatik unsurların bu

(*) George Orwell'in *Bin Dokuz Yüz Seksen Dört* romanında bahsedilen kurmaca dil. Kitapta bu dil "dünyanın, kelime hazinesi her yıl daha da azalan tek dili" olarak tanımlanır. Orwell dilin temel ilkelerini kitabın sonuna bir ek olarak koymuştur – ç.n.

(**) Cem-i mükesser. Arapça'da tekil kelimelerin vezni değiştirilerek yapılan çoğullar – ç.n.

1 Bkz. A. Shakoor Ahsan, *Modern Trends in the Persian Language*, Islâmabad, 1976, s. 7-8.

2 A. Bodrogligeti, "Islamic Terms in Eastern Middle Turkic", *Acta Orientalia*, Budapeşte, 25 (1972), s. 359.

dilleri istilasıyla, son derece Araplaşmış bir yazılı dil gelişti ve bu unsurlar dilde sadelik yanlılarının *bête noire*'i* haline geldi.

19. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda, Tanzimat reformları bağlamında Namık Kemal, Ziya Paşa gibi isimler ve diğer modernistler, hukuki ve idari dili sadeleştirmek için esas olarak Arapça ve Farsça kaynaklardan yeni terimlerin alınmasını ertelemeye yönelik bir girişimde bulundular. 1908 yılından sonra, Jön Türk idaresi altında gazete dilini sadeleştirmek için çok daha fazlası yapıldı. Hem Türkiye hem de diğer Türkçe konuşan ülkelerde Pantürkizmin yaygınlaştırılmasını göz önünde tutarak girişilen bu sadeleştirmede, Farsça ve Arapçadaki izafet yapısı gibi 'gramatik yükler'den kurtulunmaya çalışılmıştı. 1911'den itibaren Genç Kalemler olarak bilinen edebi hareket, eğilimi, yapay bir yazı dilinden, günlük konuşma dilinin yazılı bir biçimine dönüştürdü.[3]

İran'da modern dil devriminin öncülleri sayıca daha az ve bariz bir şekilde daha etkisizdi. 19. yüzyılın ortalarından itibaren çeşitli yazarlar, çağdaşlarının büyük kısmında rastlanılan süslü ve dolambaçlı bir dil yerine daha basit ve daha az Arap etkisinde bir tarz kullandılar; bunların arasında bazı Kaçar şehzadeleri ve hatta yabancı ülkelere yapmış olduğu gezilerinin günlüklerinde görüleceği üzere Nasreddin Şah da vardı. En az bir İranlı araştırmacı, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Tanzimat sonrası sadeleştirme hareketinin İran üzerindeki etkilerini incelemiştir.[4] Fakat bu dönemin çalışmaları küçük ve elit bir çevrenin iradesindeydi ve çağdaşları ve ardılları üzerinde geniş bir etki bırakması pek muhtemel değildi. 19. yüzyılda Osmanlı Türkçesi sözcüklerinin Farsça üzerindeki etkisi aslında karşı reformcuydu. *İḥṣā'iyeh* (istatistik), *mavāadd-i evveliyeh* (hammadde) ve *emniyet* gibi teknik ve idari terimler ilk olarak Osmanlı gazetecileri ve aydınları tarafından, Fransızca kavramların ve kelime türetme modellerinin Arapça morfolojik kalıplara sokulmasıyla üretildi. Öte yandan Türkçeden sonra Farsçaya[5] hatta bazı örneklerde modern Arapçaya geçen bu kelimeler, İngilizce *television* ya da *gastroenteritis* kelimeleri, klasik Latince ve Yunancaya ne kadar yabancıysa Arapçaya o kadar yabancıydı.

(*) Fransızca istenmeyen, nefret edilen – ç.n.

3 Uriel Heyd, *Language Reform in Modern Turkey*, Kudüs, 1964, s. 10-12, 16-17; Emin Özdemir, *Dil Devriminiz*, TDK Yayınları 269, Ankara, 1968, s. 20-30.

4 Bkz. Ahsan, s. 103.

5 Krş. Muhammed Taki Bahar, *Sebekşinasi*, cilt 3, 2. baskı, Tahran, 1337/1959, s. 403-4; Hüsrev Farşidverd, *Arabi der Farsi*, 2. baskı, Tahran, 1348/1969, s. 60-61.

1906 Anayasa Devrimi'nden Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde (Osmanlı İmparatorluğu'nda Jön Türkler ve Genç Kalemlerin, Orta Asya'da Cedidlerin dönemi), Tahran ve taşrada, modern fikirleri ve bunları ifade etmek için Farsça kelimeleri teşvik eden edebi topluluklar ortaya çıkmaya başladı. Bu durum, Meşhed'de iki haftada bir yayınlanan *'Aşr-ı Cedid* (1912) ve *Marage*, Azerbaycan'da yayınlanan ilk sadeleştirme yanlısı süreli yayın *Name-yi Parsi* (1906-08) gibi yayınların ortaya çıkmasının yolunu açtı.[6]

II.

Toplumsal ve siyasal reformlar için olduğu gibi dil alanındaki düzenli devlet faaliyetlerinin itici gücünü sağlayan, hem Türkiye hem de İran'da askerîye oldu. Gazi Mustafa Kemal'in zor geçen bir bağımsızlık savaşının ardından Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmasına, Rıza Han'ın parçalanmakta olan Kaçar krallığında savaş bakanı olarak iktidara yükselmesini müteakip, 1924 yılında, her iki ülkede de askerîyenin ihtiyaçları en üst düzeydeydi. Bu ihtiyaçların arasında donanımın, taktiklerin ve idarenin modernize edilmesinin yanı sıra yeni bir terminoloji ve kılavuzlar için basitleştirilmiş bir dil de bulunmaktaydı. Muharebe, ulaşım ve idareyle ilgili Arapçadan ödünç alınmış belirli kelimeler, resmi dil reformları için oluşturulan kurumların ortaya çıkmasından bile daha önce, geri dönüşü olmayacak bir şekilde Türkçe ya da Farsçalarıyla değiştirildi (bu kurumlar askerîye tarafından seçilen kelimelerin bazılarını kızgınlıkla reddetmişti).[7] İran'da, Savaş ve Eğitim Bakanlıklarından (mantıklı olarak) oluşturulan bir komite 1924 Kasım'ıyla 1925 Aralık'ı arasında, Fransızcadan ödünç kelimelerin (*bomb-bomba* gibi) ya da birebir çevirilerin ('askerî ataşe' - '*attaché militaire*' karşılığı *vā-baste-yi nizāmi* gibi) ve Tablo 9.1'deki türetilmiş kelimelerin aralarında bulunduğu 300 yeni kelimelik bir liste oluşturdu.

Önceden kullanılan kelimelerin her iki dilde de aşağı yukarı aynı olduğu bu örneklerden birkaçının morfosemantik bir incelemesi, bazı ilkelerin, bilinçli ya da bilinçsiz, dil reformcularına, kendi dillerinin bir şekilde farklı özelliklerinin tekrar canlandırılmasına rehberlik ettiğini göstermektedir.

Tablo 9.1'deki terimlerin genel İngilizce açıklamalarında, '-craft' dilbirimi herhangi bir çeşit enstrümantatif formatife işaret eder (Arapçada kök değişikliği, Türkçede bir son ekle yapılır) ki bu örnekte bir aracı ifade etmektedir. Diğer açıklamalar İngilizce morfolojik araçlarla yapılmış basitleştirilmiş

6 Ahsan, s. 103-4.

7 Krş. Heyd, s. 18; *Name-yi Ferhengistan*, 1(1), (1322/1943-4), s. 11.

TABLO 9.1
Türkiye ve İran'da "Askerî" Terimlerin Yeniden Üretilmesinin İlk Örnekleri (1924)

İngilizce karşılık	Türkçe karşılık		Arapça ödünç		Farsça karşılık
Equipment	donatı[m] 'equip-ment'	←	*techīz-āt* 'preparation-s'	→	*besic* 'mustering: gear'
To mobilize	donatmak 'to equip, fit out'	←	*techīz etmek* *techīz kerden* 'to prepare, fit out, equip'	→	*besicidan, b. dāden* 'to muster, equip'
Mobilization	donatma 'outfitting'	←	*techīz* 'preparation, outfitting'	→	*besic[idan]* 'mustering'
Airplane	uçak 'fly-craft'	←	*tayyare* 'fly-craft'	→	*hevā-peymā* 'air-rover'
Airfield	uçak alanı 'flycraft field'	←	*t. meydānı* *meydān-e* 'f-c. field'	→	*furud-gāh* 'down-place'

analojilerdir. Arapçadan ödünç bir kelime olan *havā* dışındaki tüm diğer kelimeler ana dildendir.

En basit yol ödünç alınan kelimelerin çevrilmesi, yani Arapça ifadeyi ana dilden bir açıklamayla değiştirmektir. Bugüne kadar '(askerî) donatım' ve 'donatmak' için Türkçe ve Farsçada kullanılan kelimeler, Arapçadan ödünç alınan ve aslında düğün, cenaze, gezi ya da saldırı gibi bir girişimin hazırlanması ya da donatımını ifade eden bir isim olan *teçhiz* kelimesini temel aldı. Semantik erime en uygun Türkçe ve Farsça kökler, sırasıyla *donat-* (*tunāt*) ve *besic*'in, her ikisi de, arkaik veya ziyadesiyle bir alana özel (Türkçe) ya da çok genel anlamlıdır (Farsça): *donat-* en çok denizcilikte donatımla ya da mühimmatla ilgili olarak kullanılmıştı ve *besic*, temel olarak askerî çağrışımlara sahip olmakla birlikte ayrıca genel olarak 'amaç, niyet' anlamına gelmekteydi. Hal böyleyken bu neoklasik emektarlar, tankların ve denizaltıların dünyasında işe koşulmuşlardı ve bugün görevlerine devam etmekteler.

'Aeroplane' (uçak) ve 'airfield' (uçak alanı) için kullanılan karşılıklar, bu kelimelerin Arapça öncüllerinin çevirileri olarak kalmışlardır. Semantik açıdan Osmanlıca ve Farsça *meydān* ile yapılan tamlamalar belli ki Eski Yunancadan devşirme Fransızca/İngilizce *aerodrome*'dan [yani hava(aracının) sürüldüğü yer] esinlenmişti. Bunlar, o cüretkâr gençler tarafından pek de ciddi olmayan bir tavırla –ya da sonuçlarını düşünmeden– hippodrome'a (hi-

podrom - Türkçe *at meydanı* ve Farsça *meydān-ı esb-devāni*) benzetilerek türetilmişti. İngilizcenin de ödünç aldığı bir kelime olan *aerodrome*'un daha sonra 'sadeleştirilerek' iki İngilizce kökle *airfield* (havaalanı) haline getirilmiş olması da ilginçtir. Türkçe örnekte olduğu gibi Almanca *Flugmaschine/Flugzeug* kelimelerinden etkilenen *Tāyyare*'nin yerine İranlılar, yine Eski Yunancadan devşirilme Fransızca/İngilizce bir sözcük olan *aeroplane*'in karşılığı olan (kelime anlamı olarak 'hava-gezgini') Farsçaya Arapçadan geçmiş *havā*'nın yanında 'adımlamak, gezmek' anlamında Farsça bir kök kullandılar. '*Airfield*' (havaalanı) için bazıları, 'dinlenme yeri, kamp alanı' anlamındaki kadim *furudgāh* kelimesini canlandırmak istemişti. Bu kelime *furudāmandangāh* 'iniş-yeri' kelimesinin garip bir kısaltmasıydı (*furu-furud* yer zarfı değil yön zarfıydı ve *gāh* gibi yer bildiren lokatiflerle değil hareket bildiren fiillerle kullanılırdı). Semantik saik belli ki Fransızca *terrain d'atterrissage* (iniş-alanı) ya da İngilizce *landing strip* (iniş-şeridi) tamlamalarından (Farsçası *furud āmadan*, 'inmek') ya da dolaylı olarak Arapça *mahbeṭ*'ten 'iniş-yeri, inişşeridi' temin edilmişti.

III.

Askerîyenin örneğinin ardından her iki ülkede de dilde sadelik yanlıları ısınma hareketlerine başladılar. 1928 yılından sonra *öz Türkçe* hareketi, başta tarih olmak üzere diğer akademik alanlara da sıçramış olan milliyetçilik ruhunu yansıtır şekilde Atatürk rejiminin devrimci laikleştirme politikasının resmi bir parçası haline geldi ve toplumsal ve siyasal reformlarla beraber ilerledi. Yazı sistemini değiştirmek için 1928 yılında bir komite kuruldu ve aynı dönemlerde Mehmet Fuat Köprülü ibadet dilinin Arapçadan Türkçeye döndürülmesi önerisinde bulundu. Birinci Türk Tarih Kongresi'nin toplanmasının hemen ardından, 12 Temmuz 1932'de Atatürk, Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kurulmasını bizzat teşvik etti ki bu kurum kısa bir süre sonra adını Türk Dil Kurumu olarak değiştirecekti. Elde yepyeni bir alfabeyle dil bürokratları, yeni devlete gurur duyulacak kullanışlı milli bir dil vermek üzere işe koyuldular. Belirli amaç ve yöntemleri şu şekilde özetlenebilir: (1) halk dilinden ve eski metinlerden Türkçe kelimelerin toplanması ve yayınlanması, (2) kelime oluşturulmasının ilkelerini tanımlamak ve bu ilkelere uygun olarak Türkçe köklerden kelimeler yaratmak, (3) (yazılı) dildeki yabancı terimlerin gerçek Türkçe kelimelerle değiştirilmesinin teklif edilmesi ve yaygınlaştırılması. Eylül ayında Cemiyet geniş çevrelerde duyurulan büyük bir kongre düzenledi ve bundan kısa bir süre sonra günlük basında dilden çıkarılması iste-

nilen Arapça ve Farsça ödünç kelimeler için Türkçe karşılıkların listeleri yayınlanmaya başladı.[8]

Bu arada İran'da öğretmen yetiştirme okulu (*dār ül-mu'allemin-i 'āli*) 1933 yılında bilim ve sanatta kullanılmak üzere yeni terimler önermesi için bir cemiyet oluşturdu; sonuç olarak ortaya çıkan üç bin kelimeden dört yüz kadarı daha sonra öğretmenler ve eğitmenlerce yayınlarında kullanıldı. Bu kurum, beş yılı Ferhengistān ile eşzamanlı olmak üzere 1941 yılına kadar faaliyetlerine devam etti. 1934 yılında Eğitim Bakanlığı, tıbbiyeyle işbirliği halinde, tıbbi terminolojinin derlenmesi, çevrilmesi ve standardize edilmesi için çalıştı.[9]

1934 yazı muhtemelen Atatürk'ün laikleştirme çabalarının en üst noktasıydı ve hem Türk hem de İran dil reformu için hayati öneme sahip bir dönemdi. Aya Sofya Camii müzeye dönüştürüldü ve hafta tatili Cuma gününden Pazar'a alındı. Türk Dil Kurumu ilk sözlüğünü yayınladı; *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi*'nde yasaklanmış yedi bin Farsça-Arapça sözcük için otuz bin karşılık derlenmişti. Ve 2 ile 8 Temmuz arasında Rıza Şah, Atatürk ve cumhuriyetine bir devlet gezisi yaptı.

İki eski asker çok iyi anlaşıyorlardı, birlikleri denetlediler ve yeni trenler, uçaklar ve gambotlarla oynadılar; Şah, Atatürk'ün toplumsal reformlarından o kadar etkilenmişti ki Atatürk'ün şapka kanununu taklit etmek için Başbakanına telgraf çekip Avrupa tarzı siperlikli bir şapkanın giyilmesini emretme talimatını verdi.[10]

Aynı dönemde, diğer alanlardaki laik ve şovenist galeyandan ve Türkiye'deki gelişmelerden cesaret alan İran'daki dilde sadeleştirmecilerin sesi daha yüksek çıkmaya başlamıştı. Gazetelerde kampanya ılımlı gelenekselci bir bakış açısıyla, Avrupa dillerinden harfiyen yapılan çevirilere direnilmesi için *İttilaat* gazetesinde 25 ve 27 Mordad / 16 ve 18 Ağustos'ta yapılan bir çağrıyla başlatıldı. Söz gelimi Farsçada geleneksel olarak olumsuz bir anlama sahip *intiqād* '(olumsuz) eleştiri' kelimesinin Avrupai bir biçimde nötr ya da onaylayıcı bir 'eleştiri' anlamında kullanılmaması isteniyordu. Gazetede, 21 ve 22 Şehrivar / 12 ve 13 Eylül'de, İkinci Türk Dil Kongresi'nin geçen ay yapıldığı yazılmaktaydı. İranlı okuyucular, Atatürk ve İsmet İnönü'nün kongreye şahsen katıldıklarını; kongrenin gündeminde dil reformu üzerine on bir sunu-

8 Heyd, s. 25 26; Özdemir, s. 42-46.

9 *Name-yi Ferhengistan 1*, s. 2-3; Ahsan, s. 112.

10 Bkz. Donald N. Wilber, *Reza Shah Pahlavi: The Resurrection and Reconstitution of Iran*, New York Exposition, 1975, s. 160 vd.

mun yanısıra bazı cüretkâr milliyetçi sunumların (ki bunların içeriği muhtemelen İran basınına geçerken tahrif olmuştu) birçok Semitik kelimenin Türkçe kökü olduğunu ve Ural-Altay'dan Hint-Avrupa dil grubuna geçtiğini iddia ettikleri kelimelerin hepsinin Türkik bir kökene sahip olduğunu iddia ettiklerini okudular. Güneş Dil Teorisi ufukta belirmişti.

Bu sene içerisinde Türkiye'de gerçekleşen bu ve diğer gelişmeler *İttilaat*'ın haber sayfalarında hemen hemen yorumsuz bir şekilde yer aldı. Haberlere eşlik eden bazı başyazılar, söz gelimi 26 Azer / 17 Aralık'ta, İnönü'nün kadınların meclisie seçilebilmelerine dair yaptığı konuşmanın tercümesinin hemen yanında yer alan ve (İran toplumsal) yaşamında kadınların görevine değinen bir yazı, Türklerin deneyimlerinin İranlı entelektüeller tarafından yakından takip edildiğinin ve Rıza Şah ile hükümetinin, benzeri reformların memlekette de yapılabilmesinin önünü açmak için bu ilgiye göz yummaya ve hatta teşvik etmeye gönüllü olduğunun göstergesiydi.

İranlıların, İkinci Türk Dil Kongresi'nden bir ay sonra düzenlendikleri muadili Firdevsi Binyılı, ulusal gururlarının akademik cümbüşü oldu. Türkiye'den Fuat Köprülü'nün de aralarında olduğu ünlü yabancı bilim adamları da Şah'ın, Firdevsi'nin yeni mozolesinin açılışını yapmasını izlemek, Fars edebiyatı ve kültürü üzerine konuşmalar yapmak üzere Tahran'da buluşmuşlardı. 21 Mehr / 13 Ekim tarihli *İtilaat,* bu etkinliğin gidişatını (ve tüm dünyadaki Firdevsi kutlamalarını) haber verirken Profesör Rızazade Şafak tarafından yazılmış ve Fars dili reform hareketinin ılımlı kanadının manifestosu olma niteliğini taşıyan bir bildiri yayınladı. Bu bildiri özetle: Arap istilası ve Arap dilinin Farsçaya karşı neredeyse kazanacağı zafere bir tepki olarak milli kimliğin nişanını bilinçli bir şekilde parlatan Firdevsi'nin *Şehname*'sinin, İran milli epik şiiri kadar Fars dilinin de yeniden yapılanmasının ve muhafazasının aracı olduğunu söylüyordu. Firdevsi bilinçli bir şekilde çok zorunlu olmadığı sürece Arapça kelimeler kullanmaktan sakınmış; söz gelimi mitsel bir ordunun toplanmasından bahsederken *besic* kelimesini tercih etmişti (krş. **Tablo 9.1**). Şafak, öğretmenlere ve yazarlara bu örnekten ders çıkarmaları hususunda ısrar ediyor; sadeleşme yanlılarının çabalarını överken gürültü patırtı ve eksik ve yanlış adımlar yerine Firdevsi'nin 'hesaplı yolu'nu (*rāh-ı sencide*) tavsiye ediyordu.

Dil meselesinin merkezî bir öneme sahip olduğu ve klasik edebiyatın milli dilin kurtarıcısı değil, önemsiz ve yozlaştırıcı bir öğe olarak görülmeye hazır olunduğu Türkiye'yle karşılaştırıldığında, Şafak'ın yoğun bir edebi-tarihî bağlam taşıyan bildirisinin kendisi, dil meselesinin modern İran'da nasıl ikincil bir öneme sahip olduğunun göstergesidir. Türkçenin

ilk ve en kararlı reformu Arap alfabesinin Latin alfabesiyle değiştirilmesiyken İran'da bu hiçbir zaman ciddi olarak düşünülmedi. *İttilaat*'da, 8 Bahman 1313 / 28 Ocak 1935'te yayınlanan bir başyazı, birçok İranlının milliyetçi hiddetinin, Atatürk gibi Şah'ın da günah keçisi yapmak için fırsat kolladığı Arap ve İslâmi gelenekten çok Batı'nın nüfuzuna yönelmiş olduğunu göstermektedir. Bu yazıda yazar, 'tehlikeli mikroplar gibi' duyuru panolarını ve basını işgal eden yabancı sözcüklerden (*loğāt-i bigāne*) yakınmaktaydı. Bundan kastı ise belli ki Arapçadan alınmış kelimeler ve hatta Fransızca ya da İngilizceden alınan kelimeler değil dükkân isimlerinde ve gazete reklamlarında Latin karakterlerinin kullanılmasıydı. Bu durum birçok İranlı için o denli bir çürüme göstergesiydi ki, editöre 1970'li yıllara kadar mektup yağmaya devam etti.

Şafak'ın bildirisinden sonraki altı ayda *İttilaat*, birçoğu sadeleştirmecilerle ılımlılar arasında baş sayfada gerçekleşen atışmalar olmak üzere dil meselesi üzerine bir düzineden fazla makale ve mektup yayınladı. Bunların her biri yazı üslubundan kolaylıkla ayırt edilebiliyordu. Milliyetçi hissiyat en üst seviyedeydi ve ödünç kelimelere yönelik saldırılar, Fransızcadan alınma *'mādmuāzel'* ve Türkçeden alınma *'ḫanom'* yerine sırasıyla Farsça *doht* ve *bibi* kullanılması gibi basit isteklerden (11 İsfand 1313 / 2 Mart 1935), sinsi gizli ajanları 'Semitik kelimeler' vasıtasıyla İran'ı işgal eden ve muhteşem bir Fars kültürünü yok eden Arap istilacılarına karşı bir tirada uzanmaktaydı (3 İsfand / 24 Şubat). Sadeleştirmecilerin duruşu şu şekilde özetlenebilir: Farsçanın yabancı kelimelere (başta Arapça olmak üzere) ihtiyacı yoktur; özellikle gazeteler dilin, (1) kitleler tarafından kolaylıkla anlaşılabilmesi, (2) Firdevsi'nin dilinin ve (3) sadeleştirmecilerin önerdikleri 'saf Farsça'nın (farsi-yi sari) kullanılması için mücadele etmelidirler. Ilımlılar ise bu üç niteliğin bariz bir biçimde birbiriyle bağdaşmadığına ve o günkü Farsçada kullanılan Arapça kelimelerin, kitleler için, sadeleştirmeciler tarafından diriltilmiş ya da icat edilmiş kelimelerden çok daha tanıdık olduğuna dikkat çekiyorlardı.[11] Bu argüman, Türkiye'deki dil reformunda, tıpkı bu dönemin İran'ındakiler gibi savunmacı bir pozisyon alan ılımlılık taraftarlarının geliştirdiği argümanla özünde aynıydı.

IV.

Sadeleştirmeciler, Rıza Şah Şubat 1935'te, 1921 darbesinin yıldönümünde ve Türkiye'yi ziyaretinden yedi ay sonra, dil savaşına bizzat katıldığında Şah'ın

11 Tipik bir örneği için bkz. Kahramani ve "h.h." arasındaki yazışma, *İttilaat*, 12 ve 13-Esfand 1313/ Mart 3 ve 4, 1935.

desteğini de kazanmış görünüyorlardı. Subaylarıyla yediği bir akşam yemeğinde Başkumandan, Arapça tamlama *ṣāhib-mensab* yerine, yeni *afsar* 'subay' kelimesini kullanarak onlardan ilk kez *efseran-ı men* diye bahsetmişti. Şah'ın örneğini takip eden sadık *İttilaat*, *soḫan-ı şāh, şah soḫām est* (kabaca 'Bir Fars Şah'ı, Şah'ın Farsçasını Konuşur') başlıklı bir başyazıyla sadeleştirmecilerin davasına arka çıktı. Farsça sözcüklerin, Arapça kırık çoğul (cem-i mükesser) gibi yabancı kalıplara sokulması büyük bir ayıptı (*dihkan* 'köylü' kelimesinin *dehakin* olarak çoğullaştırılması gibi). Bundan sonra *kangāṣestānı*mız (meclis kelimesinin hiçbir zaman yaygınlaşmayan karşılığı) tarafından çıkarılan kanunlar saf Farsça olmalıydı, sadece zaruri Avrupai teknik terimlere izin verilmeliydi.[12] Makalenin yazarının takındığı tutum, o dönem TDK'sının fikr-i sabitleriyle neredeyse aynıydı.

Anahtar işlevi gören *afsar* kelimesi (ki daha sonra Ferhengistān tarafından reddedilecekti), her ne kadar burada akıl almaz bir semantik taklanın kurbanı olmuş görünse de görünüşe göre 'taç, taht' anlamında klasik bir kelimeydi; aslına bakılırsa İngilizce 'officer' (subay) kelimesinin Urducadan devşirilmiş (kelime Hindistan'da en az 19. yüzyılın ortalarından beri kullanılmaktaydı) fonetik bir çevirisiydi.[13] Dolayısıyla aynı dönemde Türkçede, Fransızca *école* kelimesinin, bariz bir biçimde keyfi Türkçe bir ek ve bir sesli değişimiyle oluşturulan (*oku*-)dan *okul* fonetik çevirisinde görülene benzer bir süreç izlenmişti.[14] Popüler etimoloji tarafından da benimsenmiş olan bu nevi harmanlar leksikal usulde ender görülen bir durum değildir; benzer bir durum Malay dilindeki *kampong*'dan türetilen İngilizce bir bileşik sözcük olan '*enclosure*'da da görülebilir. *Afsar* kısa sürede teşvik edildi ve yaygınlaştırıldı: 21 Ferverdin 1314 / 10 Nisan 1935'te, Hitler'in kurmaylarından bahsedilirken *İttilaat*'da tekrar göründü (gerçi Türkçe-Farsça 'ordu' anlamındaki *qoşun* henüz *arteş* ile değiştirilmemişti).

İttilaat'ın editörü diğer meslektaşlarından daha ileri görüşlüydü. Bir ay sonraki Newruz resepsiyonunda Şah, Arapça kelimeleri başyazılarından çıkarmadıkları için kamuoyu önünde gazetecileri azarladı.[15]

Dil pazarı artık açılmıştı. Çeşitli ajanslar, yayınevleri ve bakanlıkların

12 *İttilaat*, 3 Esfand 1313 / 22 Şubat, 1935. Bu başyazının, Latin karakterleriyle yazılmış CONQUEROR ve ROLLS RAZOR traş bıçakları reklamlarının hemen yanında yer alması muhtemelen bir rastlantıydı.

13 Bkz. J. R. Platts, *A Dictionary of Urdu, Classical Hindi, and English* Oxford, 1884.

14 Bkz. Karl Steuerwald, *Untersuchungen zur türkischen Sprache der Gegenwart*, cilt I, Langenscheidt, Berlin-Schöneberg, 1936, s. 110.

15 Wilber, s. 104.

genç çalışanları tüm heyecanlarıyla, Arapçadan ödünç kelimelerin yerine, genellikle anlaşılmayan, kendi yeni sözcüklerini türetmeye başladılar. Harp Vezirliği'nin askerî terminoloji için kurulan komisyonu, kapsamını genişleterek diğer alanlara da el attı ve –belli ki sarayın onayını almış– sözcük seçkilerini basında yayınlamaya başladı. Bürokratik kaosla askerî irade arasında sıkışıp kalan Maarif Vezirliği ve Başvekil Muhammed 'Ali Furugi her iki tehlikeyi de başarılı bir şekilde atlatmayı başardı: Şah'a seslerini duyurdular ve Maarif Vezirliği ile işbirliği halinde tüm dil reformunu denetleyecek ve düzensiz ve eksik tecrübelere bir son verecek bir Fars dili akademisi kurulmasına dair bir *ferman* çıkarıldı.[16] Böylece 29 Ordibeheşt 1314 / 19 Mayıs 1935'te *İttilaat*'daki bir girişten sonra ertesi ay (12 Hordad / 2 Haziran) Ferhengistān doğdu.

V.

Yeni akademinin tüzüğünün kendisine yüklediği görev, diğer işlere ilâveten klasik ve lehçe kelimelerinin derlenmesi ve nihaî olarak Farsça bir sözlük çıkarılması; derivasyonel morfolojinin standardize edilmesi yani yeni terimlerin nasıl oluşturulacağına dair kuralların belirlenmesi ve Farsçadaki uygunsuz yabancı sözcüklerin budanmasıydı.[17] Tüm bunlar TDK'nın daha önce ifade edilmiş amaçlarına yakından benzemekteydi.

Bu arada Türk Dil Kurumu'nun insafsız sadeleştirmeciliği, 1935 yılının Kasım ayında, ikame edilecek kelimelerden derlenen Osmanlıcadan Türkçeye ve Türkçeden Osmanlıcaya iki cep sözlüğünün yayınlanmasıyla biraz olsun dinmişti. Daha önceden belirlenmiş olan amaçlar –ve değerlendirebildiğimiz kadarıyla güncel sonuçlar– dilde ırka dayalı bir saflık sağlamak için değil iki dilliliği yok etmek içindi yani eğitimi her düzeyde yaygınlaştırmak gibi tatbiki bir amaç için yazılı dili konuşma diliyle uyumlu hale getirmek isteniyordu. Dolayısıyla ödünç alınmış ve dile yerleşmiş birçok sözcük makul bir şekilde kullanılmaya devam edildi; bu durum kurumun dergisinde, etimolojik araştırmaların, daha önce yabancı dilden alınmış olduğu düşünülen birçok sözcüğün aslında Türkçe kökene sahip olduğunu gösterdiği söylenerek yalan, yanlış rasyonalize edilmeye çalışılmıştı. Bu durum 1936 Ağustos'unda düzenlenen Üçüncü Dil Kongresi'nden sonra daha da belirginleşti. Güneş Dil Teorisi'yle, dil için gerekli ya da insanların aşina olduğu kelimele-

16 Krş. Ahsan, s. 113-14. Ferhengistan'ın kuruluşuna dair bu kısa ama değerli yazının –Farsça kaynaklar dışında benim bildiğim tek yazı– hatalı kronoloji ve kendi amacına hizmet eden yayınlara aşırı itibar etmek gibi sıkıntıları mevcuttur.

17 Bkz. *Name-yi Ferhengistan* (1), s. 15 vd.

rin feda edilmesine artık gerek olmadığı şeklinde son derece kullanışlı bir sonuca ulaşılmıştı. Bazı Türk yazarlar, Atatürk'ün bu ultra milliyetçi ve açıkça bilimsel olmayan saçmalığı, bıyık altından gülerek, özellikle de sadeleştirme hareketinin içindeki aşırılardan desteğini çekmek için bizzat başlattığı kanaatindedirler.[18] Eğer bu manevra böyleyse, Başbakan Furugi ve Fars dil reform hareketi içerisindeki ılımlıların, sadeleştirme karşıtı Ferhengistān hareketleri için Şah'ın desteğini almalarına paralel bir durum söz konusuydu.

Kaynağı ne olursa olsun, plan işe yaradı. Atatürk, 1935 yılının sonlarından itibaren (önceleri ulus kelimesini kullanırken) *millet* gibi Arapça ödünç kelimeleri konuşmalarında tekrar kullanarak gidişatı bizzat belirledi. Atatürk'ün 1938 yılındaki ölümünün ardından Güneş Dil Teorisi, Batılılaştırma anlayışının gölgesinde önemini kaybederken İnönü'nün himayesi altında sadeleştirme hareketi, 1942 Mart'ında TDK'nın gramatik, felsefi, pedagojik ve sosyolojik terimler listesinin yayınlanmasıyla yeniden alevlendi. İran'da olduğu gibi dertleri okuryazarlık ve anlaşılabilirlik gibi gerçekçi kazanımlar olan ılımlı akademisyenlerle, neye mal olursa olsun sadeleşmiş dilin bayrağını dalgalandırmaya kararlı ultra milliyetçiler arasındaki ağız dalaşı devam etti. Öte yandan üniversitedeki profesörler, okul öğretmenleri ve genel olarak eğitimli halk, TDK'yı sözcüksel diktatörleri olarak kabullenmeye şimdilik gönüllü değillerdi. 1948 yılında *Muallimler Birliği*, kendi dil *encümenlerini* oluşturdular. Arapça ve Farsça ödünç kelimelerin Türkçe kelimelerle (*muallim* ve *encümen* - *birlik* ve *dil*) bir arada kullanıldığı kurumun adından da anlaşıldığı üzere sözcüksel standardizasyon konusunda ılımlı, pragmatik bir yaklaşım benimsemişlerdi. 1951 yılında TDK resmi statüsünü kaybetti ve hükümet ödeneği kesilince gelirleri yarı yarıya azaldı. Politik olarak demokratikleşme ve Atatürk döneminin din karşıtı aşırı önlemlerindeki rahatlamayla birlikte, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından dil politikası genel olarak ılımlıların kontrolüne geçti.[19] Bu arada on iki yıllık aktif yaşamında Ferhengistān, dile eklenmek üzere ya da mevcut ödünç kelimelerin yerini almaları için uygun bulduğu bir dizi bilimsel ve teknik terimin listesini (*vāze-hā-yı nov*, 1318/1939 ve 1319/1940); bölgesel terimlerin sözlüklerini ve lehçe ve klasik leksika üzerine diğer çalışmaları ve kendi dergisi *Name-yi Ferhengistān*'ı yayınladı (1322/1943-1326/1948). Bu dergi başlarda İran dili ve edebiyatı üzerine akademik olarak yetkin birkaç makaleye yer vermişti fakat kısa süre sonra deje-

18 Heyd, s. 34; ayrıca bkz. Özdemir, s. 52-53. Güneş Dil Teorisi'nin grafik destekli resmi Türkçe versiyonu, Steuerwald'da bulunabilir s. 71-76.

19 Heyd, s. 36-49; Özdemir, s. 53-54; Steuerwald, s. 45-47.

nere olarak toplantı tutanakları, ölüm ilanları ve methiyeler vb. kataloğu haline geldi. Başta vaat edilen sözlük ve gramer kılavuzu hiçbir zaman vücut bulmadı. Akademinin diğer bir görevi kuruluş belgesinde (2. Madde) özenle ifade edilmiş olan 'Farsça yazı [sisteminin] reformu için [gelen teklifleri] değerlendirmek' idi. Seyyid Hasan Takizade 1928 yılının Kasım'ında, kırk yıllık bir dönemde Arap harflerinin yerini alacak kırk harflik tadil edilmiş bir Latin alfabesinin benimsenmesini öneren bir kitapçık yayınlamıştı. Fakat dil reformuna yönelik genel olarak temkinli yaklaşımı kendisini Rıza Şah'ın kara listesine sokmuştu.[20] Her ne kadar Şah, yeni kelimelerin benimsenmesi konusunda en az Atatürk kadar istekli olsa da Türk modelinde olduğu gibi Latin alfabesine geçilmesi aşağıda verilen nedenlerden dolayı hiçbir zaman resmi olarak desteklenmedi. Akademisyenlerin bu amaca en çok yaklaştıkları durum Farsçanın imlâsı üzerine bir makaleydi ki bu makale de kural koyucu olmaktan çok tanımlayıcıydı. Aşağıda incelenen nedenlerden dolayı Ferhengistān, TDK'nın etkileyici yayın ve yaygınlaştırma faaliyetlerinin yanına bile yaklaşamadı. Tesadüfî bir biçimde Fars Akademisi'nin krizler tarihi de Türk muadilininkine paralellik göstermekteydi: 1938 Nisan'ında, ilerlemenin yavaşlığına kızan Rıza Şah tarafından geçici olarak feshedildi;[21] 1948 yılına gelindiğinde yani Rıza Şah'ın 1941 yılında tahttan indirilmesini takip eden daha az baskıcı dönemin sonlarına doğru can çekişmeye başladı.

VI.

Bu hareketler ve kurumların linguistik semerelerinin güncel bir değerlendirmesi bu çalışmanın kapsamının çok ötesindedir. Belirli sözcüksel alanlardaki başarı ve başarısızlıklara ise genel bir açıklama getirilebilir. Her iki ülkede de yeni askerî terimler hızla ve genel olarak kalıcı bir şekilde kullanılmaya başlanmıştı zira silahlı kuvvetler bunun uygulanması için mükemmel bir topluluktu: Başkumandanın yeni kelimelerini yeterince hızlı bir şekilde öğrenmeyi beceremeyen bir ast, kendisini bir diş fırçasıyla tuvalet duvarlarından Arapça harfleri kazımaya çalışırken bulabilirdi. Hükümet, diktatoryal buyruklara en az askerîyedekiler kadar emre amadeydi. **Tablo 9.2**'de Arapçadan ödünç alınan ve her iki dilde de ortak olan, arkaik ya da bir alana özel kelimelerle değiştirilmiş bu alandaki beş terim gösterilmektedir.

Tablo 9.2'deki Türkçe *vâli* (vali) ve Farsça *mu'asseseh* kelimelerinin bugün hâlâ yaygın oldukları ve yarı resmi olarak kullanıldıkları; *vilâyet* keli-

20 Wilber, s. 160, 169.
21 *A.g.e.*, s. 148.

TABLO 9.2
1930'lu Yılların Türkiye ve İran'ında İdari Releksifikasyonun Örnekleri

İngilizce anlam	Türkçe karşılık		Arapça ödünç		Farsça karşılık
Province	il	←	*velâyat* 'governor-ate'	→	*ostân* (Orta Farsça) 'province'
Governor, general	il-bay	←	*vâli* √ 'governor'	→	*ostân-dâr* 'province-holder'
Prime minister	baş-bakan*	←	*reis-il-vüzerâ'* 'head of viziers'	→	*nakhostvazir* 'first-vizier'
Foundation, institute	kurum - (enstitü)	←	*mu'asseseh* 'based + *subst.*'	→	*bungah* 'base-place'
Association, society	dernek - (encümen)	←	*cemiyet* 'gathering'	→	*encümen* 'crowd, assembly'

(*) Osmanlı Türkçesinde 'minister' anlamında kullanılan Bakan, Arapça 'Naz.ır' kelimesinin tam karşılığıdır.

mesinin, bir idari birimden farklı olarak, tarihî ve '(eski) bir idari şube, ev, merkez dışı bölge' anlamlarıyla her iki dilde de yaşamaya devam ettiği belirtilmelidir. Ayrıca sadeleştirmeden önce Türkçede kullanılan Fransızcadan alınma *enstitü* ve Farsçadan alınma *encümen* kelimeleri bugün, sadeleştirme sonrası karşılıklarının yanı sıra kullanılmaya devam edilmektedir. 'Prime minister' (İngilizce başbakan) kelimesinin Türkçe ikamesi, sentaktik açıdan, Arapçayı (tam olarak söylemek gerekirse Arapça etkisindeki Osmanlıcayı) model alırken Farsça ikamesi, birbirinin aynı Avrupai ifadelerin (krş. Fransızca premier ministre) çevirisidir. Farsça *vezir* kelimesine, bu kelimenin, her ne kadar Arapça formunda olsa da, Arapçaya muhtemelen Orta Farsçadan geçtiği düşünüldüğünden dokunulmamıştı.

Yeterli istatistiklerle ikame sözcüklerde başarının tıbbi, bilimsel, sosyalbilimsel ve eğitimsel kelime dağarcığından, en az uzmanlaşmış ve resmi iradenin en az nüfuz edebildiği ve Arapçadan alınma kelimelerin ve hatta tamlamaların önemli yer tuttuğu günlük dilde gittikçe azaldığı söylenebilir; sadeleştirmecilerin en önemli baş ağrıları devam etmektedir. Tablo 9.3 Arapçadan alınmış, her üç dilde ortak olan, sadeleştirme hareketinden sağ çıkabilmiş ve hatta sadeleştirme hareketi sonrası ikamesine galebe çalmış birkaç ifadeyi göstermektedir.

Biçimsel, bağlamsal ve diğer değişkenler dil reformunun hâlihazırda kullanılan güncel Türkçe söz dağarcığına yaptığı etkinin derecesini anlamayı zorlaştırmakla birlikte "reformun sözlü ve yazılı Türkçe arasındaki ilişki üze-

TABLO 9.3
Başarısız ya da Kısmen Başarılı Olmuş Releksifikasyon Örnekleri

İngilizce anlam	Türkçe karşılık		Arapça ödünç		Farsça karşılık
Precedent	geçmiş-te suç 'in-past crime'	↔	*sābeqeh* 'preceding + *subst.*'	↔	*pišine* 'prior + *subst.*'
Civil servant, offical	iş-yar 'work-apt'	↔	*ma'mur* 'appointed'	– →	*kar-mend [-i Devlet]* 'work-endorsed'
Congratulate	kut-lamak 'luck + *vb.*'	← –	*tebrik etmek* *tabrik goftan*	↔	*šād bād goftan* 'say be-happy,
Experience	(tecrübe)		*tacrube1*		(tacobeh)
Experiment, test	deney[im], deneme	←	*tacrube2*	→	azmayiş

rinde bariz bir biçimde etkili olduğundan... yazılı dili günlük dile yaklaştırma amacını gerçekleştirdiğinden[22] emin olabiliriz. İran'da basın, haber yayınları, resmî ilanlar ve kurgusal olmayan yazıların büyük kısmındaki üslup ve leksikal içerik karşılaştırıldığında, İran dil reformunun buna benzer herhangi bir sonucu olduğundan çok daha az emin olabiliriz. Başta daha az uzmanlaşmış kelime dağarcıkları hususunda olmak üzere İranlıların releksifikasyon çabalarında kusursuzluktan, kelimelerin yaygınlaştırılmasından ve sonuç olarak başarıya ulaşmış olmaktan Türk örneğine nazaran çok uzak olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Peki, bunun nedeni nedir?

VII.

Bir bütün olarak İran sadeleştirme hareketinin ve özelde Ferhengistān'ın Türk muadillerine nazaran daha az başarılı olmasının nedenleri, her biri iç içe geçmiş, linguistik, kültürel-ideolojik ve metodolojik etmenler başlıkları altında toplanabilir.

Kati surette linguistik olan etmenler iyi bilinmektedir. Dilin doğası ve tarihi, reform ihtiyacını İran'da daha az acil hale getirmişti. Edebî ve bilhassa bürokratik alanlarda Osmanlı Türkçesi, değişen oranlarda temel Türkçe sentaksla beraber Arapça-Farsça leksikal (ve kısmen morfolojik) bir melez haline gelmişti. Çağdaşı diğer Türkik dillere nazaran üretken morfolojisinin büyük kısmını kaybetmişti ve en önemlisi İstanbul ya da Anadolu'da konuşulan Türkçeye göre fiilen başka bir dil haline gelmişti. Öte yandan edebi Farsça,

22 Luděk Hřebíček, "The Turkish Language Reform and Contemporary Lexicon", *Archiv Orientální*, 45 (1977), s. 137-38; ayrıca bkz. Heyd, s. 97 vd.; Özdemir, s. 54-55.

Türkçeye oranla, Arapçadan alınma sözcükleri çok daha uzun bir zamandır kullanıyordu ve daha başarılı bir şekilde özümsemişti. Dahası stilistik varyasyon ve releksifikasyon meselelerinde Arapça dışında ödünç kelimeye sahip değildi. Bunun yanı sıra üretken morfolojisini büyük oranda korumaktaydı ve Arapça ile Türkçenin çok belli ise sentaktik etkisi isimler, unvanlar ve benzeri değişmez tamlamalarla sınırlıydı. Yazılı ve sözlü dil arasındaki fark, görece azdı ve sözcüksel değişimle (leksikal varyasyon) sınırlıydı.

Arapça yazı sistemi, sekiz sesliye sahip Türkçede, altı sesliye sahip Farsçaya nispetle çok daha az adapte edilebilmişti ve Farsçanın altı seslisi Arapçadaki üç uzun (açık) ve üç kısa (gizli) sesliyle yeterince karşılanabiliyordu. Türk sadeleştirmeciler için Arap yazısını terk etmek, mimli bir edebi geçmişle olan göbek bağını kesmek ve Arapça olmayan unsurları da mümkün mertebe asimile edebilmenin yolunu açmak anlamına geliyordu; Farsçada çok daha fazla sayıda ve değerde edebi eserin Arap harfleriyle yazılmış olması –sadeleştirmeciler için bile– bu yazının terk edilmesini düşünülemez hale getirmekteydi ve dolayısıyla Arap harflerinin korunması diğer yerleşik Arapça unsurların da korunmasına yardımcı olacaktı. Sözcüksel düzeyde Latin alfabesine giydirilmiş Arapçadan alınma kelimeler etimolojik ve stilistik kimliklerini kısa süre içerisinde kaybedeceklerdi; Arap alfabesiyle yazılmış Arapça kelimeler, hayatta kalmak için açık ara daha fazla avantaja sahip Farsça yeni kelimelere ve Avrupa'dan alınmış olanlara karşı koyabilmektedir.

Bir başka önemli husus kültürel-edebi ideolojidir. Osmanlı Türkçesi için klasik edebi modeller Farsça ve daha az bir ölçekte Arapçaydı; dolayısıyla 'klasikler' modern bir Türk dili için ne pratik ne de ideolojik bir model olabilecekti. Klasik ve modern Farsça arasında ise tam tersine kesintisiz bir linguistik ve edebi devamlılık mevcuttu; klasikler, hem sadeleştirmeciler hem de ılımlılar için, paradoksal bir biçimde ve seçicilikle 'iyi Farsça'ya model işlevi görüyordu.

Sosyopolitik ideoloji açısından bu dönemde Türkçe konuşan bölge, bilinçli olarak çok dilli bir imparatorluktan tek dilli bir ulus-devlete dönüştürülmenin yarattığı travmanın sıkıntısını çekiyordu. Yeni dil hem yeni tip bir vatandaş için pratik bir araç görevi görmek hem de bu yeni milliyetin önemli bir nişanı ve hatta en önemlisi olmak zorundaydı. Öte yandan İran uygulamada – ve zımnen teoride– hâlâ çok dilli bir imparatorluktu. Farsça her ne kadar çok uzun sürelerdir bölgelerüstü iletişimin anadili ve devletin saygın dili olsa da, paralinguistik açıdan tarih, edebiyat (Firdevsi Binyılında olduğu gibi) ve Şah ve/veya Şia kültüne referansla ifade edilen İran'ın kültürel değerlerinin ardından kültürel nişan olarak ikinci sırada kalmıştı. 1921 yılından sonra Osmanlı

vatandaşı bir Arap veya Rum, Türk olamazdı; öte yandan İran'da etnolinguistik açıdan Arap ya da Türk olan birisi, İranlı olarak kalmaya devam etti.

Atatürk'ün modernizasyon formülü hızlı, ödünsüz bir Batılılaşmayı ve buna bağlı olarak geleneksel İslâmi yapı ve sistemlerin reddedilmesini gerektiriyordu; efsaneler, tarih, edebiyat ve dildeki müstakil milliyetçi dayanaklar, henüz bu dönüşümü sağlayabilecek yeterlilikte bir niceliğe sahip değildi. Dolayısıyla söz gelimi *psikoloji* gibi Batılı kelimeler kabul edildi ya da en azından etnik bir Türk leksikonu yeniden icat edilene kadar bunlara göz yumuldu. Rıza Şah'ın planı, kolayca bulunabilen İslâm öncesi İranî kültürel sembollerinin yeniden canlandırılmasına dayalı bir şovenizme öncülük etmek için daha fazlasına ihtiyaç duyuyordu; bu plan, bazıları Şah'ın Batılılaşma politikasını doğru bulmayan İranlı entelektüellerin bile desteğini aldı. Dolayısıyla Arapçadan alınan kelimelerin kınanması ne kadar muhtemelse İran linguistik zenefobisinin ifadesini, ödünç alınan kelimelerin takıntı düzeyinde çevrilmesinde bulması (ör. *revānşenāsi*, psikoloji) ve Fransızca ve İngilizceden alınan kelimelerin de hoş görülmemesi o kadar muhtemeldi. Daha önce gördüğümüz üzere İranlı sadeleştirmeci için 'yabancı kelime'nin, *medrese* ve *qanāt*a değil fakat *mādmuāzele* ya da rolls razor'a (jilet markası – ç.n.) tekabül etmesi mümkündü.

Sonuç olarak her iki dil reform kurumunun elebaşları ve katılımcılarının kişilikleri ve tavırları, fiili sonuçlar konusunda belirleyici oldu. Her ne kadar sonrasındaki faaliyetleri kendisinin adanmış bir sadeleştirmeciden çok bir pragmatist olduğunu ortaya çıkarmış olsa da Atatürk, modernleştirme politikalarının bir kolu olarak TDK'ya bizzat ön ayak oldu. Öte yandan İsmet İnönü bir sadeleştirmeci olarak dil hareketinde ve TDK'nda etkindi. Dil kongrelerinden birkaçına başkanlık etmiş ve konuşmalarında yeni kelimelere yer vermişti. Her iki lider de her sınıftan insanı bu işe katmak için çaba sarf etmiş, toplumsal reformun diğer alanlarında olduğu gibi nedenlerini açıklamış ve dayanışma ve katılımı teşvik etmişlerdi.[23]

Daha önce gördüğümüz üzere Rıza Han, Ferhengistān'ın göreve başlaması ve sonrasında daha az ilgi göstermişti. Akademinin resmi tarihine göre Şah, Türkiye'de tanık olduğu dil reformundan etkilenmiş ve Ferhengistān'ın öncülü askerî releksifikasyon komisyonunu bizzat kurmuştu; Wilber de Rıza Şah'ın "Fars dilinden Arapça ve diğer yabancı kelimelerin arındırılması hareketinden bizzat mesul" olduğunu "1935 yılında, dilin 'bilimsel revizyonunun' ilk safhalarında, yaygın bir şekilde kullanılan Arapça ke-

23 Heyd, s. 36-37.

limelerin yerine geçecek Farsça kelime ve kökleri bizzat elden geçirdiğini, bazılarını kabul edip bazılarını reddettiğini" söyler. Kızı Eşref'in ilk çocuğunun doğumundan dolayı heyecanlıyken, ebe, ilk kez anne olacak hastasına atıfla 'öz Farsça' bir terim olan *nahust-zā*'yı kullanınca fark edilir bir şekilde memnun olur.[24] Şah genel siyasetinin bir parçası olarak dil reformunun öneminin kesinlikle bilincindedir ve *afsarān* konuşmasıyla ona unutulmaz bir hız kazandırmıştır. Fakat Rıza Şah'ın naif sadeleştirmeciliği, Atatürk'ün sadeleştirme hareketini ustalıkla yönetmesinden çok uzaktır. Sabık Kazak albayının entelektüel hevesi yoktur; resmi eğitiminin eksikliği konusunda hassastır ve yazılı Farsçasında, gramer ve imlada hataları göze çarpmaktadır. Daha önemlisi 1925 yılında Şah olduktan sonra sıradan insanlarla bağlantısı en alt seviyeye inmiştir ve İran için planlarını açıklamak ya da bu planlara halk desteği sağlamak hususunda hiçbir çaba sarf etmemektedir.[25] Onun için kitleler, kendi kurtuluşları için ayaklandırılmak ya da ikna edilmekten çok emrivaki bir şekilde önünden çekilecek ya da arkasından itilecek Ortaçağ'ın o uyuşuk *ra'iyeti* idi.

TDK üyeleri –prensipte ve en azından başlarda uygulamada– kendilerini dilin tamamen arındırılmasına adamış sadeleştirmecilerdi. Muhalifleri olan ılımlılar kendiliklerinden Dil Kurumu'nun dışında kalmış ve kurumun en çok abarttığı yerlerde bir fren görevi görmeyi denemişlerdi, böylece genel olarak basit ve faydalı bir diyalektik ortaya çıkmıştı. Öte yandan Ferhengistān'ın önde gelen üyeleri –Başbakan Furugi ve saray şairi Bahār gibi– bariz bir biçimde ılımlılardı; gerçekten de Akademi, aşırıya kaçan sadeleştirmecilerin faaliyetlerini denetlemenin bir yolu olarak düşünülmüştü. Furugi'nin, Akademi'nin dergisinin ilk sayısında yayınlanan manifestosu *Ferhengistān çist?*, Şah'ın aklında olandan daha muhafazakâr bir proje öngörmekteydi; bunun sonucu olarak düzenli aralıklarla kurumun başı, hamisiyle ve daha ateşli milliyetçilerle belaya girmişti.[26] İronik bir biçimde hâlihazırda savaş halindeki Akademisyenler, kendilerini gizli sadeleştirmeciler ya da beceriksiz işgüzarlar olarak gören Muhammed Kazvini, Seyyid Hasan Takizade ve Abbas İkbal gibi daha muhafazakâr edebiyatçı meslektaşlarının da sert saldırılarına maruz kalmışlardı.[27] İran'da dil tartışması, bir kez âdet haline geldikten sonra, anlamsız bir karşılıklı birbirini suçlama turlarına dönüşmüştü.

---

24 Wilber, s. 235.
25 *A.g.e.*, s. 237-38.
26 *A.g.e.*, s. 169.
27 Bkz. ör., Abbas İkbal Aştiyani, *Baz Hem Ferhengistan*, *Yadgar*, 3, 6-7 (1947), s. 1-7.

Ferhengistān dışında etkin olan İranlı sadeleştirmeciler arasında atıl durumdaki morfemleri yeniden işlevli hale getirmenin yollarını arayan Ahmed Kasravi de vardı. Söz gelimi *ḫōrāk* (yemek) ve *puşāk* (giyim) gibi fiilden türemiş birkaç kelimeye benzeşim yoluyla (*-ak*) sonekinin kullanım alanını genişletip söz gelimi *āmuzāk* (*āmuḫtan* - öğretmekten 'öğretim') ve *ḫvāhāk* (*ḫvāstan* - istemekten 'istenen') gibi kelimeler üretilmesini öneriyordu.[28] Fakat garip (*-ak*)lı kelimeleri hiçbir zaman sevilmedi. Diğer aptalca sadeleştirmecilikler arasında arkaik somut kelimelerin, *der-yābe-yi āmiğhā-yı barahne* ('soyut gerçekliklerin algısı'nın çevirisi amaçlanmakla birlikte aslında daha çok 'çıplak çiftleşmelerin keşfi' gibi bir anlama geliyordu) benzeri söz öbekleri üretmek üzere daha özel alanlarda ya da soyut modern anlamlarda keyfi kullanılması gibi öneriler vardı.[29]

Dil reform kurumları ve onların yöntemlerinin doğası iki ülkedeki birbirinden tamamen farklı yaklaşımları yansıtmaktadır. Türkiye'deki sadeleştirmeciler ve dolayısıyla TDK'nın birçok üyesi Almanya'daki sadeleştirme hareketinden etkilenmişti (bir sonraki notun varlığının da işaret ettiği üzere etkilenmeye de devam etmektedir). Türetme ve birleştirme meseleleri ve ödünç kelimelerin çevrilmesinde kullanılan teknikler Almanca ve Türkçede dikkat çekici bir biçimde benzerdi. Bu yaklaşımlar her iki dilde de yabancı kaynaklardan doğrudan alınmaya tercih edildi zira hem milliyetçi ideolojiye hem de morfolojik açıdan geçirgen olan bu dillerin hakiki leksikal potansiyellerine cazip gelmekteydi. Yüzyılın sonundaki Alman sadeleştirme örgütü Allgemeine Deutsche Sprachverein akademik bir komite değil yüzlerce üniversite profesörü, öğretmenler, yazarlar, politikacılar ve diğer aydınların üye olduğu geniş tabanlı bir topluluktu.[30] Kendi diline ilgili tüm yetişkin Türklerin üyeliğine açık olan TDK'nın üyeliği daha da fazla geniş tabanlıydı.

Ferhengistān ise tam tersine, *İttilaat*'da 16 Fervardin 1314 / 5 Nisan 1935'te yayınlanan, Académie Française'in (kuruluş 1635) üç yüzüncü yılını kutlayan bir yazıdan, aynı kurumun *Name-yi Ferhengistān*'ın ikinci sayısında yayınlanan kısa tarihinden ve Ferhengistān'ın kalıcı üye sayısının, Académie française'in 'ölümsüz kırklar'ından bir fazla yani kırk bir olmasından da anlaşılacağı üzere zımnen Fransız Akademisi'ni model almıştı. Fransız kurumun İtalya ve İspanya'daki taklitlerine benzer bir şekilde Fars Akademisi, gü-

28 Bkz. Ahmed Kesrevi, *Zeban-ı Pak*, 3. baskı (Tahran, 1339/1960), s. 42-43, 53, 54.

29 Bkz. Ahsan, s. 105, 106.

30 Vural Ülkü, *Sprachreinigungsbestrebungen in Deutschland*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1975, s. 17-18; Heyd, s. 108.

zide yerli ve yabancı bilim adamlarına münhasır bir komiteydi ve dil reformunun daha geniş çevrelerdeki yansımalarıyla alakasını kesmişti. Üyeleri arasında ünlü sürgün Muhammed 'Ali Cemalzade, dört Mısırlı bilim adamı (Akademi'nin, Arapçanın devam eden önemini tanımasını doğrular bir şekilde) ve Avrupalı oryantalistler Arthur Christensen, Henri Massé ve Jan Rypka bulunmaktaydı.

Gösterişli kongrelerinden başka TDK, reform programına halkın etkin katılımını sağlamak ve geri beslemeyi teşvik etmek gibi pratik adımlar da attı. İlk dönemlerinde gazetelerde on ila yirmi kelimelik, Arapça-Farsça kelimeler ve önerilen Türkçe karşılıklarının olduğu günlük listeler yayınladı ve bu uygulama ciddi karşılık gördü. Anadildeki ve bölgesel lehçelerdeki kelimelerin derlenmesi, ülkenin her yanındaki okul öğretmenleri ve diğer okuma yazma bilen insanların işbirliği ile gerçekleştirilmişti ve dolayısıyla ortaya çıkan her bir formun layıkıyla elden geçmiş olduğu iddia edilmektedir. Eksik linguistik uzmanlık, mevcut hevesle ziyadesiyle kapatılmıştı. Sonuçlar hükümet yayınları ve devlet haber ajansı, radyo, *Türk Ansiklopedisi* ve birkaç tanesi tekrar basılan ve güncelleştirilen dizilerce sözlükle geniş kesimlere yaygınlaştırıldı.[31] Sonuçlar ne olursa olsun Türk Dil Kurumu denememiş olmakla asla itham edilemezdi.

Ferhengistān'ın bu nevi çabaları pek görünmemektedir. Üyeler arasında kesinlikle işini bilen ve gayretli bilim adamları mevcuttu fakat ürettikleri sözlükler geniş kesimlere dağıtılmadı, halkın geri beslemesi etkin bir şekilde beklenmedi ve leksikal malzemenin derlenmesi ve incelenmesi bireylerin ya da küçük komitelerin münferit faaliyeti olarak kaldı. Çabalar eğitimsel ya da edebi kampanyalarla birlikte koordine edilmedi ve hiç sözlük yayınlanmadı. Kısacası Türkiye'nin dil reformu, tıpkı diğer programları gibi görece daha odaklanmış ve kalıcıydı; İran'ınki ise dağınık ve müstereddit.

VIII.

Tüm bunlar Türkiye ve İran'ın modernizasyon programları arasındaki genel bir farka işaret etmektedir. Türkiye'nin sorunları basitti ya da basit görünüyordu. Bir kötü –İslâmi Osmanlı geçmişi– vardı; bir amaç –bağımsız Batılılaşma– vardı ve bir yöntem –kitleleri, meselenin bu kadar kolay olduğuna ikna etmek– vardı. Ne Rıza Şah ne de İran entelektüelleri, ne kendileri ne de kitleler için İran'ın sorunlarını bu şekilde basitleştirmeyi becceremediler. İran'ın kötüler kataloğunda Britanya ve Rusya'nın yanısıra geleneksel İslâm vardı fa-

31 Heyd, s. 29-30, 52-54.

kat bunların hiçbiri açıkça düşmanlaştırılamadı; ulusal bağımsızlık, Batılılaşma ve modernizasyon hedefleri pratikte birbiriyle bağdaşmıyordu ve denedikleri çeşitli yöntemler kitleleri geniş ölçüde görmezden gelmiş ya da yanlış değerlendirmişti.

Öte yandan hem Türkiye hem de İran'da dilde reform hareketleri ve konuyla ilgili kurumlarının çabaları, bir yığın yeni kelimenin ya da Arapçadan alınma kelimelerin ağırlığının azaltılmasının çok daha ötesinde olumlu sonuçlar verdi. Milli dil ve genel olarak dil ve toplum meselelerine yönelik yoğun bir ilginin ateşleyicisi oldular ve bazı faydalı bilimsel çalışmalar ve linguistik aygıtlar doğurdular. Her ne kadar Türkiye'de İran'dan daha kolaylıkla olsa da her iki dilde de leksikonun geçirgenliğinin arttırılmasına ve buna bağlı olarak yeni kavram ve terimlerin asimilasyon ve yaygınlaştırılmasının kolaylaştırılmasına yönelik bir eğilimi beslediler – ya da belki sadece hızlandırdılar. Aynı eğilim İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra modern Batı dillerinde, özellikle de İngilizcede de görünmektedir. İngiltere'de Viktorya dönemi bilim adamları ve onların halefleri, haşmetli müşterileri için pantechnicon, phonograph/gramophone, homosexuality ve arteriosclerosis gibi anlaşılmaz kelimeler tertip ettiler.* Bizim çağımız ise blackout, black hole, trade-off, trade-in, spin-off ve software gibi kolaylıkla anlaşılabilecek ve hızla dolaşıma girebilecek kelimeleri tercih etti.** Ödünç kelimelerin çevrilmesini veya anadildeki diğer imkânları, başka bir dilden hazır kelimelere tercih etmek ya da bunun tam tersi, belirli bir dilin ne kadar yaratıcı olduğunu veya olmadığını göstermez; bu daha çok, içinde yaşadığımız keşif, değerlendirme, kitleselleşme çağı ruhunun, herhangi bir dili konuşan insanları, geçmişi tekrarlamak değil neden bahsettiklerini anlamak için pasif morfolojiyi canlandırmak üzere periyodik olarak teşvik etmesinin bir sonucudur.

1349/1970 yılında Rıza Şah'ın oğlu ve halefi, Ferhengistān hareketini, *Ferhengistān zeban-ı İran,* 'İran Dil Akademisi' adı altında ve neredeyse aynı amaçla yeniden canlandırdı. 1979 yılına kadar aktif kalan kurum selefinin hatalarından ve belki Türk Dil Kurumu'nun göreli başarılarından ders çıkar-

(*) Pantechnicon: Pan: hepsi, tüm + technicon: teknik, Phonograph: Phono: ses + graph: yazma, yazar. Gramophone: Gramma: yazılı + phone: ses. Homosexuality: Homos: aynı + sexuality: cinsellik. Arteriosclerosis: Arterio – ana cadde + sclerosis: sertleşme – damar sertliği. Kelimelerin tamamı eski Yunanca ve Latinceden derlenmiştir – ç.n.

(**) Blackout: Black: Kara + out: dışarı = Karartma, elektrik kesintisi, bayılma. Trade-off: Trade: ticaret + off: bir edat = Bir şeyi elde etmek için bir diğerinden vazgeçmek, taviz vermek. Trade-in: Trade: ticaret + in: bir edat = bir satın alma işleminde, ürün bedelinin bir kısmını ödemek için bir eşya vermek. Spin-off: Spin: Örmek, çevirmek + off: bir edat = orijinal bir üründen bir yan ürün üretme. Software: Soft: yumuşak + ware: eşya = yazılım – ç.n.

mış görünüyordu. Üyelik daha geniş katılımlıydı ve halka daha çekici kılınmaya çalışılmıştı. Asli görev olarak gerekli teknik terminolojinin sağlanması görülüyordu (*Kayhan-ı Hava'i* gazetesinde 11 Mordad 1357 / 2 Ağustos 1978'de çıkan bir haber, kurumun başkanının, Farsçanın bir milyon yeni kelimeye ihtiyacı olduğunu belirttiğini yazmıştı) ve meseleye daha demokratik bir yaklaşım sergilenmeye çalışılmıştı: Akademi'nin kelime seçim merkezi, İngilizce teknik terimlerin Farsça karşılıklarıyla birlikte bir dizinini yayınladı; başlık *pişnehād şomā çist?* "siz ne önerirsiniz" adını taşıyordu.

Böylesi önemli bir soruya verilecek nihai cevap kısa bir süre sonra sırf linguistik terimlerden fazlasıyla verildi; Muhammed Rıza, babası gibi, Arap-İslâm geçmişinin itham edilmesini telkin etmeyi ve Batılılaşma karşıtı hissiyatın yayılmasını önlemeyi artık beceremiyordu. Yakın zamandaki devrimin bir sonucu olarak İran'da dil reformunun bir sonraki aşaması bambaşka bir dönemece girebilir.

Yazarın Notu: Bu yazı, 5 Haziran 1982'de Chicago Üniversitesi Ortadoğu Çalışmaları Merkezi tarafından düzenlenen Atatürk'ün Yüzüncü Yılı Sempozyumu'na sunulan bir yazının genişletilmiş versiyonudur. Farsça, Arapça ve Osmanlıca transliterasyonlarda Osmanlıcayı temel alan bir sistem izlenmiştir.*

(*) İngilizce orjinalinde Farsça transliterasyon alfabesi temel alınmıştır – ç.n.

10

Yanlış Anlaşılmaları Ortadan Kaldırmak

1918-19'da Vüsuk-üd Dovle'nin Dış Politikası

OLIVER BAST

Vüsuk-üd-Dovle (Mirza Hasan Han), İran halkının müşterek hafızasındaki en nefret edilen isimlerden biridir. 1919 yılındaki İngiliz-İran Antlaşması'ndan mesul kişi olarak genellikle anavatanını İngilizlere satan bir vatan haini olarak tanımlanır.[1] Vüsuk-üd Dovle tarafından imzalanan antlaşma, bugüne kadar her türden siyasal ve ideolojik eğilimlere sahip yazarlarca bütünüyle lanetlenmiştir.[2] İran 1918-19 yıllarında bir bütün olarak yabancıla-

1 Konuyla doğrudan ilgili bazı çalışmalar için bkz. W. J. Olson, *Anglo-Iranian Relations During World War I*, Londra, Cass, 1984; Houshang Sabahi, *British Policy in Persia 1918-1925*, Londra, Cass, 1990 ve özellikle Iraj Zowqi'nin başka açılardan da oldukça aydınlatıcı makalesi "Chegunegi-ye shekast-e ma'muriyet-e nemayandegan-e Iran dar konferans-e solh-e Paris", *Barresi-haye tarikhi, X, 5 (1354-1975)*, s. 65-92. Ayrıca ders kitapları ve referanslar da Vüsuk-üd-Dovle ve 1919 İngiliz-İran Antlaşması'na yönelik olumsuz bir bakış yansıtırlar. Örneğin bkz. Nikki Keddie'nin *The Cambridge History of Iran*, cilt 7, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, s. 209 içindeki makalesi yada Donald N. Wilber, *Iran: Past and Present*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1981, s. 72.

2 Başbakan hakkındaki bu ortak yargının ayrıntıları için bkz. Homa Katouzian, "The Campaign Against the Anglo-Iranian Agreement of 1919", *British Journal of Middle Eastern Studies*, XXV, 1 1998, s. 5-46, bu konu özelinde 5-7. Şurası göz önünde bulundurulmalıdır ki Katouzian Antlaşmaya uzun zamandan beri nesnel ve rasyonel bakmayı başarabilmiş çok nadir yazarlardan biridir. Bkz. kendisinin çalışması, *The Political Economy of Modern Iran*, Londra, Macmillan, 1981, s. 77-79. Burada Katouzian Antlaşmanın, İran'ın ekonomik gelişimine olumlu bir etkisinin olması gerektiğini gösterir. En az iki başka yazar daha, Mansura Ettehadiya ve Vladimir Volodarsky, Vüsuk-üd Dovle ve Antlaşmaya daha nesnel bir gözle bakabilmiştir. Ettehadiya'nın Nosrat'üd-Dovle ve Antlaşma üzerine makalesi için bkz. Oliver Bast (der.), *La Perse et la Grande Guerre*, Tahran ve Paris, IFRI, 2002, s. 427-437 ve Vladimir Volodarsky, *The Soviet Union and its Southern Neighbours Iran and Afghanistan, 1917-1933*, Ilford, Cass, 1994, s. 24-32. Yine de bugüne kadar hiç kimse Paris barış konferansına dair İran politikasına, tamamıyla İran'ın tarafından, sistematik olarak bak-

rın, özellikle de İngilizlerin entrikalarının biçare bir kurbanı olarak görülür. İran diplomasisinin liyakatsiz ya da yozlaşmış olduğu düşünülür. Öte yandan kaynaklar Vüsuk-üd Dovle'nin 1918-19 yıllarındaki dış politikası hakkında başka bir hikâye anlatmaktadır. Bu nedenle bu bölüm, yanlış anlaşılmaları düzeltmeyi amaçlamaktadır.

I.

> Bu konferansın geniş kapsamlı sonuçları olacak, o kadar ki etkilerinin sona ermesi için uzun yıllar geçmesi gerekecek. İran, bağımsız bir devlet olarak varlığını devam ettirecek mi yoksa politik bir köle olup acı çekerek ölecek mi; buna bu konferansta yapılacak müzakerelerle karar verilecek. Bu konferanstan sonra geriye dönüp haklı davamız için başvurabileceğimiz hiçbir merci kalmayacak. Bu nedenle hükümetin, oraya göndermek istediği delegasyonun tertibi hususunda çok dikkatli bir şekilde düşünmesi mutlak bir gerekliliktir.[3]

1918 yılı Ekim ayının sonlarında Lahey'deki İran elçisi, Tahran'daki hükümetin, yaklaşmakta olan barış konferansının hayati öneminin yeteri kadar farkında olduğundan emin olmak için bu dramatik ifadeleri kullanmıştı. Öte yandan İran'ın dış politikasını belirleyenler, yakın zamandaki savaşın ardından yapılacak olan barış konferansının, halklarının kaderi konusunda azami bir öneme sahip olduğunun 1917 yılının yazından beri farkındaydılar.[4] Her ne kadar İran savaşa iştirak eden ülkelerden biri olmadıysa da, savaş sırasında tarafsızlıklarının ciddi bir şekilde ihlal edilmesini gerekçe göstererek müstakbel barış konferansına kabul edilmeyi umuyorlardı. Gerçekten de tarafsız İran, görünüşte savaşa katılan bazı ülkelerden çok daha fazla sıkıntıya girmiş ve zarara uğramıştı.

---

maya kalkışmadı. Bu bölüm, Paris'teki arşiv belgelerinden elde edilen kanıtlar, yakın zamana ait birkaç İrani ve diğer belgesel yayın, uzun süredir bilinen anılar ve Olson'ın İngiliz bakış açısını yansıtan ve diğer açılardan mükemmel olan çalışmasını sentezleyerek bunu yapmaya çalışacaktır.

3 Lahey'deki İran elçisinden İran Dışişleri Bakanı'na, La Hey, 3 Muharrem 1337 (29 Ekim 1918), Muhammed Nadir Nasıri Mukaddem, *Guzide-yi isnad-ı derya-yi hazer ve menatık-ı şomali-yi İran der ceng-i cihaniyi evvel*, Tahran, Defter-i Mutaleat-ı siyasi ve beynelmileli idareyi intezhar-ı isnad, 1374 (1995), belge no. 231, s. 573.

4 Daha 12 Sefer 1336'da (27 Kasım 1917) İran Dışişleri Bakanı hükümetten, İran'ın müstakbel bir barış konferansına katılabilmesine yönelik sistematik olarak hazırlık yapılması için derhal harekete geçmesini isteyen bir tezkereyi kabineye sunmuştu. İran Dışişleri Bakanı'nın kabineye sunduğu bir belgede bu tezkereden bahsedilir, bkz. 12 Muharrem 1337 (18 Ekim 1918), Muhammed Hasan Kavusi-Eruki, *Guzide-yi isnad-ı İran ve Osmani*, cild-i Heftum, 1905-1924, Tahran, Daftar-e motale'at-e siyasi va beyn-al-mellali - Edare-yeenteshar-e asnad, 1375 (1996), belge no. 1540, s. 818.

Böylece henüz 23 Haziran 1917'de Alâ'üs-Saltane kabinesi 'Zarar Tespit Komisyonu'* olarak adlandırılan özel bir kurum oluşturdu.[5] İçişleri ve Dışişleri Bakanlıklarının birlikte yönettikleri bu kurum, yabancı müdahalesi nedeniyle ülkenin farklı bölgelerinin mustarip olduğu manevi, mali ve fiziki zararları sistematik olarak tespit etme görevine sahipti. Eyalet başkentlerinde alt komisyonlar oluşturuldu ve halk, özel olarak hazırlanmış formları doldurarak zararlarını ve kayıplarını bildirmeye davet edildi.[6]

İran'ın idari zayıflığı ve bazı bölgelerinin yabancıların işgali altında olduğu düşünüldüğünde Zarar Tespit Komisyonu'nun görevinin ne kadar zor olduğu anlaşılacaktır, bu nedenle yüzde yüz kesinliğe sahip veri toplaması ihtimali neredeyse imkânsızdı. Yine de diplomatik bir teşebbüs için sergilenen bu sistematik, ileri görüşlü ve bütüncül hazırlık etkileyici bir çabaydı ve Paris barış konferansında İranlı diplomatlar için tazminat taleplerinin asli argümanını oluşturdu.

Öte yandan tazminat meselesi, İranlı diplomatların yaklaşmakta olan konferansa hazırlıklarını hızlandıran ana neden değildi. İran'ın dışişleri politikalarından sorumlu olanlar bunu, İran sorununu kesin olarak çözmek için bir fırsat olduğunu umuyor görünüyorlardı. İran, barış konferansına katılarak kendisine, savaş sonrası kurulması beklenen yeni dünya düzeninin çerçevesi içerisinde sağlam bir yer sağlamak istiyordu.

Bu bağlamda Woodrow Wilson'ın Ocak 1918'de açıkladığı, küçük ulusların kendi kaderlerini tayin hakkını belirleyen Wilson İlkeleri, İran diplomasisi için bir *point d'appui*** olabilirdi. İran'ın dış politikasını yapanlar gerçekten de Amerika Birleşik Devletleri'nin yükselen öneminden ve yeni rolünden haberdardılar. Örneğin 10 Ekim 1918'de İran'ın Washington maslahatgüzarı Ali-kulu Han (Nebil-ül-Dovle), Wilson yönetiminin Amerikan 'barış hedefleri'ni gerçekleştirmek için aldığı son önlemler konusunda Tahran'ı bilgilendirmişti.[7]

(*) Farsça "Komisiyun-u ta'yin-i hesârât" – ç.n.

5 İran Dışişleri Bakanı, Zarar Tespit Komisyonu, İran İçişleri Bakanı'na, Tahran, 3 Ziqa'da 1335 (20 Ağustos 1917), Behruz Kutbi, *İsnad-ı ceng-i evvel-i cihani der İran*, Tahran, Neşri karn/sazman-ı çap ve intişarat-ı vezeret-i ferheng ve irşad-ı İslâmi, 1370, (1991), s. 276-77.

6 Bkz. İsfahan eyaleti alt komisyonu tarafından dağıtılan bir posterin tıpkı basımı Ebrahim Safa'i, *Çihil hatıra az çihil sal*, Tahran, İntişarat-ı ilmi, 1373 (1994), s. 23.

(**) Fransızca "destek noktası", "dayanak noktası" – ç.n.

7 Washington'daki İran maslahatgüzarından İran Dışişleri Bakanı'na, Washington, 4 Muharrem 1337 (10 Ekim 1918), İran Dışişleri Bakanlığı Arşivi [ing. AIMFA - Archives of the Iranian Ministry of Foreign Affairs, bundan sonra İran arşiv belgeleri için bu kısaltma kullanılacaktır – ç.n.], *kutu 67, dosya 17, 1338*. Bu raporda İran maslahatgüzarı Senato'nun, Wilson'ın sağ kolu (fr. hom-

13 Ekim 1918 tarihli bir raporda Londra'daki İran elçisi Wilson'ın On Dört İlke'sine açıkça atıfta bulundu. Tahran'daki hükümeti, savaşın sonunun yakın olduğu ve barışın, gizli ve adil olmayan antlaşmaları yasaklayan bu yeni Wilson İlkeleri çerçevesinde şekillendirileceği konusunda bilgilendirmişti. Elçi ayrıca üyesi tüm devletlerin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü garanti edecek bir Milletler Cemiyeti kurma projesi olduğunu bildirmişti. Tüm bu unsurların, İran'ın haklarını güvence altına alması için oldukça uygun bir fırsat yarattığının altını çizmiş ve bunun kaçırılmaması gereken bir fırsat olduğunu söylemişti. Elçi, bu nedenle üst düzey, saygın ve yetkin isimlerden özel bir kurul oluşturulmasını tavsiye ederek bitirmişti. Bu kurul daha sonra derhal, İran Elçisinin Milletler Cemiyeti'nin toplanacağını düşündüğü Washington'a gönderilmeliydi.[8] İran'ın Paris Elçisi 'Abd'üs-Samed Han da (Mümtazü's-Saltane) Tahran'a gönderdiği raporlarda Birleşik Devletler'in öneminin altını çiziyordu. Bununla birlikte sadece hükümetini bilgilendirmekle kalmamış, İran konusunda Amerika'nın desteğini kazanmak üzere Paris'teki Amerikalı muadilleriyle görüşmelerde bulunmuştu.[9]

Tahran hükümeti durumun özel öneminin tamamen farkındaydı. 8 Ekim 1918 gibi erken bir tarihte, 1918 Ağustos'unda ikinci kez Başbakan olan Vüsuk-üd Dovle, her ne kadar savaş henüz bitmemiş olsa da, gerekli önlemlerin derhal alınmasının mutlak öneminin altını çizmişti. Vüsuk-üd Dovle'ye göre bir barış konferansı toplanacağı zaman hızla harekete geçebilecek şekilde hazır olunmalıydı. Vüsuk-üd Dovle ayrıca İran delegasyonunun nasıl teşkil edileceği hususunda somut önerilerde bulundu. Dahası Dışişleri Bakanlığı'nı, bir talepler listesi taslağı ile İran'ın toprak talepleriyle ilgili detaylı bir haritanın hazırlandığı konusunda bilgilendirmişti.[10]

Bütün bu önlemler bile Dışişleri Bakanı Müşaver-ül-Memalek'i (Alikulu Han Ensari) tatmin etmemişti. Kabineye verdiği bir tezkerede, müstakbel barış konferansını yeterince ciddiye almadığı için başbakanı eleştirmiş ve

---

me de confiance) ve daha sonra Versailles'da Amerikan delegasyonunun en etkin üyesi haline gelecek olan Albay Edward Mandell House'un Paris'e gitmek üzere yola çıkmasından önceki bir oturumundan bahseder. Genel olarak Albay House'un rolünden bahseden bir çalışma için bkz. *Colonel House in Paris*, Aarhus, Universitetsforlaget, Aarhus, 1973.

8 Londra'daki İran Elçisinden İran Dışişleri Bakanı'na, Londra, 8 Muharrem 1337 (13 Ekim 1918), Kavusi-'Erarqi (der.), *Gozida-ye asnad-e Iran ve 'osmani*, *a.g.e.*, belge no. 1539, s. 815.

9 Paris'teki İran Elçisinden İran Dışişleri Bakanı'na, tarihsiz [Eylül, Ekim 1918], Nassari-Moqadam (der.), *Gozida-ye asnad-e dariya-ye khazar va manateq shomali Iran dar jang jahadi avval*, Tahran, *a.g.e.*, helge no. 219, s. 545.

10 İran Başbakanından İran Dışişleri Bakanı'na, Tahran, 3 Muharrem 1337 (8 Ekim 1918), Kavusi-'Erarqi (der.), *Gozida-ye asnad-e Iran ve 'osmani*, *a.g.e.*, belge no. 1538, s. 813.

İran'ın barış hedefleri üzerinde çalışmak üzere beş akademisyenden oluşturulacak özel bir komisyon kurulmasını önermişti.[11]

Görünen o ki önerilen uzmanlar komisyonu gerçekte hiçbir zaman tesis edilmedi. Yine de Adalet Bakanı Nosret-üd-Dovle'nin (Şehzade Firuz Firuz) Tahran'daki İngiltere maslahatgüzarına, İran'ın bu nevi bir kurum oluşturma niyetinden bahsetmesi İngiliz Dışişlerini, özellikle de Lord Curzon'u tetikte olmaya sevk etmeye yetmişti. Curzon, Çarlık Rusyası'nın çöküşü ve Mihver devletlerinin yenilmesinin ardından İngiltere'nin İran'da özel bir konum elde etmesinin mümkün olacağını umuyordu.[12]

İran yönetimine gelince, İngiltere'nin bölgedeki hegemonyasını neredeyse su götürmez bir biçimde tesis edeceğinin oldukça farkındaydılar. Dolayısıyla Ortadoğu'daki savaşın bitmesinin ardından (30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkesi) İran diplomasisi faaliyetlerini yoğunlaştırdı. 1918 yılının Kasım ayının başlarında Vüsuk-üd Dovle, İran'ın müstakbel barış konferansına katılımı konusunda baskı yapmak için Tahran'daki İngiliz ve Fransız elçileriyle eş zamanlı olarak temasa geçti ve İngiltere ile Fransa arasında savaş sonrasında gittikçe artan rekabetten faydalanmaya çalıştı.[13] İngilizlerin ilk tepkisi oyalamaya çalışmak oldu. 7 Kasım 1918'de İran yönetimine, yaklaşmakta olan barış konferansı müttefiklerin bir teşebbüsü olduğundan, İran'ın katılıp katılamayacağına İngiltere'nin tek başına karar veremeyeceğini söylediler. Öte yanda İngiliz maslahatgüzarı İran hükümetine, bir İran heyetinin memnuniyetle karşılanacağını ve eğer konferans gerçekleşirse İranlı katılımcılarla bir istişarede bulunulmasının mümkün olabileceğini söylemişti.[14] Bu vaatler üzerine Şah'ın kendisi de İngilizleri, İran'ın yaklaşmakta olan barış konferansına katılım hakkı kazanması için sıkıştırmaya başladı. Söz gelimi 17 Kasım 1918'de İngiliz maslahatgüzarını kabulünde Ahmed Şah, İran'ın katılımının mutlak gerekliliğini vurgulamıştı.[15]

Bu arada Fransa'da, Paris'teki İran elçisi, 18 Kasım 1918'de İran sefa-

---

11 İran Dışişleri Bakanı'ndan İran Hükümetine, Tahran, 12 Muharrem 1337 (17 Ekim 1918), Kavusi-'Erarqi (der.), *Gozida-ye asnad-e Iran ve 'osmani*, *a.g.e.*, belge no. 1540, s. 818.

12 Olson, *Anglo-Iranian Relations*, *a.g.e.*, s. 217.

13 Sonrasında İngilizlerin tarafına geçiş için bkz. Frederick Stanwood, *War, Revolution and British Imperialism in Central Asia*, Ithaca Press, 1983, s. 191. Fransızların yaklaşımını görmek için bkz. Tahran'daki Fransız Elçisinden Fransız Dışişleri Bakanı'na, Tahran, 15 Kasım 1918, Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivleri [fr. Archives du Ministère des Affaires Étrangères Français - AMAEF, bundan sonra Fransız arşiv belgeleri için bu kısaltma kullanılacaktır – ç.n.], AS 18-40, *Perse-Iran*, cilt 24, f97.

14 Olson, *Anglo-Iranian Relations*, *a.g.e.*, s. 217.

15 Olson, *Anglo-Iranian Relations*, *a.g.e.*, s. 217.

retinde gerçekleşen bir davette, birtakım üst düzey Fransız dışişleri yetkilisini bir araya toplamayı başarmıştı. Fransız Dışişleri Bakanı, Fransız Dışişleri'nin farklı departmanlarının yöneticileri ve Fransa'nın kısa süre sonra İran'a hareket edecek olan yeni Tahran elçisi katılımcılar arasındaydı.[16] Tüm bu diplomatik çabalar 24 Kasım 1918'de, İran'ın taleplerini sekiz maddelik bir genelgeyle duyurması ve bu genelgeyi aynı anda Fransa, İngiltere ve Birleşik Devletler'e sunmasıyla doruğuna erişti.[17] Vüsuk-üd Dovle'nin kabinesinin talepleri şunlardı:

1. Barış konferansında temsil edilmek.
2. İran'ın bağımsızlığı ve bütünlüğü öncesinde yapılmış olan tüm antlaşma ve imtiyazların feshedilmesi ve nihai barış antlaşması imzacılarının İran'ın siyasal durumuna güvence vermeyi taahhüt etmesi.
3. Savaş sırasındaki zayiatın tazmini.
4. Ekonomik bağımsızlık.
5. Hâlihazırda yürürlükte olan antlaşmaların gözden geçirilmesi ve tüm kapitülasyonların ilgası.
6. Yeni ticaret antlaşmaları ve özellikle ticari bağımsızlık ilkesi çerçevesinde yeni gümrük tarifeleri.
7. Yabancı ülke vatandaşlarına verilmiş mevcut imtiyazların gözden geçirilmesi için destek verilmesi.
8. İran sınırlarının yeniden düzenlenmesi.

Peki, İtilaf devletleri Vüsuk-üd Dovle'nin talepleriyle karşılaştıklarında nasıl tepki verdiler? Fransız Dışişleri İran'ın barış konferansı müzakerelerine katılmasını kati surette reddetti. Ayrıca kapitülasyonların ilgası ve hâlihazırda yürürlükte olan antlaşmalarla mevcut imtiyazların gözden geçirilmesine itiraz ettiler. Öte yandan Fransız Dışişleri yeni ticaret antlaşmalarının ve belli bir oranda ekonomik özgürlük verilmesinin müzakere edilmesini mümkün

16 Paris'teki İran Elçisinden İran Dışişleri Bakanı'na, 14 Sefer 1337 (19 Kasım 1918), Nassari-Muqadem (der.), *Gozida-ye asnad-e dariya-ye khazar va manateq shomali Iran dar jang jahadi avval*, Tahran, *a.g.e.*, belge no. 236, s. 585.

17 İranlıların İngiliz yönetimine yönelmesi ile ilgili olarak bkz. Olson, *Anglo-Iranian Relations*, *a.g.e.*, s. 220-21. Fransız hükümeti için bkz. Tahran'daki Fransız Elçisinden Fransız Dışişleri Bakanı'na, Tahran, 24 Kasım 1918, AMAEF, *AS 18-40, Perse-Iran*, cilt 24, f142. ABD için bkz. Birleşik Devletler, Dışişleri Bakanlığı (der.), *Birleşik Devletlerin Dışişleri'yle İlgili Belgeler 1919: Paris Barış Konferansı*, cilt 1, Washington, DC, Government Printing Office, 1942, s. 265, alıntılayan Zowgi, Chegunegi-ye shekast-e ma'muriyet-e nemayandegan-e Iran, *Barresi-ha-ye tarikhi, X, 5 (1354-1975)*, *a.g.e.*, s. 75.

görüyordu. Fransızlar ayrıca İran'ın tazminat almaya hakkı olduğunu düşünüyordu. Hatta Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıflatmakta kullanılabileceği için İran'ın bazı toprak taleplerine boyun eğmeyi bile düşünebilirlerdi.[18] Öte yandan Fransız Dışişleri genel olarak İran'ı, barış konferansına delegasyon göndermekten vazgeçirmeye karar vermiş ve Tahran'daki Fransız elçisine, İran hükümetinin Paris'e bir heyet gönderme projesini iptal etmesini söylemesini bildirmişlerdi.[19]

İngilizlere gelince; sekiz maddelik talepler listesinin ibrazı, İranlıların barış konferansına katılma hedefini sürdürmek konusunda ne kadar ciddi olduklarını onlara göstermiş olmalı. Dolayısıyla bir İran delegasyonunun memnuniyet vereceği hususunda yarım ağızla verilmiş olan söz, İngiliz Dışişleri için gittikçe sıkıntı verici bir hale geliyordu zira aslında İran'ın konferansa bir bilet almasını son derece nahoş buluyor ve İranlıları bu işin dışında tutmak için ne gerekiyorsa yapılmasını istiyorlardı. İngiliz Dışişleri İran'ın öyle ya da böyle konferansa katılmayı başarması halinde Wilson ilkelerinin mevzubahis edilmesini engellemeyi denemeye ve İran'ın, Milletler Cemiyeti'nin mandası haline getirilmesini amaçlamaya karar verdi. Bu mandanın sorumluluğu daha sonra İngiltere'ye ya da en azından İngiltere'ye sadık bir ülkeye verilecekti. İngiltere'nin Hindistan Hükümeti ve Hindistan Bakanlığı bu plana karşı çıktı fakat Dışişleri, görüşlerini kabul ettirmeyi başardı.[20] Böylece 17 Aralık 1918'de İngiliz Dışişleri, İran'ın konferansa bir heyet göndermesini önlemek üzere yapılmış mutabakat metnini uzun başlıklı bir genelge olarak yayınladı, "Majesteleri Hükümetinin İran'ın Barış Konferansına Katılımı Hususundaki Genelgesi."[21] Ne var ki İngilizler bir miktar geç kalmışlardı, İran delegasyonu Paris'e gelmek üzere aynı gün, 17 Aralık 1918'de Tahran'dan ayrılmıştı.

---

18 Tahran'daki Fransız Elçisinden Fransız Dışişleri Bakanı'na, Tahran, 15 Kasım 1918, AMAEF, *AS 18-40, Perse-Iran*, cilt 24, f97 ve yukarıda bahsedilen belge. Tahran, 26 Kasım 1918, AMAEF, *AS 18-40, Perse-Iran*, cilt 24, f136.

19 Charles Bonin, *Note sur les demandes de la Perse á la conférence de la Paix*, Paris, 10 Aralık 1918, AMAEF, *série Paix, sans sous-série, microfilm no. 1597, f1.*

20 Stanwood, *War, Revolution and British Imperialism*, *a.g.e.*, s. 203 ve devamı ve Olson, *Anglo-Iranian Relations*, *a.g.e.*, s. 218. İran diplomasisi aslında bu nevi bir senaryonun gerçekleşebileceğinin tamamen farkındaydı. Daha Ekim 1918'de Londra'daki İran Elçisi, İran'ın, bir yandan tarafsızlığının ihlali ve karşılaştığı kayıp ve zararlardan yüksek sesle şikâyet etmesi gerektiğini fakat öte yandan kurulması beklenen Milletler Cemiyeti'ne, yabancı bir büyük devletin himayesi altında tam yetkili bir üye olarak kabul edilebilmesi için, tamamen umutsuz olduğu izlenimini vermemek konusunda dikkatli olmak zorunda olduğunu açık bir şekilde ifade etmişti. Londra'daki İran elçisinden İran Dışişleri Bakanı'na, Londra, 23 Muharrem 1337 (29 Ekim 1918), krş. Nassiri-Muqadem (der.), *Gozida-ye asnad-e dariya-ye khazar va manateq shomali*, *a.g.e.*, belge no. 230, s. 570.

21 Krş. Olson, *Anglo-Iranian Relations*, *a.g.e.*, s. 221-24.

Bu süre içerisinde İran diplomasisi İtilaf Devletlerinin cevabını bekleyerek zaman kaybetmemişti. 28 Kasım 1918'de Paris'teki İran elçisi bir kez daha hükümeti, muktedir bir delegasyonun en kısa süre zarfında Paris'e gönderilmesi için ikaz etti. Diğer küçük halkların, özellikle de Ermenilerin kararlı lobicilik faaliyetlerinden de bahseden Abd'üs-Samed Han, İran'ın taleplerinin kesin ve ciddi bir şekilde savunulabilmesi için coğrafya, tarih, dil, din ve etnisite meseleleriyle ilgili doğru ve ayrıntılı bilgilerin sağlanmasının mutlak önemini vurgulamıştı.[22] Başka bir deyişle Paris'teki İran elçisi hükümetinden, Amerikalıların yaptığı gibi dış politikalarını akılcı ve akademik bir şekilde hazırlamalarını, planlamalarını ve savunmalarını istiyordu. Bu durum, İran'ın savaşa girmeye zorlanmasının yarattığı baskıların, ülke diplomatlarını çalışma yöntemlerini modernleştirmeye nasıl mecbur ettiğinin güzel bir örneğidir.

Paris'teki İran elçisi tüm ulusu, İran'ın, barış konferansına katılımı konusundaki bu eşsiz fırsatı kaçırmamaya davet ederek raporunu çarpıcı bir çağrıyla bitirmişti. Abd'üs-Samed Han faaliyetlerini yurtsever çağrılarla da sınırlamadı. Başkan Wilson'ın Paris'e gelişinin yaklaşması üzerine Amerikan Büyükelçiliği ile olan görüşmelerini yoğunlaştırdı. Bu durum 'Abd'üs-Samed Han'ın hükümetini, İran meselesinin barış konferansında Amerika'nın gündemine girmesi için Washington'daki Wilson yönetimiyle en kısa sürede bağlantıya geçmeye davet etmesine de yol açmıştı.[23]

1918 Aralık'ının ilk günlerinde gerçekleşen İran delegasyonunun oluşturulması süreci başkentte bazı siyasi gerilimlere neden oldu. Göründüğü kadarıyla kabinedeki farklı hizipler arasında bir iktidar kavgası mevcuttu. Bununla beraber bir hükümet krizinin önüne geçilmekte başarılı olundu. Başbakan konumunu sağlamlaştırmayı başarırken Dışişleri Bakanı Paris'e gidecek olan delegasyonun başına geçti.[24] Başkanlığını Müşaver-ül-Memalek'in yaptığı bu delegasyon şu üyelerden oluşuyordu:[25]

22 Paris'teki İran Elçisinden İran Dışişleri Bakanı'na, 23 Sefer 1337 (28 Kasım 1918), Kavusi-'Erarqi (der.), *Gozida-ye asnad-e Iran ve 'osmani*, *a.g.e.*, belge no. 1546, s. 832.

23 Paris'teki İran Elçisinden İran Dışişleri Bakanı'na, 29 Sefer 1337 (4 Aralık 1918). Krş. Nassari-Muqadem (der.), *Gozida-ye asnad-e dariya-ye khazar va manateq shomali*, *a.g.e.*, belge no. 241 s. 596.

24 Müşaveri'l-Memalik'in İran heyetinde olduğu sırada hıraktığı bir belgede delegasyonun oluşması *Ketab-e siyah* (Farsça *Kara Kitap* – ç.n.) başlığı altında anlatılır. Kendisi de delegasyonun bir üyesi olan Müşaveri'l-Memalik'in oğlu 'Abdülhüseyin Han (Mes'ud Ensari) daha sonra babasının bu dönemde tuttuğu günlüğün bir parçası olarak bu belgeyi yayımlamıştı. Bkz. Abdulhüseyin Han'ın anılarının ilk cildi, *Zindegani-yi men ve nigahi be tarih-i muasır-ı İran ve Cihan*, cilt 1, Tahran, Ebn-e Sina, tarih yok, s. 269-82.

25 Tahran'daki Fransız Elçisinden Fransız Dışişleri Bakanlığı'na, Tahran, 15 Aralık 1918, AMAEF, *AS 18-40, Perse-Iran*, cilt 24, f150.

- Muhammed Ali Furugi (Zekaü'l-Mülk), Ahmed Şah'ın çok kültürlü eski hocası.
- Mirza Hüseyin Han 'Ala' (Mü'inü'l-Vüzera), çok kabiliyetli, İngiltere'de eğitim görmüş olmasına rağmen radikal bir milliyetçi, muhterem 'Ala'üs-Saltane'nin oğlu.
- Adolphe Perny, İran yönetiminin Fransız hukuki danışmanı.
- Abdülhüseyin Han (Mes'ud Ensari), Müşaveri'l-Memalik'in oğlu.

Delegasyonun bileşimi, hem özellikle radikal bir İngiliz karşıtı olan Mirza Hüseyin 'Ala'nın heyet içerisinde yer almasını öne çıkaran İngiliz Dışişleri[26] hem de Tahran'daki Fransız elçisi tarafından ikaz edilen Fransız Dışişleri tarafından şiddetle kınandı. Raymond Lecomte Paris'i, savaş sırasında düşmanla açıkça işbirliği yapmakla itham ettiği Müşaveri'l-Memalik'in 'tehlikeli ve müessif' kişiliği konusunda uyarmıştı.[27] Öte yandan heyet artık vücut bulduğundan Fransız hükümeti, İstanbul'daki yetkilileri heyet mensuplarının yolculukları sırasında tüm barınma ihtiyaçlarının karşılanması talimatını verdi.[28] İran delegasyonu bir Fransız gemisiyle İstanbul'dan Toulon'a gittikten sonra 23 Ocak 1919'da, barış konferansının resmi açılışından beş gün sonra Paris'e ulaştı.[29]

II.

Zarar Tespit Komisyonu'nun nihai raporu hâlâ hazır olmadığından delegasyon Paris'e ulaştıktan sonra[30] İran Dışişleri Bakanlığı, hiç değilse mevcut zarara dair başkentteki belgelere istinaden bazı rakamları yayınlayarak heyetin çabalarına katkıda bulunmaya karar verdi. Bu bağlamda genellikle son dere-

---

26 Krş. Olson, *Anglo-Iranian Relations*, *a.g.e.*, s. 220.

27 Tahran'daki Fransız Elçisinden Fransız Dışişleri Bakanlığı'na, Tahran, 6 Aralık 1918, AMAEF, *AS 18-40, Perse-Iran*, cilt 24, f146.

28 Tahran'daki Fransız Elçisinden Fransız Dışişleri Bakanlığı'na, Tahran, 16 Aralık 1918, AMAEF, *AS 18-40, Perse-Iran*, cilt 24, f186.

29 Müşaveri'l-Memalik'in oğlu Bakü, Tiflis, Batum ve İstanbul üzerinden yaptıkları yolculuğu anılarında ayrıntılı olarak anlatır, 'Abdülhüseyin Han, *Zendegani man*, *a.g.e.*, s. 282-291. İran heyeti Toulon'a gitmek üzere 16 Ocak 1919'da Fransız savaş gemisi *Diderot*'ya bindi. Heyet buraya 22 Ocak'ta vardı ve Paris'e gitmek üzere trene bindi. Toulon Denizcilik İşletmeleri Valisinden (*Préfet maritime de Toulon*) Fransız Denizcilik Bakanlığı'na, Toulon, 22 Ocak 1919. Krş AMAEF, *AS 18-40, Perse-Iran*, cilt 24, f216.

30 29 Ocak 1919'da İran Dışişleri Bakanı İçişleri Bakanı'nı, toplanmış olan bilgilerin, zararların ayrıntılı bir analizini yapmak üzere en kısa süre içerisinde Tahran'a gönderilmesi için eyalet valilerine baskı yapması konusunda uyardı. İran Dışişleri Bakanı Vekili'nden İran İçişleri Bakanı'na, Tahran, 26 Rabi' al-sani 1337 (29 Ocak 1919), Kutbi (der.), *Asnad-e cen-e evvel-e cihani*, *a.g.e.*, s. 283.

ce eleştirel bir tutum içerisinde olan Fransız elçisi bile İran'ın tazminat talebini reddetmenin adil olmayacağını düşünmeden kabul etmek zorunda kalacaktı. Ne var ki elçi, sunulan zarar listesinde doğru bulmadığı pek çok maddeyi kınamaktan imtina etmedi.[31] Paris'teki İran heyetini desteklemek üzere gerçekleştirilen bir başka girişimde Tahran, savaşın başından itibaren İran'ın diplomatik kayıtlarını gösteren bir derlemeyi, *İran'ın Tarafsızlığı Üzerine Yeşil Kitap*'ı yayınladı. Bu yayının Farsça bir taslağı Ocak 1919 sonlarında Tahran'daki İttifak Devletleri elçiliklerine sunuldu. *Yeşil Kitap* İran'ın savaş patlak verdiğinde ve yabancı müdahalesi başladığında katı bir tarafsızlık sergilediğini ispat etmeye çalışıyordu.[32] Öte yandan heyetin Paris'e varmasından sadece birkaç gün sonra Başbakan, bir sonraki talimata kadar heyetin herhangi bir resmi girişim içerisine girmekten kaçınması talimatını verdi.[33]

Bu sonraki talimatlar beklenirken delegasyon İran davasına destek sağlamak için nüfuzlu kişilere yönelik çeşitli çabalar sergiledi. Gazeteciler (*Le Temps*), milletvekilleri, işadamları, sanayiciler ve üst düzey memurlarla çok sayıda görüşme yapıldı. Paris'teki İran elçisinin yanı sıra, Amerikan delegasyonuyla birlikte Paris'e gelmiş olan İran'ın Washington maslahatgüzarı Nebil-üd-Dovle heyetin bu faaliyetlerine yardımcı oldular. Barış konferansında resmi düzeyde bir girişimde bulunmama talimatı almış olan heyet, bir dizi gayrı resmi görüşme gerçekleştirdi. Paris'teki ilk günlerinde Müşaveri'l-Memalik Albay House (8 Şubat 1919), İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Balfour (7 Şubat 1919) ve İtalya Başbakanı Vittorio Emmanuelle Orlando (10 Şubat 1919) ile bir araya geldi. Fransızlara göre İran heyetinin başkanı, Fransız Dışişleri Bakanı'yla iki kez bir araya gelmişti (1 ve 2 Şubat 1919) fakat bunun yanı sıra Fransız Devlet Başkanı Raymond Poincaré ile de müzakerelerde bulunmuştu (5 Şubat 1919).[34] Öte yandan Müşaveri'l-Memalik, barış konferansının başkanı olan Fransız Başbakanı Georges Clemenceau ile görüşmeyi başaramamıştı.[35]

---

31 Tahran'daki Fransız Elçisinden Fransız Dışişleri Bakanı'na, Tahran, 29 Ocak 1919, AMAEF, *AS 18-40, Perse-Iran*, cilt 24, f220.

32 Tahran'daki Fransız Elçisinden Fransız Dışişleri Bakanı'na, Tahran, 1 Şubat 1919. Krş AMAEF, *série Paix, sans-sous série, microfilm no. 1597, f12.*

33 İran Başbakanı'ndan İran Dışişleri Bakanı'na, Paris'e gönderilmek üzere, 29 Ocak 1919, Müşaveri'l-Memalik bu telgrafın metnini 'Abdülhüseyin Han tarafından yayınlanan *Kara Kitap*'ına almıştır. Bkz. Abdülhüseyin Han Mes'ud-Ensari, *Zendegani man, a.g.e.*, s. 260 (Müşaveri'l-Memalik'in günlüğü) ve s. 272 (*Kara Kitap*).

34 İran delegasyonunu, Abd'üs-Samed Han ve Nebil-üd-Dovle'nin müştereken başlattığı destek kampanyası için bkz. Müşaveri'l-Memalik'in 30 Ocak 1919 ile 11 Şubat 1919 arasındaki anıları, Mes'ud-Ensari, *Zendegani man, a.g.e.*, s. 261-66.

35 Müşaveri'l-Memalik'in Clemenceau ile görüşme girişimleri için bkz. Paris'teki İran Elçisinden Fransız Dışişleri Bakanlığı'na, Paris, 29 Ocak 1919, AMAEF, *AS 18-40, Perse-Iran*, cilt 24, f225.

11 Şubat 1919'da İran delegasyonu nihayet beklediği talimatları aldı.[36] Vüsuk-üd Dovle, sadece barış konferansı ile ilgili olarak resmi girişimlerde bulunulmasına yeşil ışık yakmamış aynı zamanda heyetin, katılım hakkının kazanılması ve İran'ın sekiz maddelik talepler listesinde belirtilen iddialarının gerçeklik kazanması için azami çabanın gösterilmesini de istemişti. Sonuç olarak 12 Şubat 1919'da İran'ın Paris elçisi İran Elçiliği'nde resmi bir davet düzenledi ve bu davete Fransız Kabinesinin bazı üyeleri, milletvekilleri ve nüfuzlu gazeteciler katıldı. Dahası aynı gün Müşaveri'l-Memalik, İran heyetini, hedeflerinin peşinden gitmeleri hususunda açıkça teşvik ettiği söylenen Başkan Wilson'la görüşmüştü. Wilson, Washington'a gitmek üzere Paris'ten ayrılmak üzere olduğundan Amerikan Dışişleri Bakanı Robert Lansing'e, konferansa katılım hakkı kazanmaları için İran heyetiyle işbirliğine devam etmesi konusunda talimat vermişti.[37]

Vüsuk-üd Dovle'nin verdiği talimat gereğince 14 Şubat 1919'da İran delegasyonu, İran'ın barış konferansına katılması için resmi başvuruda bulundu.[38] Heyetin Paris'teki ilk günlerinde yürüttüğü başarılı tanıtım kampanyası sayesinde İran'ın resmi talebi göz ardı edilmedi. 18 Şubat 1919'da İtalyan delegasyonu İran'ın talebini Onlar Konseyi'nin* gündemine getirdi.[39] Ne var ki İngiliz delegasyonu bu teklife şiddetle muhalefet etti ve Onlar Konseyi, İran'ın talebini müzakere etmeyi erteledi.[40] Ertesi gün Müşaveri'l-Me-

---

Ayrıca bkz. muhtemelen Fransız Dışişleri Bakanlığı Asya-Okyanusya Alt Direktörlüğü (*sous direction Asie-Océnaie*) tarafından hazırlanan imzasız bir belge, Paris, 30 Haziran 1919. Krş. *série, microfilm no. 1597, f50.*

36 İran Başbakanı'ndan İran Dışişleri Bakanı'na, Paris'e gönderilmek üzere, 12 Şubat 1919. Bir şekilde Vüsuk-üd Dovle'yi temize çıkaran bu oldukça önemli belgenin gerçek olması çok muhtemeldir zira aksi takdirde Müşaveri'l-Memalik'in düştüğü kayıt ziyadesiyle Vüsuk-üd Dovle karşıtı olacaktır. Dolayısıyla Müşaveri'l-Memalik'in höyle bir telgraf icat etmesi için bir neden yoktur. Bkz. *Kara Kitap*, 'Abdülhüseyin Han, *Zendegani man*, *a.g.e.*, s. 278.

37 Bkz. Müşaveri'l-Memalik'in günlüğü, 12 Şubat 1919, *a.g.e.*, s. 267.

38 İran hükümetinin Paris barış konferansına katılmak üzere göndermiş olduğu başvuru talebi (Requête adressée par le Gouvernement Persan á la Conférence des Préliminaires de Paix á Paris afin d'être admis á y participer) AMAEF, *série Paix, sans sous-série, microfilm no. 1597, f17.*

(*) Council of Ten. Beş en önemli itilaf devletinin, Fransa, İngiltere, İtalya, Japonya ve Birleşik Devletler'in başkanları ve dışişleri bakanlarından oluşan konsey.

39 Birleşik Devletler, Dışişleri Bakanlığı (der.), *Birleşik Devletler'in Dış İlişkileriyle İlgili Belgeler 1919: Paris Barış Konferansı* (Papers relating to the Foreign Relations of the United States 1919: The Paris Peace Conference), cilt 4, Washington DC, Government Printing Office, 1942, s. 57. Alıntılayan Zevki, *Çengunegi-yi şikest-ı memuriyet-i numeyendegen-ı İran berresi hayı tarihi, X. 5 (1354-1975), a.g.e.*, s. 84 vd.

40 İtalya'nın bu girişiminin nedenleri hâlâ keşfedilmeyi beklemektedir. Bu bir ihtimal, daha sonraları "Adriyatik krizi" olarak adlandırılacak olan Dalmaçya, İstra ve Rika'nın İtalya ve ileride Yugoslavya olacak SHS (Sırplar, Hırvatlar ve Slovenler) Devleti arasında paylaşılmasını ihtiva eden

malik Lansing'le uzun bir görüşmede bulundu ve bu görüşmede Lansing, Amerikalıların İran'ın taleplerini destekleyeceklerine dair bir kez daha kendisine güvence verdi.[41]

20 ve 21 Mart 1919'da İran heyeti, on üç tarafsız devletin delegelerinin hazır bulunduğu bir oturuma katıldı. Bu toplantı savaşa iştirak etmemiş ve Milletler Cemiyeti'ne kabul edilecek olan devletlerin temsilcileriyle Milletler Cemiyeti projesini tartışmak üzere düzenlenmişti.[42] Dolayısıyla İran, daha başından itibaren Cemiyet'in kurucu üyeleri arasına girmişti.

23 Mart 1919'da İran delegasyonu taleplerini daha da detaylandıran ikinci bir resmi genelge yayınladı. Bekleneceği üzere hâlihazırda 24 Kasım 1918 tarihli sekiz maddelik listede belirtilmiş olan iddialar küçük değişikliklerle tekrarlanmıştı. Genelgenin ilk kısmında İranlılar şunları talep ediyordu:

1. 1907 tarihli İngiliz-Rus mutabakatının ilgası (sekiz maddelik listenin ikinci maddesinde belirtilen husus),
2. Yabancı danışmanların İngiltere ya da Rusya'nın iznine ihtiyaç duymadan istihdam edilebilmeleri (sekiz maddelik listenin dördüncü maddesinde belirtilen husus),
3. Kapitülasyonların feshedilmesi (sekiz maddelik listenin beşinci maddesinde belirtilen husus),
4. Halen İran'da bulunan tüm yabancı askerî birliklerin çekilmesi,
5. Yabancı ülke vatandaşlarına verilmiş olan imtiyazların gözden geçirilmesi (sekiz maddelik listenin altıncı maddesinde belirtilen husus).
6. Mevcut gümrük tarifelerinin gözden geçirilmesi ve tashihi.

İkinci kısım İran'ın toprak taleplerini ayrıntılarıyla belirtiyordu. İran 19. yüzyılın başlarındaki iki Rus-İran savaşının ardından terk ettiği toprakları geri istemekteydi. Ayrıca Transhazar'ın büyük bir bölümü ve İran'ın 1847 Erzurum Antlaşması'yla Osmanlılara bıraktığı ve Süleymaniye'den çok daha

krizle ilgili olabilir. İtalyanlar İngilizlerin konunun gündeme gelmesini istemediğini bildikleri halde İngilizler üzerinde baskı oluşturmak için meseleyi gün yüzüne çıkarmış olabilirler. Fakat bu bir spekülasyondur. Bkz. H. James Burgwyn, *The Legend of the Mutilated Victory, Italy, Great War, and the Paris Peace Conference*, Westsport, CT, Greenwood, 1993. (Dünya Tarihi Çalışmasına Katkı, 38), s. 256 vd.

41 İran Dışişleri Bakanı'ndan İran Başbakanı'na, Paris, 20 Şubat 1919, Müşaveri'l-Memalik bu telgrafın metnini *Kara Kitap*'ına almıştır. Bkz. 'Abdülhüseyin Mas'ud-Ansari, *Zendegani man*, *a.g.e.*, s. 281.

42 Krş. David Hunter Miller, *The Drafting of the Covenant*, cilt 1, New York ve Londra, Putnam, 1928, s. 303-09.

büyük bir toprak parçası olan Osmanlı Kürdistan'ı üzerinde de hak iddia ediyordu (sekiz maddelik listenin sekizinci maddesinde belirtilen husus). Zarar Tespit Komisyonu'nun çalışmalarına dayanan genelgenin üçüncü kısmı İran'ın tazminat taleplerini içermekteydi (sekiz maddelik listenin üçüncü maddesinde belirtilen husus).[43]

Bu genelge arzu edilen tepkiyi kısa süre içerisinde yaratmayınca İran delegasyonu 1919 Nisan'ının ilk günlerinden itibaren yeni bir diplomatik girişim başlattı. Heyet bir yanda genelgesini Fransa'ya tekrar sunarken[44] öte yanda Müşaveri'l-Memalik, İran'ın talepleri konusunda Amerikan desteği sağlamak için bir kez daha doğrudan Başkan Wilson'a başvurdu.[45]

Peki, İtilaf Devletlerinin İran heyetinin yeni çabalarına tepkisi ne oldu? Fransız Dışişleri, her ne kadar İngiliz Dışişleri'nin olumsuz yaklaşımından haberdar olsa da, İran taleplerinin topyekûn engellenmesi yönündeki İngiliz politikasını benimsemiyordu. Fransızlar İran'ın konferansa katılımını istememekle birlikte İran heyetinin en azından istişari amaçla dinlenebileceğini düşünmeye devam ediyorlardı.[46]

Amerikalılara gelince, 23 Nisan 1919'da Başkan Wilson, Clemenceau ve Lloyd George ile yaptığı bir görüşmede İran'ın katılımı meselesini gündeme getirdi. Öte yandan İngilizler teklifi derhal engellediler ve konunun gündemden düşürülmesini başardılar.[47] 7 Mayıs 1919'da Wilson ikinci kez bu konudan bahis açtı fakat Lloyd George yine geçiştirmeyi başardı ve mesele bir kez daha ertelendi.[48] Amerikan Dışişleri Bakanı, İngiliz Dışişleri Baka-

---

43 İran Dışişleri Bakanı'ndan Fransız Dışişleri Bakanı'na, Paris, 23 Mart 1919. Krş AMAEF *série Paix, sans sous-série, microfilm no. 1597, f16.*

44 Fransız Dışişleri Bakanlığı Ticari ve Politik İşler Müdürlüğü'nden (*Direction des Affaires et commerciales*) Barış Konferansı Sekreterliği'ne (*Secrétariat de la Conférence de Paix*), Paris, 14 Nisan, AMAEF, *série Paix, sans sous-série, microfilm no. 1597, f44.*

45 İran Dışişleri Bakanı'ndan Birleşik Devletler Başkanı'na, Paris, 8 Nisan 1919. Krş. Arthur S. Link (der.), *The Papers of Woodrow Wilson*, cilt 58, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1988, s. 21.

46 Fransız Dışişleri İranlılara 13 Mayıs 1919'da cevap verdi. İran Dışişleri Bakanı'nın Paris Barış Konferansı Başkanı'na göndermiş olduğu bir mektupta bu cevaptan bahsedilmektedir, bkz. AMAEF *série Paix, sans sous-série, microfilm no. 1597, f46.*

47 Dörtler Konseyi'nin (Japonya'nın ve devlet başkanlarının ayrılmasından sonra Onlar Konseyi yukarıda bahsedilen devletlerin dışişleri bakanlarıyla devam etti – ç.n.) resmi sözcüsü Paul Mantoux tarafından hazırlanan görüşme tutanağı için bkz. *Les déliberations du Conseil des Quatre*, cilt 1, Paris, CNRS, 1955, s. 341 vd.

48 Birleşik Devletler, Dışişleri Bakanlığı (der.), *Birleşik Devletlerin Dışişleri'yle ilgili Belgeler 1919: Paris Barış Konferansı*, cilt 1, Washington, DC, Government Printing Office, 1942, s. 153. Alıntılayan Zowgi, Chegunegi-ye shekast-e ma'muriyet-e nemayandegan-e Iran, *Barresi-ha-ye tarikhi, X, 5 (1354-1975), a.g.e.*, s. 85.

nı'yla yaptığı görüşmelerde konuyu açmaya çalıştığında aynı engelleyici tavırla karşılaştı.[49]

Şu ana kadar söylenenlerden görünen o ki, Mayıs 1919 itibariyle İran delegasyonu, talepleri konusunda büyük devletlerin en azından ilgisini çekmeyi başarmıştı. Dahası İngilizlerin oldukça zorluk çıkaran tavırlarının tersine Birleşik Devletler ve yanı sıra Fransa hiç değilse İranlı delegelerin dinlenmesine olumlu gözle bakıyordu. Ne var ki 1919 Mayıs'ının sonlarında, Lloyd George ile Clemenceau arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmasıyla ilgili çıkan ciddi bir çatışmanın ardından Clemenceau, Ortadoğu'ya dair meselelerde İngilizlerle bir daha müzakereye girmeyi reddetti. Belirsiz bir süre için İran ile ilgili meseleler konferansın gündeminden düşmüştü.[50]

27 Haziran 1919'da Osmanlı delegasyonu ile yürütülen ve İranlı delegelere danışılması için yeni bir fırsat yaratan görüşmeler birdenbire ve bir netice alınmadan sonlandı. Büyük devletler Türk sorununa dair çözümün ertelenmesine karar vermiş ve böylece İran delegasyonuyla yakın gelecekte bir istişarede bulunulması ihtimalini en aza indirmişlerdi.[51] Ertesi gün Wilson Birleşik Devletler'e dönmek üzere Paris'ten ayrıldı ve Paris konferansının ilk kısmı sona erdi.[52] İran delegasyonu müzakerelere katılım hakkı kazanmayı başaramamış ve hatta sadece kendilerini dinletmeyi bile beceememişti.

III.

Peki, bu bir hezimet miydi? Barış konferansına giden İran heyeti başarısız mı olmuştu? Gösterilen tüm diplomatik çabalar beyhude yere miydi? İran, Paris'te bir kez daha büyük devletlerin yayılmacı politikalarının biçare kurbanı mı olmuştu? Bu bölümün başında bahsedildiği üzere bugüne kadar İran modern tarihyazımcılığı durumu bu şekilde görme eğilimi taşıdı. Doğal olarak 9 Ağustos 1919 tarihli kötü şöhretli İngiliz-İran Antlaşması'nı imzalamış olmak heyetin başarısızlığının somutlaşması olarak görülüyordu. İran delegasyonu tabiatıyla, heyetin arkasından iş çevirerek İngilizlerle müzakere baş-

49 Amerikan Dışişleri Bakanı'ndan Amerika'nın Londra Büyükelçisi'ne, Washington, 20 Ağustos 1919, Arthur S. Link (der.), *The Papers of Woodrow Wilson*, cilt 62, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1990, s. 427 vd.

50 Bkz. Arthur Walworth, *Wilson and his Peacemakers, American Diplomacy at the Paris Peace Conference 1919*, New York, Norton, 1986, s. 494 vd. ve Christopher M. Andrew ve A. S. Kanya-Forstner, *France Overseas, the Great War and the Climax of French Imperial Expansion*, Londra, Thames & Hudson, 1981, s. 196-99.

51 Krş. Paul C. Helmreich, *From Paris to Sèvres, The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920*, Columbus, OH, Ohio State University Press, 1974, s. 109-11.

52 Krş. Arthur Walworth, *Wilson and his Peacemakers, a.g.e.*, s. 495-96.

latan Vüsuk-üd Dovle tarafından sırtından vurulmuş olarak resmediliyordu.

Öte yandan bu müzakerelerin başlangıcı, Paris'teki İran heyetinin gösterdiği çabalar bağlamında değerlendirildiğinde böylesi bir bakış açısının geçerli olmadığı açıklık kazanacaktır. Gerçekten de İran heyeti Paris'e gitmek üzere yola çıktığında Vüsuk-üd Dovle İngilizlere yaklaşmış ve İran delegasyonunun haberi olmaksızın İngilizlerle özel bir antlaşma yapmaya gönüllü olduğunu belirtmişti.[53] Hâkim geleneksel görüş bunun, Paris'e giden İran heyetini tam anlamıyla oyuna getiren bir ihanet eylemi olduğunu savunur.[54]

Öte yandan ortada birtakım ilginç tesadüfler mevcuttur. 1919 Şubat'ı başlarında, İran delegasyonunun Paris'e varmasının ve heyetin çabalarına destek amacıyla Tahran tarafından gerçekleştirilen işlerin (*Yeşil Kitap*'ın çıkarılması, Zarar Tespit Komisyonu'nun hazırladığı listelerin yayınlanması) hemen ardından Şah, göründüğü kadarıyla ani olan bir istekte bulunmuştu. Avrupa'ya seyahat etmek istemiş ve İngilizlerden seyahatiyle ilgili barınma meseleleriyle ilgilenmelerini talep etmişti. Her ne kadar Paris'teki İran delegasyonuna yardım etmek gibi bir niyetinin olmadığını bildirmişse de İngiliz Dışişleri, Şah'ın böyle bir zamanda Avrupa'ya seyahat etmek istemesini son derece huzursuz edici bulmuştu.[55] Tabii ki Şah bir kez Avrupa'ya gittiğinde, Paris'teki İran heyetinin çabalarını desteklemek için ününü kullanıp kullanmayacağı hiçbir surette kesin değildi.

Dahası birkaç gün sonra, Paris'teki heyetin ilk resmi genelgesini sunmasının ardından (14 Şubat 1919) Vüsuk-üd Dovle, İngilizlerden, özel bir antlaşmaya talip olma eğilimini kendisine birtakım imtiyazlar sağlayarak ödüllendirmelerini istemişti. İlk olarak bazı modernizasyon uygulamalarının yürütülmesi hususunda destek istedi. Daha önemlisi Vüsuk-üd Dovle, ayrıca İtilaf Devletleri'nin bir bütün olarak (!), yani Fransa, Amerika Birleşik Devletleri, İtalya ve İngiltere'nin:

> 1. İran'ın bağımsızlığını garanti etmelerini,
> 2. Türkler ve Ruslardan tazminat alınması yolundaki çabalara destek vermelerini,
> 3. gümrük tarifelerinin gözden geçirilmesi hususunu prensipte kabul etmelerini ve
> 4. kaybedilen bazı toprakların muhtemel tazmini konusunda yardım etmelerini istemişti.[56]

---

53 Olson, *Anglo-Iranian Relations*, *a.g.e.*, s. 228-29.
54 Bu katı görüş için bkz. dipnot 1.
55 Olson, *Anglo-Iranian Relations*, *a.g.e.*, s. 230-31.
56 *A.g.e.*, s. 231.

Vüsuk-üd Dovle'nin İngilizlere sunduğu talepler listesiyle İran'ın başlangıçtaki sekiz maddelik listesi karşılaştırıldığında Vüsuk-üd Dovle'nin listesinin, önceki listede yer alan maddelerin hafifçe değiştirilmiş ve özetlenmiş bir biçimi olduğu açıkça görülmektedir. Yukarıda bahsedildiği üzere Paris'teki İran delegasyonu, tam da bu sekiz maddeyi kabul ettirmek için çaba göstermekteydi. Öte yandan İngilizlere yanaşmadan hemen önce heyete bunu yapmasını söyleyen Vüsuk-üd Dovle'nin bizzat kendisiydi!

Görünen o ki Vüsuk-üd Dovle diplomatik bir kuşatına harekâtı yürütmekte başarılı olmuş gibiydi. İran'ın barış konferansına katılacağı görüntüsü vermek suretiyle İngilizlerin kaygılanmalarına yol açarak şartlarını dayatmayı denemişti. Bu bilgiler ışığında Şah'ın 'aniden' Avrupa'ya seyahat etmek istemesi de oyunun bir parçası olarak görülebilir. Gerçekten de durum İngiliz Dışişleri için oldukça karmaşık bir ikileme dönmüş olmalıdır. Bir yanda Paris'teki İran delegeleri çaba sarf etmeye başlamış ve Fransa ile Amerika'nın desteğini kazanmaları gibi gerçek bir risk ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla heyetin çabalarını kontrol altına almanın tek yolu Vüsuk-üd Dovle ile yapılacak özel bir antlaşma gibi durmaktadır. Diğer yanda Başbakanın teklifleri Paris'teki İran delegasyonunun kabul ettirmeye çalıştıklarından çok da farklı görünmemektedir!

Bu sırada Şah da gergin bir durumdadır. İngilizlere göre başarılı bir özel antlaşma için Şah'ın yardımı gerekmektedir. Dolayısıyla kendisinin 'ani' seyahat isteğini doğrudan reddedemezler fakat aynı zamanda onun Avrupa'da olması son derece tehlikeli görünmektedir. Nihayetinde İngilizler, Şah'ın seyahatine yardım etme meselesini özel bir antlaşma hazırlanmasına bağlamaya karar verirler. İngiliz Dışişleri ayrıca Vüsuk-üd Dovle'nin talep listesindeki bazı imtiyazların verilebileceğini de göz önünde bulundururlar ama bu gerekli olursa beraberinde mevzubahis özel antlaşmayı da getirecektir.[57] Her halükârda İngilizler, özellikle toprak talepleriyle ilgili konularda yorum yapmaktan kaçınırlar zira Paris'teki İran heyetinin bunu kullanacağından korkmaktadırlar.[58] İngilizler, İran Hükümetine verdikleri bilgilerin doğruca Paris'e uçtuğuna dair bir kanaate sahiptir.[59]

Bu bağlamda İranlıların 1919 Nisanı başlarındaki diplomatik atağına bir bakış duruma eşit derecede açıklık getirecektir. 1919 Nisan'ı başlarında barış konferansına katılım için yaptıkları ilk başvuruya tatmin edici bir cevap

57 *A.g.e.*, s. 231-32.
58 *A.g.e.*, s. 232.
59 *A.g.e.*

alamamalarının ardından Paris'teki İran delegasyonu Fransızlara ve Amerikalılara tekrar yaklaşmışlardı. Tam da 1919 Nisanının bu ilk günlerinde Vüsuk-üd Dovle, İran delegasyonuyla eş zamanlı olarak, İngiltere'yle yapacağı özel antlaşmanın ayrıntılı bir taslağını hazırlamıştı.[60] Bu iki girişimin zamanlaması tesadüf olabilir mi? Daha çarpıcı olan her ne kadar İngilizlere kayda değer imtiyazlar vermiş olsa da Vüsuk-üd Dovle tarafından sunulan antlaşma taslağının, İran'ın o bildiğimiz taleplerinden en az beşini kapsamasıdır![61]

Bu aşamada hem Fransızların hem de Amerikalıların, İranlıların 1919 Nisan'ının başlarında yapmış olduğu girişime görece olumlu tepki verdiklerini hatırlamakta fayda var. Fransızlar, İngilizlerin engelleyici tavrından haberdar idilerse de İran delegasyonunun istişari amaçlı dinlenebileceğini belirtmişlerdi. Bundan daha önemlisi Başkan Wilson ve Amerikan Dışişleri birden fazla kez İran meselesini gündeme getirmişti. Dolayısıyla İngiliz Dışişleri, İran heyetinin çabalarının hiç değilse bir kısmında başarı gösterebileceğini göz önünde bulundurmak durumundaydı. Bundan dolayı İngilizler, kendi çıkarları için bir an önce İranlılarla bir mutabakata varmak zorundaydı.

İngiliz-İran ilişkilerini incelediği çalışmasında William J. Olson, Vüsuk'un taslağının, kendisinden önceki İran yönetimlerinin ortaya koyduğu tekliflerle oldukça benzer olduğunu belirtir. Olson, İngilizlerin, neden Nisan 1919'da, dostane olmadığını düşündükleri bir kabine tarafından öne sürüldüklerinde bu tekliflere ayak direyip; aynı teklifler görünüşe göre işbirliği halinde olan bir kabine tarafından sunulduğunda bunlara olumlu yaklaşmaya hazır olduğunu sorar.

Bana göre bunun nedeni Nisan 1919'da bir yanda Vüsuk-üd Dovle'nin İngilizleri tekliflere olumlu yaklaşmaya *zorlaması* öte yanda Paris'teki İran delegasyonunun uyguladığı iki yönlü baskıdan müteşekkil ince diplomasidir (ki yukarıda değinildiği üzere bu teklifler kendisinden önceki hükümetlerin ve özellikle Paris'teki İran delegasyonunun kabul ettirmeye çalıştıklarıyla oldukça benzerdir). Gerçekten de Vüsuk-üd Dovle kabinesi, aynı talepleri iki yönlü olarak öne sürerek İngilizlere baskı uyguluyor gözükmektedir. İranlılar, barış konferansının başından beri bu ikili oyunu oynayarak amaçlarına nasıl ulaşacakları konusunda kendileri için tüm kapıları açık bırakmayı başarabilmişlerdir.

Öte yandan bu seçenekler İran diplomasisine görece rahat bir pozisyon sağlarken İngiliz Dışişlerini rahatsız etmektedir. Mayıs 1919'daki durum öyledir ki Curzon'un planlarını Amerikalılara açmaktan başka seçeneği kalmamış-

60 *A.g.e.*, s. 234-36.
61 *A.g.e.*, s. 235.

tır. İngiliz Dışişleri'nin, İran Başbakanı'yla gizli müzakereler yürüttüğünü haber vermek için Albay House'la görüşür. Daha sonra Amerikan delegasyonundan, İranlıların konferansa katılım sağlamak üzere gösterdikleri çabalara destek vermemelerini rica eder.[62] Lord Curzon'un, yeni Wilson ilkeleriyle uzaktan yakından bağdaşmayan planlarını, Amerikan delegasyonu nezdinde bizzat Wilson'ın kendisine karşı açığa vurma riskini almak zorunda kalması, İran diplomasisinin İngilizleri, İran'ın barış konferansına kabul edilebileceği kuruntusuyla sürekli korkutarak başarılı olduğunu mükemmel bir şekilde göstermektedir.

Amerikalılar İngilizlerin suç ortaklığı talebine belirli bir cevap vermezler. Sonuç olarak 1919 Mayıs'ının sonlarında İngilizler, Vüsuk-üd Dovle ile yaptıkları müzakerelerden bir sonuç almak hususunda hâlâ acele etmek zorundadırlar. Bu nedenle olmalı ki İngilizler, İran Başbakanı'yla mevzubahis antlaşmanın taslağını müzakere ederken, Olson'a göre açıklanamaz bir biçimde uzlaşmacı bir görüntü çizmektedirler.[63]

Yukarıda anlatıldığı üzere 1919 yılı yaz ayları itibariyle şartlar, İranlıların konferansa katılımı için çok daha az elverişli görünmeye başlamıştı. Dolayısıyla eninde sonunda baskı uygulamak için gerekli imkânların tamamı tükenmeden önce Vüsuk-üd Dovle tercihini, İran'ın taleplerinin hiç değilse bir kısmının kazanılabilmesi için, kendisine ikinci en iyi yol olarak gözüken, İngiltere'yle özel bir antlaşmaya gitmekten yana kullandı. Antlaşma metni 9 Ağustos 1919'da imzalandı. Bu metin Vüsuk-üd Dovle'nin o yılın Nisan ayında sunduğu taslakla neredeyse kelimesi kelimesine aynıydı ve (bunu ne kadar tekrar etsek azdır) Paris'teki İran delegasyonunun kabul ettirmeye çalıştığına oldukça benziyordu.[64] Kuşkusuz antlaşma İngilizlere kayda değer imtiyazlar vermekteydi. Bu durum özellikle İran yönetiminin 'her ne konuda' uzmana ihtiyacı olursa olsun bunu İngilizlerin tek başlarına sağlayacağını söyleyen ikinci madde için geçerlidir.

Yine de şurası belirtilmelidir ki antlaşma, İranlıların barış konferansında güvence altına almaya çalıştığı beş önemli hedefin gerçekleştirildiği anlamına geliyordu. Vüsuk-üd Dovle ve İngiliz maslahatgüzar arasında gerçekleşen ve tamamlayıcılık niteliği taşıyan iki yazışmanın da dâhil olduğu İngiliz-İran mutabakatı şunları öngörüyordu:

62 Bkz. Albay House'un günlüğündeki 20 Mayıs 1919 tarihli kayıt, Arthur S. Link (der.), *The Papers of Woodrow Wilson*, cilt 59. Princeton University Press, Princeton, NJ, 1988, s. 317 vd.

63 Olson, *Anglo-Iranian Relations*, *a.g.e.*, s. 236.

64 Yukarıda bahsedildiği gibi Vüsuk-üd Dovle'nin taslağı için bkz. Olson, *Anglo-Iranian Relations*, *a.g.e.*, s. 234-46. İngiliz-İran Antlaşması'nın metni için bkz. H. W. V. Temperley (der.), *A History of the Peace Conference of Paris*, cilt VI, Oxford University Press, Londra, s. 212-13.

1. İran bağımsızlığının güvence altına alınması.
2. Hâlihazırda yürürlükte olan tüm antlaşma ve akitlerin gözden geçirilmesi.
3. Gümrük tarifelerinin İran'ın ihtiyaçlarına uygun bir şekilde gözden geçirilmesi.
4. İran sınırlarının en azından belirli bir noktaya kadar tekrar düzenlenmesine imkân verilmesi.
5. İran'ın, söz gelimi Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu gibi savaşa katılan ülkeler elinden uğradığı zararlarının tazmin edilmesi talebine İngilizlerin destek vermesi.

Bu arka plana karşın Paris'teki İran heyetinin çabaları ve Vüsuk-üd Dovle'nin eşzamanlı olarak yürüttüğü müzakereler, aynı oyunun iki unsuru olarak görülmelidir. Bir yanda İran'ın taleplerini sıralayan Paris delegasyonunun genelgesi ve öte tarafta Vüsuk-üd Dovle'nin eş zamanlı olarak sunduğu özel antlaşma taslağı, azami ve asgari, aynı dış politikanın iki farklı biçimidir. Bu politikanın bir ortak amacı bulunmaktadır: İran'ı, barış konferansının bir sonucu olarak ortaya çıkması beklenen yeni dünya düzeni çerçevesi içerisine yerleştirerek İran meselesini çözmek.

Barış konferansına giden İran heyeti bu nedenle başarısız olmaktan çok uzaktır; durum daha çok Vüsuk'un zekice uygulanan diplomatik stratejisinin ayrılmaz bir parçası olarak görülmelidir. İlginç bir şekilde bu amacın gerçekleştirilmesine yol açan tek başına İngiliz-İran Antlaşması değildir. Bu, Fransız ve Amerikan diplomasilerinin antlaşmaya yönelik güçlü atakları sayesinde olmuştur. İngiliz-İran Antlaşması'nı yüksek sesle kınayarak, bilinçli ya da değil, İran'ın bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün en ateşli savunucuları oldular ve bu vesileyle ülkenin, uluslararası toplumun tam anlamıyla saygın, bağımsız bir üyesi olduğunu kabul ettiler.

Dizin

II. Mahmud 87, 190, 194, 200, 213
III. Selim 190
1876 Anayasası 150
1906 Meşrutiyet Devrimi 46, 62, 63, 156, 218
1908 Devrimi 150, 156, 178, 193
1924 Anayasası 113, 114
1930 Menemen Olayı 5, 98
27 Mayıs İhtilali 11

Abd'üs-Samed Han 240, 244, 246
Abdünnasır, Cemal 154
Abrahamian, Ervand 15, 55, 61-63, 65, 67, 75, 78, 100, 123
Action Française 5
Adalet Partisi (AP) 90
Adıvar, Adnan 51, 156, 183
Adıvar, Halide Edip 156
Adlu'l-Mülk (bkz. Hüseyin Dadgar)
Afganistan 202, 208
Agheli, Bagher 67, 84
Ağa Muhammed Han 19
Ahmad, Feroz 89
Ahmed Hamdi (Mekkeli) 197
Ahmed Şah (Sultan) 15, 79, 124, 125, 129-131, 241, 245
Ahmet Ağa 22
Ahmet İzzet Paşa 160
Ahtar (Dergi) 45
Akmansü, Halit 57
Alâ'üs-Saltane kabinesi 239
Albay Pesyan 117, 118
Alem, İbrahim 26
Ali Suavi 43
Ali Sultanî 32
Alikulu Han Ensari (bkz. Müşaveri'l-Memalik)
Altıncı Meclis 23, 39, 67, 76, 78, 81, 82, 84, 85, 124, 137
Amerika Birleşik Devletleri (ABD) 112, 239, 242, 251
Amerikan Bağımsızlık Savaşı 170
Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 47, 155, 179
Anayasa Devrimi 15, 36, 40, 218
Anderson, Benedict 210
Antakya 207
Arani, Tâki 38
Arap alfabesi 151, 184, 216, 223, 230
Arapça 5, 37, 136, 191, 215-231, 234-236
Arnavutluk 160, 163, 208
Âşkî 36, 37
Aşr-ı Cedid 218
Aştiyani, Mirza Haşim 25
Atabat 22
Avrupaileşme 191, 200
Avşar, Mahmut 21
Ayendeh (Dergi) 7, 8
Ayetullah Halisî 53
Aylak Köpek 36
Ayrum, Hüseyin Muhammed 131, 134, 136, 141
Azerbaycan 8, 16, 17, 33, 46, 47, 53, 121, 133, 141, 202, 210, 218

Bademçi, Ali 25
Bağımsız Demokrat Grup 21
Bağımsız Demokrat Parti 52
Bahar (Saray Şairi) 15, 21, 22, 27, 29, 36-38, 64, 67
Balkan Savaşları 5, 89, 151, 156
Balkanlar 5, 149, 152, 168, 176
Baltacıoğlu, İsmail Hakkı 193
Batılılaşma 7, 94, 150, 184, 190, 212, 213, 215, 231, 234-236
Bayar, Celâl 102-106, 178
Behbahanî, Seyyid Muhammed 25
Bekir Sami 159, 160, 164, 165, 180, 183
Bele, Refet 51, 183
Berkes, Niyazi 89
Berlin 37, 166, 172, 176
Beşinci Meclis 67, 81, 84, 123, 124, 128

bête noire 217
bilimcilik 4, 5
Birinci Dünya Savaşı 5, 10, 11, 14, 46, 63, 86, 89, 90, 101, 111, 116, 148, 151-153, 161, 164, 165, 168, 169, 176, 184, 218
Birinci Meclis 46, 92, 93, 101, 161
Birinci Türk Tarih Kongresi 220
biyolojik materyalizm 4
Bolşevikler 16, 17
Bozkurt, Mahmut Esat 99, 164
Britanya 15-18, 20, 23, 66, 234
bunichah 88
Büchner, Georg 4
bürokratizm 108
Büyük Millet Meclisi 48, 49, 54, 56, 101, 147, 163, 164, 167, 178, 179, 182, 184, 196, 204
Büyük Petro 190

Cam'i-i Hoyî 25
Cavid Bey (Maliye Nazırı) 90
Cebesoy, Ali Fuat 51, 90, 151, 154, 164, 169, 173, 175, 175, 180, 182, 183
Cemalzade, Ali 36, 38, 234
Cezayir 148
Chamberlain 30
chapeaux 204
Chatterjee, Partha 208
Christensen, Arthur 234
Cihanbani, Emanullah 127
Clemenceau, Georges 246, 249, 250
Clive, Robert (İngiliz Elçisi) 72, 75, 76, 82-85
Comte, Auguste 5
Cumhuriyet Halk Fırkası/Partisi (CHF, CHP) 51, 65, 92-95, 97-99, 102, 104, 106, 108-110, 113, 114, 118, 182, 184
cumhuriyetçilik 41-47, 53, 55, 56, 92, 119, 125, 126, 129

Çakmak, Fevzi 164, 169, 175, 184, 185
Çarlık Rusyası 2, 46, 151, 160, 171, 241
Çerkes Edhem 181
Çin 35, 216

Dadgar, Hüseyin 25, 32
Damat Ferit Paşa 157-159, 164, 173, 175, 179
Darülharb 148
Darülislâm 148
Darwin, Charles 5
Darwinizm 5
Davallu, Can Mohammed 137
Daver, Ali Ekber 21, 22, 26, 32, 57, 67, 70, 71, 73, 74, 76, 84, 85
Dehhoda 36
Demir Heyeti 25
Demokrat Parti (DP) 52, 184, 185
Deştî, Ali 22, 32, 33
deus ex machina 88
Devletabadi 28, 204
devletçilik 33, 42, 43, 57, 103
diktatör/lük 6, 9-11, 18, 19, 21, 22, 30, 31, 35, 67, 85, 86, 94, 101, 118, 119, 121, 122, 134, 144, 145, 148, 150, 151, 172, 186, 187, 193, 226, 227
Dizful 139, 140
Dokuz Umde 93
Dumont, Paul 44
Durkheim, Emile 5
Dürrizade, Abdullah 48
Düyun-ı Umumiye 90

Ekber, Fethullah Han 17
el-Biruni 216
Elias, Norbert 190
Elliot, Matthew 11, 61, 70, 99, 99, 189
Emanullah (Afganistan Kralı) 202
Emir Şevketü'l-Mülk (bkz. İbrahim Alem)
Emirahmedi, Ahmed 127, 138-140
Emmanuelle, Vittorio 246
Endonezya 216
entelijansiya 2-7, 100, 115, 215
Enver Paşa 6, 151-153, 156, 166, 186
Enzeli 17
Erzurum Antlaşması 248
Es'ad, Serdar 32
eşitlikçilik 3, 6

Fars Akademisi 216, 227, 233
Farsça 6, 8, 24, 34, 37, 62, 68, 69, 136, 191, 200, 215-232, 234, 236, 239, 244, 246
Faşist Parti 65, 66, 95
Ferhengistan (Dergi) 37, 216, 218, 221, 224-227, 231-235
fermande-yi kol 125, 130
Firdevsi 15, 222, 223, 230
Firuz, Muhammed Hüseyin 17, 22, 32, 67, 70, 136
Franco, Francisco 31
Fransız Akademisi 233
Fransız Devrimi 44
Frenk Mukallitliği ve Şapka 197
Furugî 28, 29, 32, 35, 36, 40, 69, 79-82, 203, 225, 226, 232, 245

garbcılar (bkz. Jön Türkler)
gayrimüslimler 2, 173, 191, 201, 204, 207
Gazeteciler Cemiyeti 95
Genç İran (İran-ı Civan) 21, 24, 70, 73
Genç Kalemler 217, 218
General Ironside 17, 18
General Milne 174
George, Lloyd 249, 250
Golşaiyan, Abbaskulu 39
Gökalp, Ziya 5, 8, 9, 46, 49, 152, 166
grande écoles 91
Gülistan Antlaşması 2
Gümrü Antlaşması 49
Gümüşpala, Ragıp 90
Güneş Dil Teorisi 222, 225 226
Güney Afrika 192
Gürsel, Cemal 90

Ha'irizade, Ebulhasan 128
Hablul-metin (Dergi) 46
Hacı Ağa Nurullah 75, 76
Hafız İsmail Hakkı Paşa 165
halifelik 54, 57
halkçılık 6, 42, 43
Halkevleri 95-97, 107
Halkodaları 96
Hall, Mervin 137
Hamaseh birliği 33
Hapishane Kâğıtları (Varak-pare-ha-yı Zendan) 38
Hatay Sorunu 102, 103
Havard, Godfrey 64
Hıristiyan 4, 26, 149, 194
Hıyanet-i Vataniye Kanunu 94
Hikemat, Ali Asgar 37
hilafet 10, 41-45, 49, 54-57, 59, 91, 94, 183, 193, 199, 209
Hindistan 16, 180, 192, 208, 224, 243
Hitler, Adolph 35, 98, 224
Hiyabani, Şeyh Muhammed 17, 25, 47
Hizb-i Terakki (bkz. Terakki Partisi)
Huza, Hüseyin 127
Hür Mason Locaları 95
Hürremabad 139, 140
Hürriyet gazetesi 43
Hürriyet ve İtilâf Partisi 157-159, 173, 178

Irak 22, 145, 148, 163, 166, 207

İbni Sina 216
İhtiyat-Zabıta Cemiyeti 95
İkbal, Abbas 232
İkinci Meclis 93
İkinci Meşrutiyet 89, 92, 101
İkinci Türk Dil Kongresi 221, 222
İkinci Viyana Kuşatması 148
İngiltere 15, 16, 20, 27, 50, 103, 112, 174, 189, 235, 241-243, 245, 247, 248, 251, 253, 254
inkılâpçılık 42
İnönü, İsmet 11, 94, 101-112, 114, 163, 183-185, 199, 221, 222, 226, 231
İraj 36, 37, 214, 237
İran Cumhuriyetçi Partisi 52
İran Dil Akademisi 235
İran Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 17
İran Tarihinin Yirmi Yılı 67
İran-ı Nov (bkz. Yeni İran)
İran'ın Tarafsızlığı Üzerine Yeşil Kitap 246
İranşehr (Dergi) 7, 25

İsa Sadık 204, 211
İsfahan 17, 23, 73-75, 239
İsfahanî, Cemal 22, 25
İskenderî, Süleyman Mirza 53
İslâm medeniyeti 8
İspanya 233
İtalya 64, 65, 67, 68, 71, 98, 99, 112, 152, 153, 166, 180, 211, 233, 246-248, 251
İttihad ve Terakki Cemiyeti (İTC) 88, 92, 150, 155, 156, 176
İttilaat gazetesi 65, 68, 76, 221-225, 233
İzzet Paşa 156, 160, 164, 177

Jakoben gelenek 209
Jandarma 9, 18, 37, 58, 88, 117, 119, 120, 140, 145, 159, 198
Japonya 1, 247, 249
Jön Türkler 3, 6, 9, 44, 88, 90, 91, 95, 119, 147-152, 156, 157, 159, 165, 168, 169, 172, 173, 176, 178, 179, 182, 186, 187, 192, 193, 199, 217, 218
Junkerlar 149

kapitülasyonlar 68, 85, 211, 213, 242, 248
Karabekir, Kâzım 51, 89, 172, 181, 183
Kasravi, Ahmed 233
Katouzian, Homa 237
Kavamu's-Saltane 21, 121, 123
Kaveh (dergi) 7
Kayhan-ı Hava'i gazetesi 236
Kayhan, Mesud Han 120, 236
Kazak Birliği 117
Kâzımzade 7, 9
Kazimî, MüşŞk 36
Kazvini, Muhammed 36, 232
Kemalist 8, 9, 11, 42, 44, 49, 86-99, 148, 154, 159, 165, 171, 175, 177-180, 192, 184, 187
Kemalizm 42, 96, 109, 118, 207
Kernema yı Zindan 38
Killigil, Nuri 153
kişilik kültü 10
Komünist Parti 65
Köprülü, Mehmet Fuat 220
Kör Baykuş 36
Köy Enstitüleri 107
Kral Faruk 154
Kral Faysal 207
Kuçik Han 16, 17, 121
kulturkampf 193
Kurtuluş Savaşı 86, 101, 175, 180, 195
Kurucu Meclis 19, 23, 25, 26, 28, 63, 131
Kûşiş gazetesi 76
Kut, Halil 165, 168
Kuva-yı İnzibatiye 90
Kuvay-ı Milliye 91
Kürdistan Teali Cemiyeti 159
Kürtler 8, 57, 99, 149, 159, 199, 202, 210

La République 43
laik elitler 42
laiklik 41-43, 56, 92
Landau, Jacop 44, 49, 54
Lansing, Robert 247, 248
Le Bon, Gustave 5
Lecomte, Raymond 245
Lewis, Bernard 89, 196
liberalizm 3, 6
Linke, Lilo 96, 97
Locke, John 191
Londra Barış Konferansı 164
Lord Balfour 246
Lord Curzon 15, 18, 241, 254
Lozan Barış Konferansı/Antlaşması 90, 102, 178, 180, 183, 213
Luristan 138-140

Macaristan 148, 193, 216
Marage 218
Mardin, Şerif 89
Massé, Henri 234
Matbu, İraj (General) 214
medeni hukuk 8, 9, 151
Mehdikulu Hidayet 202
Mehmed Ali Paşa 2, 173, 174
Mehmed Said Halim Paşa 151
Mehmed V. Reşad 152

Mekki, Hüseyn 67
Mekteb-i Harbiye 92, 163
Mekteb-i Mülkiye 92
meritokratizm 7
Mesnevi 38
Mısır 2, 11, 147, 148, 163, 164, 234
Mihver devletleri 241
Milletler Cemiyeti 98, 240, 243, 248
milli birlik 8, 33, 95, 115, 205
Milli Mücadele 89, 90, 94, 101, 102, 154, 180, 181
Milli Şef (bkz. İsmet İnönü)
milliyetçilik 3, 6, 42, 43, 53, 57, 92, 115, 117, 118, 120, 134, 149, 151, 156-159, 168, 169, 186, 207-209, 220
Millspaugh, Arthur C. (Dr.) 78, 122, 133, 134, 144
Mirza Hasan Han (bkz. Vüsuk-üd-Dovle)
Mirza Hüseyin 22, 245
Misak-ı Milli 47, 170, 179
moaser buden 6
Modern Türkiye'nin Oluşumu 89
modernistler 3, 4, 6, 9, 20, 23, 50, 191-193, 200, 212, 217
modernizasyon 1-3, 5-7, 9, 10, 25, 31, 41, 58, 89, 96, 98, 116, 134, 135, 143, 189, 213, 215, 231, 234, 235, 251
monarşi 41-50, 52, 53, 58, 59, 65, 70, 118, 119
Mondros Ateşkesi 47, 151, 153, 241
morfoloji 217, 218, 225, 229, 230, 233, 235
Moskova Antlaşması 49
Moşir 17
Mottahadeh, Roy 206
Muallim Birlikleri 95
Muallimler Birliği 226
muasırlaşma 6
Muhammere Şeyhi 135, 142
Muhberu's-Saltane 17, 29, 30, 31, 35
Musaddık 7, 19, 20, 22, 23, 28-30, 64, 77, 133
Musavat gazetesi 46
Musavî, Seyyid Hüseyin 45
Mussolini, Benito 5, 63, 65
Mustafa Hayri (Ürgüplü) 156
Mustafa Reşit Paşa 43
MustevŞyu'l-Memalik 22, 23, 27, 29, 30, 34, 55, 81, 82
Muşiru'd-Dovle 17, 21-23, 26, 27, 37, 79, 80, 121, 122
Muteminü'l Mülk 126
mutlakıyetçilik 13, 62, 64, 115, 149
Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 47, 92, 94, 155, 179, 182
Müderris, Seyyid Hasan 15, 21-23, 26, 28-30, 51, 53-55, 78, 81, 82, 128
mülteciler 4, 160
Mülükü't-Tevaif 8, 19
Müsir-üd-Dovle 17, 21, 121, 122
Müstakil Grup 106, 114
Müşaveri'l-Memalik 240, 244-249

Nadir Şah 19, 26
Name-yi Ferhengistan 218, 221, 225, 226, 233
Name-yi Parsi 218
Namık Kemal 43, 149, 217
Nasır Han 132
Nasreddin Şah 38, 124, 191, 192, 217
NATO 90
nehzat-ı milli (milli komiteler) 130
Nevruz 51, 200
newspeak 216
Nicolson, Harold 83
Nipperdey, T. 3
Norman, Herman 17
Norperforce 16, 17
Norveç 216
Nutuk 99, 170, 211
Nyon Antlaşması 103

Okday, Ahmet TevŞk 164
Okyar, Ali Fethi 156, 162, 166
Oliphant, Lancelot 26, 27
Olson, William J. 253, 254
On Dört İlke 240
Onlar Konseyi 247, 249
Orbay, Rauf 51, 156, 159, 160, 162, 164-166, 183

Oriento Moderno 68
Ortadoğu 2, 4, 5, 61-63, 147, 215, 236, 241, 250
Orwell, George 216
Osmanlı İmparatorluğu 3, 5, 42, 43, 46, 47, 49, 51, 86-89, 91, 147, 149-152, 159-161, 163, 171, 179, 186, 190-192, 217, 218, 243, 250, 255
Osmanlı-Rus Savaşı 2, 160
Osmanlıcadan-Türkçeye Söz Karşılıkları 221
otoriteryanizm 6

öz Türkçe hareketi 220

Panislâmizm 180, 187
Pantürkizm 187, 217
Paris barış konferansı 16, 237, 239, 242, 247, 249
Pehlevi rejimi 32, 141, 145
Pehlevi şapkası 35, 70, 71, 73, 200, 202, 203, 205, 208, 213
Peker, Recep 98, 99, 102, 109
plebisit 207
Poincaré, Raymond 246
pozitivistler 4

Renan, Ernest 5
Reşit Paşa 157
Reşt 17, 24, 130, 136, 141, 200
revue des Études Islamiques 68
Rifat Efendi (Ankara müftüsü) 48
romantik milliyetçilik 3
Rustow, Dankwart 11, 89, 182
Rypka, Jan 234

Sabis, Ali İhsan 166, 168, 184
Sadık Hidayet 36
Sadık Sadık (Musteşar-üd Devle II) 25
Safevi Devleti 14
Sait Halim Paşa 156, 166
Salih Hulusi Paşa 164
Savletüd-Dovle 132
Saydam, Reşk 106, 185
Sekizinci Meclis 77
sekülarizm 1, 9, 58, 192, 193
Serbest Cumhuriyet Fırkası 97, 199
Serdar-ı Sipah 7, 20, 120, 136
Serim-üd-Dovle 134
Sevr Antlaşması 49, 158, 168
Seyyid Yakup 26, 201
Seyyid Ziya 17, 18, 25, 120
Shaw, Stanford 89, 190
Siasi, Ali Ekber 209, 210
Sivas Kongresi 47, 92, 94, 155, 179
sivil toplum 2, 95, 115, 124, 137
Sosyalist Parti 43
Sosyalist UniŞye (Birleşik Sosyalist Parti) 53
sosyo-politik deneycilik 215
Spencer, Herbert 5
Stalin, Joseph 35
Staroselsky (Albay) 16, 17
Subaşı, Yakup Şevki 166, 168, 184
Sunay, Cevdet 90
Suriye 153, 157, 163, 167-169, 171-173, 177, 207
Süleyman Mirza 19, 21-23, 25, 53

Şafak-ı Sorh gazetesi 54, 61, 65
Şafak, Rızazade 222, 223
Şah Abbas I. 19
Şapka İktisasına Dair Kanun 196
Şehname 222
Şeriye ve Evkaf Vekâleti 54
Şeyh Haz'al 135
Şeyh Said 57, 193
Şia kültü 230
Şirazi, Mirza Salih 22, 25, 26, 44
şovenizm 231
Şükrullah Han 25

Tacikistan 37
Tâkizade, Seyyid Hasan 7, 19, 23, 29, 32, 33, 37, 227, 232
Takrir-i Sükûn Kanunu 94, 193, 197
Talat Paşa 151, 156, 157
Tebriz 17, 23, 37, 47, 72-74, 130, 131
Teceddüd Partisi 21, 22, 26, 32, 53, 67, 72, 74, 76, 77, 84, 85, 155

Teceddüt hizbi (bkz. Bağımsız Demokrat Grup)
Tedeyyun, Muhammed 21, 26, 53, 67, 72-77, 84-86
tek-parti rejimi/yönetimi 101, 102, 105-110, 113, 114, 198
Tek, Ahmet Ferit 165
tektanrıcılık 42
temsil hakkı 2
Terakki Partisi 61, 65, 66, 77, 78, 99, 155, 178
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 101, 183
tesanütçülük 6
Teşkilât-ı Mahsusa 153, 175
Tevhid-i Tedrisat Kanunu 54, 91
Teymurtaş 22, 26, 32, 64-67, 70-78, 84, 86, 99, 203
Tönnies, Ferdinand 5
Trakya Paşaeli Cemiyeti 48
Tufan gazetesi 70
Tunaya, Tarık Zafer 89, 155, 175, 179
Tunçay, Mete 93, 101
Turancılık 176
Türk Ansiklopedisi 163, 234
Türk Dil Kurumu (TDK) 99, 216, 217, 220, 221, 224-227, 232-235
Türk Kadınlar Birliği 95
Türk Ocakları 95
Türkmençay Antlaşması 2

Ukrayna 148
ulus inşası 99, 190, 208, 209
ulus-devlet 6, 230

Üçüncü Dil Kongresi 225
Ülkü (Dergi) 96

Vahdeddin (Sultan) 49, 56, 154, 157, 160, 172, 173
Vahdet-i Milli 99
Vatan 149
Vatan ve Hürriyet Cemiyeti 157
Vehib Paşa 166
von der Schulenburg, Graf Freiedrich Werner 69, 78, 85
Vüsuk-üd-Dovle 237

Walker, Kenneth 211
Washington 239, 240, 244, 246, 247
Wilson ilkeleri 239, 240, 243, 254
Wilson, Woodrow 170, 171, 239, 240, 244, 247, 249, 250, 253, 254

Yabancı Karşıtı (*Zıdd-ı Ecnebiha*) 68, 72, 75
Yakup Şevki Paşa 167, 169, 172, 173, 176
Yalçın, Hüseyin Cahit 6, 51
Yalman, Ahmet Emin 51, 103
Yedinci Meclis 31, 77, 78
Yekî Bûd Yekî Nebûd 38
Yemen 148
Yeni İran 11, 61, 62, 64-78, 84-86, 99
Yezdenpenah (Merkezi Ordu Kmt.) 129, 130, 132
Yezdi, Faruki 37
Yurdakul, Mehmed Emin 150
Yusuf Han Musteşarı'd-Dovle 41, 44

Zahidi, Fazlallah 133
Zanzibar 7
Zarar Tespit Komisyonu 239, 245, 249, 251
zenefobi 231